МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 52

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

DOI 10.32782/apfs.v052

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:
Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:
Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:
Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загально гуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.,** доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Єременко О. М.,** доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.,** доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Федорченко-Кутуєв П. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцепал С. В.,** доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імена К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.,** доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.,** кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко Є. Я.,** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Райхерт К. В.,** кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Стрелкова А. Ю.,** доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Трушевич Г. Б.,** доктор філософії з політології, доцент кафедри соціальної роботи, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова; **Хамітов Н. В.,** доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Якубін О. Л.,** кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Ярова Л. В.,** доктор політичних наук, професор, завідувачка кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Gerald M. Steinberg,** професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan,** доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar,** доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina,** доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva,** доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році Національним університетом «Одеська юридична академія».

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 р. Ідентифікатор медіа: R30-03879.
Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія» (Фонтанська дорога, 23, 65009, м. Одеса, e-mail: vstup@onua.edu.ua, Тел.: (048) 719-88-01).
Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності В10 «Філософія», С2 «Політологія», С5 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 10 лютого 2025 (протокол № 5).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ISSN 2410-3071 (Print)
ISSN 2415-7295 (Online)

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2025

ФІЛОСОФІЯ

UDC 101.11:119
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.1

R. A. Aliyev
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-2862-9802
Doctoral Student
Institute of Philosophy and Sociology
Azerbaijan National Academy of Sciences

THE HISTORICAL DEVELOPMENT STAGES OF THE IMPACT OF TECHNOGENIC CIVILIZATION ON NATURE-SOCIETY RELATIONS: A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Formulation of the problem. The nature of the relationship between humans and nature, as well as its dynamics, has been one of the central subjects of philosophical discourse throughout history. These relations are not limited to the mechanisms that ensure the physical existence and material well-being of humans; they also serve as one of the fundamental factors that condition human cognitive, moral, and aesthetic development. Although nature was initially considered as an objective reality that defines the foundational context of human existence and life activity, with the development of civilization, it has inevitably undergone anthropogenic transformations. The modern era is characterized by the formation and development of technogenic civilization. While the nature and dynamics of the relationship between humans and nature have been central themes in philosophical discourse throughout history, the Industrial Revolution and technological progress have altered the structure of these relations. Whereas in ancient and medieval philosophical traditions, humans were considered an inseparable part of nature, within the framework of modern technogenic civilization, human control over nature has become the dominant position. This approach is conditioned by the strengthening of rational and utilitarian thinking, as well as the transformation of the epistemological status of technology. Technogenic civilization has emphasized an anthropomorphic approach in human-nature relations, transforming nature from an objective reality into an object of technical manipulation.

The purpose of the article. The primary objective of this article is to explain the historical evolution of human-nature relations within a socio-philosophical context, revealing the essence, dynamics, and ontological structure of these relationships. Initially, humans existed in an ontological harmony with nature; however, over time, this harmony was disrupted due to technical and economic development. The article seeks to explore the socio-philosophical nature of this transition and examine how epistemological and ontological transformations have shaped humanity's relationship with nature.

Another objective of the article is to explore the fundamental questions of ecological philosophy and propose new conceptual approaches. In the modern world, ecological issues are not only technical and scientific problems but also a field that requires deep philosophical reflection.

Determining the ethical boundaries of human impact on nature and explaining how ecological problems have emerged in the context of technogenic civilization are also among the main objectives of the article.

Analyzing the role of technology in solving ecological problems from a philosophical perspective and predicting the future development directions of human-nature relations in post-industrial and post-humanist perspectives are among the current objectives of the article.

Finally, emphasizing that human interaction with nature carries not only economic and technological but also ethical and moral responsibility, and analyzing the necessity of new philosophical approaches for solving ecological problems.

Presenting main material. Over a long period, human-nature relations have evolved. Humans have constantly interacted with nature and been forced to influence it to obtain the resources necessary for their survival. Thus, the mutual relationship between nature and society can be characterized in several historical stages [1, s. 116–118]:

In the first stage, humans mainly engaged in hunting and fishing, utilizing the ready-made products of nature.

The second stage began approximately 7,000 to 10,000 years ago and is characterized by the Neolithic revolution. In this period, humans not only utilized the ready-made products of nature but also began producing the necessary goods themselves.

© R. A. Aliyev, 2025

The third stage emerged primarily from the 16th to the 17th centuries, during which the transition to machine-based industry enhanced the impact of human technological capabilities on nature.

In the fourth stage, which began in the mid-20th century, the system of human-nature-society relations expanded contradictions further, marked by the emergence of several global problems.

Each of these stages has its own detailed characteristic features. In the first stage, the relationship between humans and nature was primarily peaceful. Primitive societies lived in small groups, in various geographical locations, and moved to different areas in search of food. Naturally, the issue of causing harm to nature was not even a consideration. One of the reasons for this was the complete dependence of humans on nature, while another was the deification of nature. In later periods, human ancestors began learning to craft simple tools from stones and wood. The australopithecines, ancestors of humans who existed 3.5 million years ago, marked the beginning of the transition from biological to social forms of life by using tools. Later, their descendants, such as the Pithecanthropus and Sinanthropus, improved these tools. The Pithecanthropus, in turn, altered nature, and the transformation of these ancestors into modern humans was completed around 100,000 years ago [9, s. 315]. The main tools of this period included stone-made knives, boats, and others. In this stage, the fundamental condition for the existence of human society was the geographical environment and natural conditions. In fact, this period prepared the ground for the next stage, as humans began using plants for their basic needs and simultaneously started domesticating animals. The first ecological crisis, known as the «consumer crisis,» was caused by the spontaneous use of nature in the early stage. Humans were able to overcome this crisis by transitioning to a sedentary lifestyle and simultaneously developing agriculture and animal husbandry. However, the transition to a sedentary lifestyle also increased the anthropogenic impact on nature [7, s. 10].

In the context of social philosophy, the relationship between humans and nature has gradually changed, leading to the disruption of ecological and social balance due to increased control over the natural environment. In primitive times, humans were entirely dependent on nature, but with the development of technology, anthropogenic influence has strengthened, and the exploitation of nature's resources has expanded. The Industrial Revolution and modern technologies accelerated this process, leading to global ecological problems. The second stage mainly covered the socio-economic formations of slavery and feudalism. The wars led to the destruction of pastures and irrigation systems. During this stage, agriculture and livestock farming, which had their roots in the first stage, evolved, laying the foundation for the first and second divisions of labor. After the first significant division of labor, which separated livestock farming from agriculture, the emergence of property inequality and the formation of private property gave rise to the second major division of labor, which was the separation of craftsmanship from agriculture [6, p. 191].

It is said that during this stage, some plants also caused damage to agriculture and livestock farming. As a result, this led to both groundwater and surface water pollution, as well as soil degradation. The first agricultural societies, as a result of the Neolithic Revolution, are noted to have emerged in the Near East, the northern deserts of China, the area around the Nile River, and the Indus Valley. Over time, the nomadic lifestyle facilitated the expansion of both the type of economy and the area of influence on nature [4, pp. 163–164]. During this period, the power of wind and flowing water was widely utilized. This is because the use of wind and water mills was expanding. Sources note that energy consumption during the Middle Ages increased sevenfold compared to the ancient period. *«The increase in energy consumption was the result of the acceleration of the use of natural resources»* [7, pp. 12–13]. As a result, the development of technogenic civilization was accelerating.

From a social-philosophical perspective, it becomes clear that within the context of technogenic civilization, the relationship between humans and nature can be viewed as the process through which humans become aware of their existence and seek to change it. In the ancient period, the philosophical approach based on the harmony of the cosmos and nature was replaced by the theocentric views of the Middle Ages, while in the modern era, the idea of human domination over nature through technology came to the forefront. This desire for domination is particularly prominent in the third stage. This stage, in turn, spans the eras of steam, electricity, and nuclear energy. The third stage corresponds to the period of capitalism. Naturally, the development of productive forces has increased human dominance over nature [8, pp. 210–211]. In capitalism, the development of productive forces not only enhances human dominance over nature but also establishes a sharp negative attitude towards nature through industrial development. For example, in the book "Nature claims its due", R. Parson notes that before Europeans set foot in North America, the country's natural resources were considered inexhaustible, and that in their path of expanding their estates, trees, animals, and forests were destroyed [6, pp. 192–193]. In these stages, two main conceptual ideas emerged regarding the impact of technological possibilities on the development of human relationships with nature. The essence of these conceptual ideas lies in the character of the society-nature-technology relationship. Human's extensive relationship with nature lasted until the mid-20th century, during which the human impact on nature was weak. In this stage, nature's self-regulating material system was a characteristic feature

of nature. On the other hand, the intensive relationship of humans with nature began in the 1950s. In this phase, unlike the first stage, nature became dependent on humans, and nature was regulated not only by itself but also by humans [5, p. 27]. Hence, technology comes to the forefront. The stages of human-nature relations and the characteristic features of each stage are referred to by various terms. Some sources categorize the periods of society-nature relations according to their characteristic features, naming them the biogenic adaptation period, the agrarian-neolithic (period of ecological regression), the industrial period, and the informational-ecological periods [4, pp. 206–207].

In summary, during the primitive period, humans were not entirely separated from nature and primarily used nature's raw products. The type of utilization of nature during this period is closely related to the religious and mythological understanding of nature. In fact, this type itself encompasses the formations of slavery and feudalism. The Renaissance period, on the other hand, is characterized by significant changes in the understanding of nature and its utilization. The third type of relationship, characterized by the industrial stage, begins with the formation of capitalism, where nature is viewed only as a useful essence for humans [3, pp. 351–352]. Accordingly, a number of development concepts about human-nature relations are generalized. The naturalist concept, the consumption concept related to the development of the industrial stage, and the alarmism concept characterize technogenic civilization's society-nature relations [9, pp. 12–13].

Undoubtedly, the relationship between humans and nature has evolved over time, becoming more complex and passing through various stages. In the modern era, this relationship has reached a critical point. As a result of human activities, problems such as global warming, the decline of biodiversity, and the pollution of water and soil resources are causing serious concern worldwide. From a social-philosophical perspective, human-nature relations develop both within the framework of subject-object relationships and as nature maintains its existence as a self-regulating system.

Conclusion. The philosophical, historical, and ecological aspects of the relationship between humans and nature are complex and broad issues. The development of these relationships, our impact on nature, and our responsibility towards it have changed over time. In the early stages, the existence of harmonious relationships with nature, especially the sanctification of nature and the respect humans had for it, gradually transformed over time. The Neolithic and Industrial Revolutions brought more manipulation and exertion of power over nature. In subsequent periods, particularly with the formation of modern technogenic civilization, human relations with nature became more utilitarian and dominant. Furthermore, in the postmodern era, the paradoxes and ecological consequences of technogenic development have begun to manifest more clearly. Technologies and material capabilities that enhance human well-being have led to the disruption of natural systems, the emergence of ecological crises, and the weakening of human's spiritual approaches towards nature. Humans alter nature through their interventions, but at the same time, nature also shapes human lives and behaviors. The dialectics of this relationship has become an important subject of analysis in contemporary philosophy. Human relationships with nature are shaped not only by biological and social needs but also by culture and ethical principles. This emphasizes the importance of cultural diversity and ethical values that reflect human attitudes towards the environment.

Bibliography

1. Abbasova Q.Y., Hacıyev Z. C. Sosial fəlsəfə – Bakı: Ayna Mətbu Evi. 2001, 506 s.

2. Dolxanov A.B., Təbiətdən istifadənin hüquqi əsasları – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2008. 496 s.

3. Hüseynov S., Sarıyev R.,Ekologiyanın fəlsəfi və hüquqi məsələləri. Bakı: «Təknur». 2007. 216 s.

4. Məmmədov Ə.B., Bəşirov R.İ. Müasir təbiətşünaslığa konseptual yanaşma. Bakı: "Elm" nəşriyyatı. 2001. 757 s.

5. Məmmədov Q.Ş., Məmmədova.S., Hüseynov E., Həşimov A. İnsan ekologiyası. Bakı: "Okaofset". 2015. 736 s.

6. Məmmədov. Ə.B., Mustafayev A.X. Təbii elmi idrak və insan dünyası – Bakı, "Təknur" nəşriyyatı. 2011. 461 s.

7. Məmmədov. Q., Məmmədova S., Hüseynli E., Həşimov.A. Sosial ekologiya (sosioekologiya). Bakı : "Radius" nəşriyyatı. 2015. 671 s.

8.Şükürov A.M., Fəlsəfə – Bakı. 2008. 471 s.

9. Tağıyev A.İ., Fəlsəfə – Bakı : "Mütərcim". 2018. 504 s.

Summary

Aliyev R. A. **The historical development stages of the impact of technogenic civilization on nature-society relations: a socio-philosophical analysis.** – Article.

This article provides a comprehensive analysis of the philosophical, historical, and ecological aspects of the relationship between humans and nature. The article examines how these relationships have changed over different periods and the impact of these changes on society and ecosystems. It emphasizes that the approach to nature is not only an ecological issue but also relates to ethical and spiritual values. Humans should not merely exploit nature as a resource, but should adopt a responsible and ethical attitude towards it. Responsibility towards nature is not just about ecological impacts, but also about understanding its value, preserving it, and leaving a livable world as a legacy for future generations. The article also highlights how the relationship between humans and nature further evolved with the onset of the Industrial Revolution. The industrial revolutions of the 16th–17th centuries, driven by technological advancement, led to increased intervention in nature. The opportunities brought by technology during this period strengthened human influence on nature, transforming it from just natural resources into objects for technological manipulation. Additionally, the article

clarifies that, since the mid-20th century, with the development of modern technogenic civilization, the contradictions in human-nature relations have deepened. During this period, technological development increased human control over nature, but this also led to ecological catastrophes and the degradation of natural systems. Another important point in the article is the philosophical and social analysis of human-nature relations. The author notes that in ancient times, nature was deified, and in the Middle Ages, theocentric views prevailed. The study discusses the ecological consequences of modern technological development and its impact on nature. Overall, the article thoroughly explains how the relationship between humans and nature has evolved over time, the ecological and social consequences of these changes, and the ecological problems faced in the modern era. The article presents deep reflections on the consequences of the change in humans' position towards nature, the understanding of ethical and metaphysical responsibilities, ecological problems, and the formation of new attitudes towards nature. This approach is not only related to ecological and economic issues, but also to the philosophical view of human existence in unity with nature and the ethical responsibility towards it. By considering both the scientific and philosophical dimensions of human-nature interactions, the article offers a comprehensive view of the critical challenges humanity faces today and the need for profound ethical shifts to address global ecological crises.

Key words: social-philosophy, civilization, human, society-nature relations, technology and human relations.

Анотація

Алієв Р. А. **Основні етапи історичного розвитку впливу техногенної цивілізації на взаємовідносини природи та суспільства: соціально-філософський аналіз.** – Стаття.

Ця стаття надає всебічний аналіз філософських, історичних та екологічних аспектів взаємин між людиною та природою. У ній розглядається, як ці взаємини змінювалися в різні періоди, а також їхній вплив на суспільство та екосистеми. Наголошується, що підхід до природи є не лише екологічним питанням, а й стосується етичних і духовних цінностей. Людина не повинна лише експлуатувати природу як ресурс, а має формувати відповідальне й етичне ставлення до неї. Відповідальність перед природою включає не лише екологічні аспекти, а й розуміння її цінності, збереження та передачу майбутнім поколінням світу, придатного для життя. У статті також розглядається, як взаємини між людиною і природою зазнали подальших змін із початком промислової революції. Промислові революції XVI-XVII століть, зумовлені технологічним прогресом, спричинили посилене втручання людини в природне середовище. Можливості, які відкрилися завдяки технологіям у цей період, посилили вплив людини на природу, перетворюючи її не лише на джерело ресурсів, а й на об'єкт технологічної маніпуляції. Крім того, у статті зазначено, що з середини XX століття, у зв'язку з розвитком сучасної техногенної цивілізації, суперечності у відносинах між людиною і природою ще більше загострилися. У цей період технологічний розвиток підвищив контроль людини над природою, але водночас спричинив екологічні катастрофи та деградацію природних систем. Ще одним важливим аспектом статті є філософський і соціальний аналіз відносин між людиною і природою. Автор зазначає, що в давнину природа обожнювалася, а в середньовіччі переважали теоцентричні погляди. У дослідженні розглядаються екологічні наслідки сучасного технологічного розвитку та його вплив на природу. Загалом у статті детально пояснюється, як змінювалися відносини між людиною і природою в історичному контексті, які соціальні та екологічні наслідки спричинили ці зміни, а також які екологічні проблеми постають у сучасному світі. Представлено глибокі роздуми щодо зміни позиції людини щодо природи, усвідомлення етичної та метафізичної відповідальності, екологічних проблем і формування нових підходів до природи. Цей підхід охоплює не лише екологічні та економічні аспекти, а й філософське осмислення людського існування в гармонії з природою та етичну відповідальність за неї. Розглядаючи як наукові, так і філософські аспекти взаємодії людини з природою, стаття пропонує всебічний погляд на критичні виклики, що стоять перед людством сьогодні, та необхідність глибоких етичних змін для подолання глобальної екологічної кризи.

Ключові слова: соціальна філософія, цивілізація, людина, взаємовідносини суспільства і природи, технологія та людські відносини.

УДК 283/289:211.1:111.1
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.2

Н. П. Бевзюк
кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ДІАЛЕКТИКА ДОБРА І ЗЛА В ПРОТЕСТАНТСЬКІЙ ТЕОЛОГІЇ (ОНТОЛОГІЧНИЙ ТА АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ)

Постановка проблеми. Минуле і початок нинішнього століть увійде в історію як час масових злочинів і кривавих репресій. Зростання зла свідчить про те, що в сучасній людині на перший план виступає злий початок і людська сутність підкорюється роковому випробуванню. Зло увійшло в моду, мистецтво і філософію. У XX і XXI ст. дуже багато доказів того, що бездуховність неминуче каталізує зло, породжуючи цинізм і тоталітаризм, причому зворотного шляху до святості немає. Зло увірвалось у всесвіт через людину; відбулось не пізнання добра і зла, а лише пізнання зла, і як слідство – втрата духовної цілісності. В історії релігійної думки проблема співіснування буття Бога і створеного ним світу і людини виникла тоді, коли людське мислення стало гостро усвідомлювати невідповідність між моральними якостями людини і тим, як складається її буття. Фундаментом цієї глобальної проблеми постало питання буттєвого існування доброчинної людини, чиє життя, як життя багатьох їй подібних, було обтяжене негараздами, переповнено стражданнями і нещастями. Це спричинило поглиблення власної самосвідомості, глибокої розумової діяльності (як філософської, так і теологічної) і в якійсь мірі стало основою для сукупних уявлень про безсмертя людських душ і про посмертну відплату. Будучи ускладненою суперечливими уявленнями між вченням провіденціалізму про благо, у найбільшій ступені доброзичливе божественне керівництво людським (в тому числі і природним) світом і великою кількістю у цьому світі усякого роду зла, темних, болісних сторін цього буття, вона (розумова діяльність) не дозволила повністю визначити позитивне сприйняття людини і Бога. Головна проблема теодицеї, яка була чітко виявлена в теологічних концепціях раннього християнства, полягає в тому, щоб зняти з над природнього Бога, Творця і Промислителя усього сущого, відповідальність за різноманітне зло у підкореному Йому світі, показати і теологічно доказати, що між наявністю цього зла і благою природою Бога нема ніякого протиріччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз діалектики добра і зла в протестантській теології починається з засновників протестантизму – Мартіна Лютера, Жана Кальвіна, Філиппа Меланхтона та інших, а також з теологічної традиції, яка в подальшому набула свій розвиток. Такі видатні теологи та філософи як К. Барт («Церковна догматика»), Д. Бонхьоффер («Етика»), П. Тілліх («Систематична теологія»). А. Макграт («Небезпечна ідея християнства»), Д. Холл («Теологія хреста»), Т. Райт («Таємниця зла»), Б. Левіт-Броун («Зла і спасіння»), Б. Рассел («Князь тьми», «Мефістофель») та інші, розглядали питання взаємодії добра і зла, віри і спасіння, Творця і творіння, як можливість повернення людини до Бога, набуття її цілісності. Але майже у всіх дослідників – теологів і науковців – виділялась важлива теза: Сатана спокушав перших людей не плодами з дерева пізнання, а ознакою нової якості («будите, як боги»), ідеєю людинобожжя, актом свідомого порушення Божої заборони, в ім'я випробування свободи як своєї автономної волі. Тому багаточисленні роздуми щодо добра і зла пов'язані лише з людиною і як драма зганьбленої довіри.

Мета статті: визначити особливості підходу протестантської теології до розв'язання проблеми діалектики добра і зла.

Виклад основного матеріалу. Багаточисленні теологічні питання в силу свого спекулятивного і схоластичного характеру в повній мірі не могли бути обдумані не стільки як теологічні, скільки як філософські проблеми, які підлягали філософському аналізу. Підґрунтя для філософських роздумів, пов'язаних с проблемами теодицеї, заклав Б. Спіноза, який стверджував у своїй «Етиці», що «пізнання зла є пізнання неадекватне. Ознакою зла є саме невдоволення, оскільки ми усвідомлюємо його. Невдоволення є перехід до меншої досконалості, яка не може бути пізнана через саму сутність людини. І тому вона є пасивне становище, яке залежить від неадекватних ідей, а значить, пізнання зла неадекватне... Отже, якщо б людська душа мала тільки б адекватні ідеї, вона не створила б ніякого поняття зла» [1, 184].

Проблема виправдання Бога, який пустив зло у світ, з'явилась на рівні особистості і соціальних структур, і постала не тільки теологічною, але й філософською проблемою без чітких, явних і виражених меж між теологією і філософією. У зв'язку з цим виявляється безліч про-

© Н. П. Бевзюк, 2025

блем у рамках теодицеї, на що вказує, зокрема Ляйбніц, який стояв у джерел філософської теодицеї. «Філософи, – пише Ляйбніц, – вирішували питання про необхідність, про свободу і початок зла; теологи приєднали до них питання про первісний гріх, про благодать і приречення» [5]. У розмежуванні філософських і богословських інтересів проблеми теодицеї відсутні чітко виражені межі, що може пояснити відсутність традиції теодицеї у вузькому розумінні цієї проблеми, а також наявність логічного зв'язку філософських питань про необхідність, про свободу і початок зла, з теологічними доктринами про первісний гріх, про благодать і приречення. Існування такого зв'язку виявило гносеологічне і онтологічне підґрунтям цілої системи релігійно-філософських проблем, в першу чергу проблеми добра і зла, які поставлені у логічний зв'язок з вченням про буття Бога, людини і світу.

Для віруючого теолога і думаючого філософа зло пов'язане безпосередньо з індивідом, з його існуванням, зло як неістинне в індивіді, тобто гріх. Вступаючи у формування, він (індивід) стає грішником. Він не народжується грішником в тому сенсі, що він не постає як грішник до свого народження, але він народжується у гріху і як грішник. Але суб'єкт не може бути вічно неістинним, він не може визнаватися як вічно неістинний. Він або може стати таким у часі, або ще продовжує ставати таким у часі. Сенс людини, яка формується у часі, яка відходить від гріха, розкривається через її існування, тобто її екзістенційне здійснення себе. Людина, яка відчужена від вищої сили буття, детермінована своєю обмеженістю. Вона передана у владу свого природного фатума. Вона прийшла з нічого і в ніщо повертається. Вона знаходиться у владі смерті і рухається через тривогу, з необхідністю померти. Це практична перша відповідь на поставлене питання про існування людини в цьому кінцевому для неї світі в контексті гріховності людського буття.

Елемент гріховності, тривоги з-за небуття і зло як персоніфікація гріховності людини, її тривоги і страхи присутні в усьому кінцевому. Зло як тотальність кінцевого необхідно розуміти у трьох сутнісних проявах: метафізично, фізично і морально. Метафізичне зло полягає у простої недосконалості людської природи, фізичне зло – у стражданні, моральне зло – у гріху. Усі вони між собою пов'язані і існують як одне ціле, проявляючи себе по-різному і в різній мірі. Догматична теологія виділяє три різновиди зла: «1. Зло внутрішнє – те, що прямо протистоїть волі Бога, відноситься до речей, які порочні у будь-яких обставинах. Його обґрунтованість заперечувалася тими, хто вважав необхідним ураховувати обставини. 2. Зло природнє – вселенське зло, яке не включає людську волю, у протилежність злу моральному. Природнє, або фізичне зло виникає з безладу у світі, який завдає страждань і шкоду тим, хто не несе відповідальності за його виникнення. 3. Зло моральне – вселенське зло, яке впливає на буття людей і їх взаємовідношення, у протилежність злу природньому, яке не включає людську волю. Моральне зло виникає із людської волі, що відвертається від волі Бога або протистоїть їй» [7, 89–90].

Теодицея – це система понять, метою яких є виправдання формальності власного людського співіснування з Богом. Для Бога людина є якийсь задум, в якому онтологічні елементи проявлені в якісній і кількісній мірі і за допомогою яких виправдовується сам принцип невлаштованості буття. На ранішньому етапі розвитку християнської богословської думки вчення про зло системно і детально було розроблено Августином, який спирався на філософське вчення Плотіна. Останній тлумачив увесь видимий світ як еманацію єдиного надприродного божественного початку. Разом з тим, на відміну від Плотіна, Августин тлумачив людський і природний світ як творіння особистого і абсолютно благого Бога. Усе, створене Ним, мало ознаки Його необхідної розумності і благості. Ступінь благості визначає ієрархію буття, в якій духовне зменшується, а тілесне виростає по мірі сходження до людини, природи і матерії. Зло у даному тлумаченні – тільки визначена ступінь добра, спадаюча ступінь божественної присутності, а не щось існуюче самостійно як ідея. Людина, що скаржиться на активну присутність зла у своїй долі, повинна завжди пам'ятати про необхідність можливого погіршення становища у світі, про можливість виникнення більш важких подій в її житті. У зв'язку з цим їй необхідно дякувати Богові за ту міру добра, яку Він дав її життю. Богословські роздуми Августина рішуче ставлять питання про необхідність зла, його невід'ємність в існуванні людини. Більш того, визначений і доведений позитивний характер зла, бо існування зла сприяє розділенню людей на праведних і грішних. Метафізичне зло є принцип, фізичне і моральне зло – факти, тобто вони предметні. Ні одна річ не може бути помислена без якоїсь межі; метафізичне зло саме у собі необхідне у безумовному сенсі, будь то містичний або метафізичний сенс. Напроти, факт завжди обумовлений зв'язком з іншими фактами, і цей зв'язок здійснюється при визначених обставинах і тому така дія можлива і необхідна у безумовному сенсі. Отже, факти і дії людей не мають у собі безумовної необхідності, внаслідок яких злі справи повинні бути непередбачуваними. Авжеж, необхідна лише основа або можливість зла, а не його дійсність, як у Бутті, так і у природі людини. Метафізичне зло полягає в обмеженій силі, яка має у собі деяку визначену досконалість, але виключає усі останні

досконалості. Недосконаліть існує як ідея потенції можливої досконалості, як недосконаліть, що прагне до своєї досконалості. Тому недосконаліть є лише обмежена по ступені досконаліть. Метафізичне зло полягає у недостатності досконалості. Позитивна основа речей – сила, а основа притаманних ним негативних якостей – недостатність сили. Зло як ідея обмежує можливість виявлення іншої ідеї – Добра, але добро як ідея долає свою власну недосконаліть якраз завдяки метафізичному злу як ідеї недосконалості.

Логічним наслідком роздумів Августина став його визначний вплив на богословську думку християнської церкви, а згодом і протестантизм. Безмежна всемогутність Бога, і як слідство, приречення, були фундаментальними положеннями протестантизму. У своїх творах Мартін Лютер стверджує доктрину приречення, вважаючи будь-яке інше рішення цього питання нелогічним і майже єретичним обмеженням верховної волі Творця. «Отже, – пише він, – ми повинні повністю і всебічно заперечувати свободу волі і приписувати усе тільки Богові» [6]. Лютер акцентував увагу на нездатності людини досягти спасіння, ґрунтуючись лише на Святому Писанні: «Бо, кого Він впізнав, тим і надав приречення (бути) подібним образу Сина Свого, щоб Він був первородним між багатьма братами. А кому Він надав приречення, тих і призвав; а кого призвав, тих і прославив» (Рим. 8:29-30). Лютер спирався насамперед на авторитет Святого Письма. Але і окрім Лютера проблема добра і зла як одна з складних основ спасіння людини була включена у філософський дискурс європейської культури. «Якби люди народжувались вільними, – пише Спіноза, – то вони не могли б скласти ніякого поняття про добро і зло, поки залишались вільними. Вільним я назвав того, хто керується лише одним розумом. Потому, той, хто народжується вільним, і таким залишається, той має лише адекватні ідеї і тому не має ніякого поняття про зло, і отже, також і добро (бо поняття добро і зло співвідносні)... Бог заборонив вільній людині їсти з дерева пізнання добра і зла, і як тільки вона вкусила з нього, відразу стала більше боятися смерті, ніж прагнути до життя» [1, 118]. Спасіння можливо тільки як Божий дар, а якщо такого дару нема, то людина виявляється у владі Сатани, якому Бог віддає нечестивих. Бог сам визначає буття кожного і усіх разом. Таку всемогутність Бога Лютер розглядав у двох аспектах. По-перше, Бог має природню всемогутність Творця – в якості першопричини Всесвіту Він утворює світ відповідно до Свого бажання. Якщо щось існує у світі, то тільки тому, що Бог це захотів, і навпаки: нічого не може існувати, якщо це існування Богу не завгодно. По-друге, Бог всемогутній як промислитель, будучи не тільки віддаленою першопричиною, але й безпосередньою причиною усього, що відбувається у світі. Після створення Ним світу, Він не відійшов від нього, не залишив його, але був у ньому, продовжуючи здійснювати Свій задум. Але тоді витікає цілком логічний висновок: Бог відповідальний за зло, – і в якості віддаленої першопричини і безпосередньо. Лютер не наважився зробити такий висновок, хоча цей висновок і міг би виникнути. Лютер став розрізняти два аспекти Бога, протиставляючи два Божих обличчя – обличчя суворого і невблаганного судді і обличчя милосердне, любляче, благе, яке з'являється лише через одкровення Христа. Є тільки один Бог, але нам, обмеженим смертним, Він здається подвійним, бажаючим і добра, і зла. Якщо зло існує – на то є воля Божа. Але Бог бажає, щоб добро боролося зі злом. Таким чином, можна сказати, що Бог хоче зла; Бог хоче добра; Бог не хоче зла; Бог не хоче добра. «Нашому обмеженому розумінню, – пише Лютер, – одне здається злом, друге – благом, але, в кінцевому рахунку, будь-яке зло обертається благом, оскільки усе, що творить Бог, є благо» [6].

Мотив Божих діянь нам недоступний. Бог в принципі відповідальний за черстві серця і за спокусу. Спокуса є поєднання сумніву, скорботи, жаху і відчаю, які посилаються нам як Богом, так і Сатаною. Відчай є слідством сумніву, коливання, страху, – усе це може згубити всякого, хто не зовсім твердий у вірі. Оце свого роду природний або штучний відбір. У Царство Боже попадають вибрані. Бог, таким чином, складається з очевидних протиріч: ідея, яку Лютер запозичив у містиків. Бог є гнів, і Бог є любов. Бог – це суворий суд, і Бог – це милість. Бог – це закон, і Бог – це милосердя. Бог хоче гріховності і ненавидить грішників. Згідно з Лютером, суперечливість ця видима; насправді Бог є чисте добро і любов. Тим не менш, Бог може прикритися маскою Сатани, а добро, сила і милосердя Божі розкриваються для нас не метафізикою, а тільки досвідом. Воля Божа присутня у всякому злі, навіть у пеклі, звертаючи будь-яке зло на добро. Лютер ясно і сміливо проповідував цю безжалісну доктрину, яка неминуче слідувала з абсолютної всемогутності Бога. «Прихована і сувора воля Бога може очевидно співпадати з волею Сатани» [8, 50]. Лютер був в одному кроці від ствердження того, що Сатана – прояв-лення однієї зі сторін Бога, але цього кроку він не зробив. Воля Сатани тільки узгоджується з волею Бога. При цьому визначена різниця їх цілей. І все ж Сатана – знаряддя Бога. Сатана не міг би існувати, якщо б його не створив Бог. Сатана не був би втіленням зла, якщо цього не захотів би Бог. Сатана не міг би творити зло, якщо б Бог йому не дозволив. У будь-якому прояві зла – наприклад, у спокусі – активно діє і Сатана, і Бог. Спокуса одночасно виходить і від Бога, і від Сатани. Тільки мотиви спокуси, як правило, завжди різні.

У принципі, виходить, що Сатана необхідний. «Це знаряддя Бога. – пише Рассел, – Він необхідний Богові для селекції в саду, який називається Людським, людський світ. Сатана – це знаряддя праці Бога. Сатана немов секатор або мотика, які Бог бере у свої руки, щоб обробити свій сад. Секатору подобається зрізати сухі гілки, бо знищення – його мета; але ніколи він не може відірватися від рук Садівника або різати там, де Він захоче, або заважати Йому влаштувати прекрасний сад» [8, 50–51]. Отже, Сатана завжди виконує роботу для Бога. Коли у 1527 р. був убитий пастор Георг, Лютер глибоко пройнявся цією подією і багато про це думав. Це було діяння злої людини; зла людина була знаряддям Сатани, але Сатана був знаряддям Бога. Лютер припустив, що Божественне провидіння могло використати вбивство, щоб спонукати інших стати такими ж достойними пастирями, а в разі необхідності стати достойними нащадками вбитого пастора Георга, тобто також бути принесеним у жертву волі Бога. Вбивство здійснилось по Божому і благодійному наказу і одночасно по злій ненависті Сатани. Як же таке могло статися у Всесвіті, де Бог направляє рухи кожного атома і орбіту кожної зірки? На думку Лютера, усе зло йде і від Сатани, і від Бога, але Сатана хоче тільки зла, а Бог хоче, щоб з того зла прийшло добро. «Бог схиляє Сатану до зла, – пише Рассел, – але сам Він зла не здійснює. Оскільки Бог звертає кожну спробу Сатани до добра, Бог творить добро не всупереч Сатані, а через його посередництво, і Бог сам присутній у Сатані» [8, 52]. У світі, де править абсолютна всемогутність, окрема людина не має у своєму розпорядженні ніякої свободи. Вона підкорена або Божої волі, або волі Сатани.

Ж. Кальвін поділяв погляди Лютера з приводу Божої всемогутності. Бог безроздільно панує у всесвіті, і повнота його влади не применшується ні випадковістю, ні долею, ні вдачею, ні свободою. Це значить, що Бог відповідальний за зло. Чому Бог бажає зла – таємниця, у яку нам неможливо проникнути. І все ж, наполягає Кальвін, Божа воля єдина і цілісна. Логіка Ж. Кальвіна привела його до заперечення того, що Бог не просто допускає зло, але активно його бажає. У кожному гріховному людському діянні сукупно діють три сили: людська воля до гріха, диявольська воля до зла і воля Бога, яка незбагненно веде до блага. В кожній грішній душі діє і Бог, і Сатана, кожний з них переслідує власну мету. «Оскільки Бог, – пише Ж. Кальвін, – розпоряджається нечистими духами по своєму передбаченню, якраз Він допускає їм докучати вірним, будувати підступи, мучити своїми нападками, всіляко докучати їм, бентежити і вводити в оману, іноді навіть знищувати їх. Але усе це не для того, щоб дозволити бісам перемогти і поневолити віруючих, а щоб затвердити вірних. Коли у полон бісів потрапляють невіруючі, нечисті духи тиранять їх тіла і душі, як їм заманеться, і штовхають їх рабів на будь-які безчинства. Отже, це загальне випробування, надано усім дітям Божим» [2, 18]. В іншому місті Ж. Кальвін стверджує наступне: «Вони не можуть зробити ні того, ні іншого, і їх власна совість переконує їх в їхній провині , так що вони не в змозі очиститись. Звинуватити Бога вони не можуть, оскільки виявляють усе зло в самих собі, в Ньому ж – ніякого зла, одне лише добре і законне використання їх злого наміру» [2, 26].

В богословській системі Ж. Кальвіна особливе місце займає доктрина подвійного приречення. Згідно цієї доктрини, Бог вільно вибрав і тих, хто буде врятований (вибраних), і тих, хто буде проклятий (засуджених). Таке положення витікає з доктрини абсолютної всемогутності Бога. Як складову частину доктрини приречення Ж. Кальвін допускав існування вільної волі, але мав на увазі виключно свободу від поневолення гріха. Таку свободу, вважає Ж. Кальвін, дає тільки благодать, яка повертає нас до нашої істинної природи. Відмовитись від благодаті, яку надає нам Бог, людина не може. Ті, кого вибрав Бог, не вільні противитися волі Бога, інші, кому не судилося бути врятованими за задумом Бога, повинні загинути. Приречення є божественний вічний порядок: «Людина, яка бажає вважатися богобоязливою, – пише Ж. Кальвін, – не насміліться напряму заперечувати приречення, яким Бог одних присвятив до спасіння, а інших – до вічного засудження... Приреченням ми називаємо передвічний задум Бога, в якому Він визначив, як Він бажає вчинити з людиною. Бог не створює усіх людей в однаковому стані, але призначає одних до вічного життя, а інших до вічного прокляття. В залежності від мети, для якої створена людина, ми говоримо, призначена вона до смерті або до життя» [2, 21–22]. Ж. Кальвін визнавав, що ця доктрина жахлива по своєї суті, але стверджував її необхідність, бо неможливо заперечувати, що Господь ще до створення людини знав про її участь, оскільки Сам визначив її згідно з Своєю волею. Кальвін вважав, що Господь ще до створення світу визначив, кому бути обраними у спасінні, а кому бути проклятими, і в цьому разі вони віддаються у повну владу Сатані. Гріхопадіння Адама і Єви було приречено до створення світу, і разом з гріхопадінням впали усі люди. В єдності гріхопадіння усього людства відкидається єдність у Христі. Бо Христос явився не для того, щоб спасти усіх, але тільки тих, кого передвічно вибрав Господь. Чому Христос не спасає усе людство – це таємниця, але що це так, зрозуміло з двох обставин: по-перше, з багаточисленних грішників, а по-друге з того, що Бог вільний дарувати людям благодать або відмовляти в ній незалежно від заслуг. Оскільки ніяких обмежень для Божої волі не може існувати, то,

що відбувається або існує у світі, відповідає Його бажанню. Вчення Ж. Кальвіна про подвійне приречення, яке було логічно обгрунтоване і сміливе по своїм положенням, про Божу всемогутність, надає основу стверджувати якщо не праведність Бога, то, у всякому разі, його милосердя. До того ж вона (праведність) повинна приводити до думки про доцільність втілення Христа, оскільки спасіння і прокляття приречені спочатку існування створеного світу.

Вчення про зло і про Сатану, як його джерело, ніяким описом зла не може бути вичерпано. Це безкінечна задача. Вся історія теологічної і філософської думки є тому свідоцтво. Теологія повинна розуміти універсальне усвідомлення форм зла, буттєвості зла. Структури зла є структурами самодеструкції. Вони основані на структурах кінцевого, але додають елементи деструкції і трансформують їх, як провина трансформує тривогу через смерть. Категорична природа кінцевості, включаючи час, простір, причинність і субстанцію, цінна як структура сукупності творіння. В цих категоріях виявляється єдність буття і небуття у всіх кінцевих істотах. Уся сукупність буттєвих і не-буттєвих категорій (або смислів) породжують тривогу, страх за своє існування. Їх можна утвердити мужністю за умов, що відчувається переважання буття над не-буттям. Жахи буття змушують «вірити в реальність «зовнішнього світу», – пише М. Гайдеггер, – по праву і без права доказувати цю реальність задовільно або незадовільно, її передбачати, явно або ні; подібні спроби, які не оволоділи в повній прозорості своїм же грунтом, передбачають спочатку ... невпевнений у своєму світі суб'єкт, який повинен по суті спершу у світі переконатися. Буття-у-світі при цьому з самого початку поставлено на сприйняття, думку, впевненість і віру, образ дій, який сам завжди вже є фундованим в модус буття-у-світі» [4, 206].

Пояснення зла, яке завжди мається на увазі як гріх, як вчинок проти Бога, показує його значення і по відношенню до добра, до світоустрою, до Бога. «Зло, в силу своєї природи, – пише К. Фішер, – відноситься до добра як недосконале до досконалого, як обмежена сила до активної, або, так як обмеження ототожнюється з дефектом, як те, що має недоліки до вільного від недоліків» [3, 482]. Фишер Зло є добро, яке не може здійснювати себе в силу тих чи інших ситуацій, або будь-яких причин. Недолік добра, який розглядається християнством як зло, не є самостійна сутність, воно дещо недостатнє. Якщо ми беремо відмінність між добром і злом у їх вищий формі, то перше є абсолютна реальність, друге – абсолютне ніщо, бо на одній стороні уся сила, а на другій – повна її відсутність. У свою чергу відсутність з будь-якої сторони якоїсь сили тягне за собою відсутність протиставлення, натуральної формальної боротьби. А протиставлення не може виступати як моральний принцип, який визначається через філософське твердження і реалізується за допомогою філософської системи. Якщо ми беремо відмінність між добром і злом у дусі дійсності, яка не допускає ніде абсолютного недоліку або досконалої порожнечі, то перше є більша, друге – менша досконаліть, перше – вища, друге – нижча сила; звідси видно, що в дійсності, зло не протилежно, а підкорюється добру. Кожна сила прагне до досконалості, до добра. Якщо вона зазнає зло, здійснюючи гріх, то це тільки відхилення від її початкового шляху, а не новий, протилежний колишньому напрямок шляху розвитку. Так як у злі, як і у гріху діє відома сила, а сила, як така, в принципі одна, то якраз тому зло живе тільки засобами добра і постійно знаходиться у нього у підпорядкуванні. Людське зло у теоретичному сенсі, є омана, у практичному – страждання. В такому відношенні постійного підкорення одне одному полягає думка про те, що між добром і злом, між досконалим і недосконалим у світі ніколи не може вестися боротьба рівною зброєю. Менш за все можна допустити, що зло коли-небудь отримає останню перемогу. Зло як менш сильний, а тому безсильний момент підпадає під владу добра. Проявлення зла у світі є виключною межею, недоліком, існуючим як недосконале, і тому воно обмежується тільки галуззю недосконалих істот. Виникаючи з індивідуума, воно перебуває лише у цій обмеженій сфері дії. Тому зло відноситься до світу як індивідуум до порядку усіх індивідуумів або як частина до цілого. Усе ціле завжди залишається добром, здійснюючи у собі саму ідею добра. Враховуючи те, що усі ці частини є безпосередньою даністю цього незмінного цілого, а самі індивіди складають не саму ідею зла, його сутність, а лише їх недолік; що воно (зло) не охоплює усієї їх сили, а складається з їх недоліків, тому воно у самих частинах існує тільки частково і якраз у залежності від слабшої частини. Обмежене сферою індивідуума, зло у самої цієї тісної сфері має тільки спорадичне буття. Зло не може вразити усе ціле, бо ніколи не може проявити себе як ціле. Будь-яке кінцеве породжує сумніви, а потім цей сумнів стає основою усього розумного буття. Істинним є лише ціле (Гегель). Але ніяка кінцева істота не має цілісності. Отже, згода з тим, що зло відноситься до кінцевого буття екзістенційно і онтологічно співпадає з самим існуванням людини. Ця людина є невід'ємною частиною зла, бо як зло, так і людина обидва кінцеві. Усе існування людини є прийняття цієї кінцевості як невід'ємної основи свого існування. Зло виступає лише відносною цінністю кінцевого існування людини, яка сумнівається у благості. Змій у райській історії гріхопадіння спровокував сумнів людини у її

власному існуванні, існуванні у своєму індивідуальному бутті-для-себе. Сумнів стає абсолютним і рухає людиною від відчайдушного заперечення усякої кінцевої істини, тобто виникає деструкція існування – зло.

Божественна сила – це сила буття як такого. Суд, в якому осуд і гнів Божий має есхатологічне значення, і виникає питання про можливу межу любові Бога до людини. Загроза останнього суду і символи вічного засудження або вічної смерті вказують на таку межу. Теодицея це не проблема фізичного зла, болю, смерті та ін. Бог, який творить, не творить противне Собі. Він не може створите дещо, що було б протиріччям Йому самому. Створюючи якусь живу суб'єктивність, Він створює активну індивідуально свободу, а ця свобода здійснює і принцип небезпеки. Творіння індивідуальної свободи це творіння ризику, творіння деструкції, дисгармонії, на яке йде і яке здійснює Бог. Віра у всемогутність Бога, а це є основою теодицеї, це відповідь на пошук мужності, здібної подолати страх перед кінцевістю. Теодицея є система ультимативної «мужності буття» в каузальній системі «Зла і Світу», яка ґрунтується на участі і силі Буття, як екзистенціальній основі існування. Коли з усією серйозністю наголошується «Боже вседержителю!», то в цей самий момент відбувається перемога над небуттям і виражається ультимативне, мужнє затвердження свого власного існування. І тоді вся кінцевість індивідуального буття, страх небуття зникають, точніше вони поглинаються безкінечним існуванням Буття Бога.

Висновки. Особливості підходу протестантської теології до розв'язання проблеми добра і зла виявляють себе насамперед в контексті проблеми теодицеї. Для неї розкриття проблеми теодицеї – це розкриття проблеми існування людини, з одного боку, як кінцевої істоти, а з іншого – як істоти, створеної Богом за Його образом і подобою, а тому за своєю природою доброю. Хоча зло позбавлене онтологічних основ, оскільки є лише нестачею добра, воно є необхідною складовою існування людини і світу, що випливає з їхньої недосконалості. Людина існує, але її існування не тотожне її сутності. В цьому усе протиріччя її буття. Людина і реальність даного світу знаходяться не тільки всередині процесу божественного життя, але також і поза ним. Людина залишила основу для того, щоб захистити себе, актуалізувати те, чим, по суті, вона є, для того, щоб бути хоча б якось вільною. І в першу чергу вільною від страху смерті. Перебувати у спільному житті з Богом – це актуалізувати, здійснити свою свободу і сміливо дивитися в обличчя Дійсності, Буття, які є суттю здійсненого і в той же час здійснюваного замислу Бога. Стурбованість усвідомленням предмету віри і свого існування, яке не спотворює правоту і цільність Буття, і буде складати правдивість існування людини.

Література

1. Спіноза Б. Етика. К. : Вид-во Андронум, 2020. 210 с.

2. Calvin J. Instructions in the Christian Faith. Westminster. John Knox Press. 1992. 278p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=hXkyxWR7btEC&pg=PA7&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false

3. Fischer K. Geschichte der neueren Philosophie. München 1882. 599c. URL: https://archive.org/details/bub_gb_b2ZJAAAAMAAJ/page/n5/mode/2up

4. Heidegger M. Sein und Zeit. Tübingen. 2002. 450 s. URL: https://taradajko.org/get/books/sein_und_zeit.pdf

5. Leibniz G.W. Die Theodicee: Abhandlungen über die Theodizee von der Gütte Gottes, der Freiheit des Menschen und Ursrung des Bösen. Gottfried Wilhelm Leibniz: Die Theodicee. Leipzig 1879, S. 97–173. URL: http://www.zeno.org/Philosophie/M/Leibniz,+Gottfried+Wilhelm/Die+Theodicee/Abhandlung+%C3%BCber+die+G%C3%BCte+Gottes,+die+Freiheit+des+Menschen+und+den+Ursprung+des+Uebels/1.+Theil

6. Luther M. Von unfreien Willen. Druckhaus Nord, Bremen. Betanien Verlag. 1937. 100 s. URL: https://www.yumpu.com/de/document/read/56712481/martin-luther-vom-unfreien-willen

7. McKim K. Donald Westminster Dictionary of Theological Terms. Louisville-London, Westminster John Knox Press. 1993–1996, 310 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=UJ9PYdzKf90C&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

8. Russel J.B. Mephistopheles: The Devil in the Modern. Ithaca and London. Cornell University Press, 1990. 333p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=1TMF6-5b4XkC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Анотація

Бевзюк Н. П. **Діалектика добра і зла в протестантській теології (онтологічний та антропологічний виміри).** – Стаття.

Протестантські теологічні і філософські концепції, які будуються на постулатах теодицеї, стверджують, що без недосконалості світ був би не тільки не досконаліше, але його не було б взагалі. Недосконаліть, кінцеве, деструкція та інше є свідоцтво досконалості, безкінечного, гармонії. Без можливості зла не було б нічого досконалого, нічого доброго. Досконаліть світу можлива у гармонії усіх речей, у безперервному порядку, який не може існувати без ступеневої відмінності речей, як і останнє не може існувати без виключних і обмежених сил. Метафізична і теологічна концепції теодицеї розглядають Творця і тварне в їх безпосередньому необхідному і логічному зв'язку, в якому Творець і тварне необхідні один одному. Бог створює і влаштовує світ у тому якісному проявленні, яке у найбільшій мірі відповідає його замислу і його

уявленню про гармонію. Тому зло є невід'ємна і необхідна частина створеного світу, підкреслюючи його недосконалість і недосконалість людини, незважаючи на те, що вона є образ і подоба Божа. Людина є проекція іншої буттєвої сутності. Вона проявляє себе як рівна Богу, незалежна і самостійна, і навіть в чомусь сміливо. Якби людина була б істотою залежною і позбавленою якогось знання про себе і світ, перебуваючи у духовній, безвільній і розумовій сліпоті, то її неможливо було б спокусити ніякою обіцянкою удосконалення, бо така істота без-свідома, до-свідома. Вона не здібна порівняти себе зі всесвітом, пізнати свою цінність, зрозуміти свою свободу. Принципово така істота не може бути Образом і Подобою Бога. Людина актуалізує свою свободу разом зі свободою Бога, але ця актуалізація людської свободи грішить своєю недосконалістю, яка проявляється у всіх починаннях людини. Теодицея як філософська і богословська система, яка направлена на виправдання зла у світі і недосконалість світу тому і потрібна, що образ і подоба Бога в людині не актуалізовані, не проявлені у повній мірі, це тільки потенція, яка прагне до своєї повної здійсненності.

Ключові слова: добро, зло, теодіцея, протестантська теологія, виправдання, спасіння, Творець і тварне.

Summary

Bevzyuk N. P. **The Dialectic of good and evil in protestant theology (ontological and anthropological dimensions).** – Article.

Theological and philosophical concepts, which are built on the postulates of theodicy, assert that without imperfection the world would not only be less perfect, but it would not exist at all. Imperfection, finiteness, destruction, and so on are evidence of perfection, of the infinite, of harmony. Without the possibility of evil, there would be nothing perfect, nothing good. The perfection of the world is possible in the harmony of all things, in a continuous order, which cannot exist without the gradual difference of things, just as the latter cannot exist without exclusive and limited forces. The metaphysical and theological concepts of theodicy consider the Creator and the creature in their direct necessary and logical connection, in which the Creator and the creature are necessary to each other. God creates and arranges the world in that qualitative manifestation that most closely corresponds to his plan and his idea of harmony. Therefore, evil is an integral and necessary part of the created world, emphasizing its imperfection and the imperfection of man, despite the fact that he is the image and likeness of God. Man is a projection of another existential essence. He manifests himself as equal to God, independent and self-sufficient, and even in some ways boldly. If man were a dependent being and devoid of any knowledge about himself and the world, being in spiritual, willless and mental blindness, then it would be impossible to tempt him with any promise of perfection, because such a being is unconscious, pre-conscious. He is unable to compare himself with the universe, to know his value, to understand his freedom. In principle, such a being cannot be the Image and Likeness of God. Man actualizes his freedom together with the freedom of God, but this actualization of human freedom sins with its imperfection, which is manifested in all human endeavors. Theodicy as a philosophical and theological system, which is aimed at justifying evil in the world and the imperfection of the world, is necessary because the image and likeness of God in man are not actualized, not fully manifested, it is only a potentiality that seeks its full realization.

Key words: good, evil, theodicy, Protestant theology, justification, salvation, Creator and creation.

УДК 164.031
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.3

Ю. Г. Борейко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0786-8764
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Т. В. Федотова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1975-9925
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та клінічної психології
Волинського національного університету імені Лесі Українки

СУЧАСНА ТЕОРІЯ АРГУМЕНТАЦІЇ У ПЛОЩИНІ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЛОГІКИ

Постановка проблеми та її значення. Розвиток сучасного суспільства супроводжується викликами, які вимагають розв'язання складних завдань, що потребує використання не лише теоретичних знань, а й пошуку практичних відповідей на поставлені запитання. Сказане стосується, зокрема, теорії аргументації, використання якої в різних галузях знань свідчить, з одного боку, про застосування теорії аргументації в різних сферах людської життєдіяльності, з іншого – про міждисциплінарний характер теорії аргументації і формування нових підходів до її дослідження. Несталий характер комунікації потребує, поряд із формальними, використання неформальних методів аргументації, адже в численних життєвих ситуаціях недостатньо оперувати правильними судженнями та умовиводами згідно основних законів логіки.

Аналіз досліджень та публікацій. Виникнення неформальної логіки як окремого напряму в межах логічного знання зумовило появу численних наукових підходів щодо цієї проблематики. Аналіз аргументації як предмету неформальних досліджень і критика універсального характеру методів формальної логіки започатковані у працях С. Тулміна [16] і Х. Перельмана й Л. Ольбрехтс-Титеки [15]. З огляду на предмет логіки як оцінку міркування і аргументації дослідники акцентують увагу на зв'язку неформальної логіки з логічним знанням [7]. Неформальна логіка розглядається як галузь логіки, що розробляє стандарти, критерії та процедури для інтерпретації, оцінювання і побудови міркувань та аргументацій, виражених природною мовою [12]. Неформальну логіку вчені аналізують як сукупність течій у сучасній теорії аргументації, спрямованих на аргументативне міркування з метою переконання співрозмовника в істинності своєї точки зору [1]. В розрізі аргументації досліджуються й новітні підходи до формальної і неформальної логіки [2].

Важливе значення має акцент як на формальних, так і неформальних підходах у теорії аргументації [10]. У перспективі комунікативної раціональності розвивається теорія, згідно якої від координації суб'єктами дій, спрямованих на досягнення згоди, залежить раціональна прийнятність обґрунтованості вимог до проблемного питання чи ситуації [9]. У контексті розвитку сучасної логіки обґрунтовується співвідношення логіки і теорії аргументації [3]. Предметом дослідницької уваги є питання неформальної логіки, теорії аргументації, раціональності аргументації [5], а також переосмислення аргументації як сучасної розумової форми комунікації [4].

Як бачимо, праці вчених характеризуються широким спектром методологічних підходів щодо неформальної логіки. Увага акцентується на проблемах термінології, визначення неформальної логіки, обґрунтуванні неформальних критеріїв оцінки аргументації, поясненні необхідності інтеграції формальних і неформальних підходів тощо. Водночас детального дослідження потребують комунікативні характеристики нової теорії аргументації.

Мета статті полягає у з'ясуванні комунікативного потенціалу сучасної теорії аргументації під кутом зору неформальної логіки.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з середини XX ст., стало очевидно, що розвиток математики зумовив перехід логіки на рівень теоретичних аргументів. Формальна логіка досягла успіхів у питаннях, пов'язаних із розв'язанням логічними методами парадоксів теорії множин, побудовою формально-логічних обчислень, зведенням математики до логічного аналізу. Проте ці зрушення у формальній логіці не стосувалися гуманітарної сфери, адже система аргументації, яка застосовується в точних науках, не є релевантною для гуманітарних наук, в основі яких лежить ціннісний підхід. Постала необхідність створення нової логіки, яка включала б не іде-

© Ю. Г. Борейко, Т. В. Федотова, 2025

альні конструкти, а пов'язані з людським життям конкретні ситуації.

Поширення теорії аргументації у нових сферах, які не обмежуються формально-логічним мисленням, зумовило потребу тематизації прагматичного аспекту логіки, а також риторичних фігур, які надали б їй модусу комунікативної реальності. У зв'язку з цим на становлення нової теорії аргументації значною мірою вплинули аналітична філософія, філософія мови, герменевтика. Іншими словами, усвідомлення необхідності створення теорії аргументації в рамках неформальної логіки спричинене зміною парадигми у розвитку філософії в середині XX ст. За оцінкою вчених, дослідження сучасної теорії аргументації з токи зору зміни парадигми у філософії з модерною на постмодерну має актуальне значення для з'ясування питання підґрунтя аргументації в комунікації [4, с. 113].

Як критики домінування формальної логіки, що стояли біля витоків неформального підходу до аргументації, Х. Перельмана і Л. Ольбрехтс-Титека мали на меті відродити логіку Аристотеля, а також обґрунтувати її актуальність, що виявляється через вплив на сучасні науку та світогляд. Х. Перельману належить ідея створення теорії аргументації – нової риторики. об'єктом якої, на думку дослідників, є дискурсивні засоби, що сприяють появі чи підсиленню співчуття щодо думки, висунутої для схвалення [15].

У сучасній теорії аргументації дослідники вбачають низку теоретичних і емпіричних, аналітичних і практичних, нормативних і дескриптивних, формальних і неформальних напрямків досліджень, тобто сукупність різноманітних течій, предметом вивчення яких є аргументативне міркування, що характеризується природною мовою, діалогічністю, практичним спрямуванням, контекстуальною залежністю засновків та висновку [1, с. 36]. З цієї причини дискурс неформальної логіки характеризується термінологічною невизначеністю щодо основних понять, які використовуються у процесі обговорення цієї проблематики.

До категорії неформальних досліджень належать, зокрема, американська традиція вивчення комунікації та риторики, різнопланові лінгвістичні підходи, прагмадіалектичний підхід, неформальна логіка тощо. Численні підходи до тлумачення неформальної логіки співвідносяться з теоретичними і практичними аспектами теорії аргументації, тому розглянемо розмаїття визначень терміна «аргументація».

Так, окреслюючи предмет теорії аргументації, вчені розуміють під аргументацією активність соціального, інтелектуального та вербального характеру, покликану виправдати або спростувати твердження, яке включає низку висловлювань, і спрямована на схвалення аудиторії [6, с. 7]. Під аргументацією розуміють практику, у якій позиція агента відхиляється, піддається сумніву або критикується іншим агентом, натомість пропонується інші аргументи, які також зазнають критики, і так триває доти, доки не розв'язуються суперечка чи розбіжності у поглядах [17, с. 168]. Аргументацію як предмет неформальної логіки дослідники вважають тип дискурсу, в якому автор висловлює точку зору, пропонуючи один або декілька аргументів на її підтримку [11, с. 5–101]. В аргументації вбачається комунікативна активність продукування чи обміну підставами для підтримки тез або захисту позиції, зокрема в ситуації незгоди або сумніву [13].

Деякі підходи, що осмислюють сутність аргументації як ключового поняття теорії аргументації варто розглянути детальніше. Діалектичний підхід до аналізу аргументації, до вона тлумачиться з позицій процедури обговорення, виник у 70-х рр. XX ст. Послідовники цього підходу стверджують, що в процесі обговорення проблеми сторони відстоюють позиції на основі правил раціональної дискусії, що залежить від відповідності процедури обговорення формальним і матеріальним критеріям прийнятності. Представники діалектичного підходу обстоюють ідею прагмадіалектики, що полягає в необхідності розробки чітких правил, дотримання яких у раціональній дискусії забезпечує обґрунтовані висновки. В такій ідеальній моделі дискусії дослідники виокремлюють стадії обговорення, які проходять учасники для подолання розбіжностей – початковий етап, протистояння, аргументація і заключний етап. На етапі протистояння виявляються розбіжності учасників дискусії, натомість стадія аргументації покликана усунути різницю на рівні думок. Для цього необхідно визначити відправні точки у позиціях співрозмовників, узгодити правила обговорення і встановити види пропозицій, які можуть бути використані в аргументації. Стадія аргументації характеризується захистом пропонента своєї точки зору шляхом висування аргументів, спрямованих проти заперечень чи сумнівів. Заключний етап обговорення присвячений оцінці сторонами ступеня розв'язання їхніх первинних розбіжностей в думках і на користь кого із співрозмовників. Ця модель дискусії дає змогу визначити характер розподілу мовних актів, що відіграють конструктивну роль на різних стадіях врегулювання розбіжностей [6].

У розвитку теорії аргументації вагому роль відіграв німецький філософ Ю. Габермас, досліджуючи раціональність дискурсу. Мислитель переконує, що поняття аргументації слід досліджувати в рамках неформальної логіки, адже дедуктивні висновки чи емпіричні очевидності не можуть змусити до досягнення згоди в теоретич-

них або морально-практичних питаннях. Аргументи, які мають силу примусу на підставі відношень логічного слідування, не означають чогось субстанційно нового. Якщо ж аргументи мають субстанційний зміст, вони ґрунтуються на досвіді й потребах, які зазнають різноманітних інтерпретацій за допомогою мінливих дескриптивних систем, тому не виявляють будь-якої граничної підстави. Розрив між одиничними спостереженнями і загальними гіпотезами в теоретичному дискурсі долається за допомогою дотримання вимог індукції. Відповідний об'єднавчий принцип має бути властивий практичному дискурсу. На думку мислителя, дослідження моральної аргументації у сфері логіки невідкладно призводять до необхідності впровадження певного морального принципу, який, як правило, відіграє ту ж роль в аргументації, що й індуктивний принцип у дискурсі дослідних наук [9].

Як бачимо, тлумачення терміну «аргументація» ілюструє наявність значної кількості дефініцій, які засвідчують його багатозначність та неусталене пояснення, і не подають узагальненого розуміння цього поняття. Не вдаючись до аналізу інших термінів, пов'язаних з проблематикою теорії аргументації через призму неформальної логіки, зазначимо, що окреслений термінологічний ряд потребує подальшого уточнення та доповнення.

У працях дослідників проблеми раціональної аргументації розглядаються за допомого визначення її логічних характеристик. Йдеться про логічні правила і значення, з'ясування їх співвідношення та особливостей логічного слідування [5]. Норми правильної побудови думки виражені у формально-логічних правилах і законах. Про відношення висловлювання до істини, а також міру істинності висловлювання свідчить логічне значення. Логічна істина виступає певним абстрактним об'єктом у формі сукупності логічних принципів, законів, правил, аксіом, тобто логічними нормами, які є алгоритмами побудови логічних структур і оцінними параметрами формальної правильності.

Сучасна теорія аргументації характеризується основними правилами, що відповідають правилам доведення. Тобто правила, які стосуються елементів структури аргументації, поділяються на правила тези, правила аргументів та правила демонстрації. Логічні норми щодо тези виражаються у вимогах визначеності і тотожності собі. Правила щодо аргументів пов'язані із з'ясуванням їх попереднього значення істинності, тобто до включення судження в структуру аргументації. Правила щодо демонстрації, тобто обґрунтування, передусім включають всі правила слідування у процесі будь-якого висловлювання – дедукції, індукції чи традукції. Недотримання правил призводить до порушення логічного зв'язку слідування, «уявного наслідку», в якому розривається зв'язок між аргументами і тезою, тобто між елементами структури аргументації [5, с. 72].

Раціональне обґрунтування, пов'язане з мовленнєвими контекстами, є ключовим чинником аргументації, особливість якого полягає у зв'язку підстав з оціночними вимогами, а не у відношенні до речей, котрі дійсно існують. Йдеться про пояснення об'єктивного стану речей, а не його аргументацію. Суперечка вчених у формі аргументації стосується не об'єктивного існування речей чи об'єктивних відношень між ними, а тверджень вчених, тобто не речі є предметом спору, а висловлювання щодо цих речей. У такий спосіб різниться обґрунтування у формі пояснення у природознавчому доведенні і аргументація в гуманітарних науках. З логічної точки зору для обох процедур спільною є імплікація, натомість відмінними є критерії об'єктивності/суб'єктивності і теоретичності/практичності.

Розбіжності між аргументацією і поясненням визначив Ю. Габермас, який під аргументацією розумів тип мовлення, де учасник тематизує спірні оціночні вимоги і за допомогою аргументів їх критично випробовує. Аргумент включає підстави, пов'язані систематичним чином з оцінкою проблематизованого висловлювання [9]. Ціннісна обумовленість аргументації передбачає критику і виправдання, що й зумовлює її назву – «критична аргументація». Контекстуальний зв'язок і комунікативний характер такої раціональності дають змогу визначити її як дискурсивну раціональність.

Відмінність між демонстративним доведенням і аргументацією характеризується розумністю і раціональністю. Якщо демонстративне доведення є прорахованим раціональним процесом, то аргументація, що має плюралістичну спрямованість є лише розумною як і вибір, ухвалення рішення, критика або виправдання, тобто апологія. Прикметно, що процедури критика й апологія мають протилежну спрямованість, проте доповнюють одна одну. Критика покликана виявити несумісні цінності і стимулювати виправдання перед аудиторією певної позиції чи поведінки, тоді як апологія може викликати критику аудиторії. З цієї точки зору класичне демонстративне доведення відрізняється від аргументації раціональністю демонстрації, що не вимагає реакції аудиторії. Натомість критична і апологетична аргументація є формою розумного співвідношення, адже потребує присутності та відгуку аудиторії. Як об'єктивна даність розумність в результаті суб'єктивізації не релятивізує істину, що є наслідком природи людини. Отже, розумність – прийнята в суспільстві думкою, яка є не суб'єктивним поняттям, а соціальною кон-

цепцією, зміст котрої полягає в тому, що будь-які зміни точок зору співрозмовників зумовлюють розширення або модифікації поля розумного [8, с. 222].

До соціальної конструкції розумності належать також традиції, звичаї, тобто будь-які нормативні положення, що функціонують у суспільстві, завдяки чому виникає комунікативний простір, де суб'єкти розуміють межі і напрям бесіди, формують стратегію і критику розмови. Водночас відхилення або заперечення неприйнятної думки обґрунтовується від звичних стандартів. Розумність полягає не стільки в обгрунтуванні абстрактної позиції, скільки в опорі на життєвий досвід, хоча необґрунтований аргумент також має соціальне походження [14, с. 131]. Відповідно, чим розумніший аргумент, тим сильніший він має вплив, що визначається ступенем розумності аудиторії. Отже, аргументація не зводиться до демонстративного доведення, де діють дедуктивні правила. Проте сила аргументу або констрастивізм як функція аудиторії пов'язана з принципом справедливості, тобто аудиторія спирається на своє розуміння норм – звичаїв, традицій тощо як передумов аргументу [15, с. 294].

Конструктивізм є характерною рисою комунікації у формі діалогу і розвивається на основі полілогу як контексту комунікації із більш складною структурою. Водночас діалогічна і полілогічна форми комунікації передбачають оцінку сили аргументу, за допомогою співставлення протилежних аргументів з точки зору практичного виміру їхньої ефективності.

Висновки. Отже, поява ідеї про необхідність формування неформальної логіки обумовлена нездатністю надавати конкретні відповіді практичного спрямування за допомогою формальних методів. Предмет неформальної логіки, яка артикулює своє практичне значення, полягає у дослідженні висловлювань природною мовою з використанням реальної аргументації, якій властива багатозначність і невизначеність. Хоча реальна аргументація широко застосовується, термін «реальна аргументація» має багато визначень, які артикулюють окремі його аспекти. Неформальна логіка позиціонується як практична галузь логічного знання, що виражається в спрямованості на аналіз реальних процесів аргументації. Водночас практична діяльність потребує теоретичних засад, що складає труднощі для неформальної логіки, яка не має універсального визначення та чіткої структури. Аналіз теорії аргументації у площині неформальної логіки ілюструє можливості раціональної діяльності у порівнянні з обмеженими формальними конструкціями. Сучасна теорія аргументації або «нова риторика» – модель аргументації, яка утверджує форми розумної соціальної комунікації, що ґрунтуються на розв'язанні спірних питань на демократичних засадах. Такий підхід окреслює перспективи розвитку теорії аргументації, зокрема в контексті створення штучного інтелекту.

Література

1. Хоменко І. Неформальна логіка та аргументативне міркування. *Філософська думка.* 2016. № 3. С. 34–45.

2. Хоменко І., Шрамко Я. Логіка і філософія: грані взаємодії. *Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Філософія.* 2021. Вип. 1 (4). С. 14–23.

3. Щербина О. Філософія логіки, філософська логіка, аргументація. *Філософська думка.* 2013. № 5. С. 103–112.

4. Юркевич О. Плюралізм та аргументація у «новій риториці». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2024. Серія «Філософія. Філософські перипетії».* Вип. 70. С. 113–122.

5. Юркевич О. М. Раціональність аргументації: логічні правила та значення. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2021. Вип. 1(48). С. 70–81.

6. Eemeren F., Grootendorst R., Kruiger T. Introduction. Handbook of Argumentation Theory: A Critical Survey of Classical Backgrounds and Modern Studies. Dordrecht: De Gruyter Mouton, 1987. 334 p.

7. Freeman J. B. The Place of Informal Logic in Philosophy. *Informal Logic.* 2000. Vol. 20. № 2. P. 117–128.

8. Gadamer H. G., Geraets Th. F. Rationality Today. Ottawa: The University of Ottawa Press? 1979. 501 p.

9. Habermas J. Theorie des Kommunikativen Handels. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981. 533 p.

10. Hitchcock D. Informal Logic and the Concept of Argument. *Philosophy of Logic.* 2002. P. 5–101.

11. Hichcock D. The practice of argumentative discussion. *Argumentation.* 2002. № 16. P. 287–298.

12. Johnson R. H., Blair J. A. New Essays in Informal Logic. Winsdor: Informal Logic, 1994. 164 p.

13. Lewiński M., Mohammed D. Argumentation Theory. *The International Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy*. New York: John Wiley & Sons, 2016. P. 1–15.

14. Perelman Ch. Reflections on practical reason. *The new rhetoric and the humanities: Essays on rhetoric and its applications*. Dordrecht: Reidel. 1979. P. 124–133.

15. Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. The new rhetoric: A treatise on argumentation. Trans. J. Wilkinson and P. Weaver. Paris: University of Notre Dame Press, 1969. 566 p.

16. Toulmin S. The Uses of Argument. Cambridge: Cambridge University Press, 1958. 264 p.

17. Santibáñez C. Steps Towards an Evolutionary Account of Argumentative Competence. *Informal Logic.* 2015. Vol. 35, № 2. P. 167–182.

Анотація

Борейко Ю. Г., Федотова Т. В. **Сучасна теорія аргументації у площині неформальної логіки.** – Стаття.

У статті з'ясовується комунікативний потенціал теорії аргументації під кутом зору неформальної логіки. Сучасна теорія аргументації, завдання якої полягає не лише в продукуванні теоретичних формулювань, а й наданні практичних настанов та висновків, відрізняється від традиційної, що має формальний характер. На відміну від формального підходу до теорії аргументації, який характеризується чіткою структурою, формальними умовами та системою аргументації, у неформальній логіці розробляються власні критерії, процедури та стандарти, які ґрунтуються на поєднанні теорії і практики, розумінні аргументації як різновиду діалогу, де використовується природна мова. У неформальній логіці аналізуються реальні аргументи, тоді як критеріями успішної аргументації є поняття релевантності, допустимості, достатності для переконання. Сучасна практика аргументації вирізняється діалогічністю комунікативних структур, а також вимогою наявності та реакції аудиторії. В розрізі комунікації вагоме значення має концепт розумності, що виявляється у формах критики і виправдання, яким властивий контрастивізм, тобто сила аргументу, котра, водночас, є функцією аудиторії. Розумність як соціальна концепція аргументації дає змогу розрізняти процедури доведення і аргументації. У контексті розумності аргументація керується принципом справедливості і покликана розв'язувати проблеми, в основі яких лежать ціннісні конфлікти. Із мовленнєвим контекстом пов'язане обґрунтування як головний чинник аргументації. Особливість обґрунтування полягає у поясненні об'єктивного існування речей, а не його аргументації, яка стосується висловлювань щодо речей, а не їхнього об'єктивного стану. Неформальний підхід до теорії аргументації сприяє властивому для науки зв'язку теорії і практики.

Ключові слова: аргументація, теорія аргументації, неформальна логіка, висловлювання, комунікація, дискурс, обґрунтування, критика, аудиторія.

Summary

Boreiko Y. H., Fedotova T. V. **Modern theory of argumentation in the plane of informal logic.** – Article.

The article discusses the communicative potential of argumentation theory from the point of view of informal logic. The modern theory of argumentation, whose task is not only to develop theoretical formulations, but also to provide practical recommendations and conclusions, differs from the traditional, formal one by its nature. Unlike the formal approach to the theory of argumentation, which is characterised by a clear structure, formal conditions and system of argumentation, informal logic develops its own criteria, procedures and standards based on a combination of theory and practice, understanding argumentation as a kind of dialogue where natural language is used. In informal logic, real arguments are analysed, and the criteria for successful argumentation are the concepts of relevance, acceptability and sufficiency for persuasion. The modern practice of argumentation is characterised by dialogic structures of communication, as well as the requirement of audience presence and reaction. In the context of communication, the notion of validity is of great importance, manifesting itself in forms of criticism and justification, which are characterised by counterargumentation, i.e. the strength of the argument, which is also a function of the audience. Intelligence as a social concept of argumentation allows us to distinguish between the procedures of proof and argumentation. In the context of reasonableness, argumentation is guided by the principle of justice and is intended to solve problems based on value conflicts. Justification as the main factor of argumentation is related to the speech context. The peculiarity of justification is the explanation of the objective existence of things, not its argumentation, which concerns statements about things, not their objective state. The informal approach to argumentation theory facilitates the inherent connection between theory and practice in science.

Key words: argumentation, theory of argumentation, informal logic, statements, communication, discourse, justification, criticism, audience.

УДК [101:316.325]:[316.3:004]
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.4

М. М. Брюховецький
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7103-5620
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
Криворізького державного педагогічного університету

Н. П. Козаченко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2358-9076
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Криворізького державного педагогічного університету

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО: МІЖ ВІДКРИТІСТЮ ТА ЗАКРИТІСТЮ

Значущість великих філософів, до яких ми безумовно відносимо Карла Поппера, полягає в тому, що їхні ідеї значно переживають відповідну епоху і багато в чому визначають хід думки наступників. Колись Уайтхед охарактеризував європейську філософію як «серію приміток на полях Платона» і ця багата аналогія так само відсилає нас до Поппера, адже соціальні філософи досі «пишуть примітки на полях» його «Відкритого суспільства». На нашу думку, найцікавішими приміт-ками будуть ті, що стосуються безпосередньо сучасності, а саме інформаційного, або цифрового суспільства. Теоретики інформаційного суспільства ХХ ст. активно сприйняли ідею Поппера про відкрите суспільство, на основі чого вони проявляли значний футурологічний оптимізм у своїх роботах в плані організації й функціонування соціуму. На перший погляд такі уявлення є теоретично виправданими: інформаційне суспільство забезпечує широкі можливості для доступу до інформації, надає можливості виразити себе, стимулює участь в політичному та суспільному житті, адже завдяки якісно новим засобам комунікації новий тип соціуму впроваджує в життя невідомі попереднім епохам механізми демократії: майданчики для законодавчої ініціативи та соціальної нормотворчості, платформи електронного голосування, засоби контролю підзвітності урядів та прозорості їх рішень, канали моніторингу дій влади з боку громадянського суспільства. Здавалося б, вказані механізми є невід'ємними супутниками відкритого суспільства. Крім того, інформаційний тип соціуму у багатьох ототожнюється з усім новим та прогресивним і, на перший погляд, таке ототожнення може здатися досить закономірним. Тим не менш, сучасна політична ситуація показує, що не завжди існує прямий зв'язок між тим, наскільки країна демократична, відкрита для світу та має розвинуте громадянське суспільство, і тим, наскільки вона розвинена в плані інформаційних технологій, адже іноді країни з демократичним устроєм можуть бути не дуже успішними в плані інновацій і, навпаки, країни з авторитарним правлінням можуть мати дуже розвинену економіку, засновану на передових технологіях.

Постановка проблеми. Таким чином, виявляється, що успіх у розвитку інформаційних технологій не завжди залежить від політичного устрою країни і навпаки. Відтак, відкрите суспільство не дорівнює інформаційному суспільству і навпаки: інформаційне суспільство не завжди відкрите – і демократичні, і авторитарні режими можуть досягати успіхів у цифровій сфері. Тож, важливо з'ясувати, що означає для відкритого суспільства настання інформаційної доби і чи може цей перехід містити в собі певні загрози для його відкритості і, разом з тим, чи є у інформаційного суспільства якісь переваги над попередніми епохами, якими могли б скористатися прихильники закритого суспільства?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одразу хочемо звернути увагу на переважно оптимістичні погляди щодо перспектив існування інформаційного суспільства з точки зору суспільного прогресу, демократії та перспектив людства. Вказана точка зору за окремими винятками є панівною в сучасному науковому дискурсі.

Так, показовою в цьому відношенні є робота італійського філософа Лучано Флоріді «Четверта революція: як інфосфера змінює людську реальність» (2010). Дослідник зазначає про поточну четверту в історії людства революцію, завдяки якій формується своєрідна інфосфера – новий інформаційно-комунікаційний простір, що призводить до безумовно позитивних суспільних наслідків. В цілому сам автор прямо характеризує свою позицію як «помірковано оптимістичну» [7, с. VII].

Також загалом життєствердно налаштований інший дослідник, якого без перебільшення можна віднести до апологетів інформаційного

© М. М. Брюховецький, Н. П. Козаченко, 2025

суспільства, – Мануель Кастельс. Зокрема, в одній з останніх свої робіт «Комунікаційна сила» («Communication Power»), Кастельс бачить в новому суспільстві, яке називає в тому числі «мережевим», значний потенціал для опору негативним проявам влади [3, с. 49]. Вказаний опір забезпечується саме силою комунікаційних мереж, які здатні кинути виклик можновладцям [там само, с. 53].

Сповнена оптимізмом відома в американських бізнес-колах книга «Нова цифрова ера: зміна майбутнього людей, держав і бізнесу» технологічних аналітиків Еріка Шмідта і Джареда Коена. Автори прогнозують чисельні цифрові інструменти та можливості [14, с. 18–19], а також значне покращення якості життя [там само, с. 24–25] в нову цифрову еру, яка пов'язана з сучасними цифровими технологіями.

В роботі «Цифрова демократія в глобалізованому світі» Корієн Прінс та інші експерти в галузі права та технологій вказують, що цифровізація та інформаційно-комунікаційні технології нового типу соціуму сприяють виникненню нових демократичних механізмів, таких як, наприклад, участь громадян в демократичному прийнятті рішень через застосунки та цифрові інструменти, що в цілому позитивно впливає на законність та представницьку демократію [13, с. 3–4, 14–16].

Оптимістичний погляд на економічні процеси в новому типі соціуму демонструє колективна монографія економістів та дослідників цифрових інновацій Ентоні Ларссона, Робін Тейгланд та інших – «Цифрова трансформація праці: автоматизація, гіг-економіка та добробут». Автори аналізують позитивні соціально-економічні зрушення в економічному розвитку нової епохи, виникнення «гіг-економіки» та нових можливостей для праці, що призводять до становлення держави соціального добробуту [9, с. 180, 323].

Таким чином, наразі в сучасному дослідницькому дискурсі, який присвячений проблемам нового типу соціуму (інформаційного, цифрового, посткапіталістичного тощо) існує велика кількість теоретиків, які переважно позитивно оцінюють нове суспільство з точки зору його соціального прогресу, перспектив демократії, перспективних зрушень та загалом покращення життя людей.

Наголошуємо, що традиція подібної оцінки «прийдешнього» типу соціуму як «великої надії XX століття» була закладена більше ніж 50 років тому такими фундаторами теорії інформаційного суспільства як Д. Белл [2], Ж. Фурастьє, Л. Турроу, Е. Тоффлер, Ф. Махлуп [10], П. Друкер [6]. Проте ми знаходимося в дещо більш вигідному становищі, порівняно з тим, в якому перебували «класики» теорії інформаційного суспільства, адже новий тип соціуму вже встиг проявити себе певними рисами, що дає деяку поживу для обережної рефлексії. Тому на наш погляд корисним буде проаналізувати наявні характеристики нового типу суспільства та порівняти його з перспективами потенційної відкритості або закритості в розумінні Карла Поппера.

Метою статті є визначення співвідношення відкритого і закритого суспільства в контексті інформаційного соціуму та конкретизація їхніх характеристик у цьому контексті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для потреб нашого дослідження вважаємо за необхідне зупинитися на розумінні інформаційного (або цифрового) суспільства як такого типу соціуму, в якому головну роль у соціальних, економічних та культурних процесах відіграє виробництво, обробка, використання і розповсюдження інформації.

Для початку хочемо актуалізувати найважливіші характерні риси інформаційного суспільства, які, на наш погляд, можна віднести до системних. Тут ми свідомо концентруємося на виробничих аспектах нового типу соціуму, які попри сучасне політичне різноманіття вважаємо певним чином універсальними характеристиками нового певною мірою панполітичного соціального організму.

Засадничою і назвоутворюючою характеристикою інформаційного суспільства постає *пріоритет виробництва інформації* над виробництвом матеріального продукту, що стало основою формування окремого інформаційного сектора в економіці. Цей сектор включає галузі, які забезпечують технологічний прогрес, надають послуги зв'язку та комунікації, а також продукують інформаційні технології й програмне забезпечення [4, с. 17]. Значною мірою з пріоритетом виробництва інформації пов'язана і така наступна важлива характеристика інформаційного суспільства як стрімкий *розвиток комунікації*: формування цілісного інформаційно-комунікаційного середовища – «інфосфери» [7, с. 41], виникнення «мережевого суспільства» [3, с. 24], «масова самокомунікація» [3, с. 58–59], потенційний зв'язок всього населення земної кулі [14, с. 13], феномен електронних ЗМІ та інші аспекти комунікації [1, с. 3].

Мабуть найбільш хронологічно ранньою характерною ознакою інформаційного суспільства дослідники почали називати *гіпертрофований сектор послуг* у структурі економіки [2, с. 14]. Зокрема, Д. Белл одним із перших зазначав, що в постіндустріальному суспільстві пріоритет переходить від виробництва товарів до надання послуг. Сфера послуг охоплює широкий спектр діяльності, спрямованої на задоволення потреб, включаючи освітні, консалтингові, комп'ютерні, фінансові, транспортні та юридичні послуги.

Ряд дослідників інформаційного суспільства (наприклад, Д. Белл та З. Бжезинський) розглядали в якості одного з проявів нового типу соці-

уму появу та збільшення кількості так званих «білих комірців» або так званий «knowledge-class» – *робітників кваліфікованої інтелектуальної праці*, що вирізняються серед загальної кількості зайнятих в розвинутих країнах [2, с. 15–18]. До таких працівників відносяться менеджери, адміністратори, керівники структурних підрозділів, інженери, вчені, теоретики, дослідники, оператори складних механізмів – всі, хто працює інтелектуально, а не фізично. Таких робітників, на переконання дослідників, можна навіть виділити в окремий соціальний клас із власними інтересами, цінностями, мотивацією, досить значним рівнем достатку та високим рівнем інтелектуального розвитку.

Також до сутнісних характеристик інформаційного суспільства можна віднести *зростання ролі знання та збільшення наукоємних галузей виробництва*, адже в новому суспільстві вже традиційно відзначають зростання ролі знання в якості ресурсу, що забезпечує соціальний прогрес, а також в якості основи теоретичних досліджень та технологічних інновацій [1, с. 3], [6, с. 263], [10, с. 48]. Також однією з важливих ознак інформаційного суспільства є стрімке *зростання ролі освіти* [2, с. 15–18], [6, с. 311–314], [4, с. XXII]. Уряди провідних країн активно стимулюють підготовку висококваліфікованих кадрів, а вища освіта поступово стає доступною для більшості, залишаючись важливим фактором соціального прогресу.

В якості окремої характеристики інформаційного суспільства також часто виділяється *глобалізація*. Так, дослідник цього аспекту інформаційного суспільства М. Кастельс наголошує на важливості в новому типі соціуму глобалізованої економіки, яку тлумачить як економіку, що здатна працювати в режимі реального або обраного часу в планетарному масштабі [4, с. 101–102]. Подібні процеси є настільки суттєвими, що докорінно змінять найближче майбутнє і зрештою все населення Землі буде зв'язане [14, с. 13].

Тобто, для окреслення характерних рис інформаційного суспільства ми схильні виділяти ряд наступних ознак: пріоритет виробництва інформації в економіці, стрімкий розвиток комунікації, зростання знання та посилення ролі науки у виробництві, пріоритет сектору послуг, збільшення кількості кваліфікованих інтелектуальних працівників, піднесення ролі освіти, глобалізація.

Далі спробуємо розглянути вказані характеристики інформаційного суспільства в контексті уявлень про відкрите та закрите суспільства Карла Поппера. Вибір саме попперівської моделі для порівняння не випадковий, адже вона є однією з найбільш фундаментальних теорій в соціальній філософії XX століття. Поппер намагається через опис рис закритого суспільства вивести певні характеристики протилежного типу соціуму – відкритого. Тобто модель відкритого суспільства є певним антиподом закритому. Зважаючи на це, спробуємо актуалізувати деякі важливі ознаки концепції, перший модуль яких буде характерним для відкритого суспільства, а другий, протилежний, – для закритого. До таких ознак можемо віднести наступні.

Політичний режим і форма правління. Відкрите суспільство тяжіє до демократичних режимів і республіканських принципів організації влади, де діють вибори, референдуми, розподіл гілок влади та правові інститути – усе це не просто формальність, а реальні інструменти, що забезпечують його функціонування як відкритої системи. Закрите суспільство, навпаки, важко уявити без антидемократичних рис: авторитарні чи тоталітарні режими, диктаторські або автократичні структури для нього природніші, ніж виняток [12, с. 149–151].

Суб'єкт і об'єкт контролю. У відкритому суспільстві контроль над владою належить громадянам – вони виступають суб'єктом, який тримає владу в рамках підзвітності. Політичні інститути тут прозорі, їхня діяльність відкрита для перевірки, а носії влади сприймаються радше як наймані управлінці, що служать суспільству. У закритому ж суспільстві все навпаки: влада сама контролює суспільство, стаючи суб'єктом, а суспільство – лише об'єктом її впливу. Непрозорість і відмова від підзвітності тут – не випадковість, а основа [12, с. 119, 140].

Доступність інформації. Свобода обігу інформації – один із ключових маркерів відкритості суспільства. Це не просто обмін думками чи право говорити, а й можливість відкрито критикувати інститути та осмислювати рішення без страху. Закрите суспільство, навпаки, змушене тримати інформацію під замком, уникати критики й гасити будь-які спроби дискусій та встановлювати цензуру – інакше його стабільність опиниться під питанням [11, с. 74–76, 166].

Розділення цінностей загального та індивідуального. Хоча Карл Поппер у «Відкритому суспільстві» і проявляє обережність до абсолютного пріоритету індивідуального над загальним, ти не менш для подібного типу соціуму є закономірним відмова від домінування колективних цінностей та загального інтересу над особистістю. Людина тут – не гвинтик, а автономна одиниця, яка сама обирає свій шлях і відповідає за нього. У закритих суспільствах усе навпаки: загальне благо чи вища мета колективу завжди витісняють індивідуальне, придушуючи його [11, с. 86–88, 152, 166].

Ставлення до інших думок, поглядів, культур. Відкритість суспільства проявляється ще

й у готовності приймати інакшість – терпимість до чужих ідей, повага до різних культур, здатність вести діалог. Це не просто формальна толерантність, а умова для критики й змін. На противагу цьому закрите суспільство демонструє ксенофобію та нетерпимість до всього не свого, партикулярне та вороже ставлення до іншої позиції [11, с. 205, 154–159].

Реакція на зміни. Відкрите суспільство має характеризуватися пластичністю та гнучкістю: воно конструктивно пристосовується до зміни умов, адекватно реагує на зовнішні виклики, адаптується до нового. В той же час закрите суспільство вороже налаштоване до новизни, демонструє ригідність, сталість форм, нездатність перелаштуватися за необхідності [11, с. 74–75, 151–152, 159].

Методологія прийняття рішень. Карл Поппер – палкий теоретик раціоналізму в епістемології та теорії пізнання. Відповідно, його модель відкритого суспільства характеризується раціональною рефлексією, критичним мисленням та науковим підходом в прийнятті рішень. Прийняття усвідомлених рішень, раціональна оцінка та критичне мислення пов'язані зі свободою критики та підзвітністю влади. Натомість закритому суспільству притаманні ірраціоналізм та догматизм, антинаукові та волюнтаристські підходи до прийняття рішень [11, с. 151–155], [12, с. 224–227].

Характер бажаних суспільних перетворень. Одним з найбільш обґрунтованих атрибутів відкритого суспільства, якому Поппер приділяв особливу увагу, є поступова соціальна інженерія. Зазначений спосіб перетворень протиставлявся різким змінам та штучним утопічним моделям, впровадження яких бажали у закритих суспільствах. Це також може супроводжуватися історицизмом – притаманним апологетам закритого суспільства уявленням, що історія об'єктивно рухається до якоїсь вищої мети, настання якої є обов'язковим [11, с. 138–139], [12, с. 122].

На підставі вказаних ознак робимо певне узагальнення, що відкрите суспільство Карла Поппера являє собою таку модель соціального устрою, в якій соціум контролює владу, а індивід може раціонально приймати значущі рішення щодо себе та брати участь в прийнятті таких рішень щодо колективу. Для такої моделі характерні гнучкість, демократія, свобода критики та вільний обіг інформації, раціональна саморефлексія, підконтрольність влади, пріоритет індивідуального, соціальна інженерія, толерантність. Натомість закрите суспільство виступає антиподом відкритого і є моделлю, в якій влада контролює суспільство, а індивід підкоряється колективу, уособленням якого зазвичай є державні інституції.

Спробуємо накласти умовну сітку ознак попперівського відкритого суспільства на виділені нами характеристики інформаційного суспільства. Розглянемо ймовірну кореляцію між першими і останніми.

1. *Пріоритет виробництва інформації в загальній структурі виробництва*. Вказана характеристика інформаційного суспільства пов'язана з такими важливими рисами відкритого суспільства як свобода слова, свобода обігу інформації, критичне мислення та науковий підхід в якості методології прийняття рішень, а також контрольованість влади зі сторони суспільства, що по-суті виступає ще і основою демократії. Тобто, виробництво інформації в інформаційному суспільстві теоретично може сприяти існуванню принаймні чотирьох характеристик відкритого суспільства.

2. *Зростання комунікації*. Зазначена характеристика може забезпечити підтримку толерантності у відкритому суспільстві та обумовити його гнучкість і відкритість до змін. Складно собі уявити наявність вказаних рис в суспільствах з обмеженою чи ускладненою комунікацією.

3. *Зростання знання та збільшення наукоємних галузей виробництва*. Альтернативною назвою для інформаційного суспільства є «суспільство знання», яке, вочевидь, виходячи з його природи, має бути орієнтованим на критичне мислення та науковий підхід в прийнятті рішень. Окрім того, зростання рівня знання може сприяти впровадженням поступової соціальної інженерії та здійсненню контролю зі сторони суспільства за владою.

4. *Переважання сектору послуг*. Послуги як продукт виробництва, на відміну від інших продуктів, наприклад, конвеєрного виробництва, є індивідуально-орієнтованим товаром. Потужний сектор послуг в економіці пов'язаний з індивідуальними цінностями і зрештою направлений на особисту свободу. Крім того, специфіка виробництва послуг та подібні ціннісні орієнтації розвивають толерантне ставлення до різних поглядів та загальну терпимість до інших культур, поглядів, думок. Вбачаємо однозначну кореляцію цієї ознаки інформаційного типу соціуму з відповідними рисами відкритого суспільства.

5. *Збільшення кількості робітників кваліфікованої інтелектуальної праці*. Висококваліфіковані працівники розумової праці з огляду на високий інтелектуальний рівень «за замовчанням» можуть сприяти суспільному контролю над владою, а також вільному обігу інформації, подоланню ксенофобії та толерантному ставленню до інших думок, а також раціональному підходу до прийняття рішень та критичному мисленню.

6. *Зростання ролі освіти*. Оскільки зростання освіти означає підвищення інтелектуального

рівня, то майже всі перелічені ознаки попереднього прямо чи опосередковано стосуються і поточного пункту. Високий рівень освіченості громадян корелюється і з контролем суспільства над владою, і зі зниженням обмежень обігу інформації, і з толерантним ставленням до інших думок та поглядів, і з раціоналістичною методологією прийняття рішення та критичним мисленням для вирішення задач.

7. *Глобалізація*. Участь суспільства в глобалізаційних процесах майже завжди означає достатньо високий ступінь свободи в обігу інформації – як на державно-урядовому, так і на побутово-культурному рівні. Отже, йдеться про кореляцію з ознакою. Крім того, останній, побутово-культурний рівень глобалізації також обумовлює толерантне ставлення до чужих культур, а отже і загалом більшу терпимість до інших думок та поглядів – ознака.

Підсумуємо вказану кореляцію в Таблиці 1.

Таким чином, велика кількість ознак попперівського відкритого суспільства (такі як демократичний політичний режим, суспільний контроль над владою, вільний обіг інформації, пріоритет індивідуальних цінностей, толерантність, готовність до змін, методологія прийняття рішень) прямо чи опосередковано корелюється з характерними рисами інформаційного суспільства. Гіпотетично, як настання інформаційного соціуму певним чином може залежати від ступеня відкритості суспільства, так і відкритість – від рівня еволюції суспільства в бік інформаційного.

Для збереження об'єктивності, спробуємо тепер накласти подібну сітку ознак попперівського закритого суспільства (які, по суті, є протилежні відкритому) на ті ж самі виділені нами раніше характерні риси інформаційного суспільства.

1. *Пріоритет виробництва інформації* в загальній структурі виробництва. В умовах побіжних змін в економіці, інформація стає ключовим ресурсом суспільства. Відповідно, в таких умовах виробництво інформації, так само, як і майже будь-яке інше виробництво, пов'язане з ключовими галузями економіки, можна монополізувати. Він монополізації виробництва інформації – один крок до встановлення контролю над її обігом, а також над інститутами влади та над всім суспільством загалом, що призводить до антидемократичних тенденцій.

2. *Зростання комунікації*. В разі монополізації виробництва інформації в руках інститутів закритого суспільства, подібний контроль відбувається і над комунікацією. Безліч комунікаційних каналів інформаційного суспільства може виступити знаряддям ідеологічного контролю, що може призвести до зниження раціональної рефлексії та посилення догматичних тенденцій. Крім того, контроль над суспільною комунікацією подібний до контролю над інформацією зі схожими наслідками: збільшення цензури, зменшення каналів та способів нагляду за органами влади, що призводить до антидемократичних тенденцій, та, врешті, встановлення контролю влади над суспільством в цілому.

3. *Зростання знання та збільшення наукоємних галузей виробництва*. Вказана характеристика матеріального та нематеріального виробництва інформаційного суспільства може бути використана для впровадження нових способів контролю над суспільством зі сторони влади, винайдення нових технологій контролю над

Таблиця 1

Кореляція характеристик інформаційного соціуму з ознаками відкритого суспільства Карла Поппера

Інформаційне суспільство	Відкрите суспільство
Пріоритет виробництва інформації	- вільний обіг інформації, - науковий та раціональний підхід, - суспільний контроль над владою, - демократичний режим
Зростання комунікації	- толерантність, - пластичність та готовність до змін
Зростання знання та збільшення наукоємних галузей виробництва	- науковий та раціональний підхід, - соціальна інженерія, - суспільний контроль над владою
Переважання сектору послуг	- індивідуальні цінності, - толерантність,
Збільшення кількості робітників кваліфікованої інтелектуальної праці	- суспільний контроль над владою, - вільний обіг інформації, - толерантність, - науковий та раціональний підхід
Зростання ролі освіти	- суспільний контроль над владою, - вільний обіг інформації, - толерантність, - науковий та раціональний підхід
Глобалізація	- вільний обіг інформації, - толерантність

інформацією та встановлення цензури, що, зрештою, може призвести і до посилення автократичного режиму.

4. *Переважання сектору послуг.* Розвинутий сектор послуг інформаційного суспільства (наприклад, освітні, юридичні, комунікаційні послуги) може бути використаний для впровадження додаткових непрямих способів контролю за сторони влади над суспільством. Окремі послуги піддаються монополізації, а зосередження в руках влади контролю, скажімо, над освітніми чи комунікаційними послугами може призвести до посилення ідеологічного впливу, зниження рівня критичного мислення та збільшення догматизму, пріоритету загальних та колективних цінностей, появи певних історицистських моделей суспільних перетворень.

5. *Збільшення кількості робітників кваліфікованої інтелектуальної праці.* Подібна характеристика інформаційного суспільства може сприяти небажаній та певною мірою негативній стратифікації суспільства на своєрідну пасіонарну елітарну групу, якій може протиставлятися вся інша менш компетентна «маса». Зазначене може призвести до таких проявів закритості в суспільстві, як зниження толерантності та нетерпимість. Крім того, елітарна група може бути використана для встановлення антидемократичних та авторитарних інститутів, насадження ідеологічних цінностей щодо пріоритету загального та створення таких моделей розвитку суспільства, які можна було б пов'язати з історицизмом.

6. *Зростання ролі освіти.* Освіта – галузь, яку достатньо легко монополізувати та контролювати. В такому випадку освіта може бути використана для поширення ідеологічного впливу, формування шкідливих ідеологічних цінностей у вигляді штучних утопічних моделей суспільних перетворень, зниження рівня критичності суспільства та збільшення догматизму, ригідності та ворожого ставлення до змін, підвищення пріоритету загальних цінностей та вищої мети колективу та, врешті, для встановлення контролю зі сторони влади через освітні інститути над суспільством в цілому.

7. *Глобалізація.* Тенденції інформаційного суспільства, пов'язані з глобалізацією можуть також чинити негативний вплив на відкрите суспільство та сприяти його закритості. Зокрема, поява транснаціональних корпорацій, яку прямо пов'язують з економічною глобалізацією, може призвести до появи таких інститутів владного впливу, які буде складно контролювати зі сторони суспільства, що зрештою матиме наслідком зменшення суспільного контролю над владою та появу антидемократичних тенденцій в структурах державної влади. Уніфікація культурних проявів, яка супроводжує глобалізацію, може негативно вплинути на толерантність та терпимість.

Тепер також підіб'ємо підсумки цієї кореляції в Таблиці 2.

Тож, як бачимо, багато ознак попперівського відкритого суспільства в своїй протилежних характеристиках можуть корелюватися в характерними рисами інформаційного суспільства.

Таблиця 2

Кореляція характеристик інформаційного соціуму з ознаками закритого суспільства Карла Поппера

Інформаційне суспільство	Закрите суспільство
Пріоритет виробництва інформації	- контроль над інформацією, - антидемократичний режим, - владний контроль суспільства,
Новий рівень комунікації	- ірраціоналізм та догматизм, - контроль над інформацією, - антидемократичний режим, - владний контроль суспільства,
Зростання знання та збільшення наукоємних галузей виробництва	- владний контроль суспільства, - контроль над інформацією, - антидемократичний режим
Переважання сектору послуг	- владний контроль суспільства, - ірраціоналізм та догматизм, - колективні цінності, - історицизм та утопізм,
Збільшення кількості робітників кваліфікованої інтелектуальної праці	- нетерпимість, - антидемократичний режим, - колективні цінності, - історицизм та утопізм
Зростання ролі освіти	- історицизм та утопізм, - ірраціоналізм та догматизм, - ригідність, - колективні цінності, - владний контроль суспільства
Глобалізація	- владний контроль суспільства, - антидемократичний режим, - нетерпимість

Тобто, гіпотетично інформаційне суспільство може так само сприяти його закритості.

Хочемо звернути увагу, що людству відомі форми закритого інформаційного суспільства. Одним із яскравих прикладів таких форм є інформаційна автократія. Її можна визначити як традиційну форма державного правління недемократичного типу, в якому концентрація влади відбувається завдяки перевагам та прогресивним механізмам інформаційного типу соціуму (див. напр.: [8]).

Висновки та перспективи подальших пошуків. Тож як бачимо, інформаційний (цифровий) тип соціуму цілком може корелюватися з відкритим типом суспільств в розумінні Карла Поппера. Виробництво інформації, зростання комунікації, глобалізація та інші характеристики сприяють розвитку таких атрибутів відкритого суспільства як демократичні владні інститути, толерантність, раціоналізм, свобода обігу інформації, пластичність того. Проте не менш успішно новий інформаційний тип соціуму також узгоджується і з попперівською моделлю закритого суспільства. Зокрема, такі характеристики як пріоритет виробництва інформації, комунікація, глобалізація, збільшення наукоємних галузей можуть посилювати такі ознаки закритості як владний контроль над суспільством, антидемократичні політичні інститути, формування та насадження шкідливих ідеологій, обмеження в свободі слова, обстановка нетерпимості тощо.

Тож, можна зробити висновок, що інформаційне суспільство безвідносне до характеристик відкритості та закритості і явно може існувати в обох формах. Більше того, очевидно, характеристики інформаційного суспільства теоретично можуть виступити певними перевагами для потенційної закритості соціуму. Тобто, інформаційне суспільство може створити небачені раніше умови для народження закритого суспільства – такі умови, що поза межами нової епохи були б ускладненими чи навіть неможливими. Якщо, закрите суспільство може себе комфортно відчувати в рамках інформаційного, то цим не можуть не скористатися антидемократичні режими чи свавільно налаштовані еліти. Існуюча в сучасному політичному світі цифрова автократія є яскравим прикладом такого стану речей. Отже з точки зору суспільного прогресу інформаційний етап розвитку соціуму може стати і, на жаль, обов'язково стане викликом для існування відкритого суспільства.

Література

1. Дубов Д. В., Ожеван М. А., Гнатюк С. Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості: аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2010. 64 с.

2. Bell D. The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting. New York: Basic Books. 1973. 507 p.

3. Castells M. Communication Power. Oxford: Oxford University Press, 2013. 624 p.

4. Castells M. The Information Age: Economy, Society, and Culture. Vol. 1: The Rise of the Network Society. Cambridge: Blackwell, 2010. 656 p.

5. Drucker P. Post-Capitalist Society. New York: HarperBusiness, 1993. 232 p.

6. Drucker P. The Age of Discontinuity: Guidelines to Our Changing Society. New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.): Transaction Publishers, 2011. 420 p.

7. Floridi L. The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality. Oxford: Oxford University Press, 2014. 272 p.

8. Guriev S., Treisman D. A Theory of Informational Autocracy. Journal of Public Economics. 2020. 186. P. 1–13.

9. Larsson A., Teigland R., Mocker M. et al. The Digital Transformation of Labor: Automation, the Gig Economy and Welfare. London : Routledge, 2019. 340 p.

10. Machlup, F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1962. 416 p.

11. Popper K. The open society and its enemies. Vol. I. The spell of Plato. London: Routledge, 1947. 274 p.

12. Popper K. The open society and its enemies. Vol. II. The high tide of prophecy: Hegel, Marx, and the aftermath. London: Routledge, 1947. 356 p.

13. Prins C., Adams M., van der Auweraert J. et al. Digital Democracy in a Globalized World. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2017. 392 p.

14. Schmidt E., Cohen J. The New Digital Age: Reshaping the Future of People, Nations and Business: monograph. New York: Alfred A. Knopf, 2013. 336 p.

15. Webster F. Theories of the Information Society. London: Routledge, 2014. 320 p.

Анотація

Брюховецький М. М., Козаченко Н. П. **Інформаційне суспільство: між відкритістю та закритістю.** – Стаття.

У статті розглядається співвідношення між відкритим суспільством Карла Поппера та інформаційним суспільством сучасності. Автори аналізують теоретичні уявлення про інформаційне суспільство та його основні характеристики: пріоритет виробництва інформації, зростання комунікаційних можливостей, глобалізацію, посилення ролі знання та освіти, зростання кількості інтелектуальних працівників тощо. Спираючись на концепцію відкритого суспільства Поппера, автори виявляють, що інформаційне суспільство має подвійний потенціал: з одного боку, може сприяти демократизації, забезпеченню свободи інформації, прозорості влади та толерантності; з іншого боку, створювати передумови для формування закритих суспільств, у яких контроль над інформацією та комунікаціями використовується для обмеження громадянських свобод, зміцнення авторитарних режимів і впровадження нових форм цензури. Виробництво інформації, зростання комунікації, глобалізація та інші характеристики сприяють розвитку таких атрибутів відкритого

суспільства як демократичні владні інститути, толерантність, раціоналізм, свобода обігу інформації, пластичність того. Проте не менш успішно новий інформаційний тип соціуму узгоджується з моделлю закритого суспільства: пріоритет виробництва інформації, комунікація, глобалізація, збільшення наукоємних галузей можуть посилювати такі ознаки закритості як владний контроль над суспільством, антидемократичні політичні інститути, формування та насадження шкідливих ідеологій, обмеження в свободі слова, обстановка нетерпимості тощо. Автори приходять до висновку, що інформаційне суспільство безвідносне до характеристик відкритості та закритості та може існувати в обох формах, але деякі характеристики інформаційного суспільства можуть дати поштовх для потенційної закритості соціуму. Аналізуючи кореляцію між рисами інформаційного суспільства та характеристиками відкритого і закритого суспільств, автори показують, що інформаційна доба не є однозначним гарантом демократичного розвитку, а натомість містить ризики появи нових форм автократії, зокрема, – цифрової.

Ключові слова: інформаційне суспільство, відкрите суспільство, закрите суспільство, Карл Поппер, цифрова автократія.

Summary

Briukhovetsky M. M., Kozachenko N. P. **Information society: between openness and closeness.** – Article.

The article examines the relationship between Karl Popper's open society and the information society of today. The authors analyse theoretical concepts of the information society and its main characteristics: priority of information production, growth of communication capabilities, globalisation, increasing role of knowledge and education, growth of the number of intellectual workers, etc. Drawing on Popper's concept of an open society, the authors show that the information society has a dual potential: on the one hand, it can promote democratisation, freedom of information, transparency of government and tolerance; on the other hand, it can create preconditions for the formation of closed societies in which control over information and communications is used to restrict civil liberties, strengthen authoritarian regimes and introduce new forms of censorship. The production of information, the growth of communication, globalisation and other characteristics contribute to the development of such attributes of an open society as democratic government institutions, tolerance, rationalism, freedom of information circulation, and the plasticity of the information. However, the new information type of society is no less successful in aligning with the model of a closed society: the priority of information production, communication, globalisation, and the growth of knowledge-intensive industries can strengthen such signs of closure as government control over society, anti-democratic political institutions, the formation and imposition of harmful ideologies, restrictions on freedom of speech, an environment of intolerance, etc. The authors conclude that the information society is irrelevant to the characteristics of openness and closure and can exist in both forms, but some characteristics of the information society can give rise to the potential closure of society. By analysing the correlation between the features of the information society and the characteristics of open and closed societies, the authors show that the information age is not an unambiguous guarantor of democratic development, but instead contains the risks of new forms of autocracy, in particular, digital autocracy.

Key words: information society, open society, closed society, Karl Popper, digital autocracy.

УДК 1(091):111.45/76;3
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.5

І. І. Верзін
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-0180-2580
аспірант кафедри філософії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

РЕАЛІЗМ ТА НОМІНАЛІЗМ У ФІЛОСОФІЇ У. ОККАМА: ПОЯСНЕННЯ СВОБОДИ ТА ВОЛІ

Постановка проблеми. Реалізм та номіналізм позиціонуються протиставними векторами середньовічного схоластичного філософського знання. Номіналізм переконував у об'єктивному існуванні тільки одиничних речей. Натомість, реалізм концептуалізував об'єктивне існування загальних понять в Божественному розумі.

Для крайніх номіналістів, до яких відносився і У. Оккам, загальні поняття формуються у межах людського розуму, безпосередньо у процесі абстрагування. У той же час, крайні реалісти (серед яких – Еріугена) переконували, що універсалії (тобто загальні поняття та ідеї) існують ідеально, до речей. Дискусія реалістів та номіналістів вигострювала логіку, що вбачається основним досягненням середньовічної схоластики. Окрім того, зазначена дискусія сприяла розвитку наукової конкретики, заклавши основи математичної логіки та теорії множин.

Постать Оккама у філософському вченні представляє новий філософський підхід – антиреалістичний та антидогматичний. Уїльям Оккам був яскравим послідовником номіналізму. Трактати Оккама присвячено, здебільшого, логіці – науці про знаки, у межах розуміння якої загальні поняття (універсали) філософ вважає лише знаками, копіями одиничних реальних речей.

Свобода для Оккама – ключовий принцип, що лежить в основі всієї його філософії, з якого виникає і його номіналістична позиція, і розуміння вкрай важливої ролі людини в цьому номіналістичному світі, де її свобода виявляється нехай і не безумовною, але необхідною.

Номіналізм Оккама, в принципі, диференціює на практиці віру та науку, теологію і філософію. При цьому, учасники диференціації здобувають значної самостійності, безперешкодно розвиваються за своїми власними законами, залишаючи, при цьому, єдине спільне – принцип двох істин.

Таким чином, У. Оккам дотримується позиції подвійної істини. Актуальність проблематики зумовлена вагомою роллю ідеї про те, що філософія і теологія мають свою окрему істинність. Саме ця ідея сформувала базис нової культури філософського мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження концептів філософії Уїльяма Оккама репрезентовані величезною кількістю наукових праць та галузевих публікацій. Зокрема, до філософської проблематики Оккама прикута увага сучасних дослідників Макфадден [1], Девіт [2], Гертзель [3].

Різні аспекти досліджувались низкою вчених, у тому числі – Адар [4], Уілднер [5], Бейкер та Хальверсон [6], Клокер [7].

Разом з тим, найчастіше спроби науковців щодо осмислення концептуальних засад реалізму та номіналізму в філософському вченні Оккама виводять центральне ядро оккамівської філософії з його логіки, не дозволяючи повною мірою осягнути одну з ключових ідей вчення У. Оккама – пояснення феномену свободи волі.

У даному дослідженні розглянута проблематика номіналістичних та реалістичних концептів даної ідеї.

Формулювання цілей статті. Метою даного дослідження є розширений аналіз концептів номіналізму та реалізму у філософії Оккама в контексті розуміння свободи волі людини.

Виклад основного матеріалу. Багато характерних рис середньовічної філософії виявилися в боротьбі реалізму і номіналізму, що спостерігалася протягом кількох століть. Породжена схоластикою суперечка про універсаліях (загальних поняттях) між реалістами та номіналістами багато в чому визначила гносеологічну проблему освіти понять, а також реальність наднидивідуальних утворень папства.

Послідовники номіналізму – переважно францисканці, за томізмом йшли головним чином домініканці. Номіналізм Оккама мав свої відмінності, він виростав з емпіричних особливостей природничо знання тієї епохи.

Якщо реалізм стверджував, що справжнім і реальним є лише спільне, а одиничне виводиться із загального, і тим самим усі наукові положення виводяться з положень Священного писання та визнаних авторитетів, то номіналізм Оккама стверджував протилежне:

– лише одиничне є реальним, а загальне – це те, що пояснюється виходячи з одиничного, загального поза людського пізнання немає;

– універсалії (загальне) не існують самостійно в жодному вигляді.

Універсалії – це лише знаки поодиноких речей. Субстанція немає самостійного існування. Для

© І. І. Верзін, 2025

Оккама завдання пізнання у тому, щоб пізнавати приватне, одиничне. Він ставить питання про те, як відбувається процес переходу від приватного до загального.

Тут Оккам вдається до поняття інтенції – спрямованості думки щодо пізнання. Він прямо говорить: «Універсалія – це інтенція душі, яка за природою така, що виявляється у багатьох (речах)».

Часто оккамівську теорію універсалій називають термінізмом – від слова «термін». Це означає, що термін як одиничне позначення речі стає в умі людини загальним поняттям, тому що йому надається те чи інше загальне значення. Універсалії, таким чином, виступають як знаки, які можуть означати як досвідчені поняття, що стосуються конкретних речей, так і умовні, що відносяться до багатьох.

Знакова функція терміну міцно пов'язані з так званої теорією супозиції, яку захищав Оккам. Супозиція може виражатися у різних формах.

Перша форма – це матеріальна супозиція, коли термін означає певне слово. Друга – це персональна супозиція, коли він термін позначає ту чи іншу.

Оккам – представник крайнього номіналізму. Його номіналізм мав суперечливу природу. З одного боку, він стверджував об'єктивність одиничного, був спрямований проти схоластичного реалізму, проти богословських доктрин.

З іншого боку, він містив у собі тенденцію суб'єктивістського підходу у вирішенні низки гносеологічних проблем, оскільки стверджуючи суб'єктивність знакових систем. Предметом знання є слова, він тим самим відкидав об'єктивне існування відносин речей.

Оккам виступав проти всіх існуючих на той час основних схоластичних напрямів, що розчищало шлях розвитку нової філософії. Цьому також сприяла і знаменита «бритва Оккама», що означає, що не слід множити сутності без необхідності. Цей принцип Оккама був спрямований проти надмірного поширення усіляких узагальнень проти схоластичних умоглядних спекуляцій. Бритва Оккама розчищала дорогу емпіричному розвитку нового природознавства найпрогресивніше у Оккама часто вдягалося у форму схоластики, хоч і штучну.

Універсалії Оккам поділяє на природні (природні знаки на кшталт диму як позначення вогню, а крику – позначення страждання) і довільно встановлені. Довільно встановлена універсала визначається як «мову, що вимовляється, воістину єдина якість, оскільки воно є знак, довільно встановлений для позначення багато чого». При цьому, Оккам ще раз підкреслює, що це слово має універсальність «не відповідно до природи речей, а лише за довільним встановленням».

Можна зафіксувати, що Оккам дотримується строго номіналістської позиції, оскільки стверджує, що «універсалія не є щось реальне, що має суб'єктне буття в душі або поза душею, але вона …є якийсь [мислений] образ…». По-перше, важливо зрозуміти, що стоїть за різницею суб'єктного та об'єктного буття. Перше вказує на реальне (фізичне та психічне) існування речі, а друге – на інтелігібельне (думкове, але з реальне) існування речі.

По-друге, строгість номіналізму Оккама виявляється у тому, що він одночасно заперечує реальне буття універсалій в умі (в душі) і без розуму (У речах). Оккам каже, що «розум, який спостерігає якусь річ поза душею, утворює подібну річ в умі». Важливо, що йдеться саме про подібність образу з оригіналом. Думковий образ є «універсалією, оскільки … є зразком і ставиться байдуже до всіх одиничних речам поза душею».

Подібність уявних речей реальним речам, згідно з Оккаму, обумовлює універсальний характер перших. Але на відміну від реальних речей, що є результатом виникнення у бутті, універсалі є результатом абстрагування, тобто створення образів в умі (у душі). Оккам ще раз робить висновок, що уявні образи у душі мають об'єктне (умоглядне) буття, а не суб'єктне (Реальним) буттям.

Таким чином, якщо ми приймаємо ту передумову, що Оккам звільнив Бога від будь-якого зовнішнього детермінізму, для утвердження повної Божественної свободи волі він все ще повинен був звільнити Бога від детермінізму, властивого йому за його власною природою, що означало, зокрема, вступ у полеміку з вченням про ідеї.

У тому числі, в тому його вигляді, в якому ми зустрічаємо його в Августина, оскільки Оккам не міг визнати тезу про володіння ідей, що суперечить власній філософії, якою є будь-яка реальність всередині Божественної сутності. При цьому, однак, необхідно було не спростувати сам факт існування ідей, що Оккам і робить, ототожнюючи ідеї з тварними об'єктами.

Свобода Оккама заходить набагато далі, ніж у більшості сучасних йому філософій, і стосується не тільки Бога, а й людини, чий розум виявляється також вільним ставити власні цілі і слідувати їм навіть за умови, що це суперечить Божественній волі.

Таким чином, філософія У. Оккама здійснила істотний внесок у подальший розвиток гносеології. Було уточнено усі логічно можливі варіанти співвідношення апріорного, раціонального та емпіричного. Ці співвідношення згодом стануть вже не лише предметом схоластичних суперечок, але закладуть фундаментом для формування основ сучасного філософського та природничо-наукового знання.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Трактування філософських ідей Уільяма Оккама щодо свободи волі людини в контексті реалістичних та номіналістичних концептів свідчить про видозміну філософом існуючої системи середньовічного філософського вчення.

Як свідчить дослідження, термінізм Оккама полягає саме в тому, що людина може повною мірою вільний здійснити «відпадіння» або навпаки, наблизитися до божественної волі.

Аналіз концептивів номіналізму та реалізму у філософії Оккама в контексті свободи волі демонструє вплив деяких найбільш яскраво виражених у вченні філософа фундаментальних принципів

на свободу волі в контексті середньовічної філософії. При цьому, твердження Оккама характеризуються новизною, а ідеї – самобутністю.

Номіналістична проблематика оккамівського вчення знайшла вираження у «принципі Оккама» – «Сутності не повинні примножуватися без необхідності», або «Марно робити допомогою багато чого те, що може бути зроблено за допомогою меншого» що успішно застосовується досі в науково-практичному полі.

За Оккамом, людина на підставі власної вільної волі повинна мислити і діяти в кожній даній ситуації відповідно до божественної дії, що дає змогу говорити про подвійну сутність акту волевиявлення. Радикально нова позиція Оккама в контексті номіналізму та реалізму містить в підгрунті принцип, що сприяв формуванню оккамівської етики.

Література

1. McFadden J. *Life is Simple: How Occam's Razor Set Science Free and Unlocked the Universe*. Hachette UK, 2021.

2. Devitt M. Modified Occam's Razor and Meaning Denialism. *Overlooking Conventions: The Trouble With Linguistic Pragmatism*. 2021. P. 143–169. https://doi.org/10.1007/978-3-030-70653-1_8

3. Goertzel B. Grounding Occam's Razor in a Formal Theory of Simplicity. 2022. https://doi.org/10.48550/arXiv.2004.05269

4. Adair M. Occam's Failure: How the Law of Parsimony in Research Methodology Hinders Definitive Consensus in Education Technology. *Academia Letters*. 2021. №2. URL: https://www.scielo.br/j/rfilos/a/DffGpryQjZ5VgCLktWDQYxB/

5. Wildner M. In memory of William of Occam. *The Lancet*. 1999. №354(9196).

6. Baker A., Halverson J. «Occam's Razor in Science and Philosophy.» In Zalta, E. N. (Ed.), The Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2017.

7. Klocker H.R. William of Ockham and the divine freedom. Milwaukee: Marquette University Press, 1996.

8. Ockham W. Philosophical Writings: A Selection. (P. Boehner, Ed.). Hackett Publishing, 1990.

9. OCKHAM. Eight questions about the power of the Pope. Porto Alegre: Publisher of Great River of South Federal University, 2002.

10. OCKHAM. Theory of assumption. In: AQUINO, T.; ALIGHIERI, D.; SCOT, J. D.; OCKHAM, W. (org.) The Thinkers. Rio de Janeiro: April Cultural, p. 369–373, 1973.

11. OCKHAM. Summa of Logic. London: Preparatory Letters, 1995.

12. PERIN C. S. B. The education in siglo XIV: William of Ockham. Dissertation (Master in Fundaments of Education), State Parana University, 2005, 138p.

13. RUSSELL B. History of Occidental Philosophy. São Paulo: Publisher National Company, 1965.

14. Ockham W. Philosophical Writings: A Selection. (P. Boehner, Ed.). Hackett Publishing, 1990.

Анотація

Верзін І. І. **Реалізм та номіналізм у філософії У. Оккама: пояснення свободи та волі.** – Стаття.

Характерні особливості уявлень середньовічної філософії про пізнання проявилися в відбувалася протягом століть полеміці номіналізму і реалізму. Прихильник теорії двоїстої істини, філософ Вільям Оккам стверджував, що в міру принципової відмінності як самих предметів, так і методів релігії та філософії, необхідно чітко диференціювати їх сфери та усвідомлювати області Божественного і природного як ізольовані та абсолютно незалежні. Номіналізм Оккама мав свої відмінності, він виростав з емпіричних особливостей природничого знання епохи. Твердження Оккама характеризуються новизною, а ідеї – самобутністю. У межах статті проаналізовано концепти номіналізму та реалізму у філософії Оккама в контексті свободи волі. Продемонстровано вплив деяких найбільш яскраво виражених у його вченні фундаментальних принципів на свободу волі в контексті середньовічної філософії. Здійснено акцент на новизні тверджень Оккама та самобутності його філософських ідей. У межах статті аналізується номіналістична проблематика оккамівського вчення, що знайшла вираження у «принципі Оккама», що успішно застосовується досі в науково-практичному полі. Проаналізовано формулювання Оккама «Сутності не повинні примножуватися без необхідності». Встановлено, що схожим способом мислення користувалися ще з часів Аристотеля, проте саме Оккам успішно її популяризував серед сучасників. Досліджено ідею Оккама, за якою людина на підставі власної вільної волі повинна мислити і діяти в кожній даній ситуації відповідно до божественної дії, що дає змогу говорити про подвійну сутність акту волевиявлення. Обґрунтовано, що радикально нова позиція Оккама в контексті номіналізму та реалізму містить в підгрунті принцип, згідно якого вирішальна роль у пізнанні має належати філософії. У статті доведено, що філософія У. Оккама здійснила істотний внесок у подальший розвиток гносеології.

Ключові слова: середньовічна філософія, Оккам, реалізм, номіналізм, «бритва Оккама», універсалії.

Summary

Verzin I. I. **Realism and Nominalism in the Philosophy of Ockham: Explanation of Freedom and Will.** – Article.

The characteristic features of the ideas of medieval philosophy about knowledge have manifested in the controversy of nominalism and realism over the centuries. A supporter of the theory of double truth, the philosopher William Occam argued that as the fundamental differences of both the objects and methods of religion and philosophy themselves, it is necessary to clearly differentiate their spheres and to be aware of the areas of divine and natural as isolated and completely independent. Okkam nominalism had its differences, he grew from the empirical features of the natural knowledge of the era. Okkam's statements are characterized by novelty, and ideas – identity. The article analyzes the concepts of nominalism and realism in Okkam's philosophy in the context of freedom of will. The influence of some of the most pronounced in his teaching of fundamental principles on free will in the context of medieval philosophy is demonstrated. The focus on the

novelty of the statements of Okkam and the identity of his philosophical ideas. The article analyzes the nominalist issues of the Occanish doctrine, which has been reflected in the "Okkam principle", which is successfully applied in the scientific and practical field. Okkam's formulation "The essence should not be multiplied without need is analyzed." It is established that a similar way of thinking has been used since Aristotle, but it was Occam that he has successfully popularted it among contemporaries. The idea of Okkam, according to which a person on the basis of his own free will, must think and act in each given situation in accordance with the divine action, which makes it possible to speak about the dual essence of the act of will. It is substantiated that the radically new position of Okkam in the context of nominalism and realism contains in the basis of the principle, according to which the decisive role in cognition should belong to philosophy. The article proves that W. Okkam's philosophy has made a significant contribution to the further development of epistemology.

Key words: medieval philosophy, Occam, realism, nominalism, "Occam's razor", universals.

УДК 1.316.3:[316.48:165.6/8]
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.6

З. С. Вихованець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1653-5873
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
Вінницького національного медичного університету імені М. П. Пирогова

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ЯК АКТУАЛЬНА ФОРМА СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ПОСТСУЧАСНОМУ СВІТІ

Постановка проблеми. В останні десятиліття на фоні процедурних та інституційних процесів у сфері міжнародного права складалося враження, що повномасштабні збройні конфлікти та жорстка кровава бійня у військовому протистоянні окремих держав відійшли у минуле, але події російсько-української війни протягом останніх трьох років повністю спростували такі уявлення. Ба більше, відбувається зростання питомої ваги таких гібридних способів ідеологічного, економічного та інформаційного домінування у постсучасному світі, як економічні санкції, політика soft power, пропагандистські та електронно-інформаційні засоби впливу на світоглядні уявлення людини. Своєрідним прологом до відкритої повномасштабної війни російської федерації проти України стають переможні результати двох таких революційних подій як Помаранчевий майдан 2004 р. та Революція Гідності 2014 р., а саме відбувся процес переходу від соціальних практик революційного способу перетворення дійсності до необхідності остаточного національно-екзистенціального закріплення дії militaris у вітчизняному соціокультурному просторі. Можемо стверджувати, що історичні процеси глибинних соціальних перетворень тільки набувають додаткових форм і методів у постсучасному світі, не змінюючи при цьому своєї онтологічної національно-екзистенціальної сутності. Починаючи з XVIII ст. класичним способом стрімкого переходу від часів Середньовіччя до буржуазного устрою суспільного життя, вважається колективний протест народних мас з метою покращення свого соціально-економічного стану в різноманітних формах революційної дії. Своєю чергою, визначення самої категорії соціальної революції переживає процес ідеологізації у межах історичного матеріалізму періоду панування радянської влади, причому виходячи з гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» відбувається подальша фетишизація феномену соціальної революції на рівні світових політичних процесів. Разом з тим у Західних країнах паралельно було створено таку окрему галузь науково-дослідного знання як соціологія революції. Головним теоретико-методологічним завданням зазначеного направлення було визначено проблеми аналізу причин, способів і форм суспільних перетворень, створення системно-дослідного підґрунтя для реалізації практико-методологічних рекомендацій у вирішенні чи попередженні соціальних конфліктів як дієвої складової формування цивілізаційних перспектив розвитку світової спільноти. Актуалізація зазначеної теми нашої розвідки набуває характер міждисциплінарного завдання у сферах соціокультурного, політологічного, економічного та соціально-філософського аналізу: «епоха завершення другого тисячоліття нашої ери і переходу до нового тисячоліття еону історії, свідчить про різку зміну характеру, темпів, форм протікання та смислів світового історичного процесу. Саме ці зміни й пов'язують наш аналіз сучасності з питанням про «кінець історії», про природу історичного руху, ... про кореляцію технологічного та персоналістичного аспектів історії, метаісторичні цінності і кінцеві смисли радикальних історичних подій» [1, с. 181], – вважає видатний вітчизняний філософ С. Кримський. Водночас ситуація розвитку постіндустріального суспільства ускладняється тим фактором, що величезна за кількістю маса людей включена у необмежений процес споживання природних ресурсів планетарного масштабу, така ситуація посилює умови безпрецедентної боротьби у міждержавному конкурентному середовищі за лідерські позиції у постсучасному світі – саме такий аспект формує цілий комплекс дослідницьких завдань у царині природознавчих, технічних і соціально-антропологічних наук на рівні тектонічних змін у сфері використання можливостей новітніх технологій штучного інтелекту.

Отже, особливо зараз критична ситуація у сфері національної безпеки вимагає реального захисту свого суверенітету та територіальної цілісності на рівні «буденної» справи у багатьох країнах Західної Європи, а пріоритетним направленням державотворчого практико-цільового підходу України визначається системне матеріально-технічне забезпечення оборонної галузі й укріплення військової міцності своїх Збройних Сил. Особливо зараз дослідницьку увагу сфокусовано на проблемі акумуляції знань про характер, механізми та способи суспільних перетворень, які стануть основою для нових політико-правових

© З. С. Вихованець, 2025

технологій виявлення параметрів передкризових конфліктних ситуацій, зміцнення оборонної могутності України в умовах жорсткої міждержавної конкуренції за життєдайні ресурсні джерела у світовому господарстві, а тому, безперечно, нагальною темою стає аналіз феномену соціальної революції як актуальної форми суспільних перетворень з метою вирішення економіко-господарських, соціокультурних і політико-ідеологічних колізій постсучасного світу.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблематика дієвих механізмів розвитку та принципів соціальної організації суспільства, а також основи теорії конфліктології представлені у творах П. Бурдьє, Т. Веблена, Дж. К. Гелбрейта, Р. Дарендорфа, Л. Козера, О. Конта, Н. Лумана, Дж. Сарторі, Г. Спенсера, А. Токвіля, О. Тоффлера, А. Турена, П. Штомпки та багатьох ін., окремо відзначимо думку М. Вебера стосовно того, що у дослідженні суспільства не можна спиратися виключно на «астрономічне пізнання», а необхідно враховувати якісний характер подій. У свою чергою, на думку вітчизняних фахівців О. Якубіна та В. Якубіної: «специфіка більш сучасних підходів до розуміння сутнісної природи конфлікту часто зводиться до розкриття функціональної значимості, відокремлення як позитивного, так і негативного впливу конфлікту на людей і на різні спільності» [2, с. 114]. Зазначимо, що перші ідеї стосовно природи соціальних конфліктів належать таким античним філософам, як Платон, Аристотель, Сенека, а також мислителям епохі Відродження Н. Макіавеллі, Т. Мору та західноєвропейським діячам Т. Гоббсу, Дж. Локку, Ж.-Ж. Руссо та ін. Теоретичну базу нашої розвідки складають ті праці, що були присвячені історичним особливостям у зміні теорії революції, а саме ідеї К. Брінтона, С.П. Гантінгтона, Дж. Голдстоуна, Дж. Гудвіна, Ш. Ейзенштадта, Б. Мура, Дж. Пейджа, Е. Сельбіна, так, на думку О. Розенштока-Хюссі, революції взагалі є переродженими війнами, а після жахів Першої Світової ніякі війни не мають сенсу повторюватися. Дослідженню окремих видів революційної дії як форми соціального протесту присвячені твори К. Каутського, А. Камю, Р. Оуэна, К.А. Сен-Симона, Ш. Фурье та багатьох ін.

Не можна оминути увагою теоретико-методологічний аналіз механізмів розвитку постіндустріального та інформаційного суспільства, який був представлений в роботах Д. Белла, Ж. Бодрійяра, Ф. Гваттарі, Ж. Делеза, М. Кастельса, Ж.-Ф. Ліотара, Х. Ортега-і-Гассета, наприклад, у дослідженнях Е. Гідденса зустрічаємо розгорнуту концепцію соціології революції, а теорія К. Маркса визначає джерелом революційних перетворень глибинні зміни у виробничих силах, причому деякі погляди залишаються актуальними дотепер, а питання немиинучого насильницького зіткнення у суспільстві має відкритий дискусійний характер. К. Марксом було запропоновано три варіанти розуміння революції як кардинальних якісних змін в історичному процесі – це фундаментальний рівень переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої, на соціокультурному рівні монополію правлячого класу повинна була замінити влада «низів», а також аналізуються особливості індивідуальних дій суб'єкта у процесі масового революційного руху, коли вимогою протесту стають захист своїх політичних прав і соціальних гарантій праці. Ідейними послідовниками такого діяльнісного підходу були А. Грамші, Д. Лукач та Е. Фромм, причому підтверджується теза о, що в революційній діяльності зміни у самому індивіді корелюються зі змінами в історичних обставинах і подіях, а також ми продовжуємо звертатися до аналізу сучасної концепції неомарксизму в працях Т. Адорно, Г. Маркузе та М. Горкхаймера. У наступних розвідках сучасної теорії діяльності можемо відзначити гуманітарні підходи У. Баклі, М. Крозьє, А. Турена, Е. Фрідберга у вирішенні проблем соціальних конфліктів. Варто відзначити ідеї теорії політичного насилля Ч. Джонсона, коли поглиблення соціального дисонансу між традиційними культурно-ціннісними підходами й принципами функціонування господарсько-виробничої системи призводить до порушення рівноваги між суспільними інституціями та зниженню ефективності функціонування соціально-економічної системи, що провокує появу соціальних конфліктів і створює умови для революційних змін з метою стабілізації розбалансованої взаємодії у соціальній структурі. Натомість у концепції Д. Девіса джерелом революції вважаються не стільки абсолютні показники, скільки свідоме обмеження або «замороження» соціально-економічного зростання добробуту населення, як метод стримування зростаючих завищених очікувань. Зі свого боку суто економічний аспект активізації революційних дій був наведений Т. Вебленом, коли «верхі» демонстративно споживають престижні товари і послуги, тим самим формують зайві витрати матеріально-технічних ресурсів та створюють паразитичний сектор в економіці країни. Особливу увагу авторки будо приділено положенням теорії протесту Ч. Тіллі, а саме: колективні дії з приводу зміни існуючого соціального порядку виникають у випадку недостатніх інституційних засобів донесення своїх інтересів більшості населення до владних структур або прямо ігноруються владою. Він вважає, що соціальний порядок та розвиток залежать від повсякденної поведінки звичайної людини або базується на різноманітних видах їх колективної дії (соціальні рухи, колективне насилля, революції), які вони здійснюють задля реалізації своїх інтересів

[10, p. 5]. У вітчизняних наукових дослідженнях широко представлені ідеї стосовно тлумачення концепцій суспільних перетворень у межах теорії людської діяльності – це праці М. Бойченко, Е. Герасимової, А. Єрмоленко, Б. Кримського, А. Лактіонової, М. Ожевана, М. Поповича, В. Шевченко та багатьох ін. Особлива увага була приділена роботам у яких аналізуються сучасні підходи до революційних подій та військових конфліктів – це міркування таких авторів як О. Гуржій, В. Дяченко, Б. Парахонський, М. Требін, Н. Хамітов та ін. Отож, аналізуючи останні джерела та публікації на тему дослідження революційних практик в теорії суспільних перетворень, можемо зробити висновок про те, що світова спільнота, особливо зараз, вимушена активно реагувати на зростаючу кількість глобалізаційних викликів, які загрожують не тільки подальшому розвитку окремих країн, а й загалом існуванню нашої цивілізації.

Огляд наукових джерел і розгорнута кваліфікація критеріїв, типів і видів соціальної революції дотепер не дали однозначних соціокультурних та історико-політичних характеристик змісту революційних практик та їх впливу на цивілізаційний розвиток світової спільноти, тому *метою даної публікації визначено* соціально-філософський аналіз феномену соціальної революції як актуальної форми процесу суспільних перетворень у новому просторі свободи постсучасного світу. Дослідницькими завданнями зазначеної розвідки є: 1) з'ясувати смислоутворюючий контекст соціальних революційних практик як функціонального механізму взаємовпливу між: історичними форми соціальної структури суспільства – спектром стратегій формування національних держав – колективними й індивідуальними інтересами соціальних суб'єктів; 2) проаналізувати соціокультурний вимір революційного способу перетворення суспільства в залежності від форм і принципів його соціальної організації; 3) розкрити історичні форми і види революційних змін в конструкціях процесу державотворення.

Предметом даного дослідження є феномен соціальної революції, методом – соціально-філософський аналіз, а **метою** – обґрунтування феномену соціальної революції як актуальної форми процесу суспільних перетворень у новому просторі свободи постсучасного світу

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок XXI ст. позначився значними світоглядно-ціннісними та технологічними зрушеннями в системному моделюванні глобальних перспектив цивілізаційного розвитку. Ключовим аспектом дослідження таких динамічних зрушень стає інноваційний характер форм і способів суспільних перетворень, які охоплюють всі сфери життєдіяльності сучасної людини. Ба більше, цифровий світ нових технологій і видів комунікації забезпечує реальні можливості застосування інтегрального підходу для об'єднання різноманітних сфер життєзабезпечення як певної країни, так й всього світового господарства, але зростання соціальної напруги та конфліктних ситуацій у різноманітних сферах суспільного буття продовжує визначати образ XXI ст. Попередні ідеологічні концепти XIX ст., як правило пропонували діалектико-дуалістичний підхід для дослідження кризових ситуацій у суспільному житті, пояснюючи революційний розвиток подій конфліктом таких історично-протилежних суспільно-економічних формацій як імперіалізм і комунізм, націоналізм й інтернаціоналізм тощо. Починаючи з XX ст. героїчна міфологізація історії революційних рухів, як яскравого прояву людської творчості в критичні моменти історичного процесу починає згасати, її місце поступово заповнюється темою кризових ситуацій і глобальних викликів сучасності. Трагічний образ реальних революційних подій, якій завжди супроводжується великою кількістю жертв і ніколи не має результатів, які б задовольнили реалізацію прагнень активних учасників відповідного дійства, а більшість населення вже не тільки не мріє про досягнення «світлого» майбутнього та реалізацію революційних ідеалів, а починає боятися глибинних потрясінь та хаотичного стану революційних катаклізмів.

Реалії постсучасного світу вносять суттєві корективи в теорію суспільних перетворень, але до цього часу залишається постійною загроза масове знищення людей у вирі революційних подій та військових конфліктах: «коли світова війна стає наслідком революції, свого роду громадянської війни, яка охопила всю землю (як не безпідставно оцінюється багатьма Друга світова війна). Після неї прописною істиною стає те, що результатом війни є поява революції, а єдине, що змогло би виправдати такий розвиток подій – це приналежність даної революції свободі. І якщо нам не належить повністю щезнути, то більш ніж вірогідно, що саме революції, а не війни, будуть супроводжувати нас у недалекому майбутньому» [3, p. 13–14]. Відповідно дефініція поняття такого обсягу як соціальна революція повинно включати аналіз ідеальних прагнень, принципів і норм соціальної діяльності в їх історичному розвитку, інакше процес абсолютизації визначення набуває ознак фетишизації самого феномену та сприяє його догматичному закріпленню в системі сучасних знань. Зокрема Г. Рітцером було запропоновано інтегровану парадигму з чотирьох рівнів соціального аналізу та єдиної моделі їх поєднання з іншими трьома соціальними парадигмами, фактично, заперечувалася можливість сприйняття істинності положень тільки однієї соціологічної теорії та було започатковано формування необме-

женого інтелектуального простору різноманітних підходів. Він зауважує, що: «об'єктивно-суб'єктивний континуум є складним утворенням, при цьому він є не менш важливим, ніж мікро-макроконтинуум. Загалом, об'єктивне соціальне явище має реальне матеріальне існування, наприклад, є актори, дії, взаємодії, бюрократичні структури, закон і державний апарат. Всі ці об'єктивні явища можна побачити, помацати або зобразити на схемі. Проте є соціальні явища, які існують виключно у сфері ідей; вони не мають матеріального втілення. Це такі явища, як пізнавальні процеси, соціальне конструювання, норми, цінності та різноманітні елементи культури. Пов'язана з об'єктивно-суб'єктивним континуумом складність полягає у тому, що існує безліч явищ, які займають проміжні положення та включають й об'єктивні, й суб'єктивні елементи» [7, p. 578]. Водночас у царині соціальної філософії протягом останніх трьох століть було сформовано два системні підходи у визначенні змісту соціальної революції: 1) як закономірний об'єктивний перехід від одного стану суспільства до якісно іншого або «вища форма класової боротьби» в марксизмі-ленінізмі; 2) як актуальна форма діяльності соціального суб'єкту в невизначених умовах постсучасного світу. Проте розуміння соціальної революції як результату колективних зусиль великої кількості акторів, не може бути сприйняте у вигляді окремого акту діяльності чи визначеної історичної події тому, що революційні дії є цілісним динамічним процесом певного історичного періоду зі своїми злетами й падіннями. Відповідно закономірним явищем у соціально-філософських підходах стала поява таких постмодерністських концепцій суспільних перетворень, як «різома» (Дельоза і Гваттарі), «констеляція» (Адорно), «перефаза» (Шпенглера) тощо. Головною ознакою зазначених підходів є принцип «поліцентризму» в процесі суспільних перетворень, коли внаслідок багаточисленних «центрів» соціальних конфліктів і взаємних міждержавних «хвильових» впливів будь-які революційні зміни призводять до критичних непередбачуваних наслідків. У такий спосіб визначається пріоритетність поліфонії дієвих форм волевиявлення індивідуальної або колективної ініціативи самого народу та можливість їх взаємозв'язку в конструкціях державотворення, у відношенні до способів реалізації свободи дії, а також вияв соціокультурних передумов сучасних форм революційних практик дозволяє вважати головним атрибутом революційних змін в суспільстві постсучасності позицію самого дієвця.

Отож діяльнісна теорія революції з точки зору соціального феномену включає комплексний аналіз ідеальних прагнень, принципів і норм суспільного життя в їх історичному розвитку, які здійснюють безпосередній вплив на динамічні та якісні зміни способів і видів впливу на національний процес державотворення. На думку відомого дослідника причин, механізмів та наслідків соціальних змін П. Штомпки у більшості сучасних істориків виокремлюється положення про те, що теперішній соціальний порядок зароджується після Великих революцій, коли американська та французька революції забезпечили політичну й інституційну основу для модернізації, а саме конституційну демократію, верховенство права та принцип суверенітету національних держав. Своєю чергою, «англійська промислова революція заложила її економічну основу: ринок вільної робочої сили, індустріалізацію та урбанізм як новий образ життя, капіталізм як нову форму виробничих і розподільчих відносин» [8, p. 101]. Своєрідний дискурс-аналіз історичної еволюції трьох стійких періодів реалізації соціальних революційних практик формує таку схему структурної взаємодії їх базових складових: історичні форми соціальної структури суспільства – стратегії формування національної держави – колективні й індивідуальні інтереси соціальних суб'єктів.

У традиційних суспільствах земля є основним фактором виробництва, а монопольні форми влади та військовий контроль – принципами його організації, тому революційні прагнення соціальних суб'єктів цього історичного періоду реалізуються переважно в насильницьких формах: колективні злочинні вчинки, насильницькі бунти, підступні заколоти тощо. Звісно, що цілями такої діяльності є прагнення розділити владу, поділити матеріальні ресурси та засоби виробництва на засадах справедливості й братства. Так само ідеї досягнення рівності та свободи визначають політичну мету масових рухів у періоди буржуазних революцій індустріальної епохи. Отож радикальний підхід у вирішенні питання зміни влади та форм власності часто призводив до насильницьких форм революційних дій з великою кількістю людських втрат заради принципів справедливої побудови суспільного буття. До речі, соціальні революційні практики протягом всіх історичних періодів реалізуються завдяки колективним цілеспрямованим діям активних представників різноманітних верст населення, об'єднаних ідейними принципами добра, справедливості та рівності! Утвердження в суспільстві концепції справедливості носить процедурний характер і на думку Дж. Ролза: сутність справедливих державницьких принципів визначається наявністю дуалістичного за своїм змістом співвідношення «рівності – нерівності» між людьми. Люди, безумовно, повинні бути рівними в правах, але така рівність має бути закріплена законом. Вони мають бути рівними при розподілі соціальних цінностей, але справедливим

буде і нерівність, коли такий нерівний розподіл дає перевагу кожному [6, p. 67]. Окреме питання діяльнісної взаємодії полягає у з'ясуванні специфіки особистісної комунікації між людьми в середині держави, бо багато діяльнісних аспектів у взаємовідносинах між громадянами не можуть бути визначені нормативно-правовими актами. У таких неконтрольованих державою сферах суспільного буття відносини між людьми регулюються традиціями, звичаями та моральними нормами, які передбачають реалізацію права людини на свободу дії. Ба більше, умовність та суперечливість змісту реалізації державних законів досить часто ставить творче налаштовану людину перед вибором не тільки «переступити» уявну лінію добра і зла, але й літеру закону, який цілком об'єктивно може не відповідати новим умовам організації соціальної структури. Отож випливає закономірний висновок про те, що соціальна революція в традиційних суспільних призводить до змін в їх політичних системах насильницькими методами, поступово створюючи нормативно-правову базу нових форм державного управління: «французькі події 1789–1815 рр. сприяли масовому переходу європейських держав від непрямого правління до прямого у двох відношеннях: вони надали модель централізованого уряду, яку скопіювали інші держави, а також вони насаджували таку модель у поневолених Францією країнах. Проте хоча багато нововведень в управлінні цього періоду були відчайдушною імпровізацією у відповідь на загрозу бунту або краху, але ж ці перевірені у бойових реаліях форми пережили і Революцію, й Імперію» [9, p. 162–163], – підкреслює Ч. Тіллі. Необхідно звернути увагу на той факт, що механізм прийняття політичних рішень у європейських демократичних державах спирається на волевиявлення її громадян, коли єдиним історично-сформованим орієнтиром суспільного буття до теперішнього часу залишається традиційно-християнська система цінностей та принципи громадянської свободи, а саме: повага до приватної власності як ефективної соціально-економічної складової громадянського суспільного устрою та свободи людини; рівність громадян в отриманні можливостей для освіти, самоосвіти й творчої самореалізації; визнання верховенства права та пріоритету правової свідомості тощо. Можемо констатувати, що в індустріальному типі суспільного розвитку глибинні трансформації ринкової системи виробництва відбуваються завдяки реформуванню та розширенню форм власності, завоюванню певних представницьких преференцій працівником у вигляді легалізації профспілкового руху тощо, а соціальний характер революційних практик спрямовується на досягнення компромісу між соціальними групами та узгодження їх принципових вимог та інтересів.

У свою чергу в постіндустріальному суспільстві принципом соціальної організації є матеріальна зацікавленість всіх учасників ринку, відповідно, практики революційного способу перетворення застосовуються з метою швидкого досягнення консенсусу, тобто узгодження інтересів впливових соціальних груп, які протидіють одна одній у вигляді демократичних виборів, демонстрацій, вимог «промислової демократії» тощо. Певна політична рівність конфліктуючих сторін дозволяє свідомо позбавлятися насильницьких засобів з'ясування стосунків, а також використання принципу взаємовідповідальної домовленості сприяє досягненню стійкого компромісу й узгодження позицій між соціально-економічними інтересами впливових соціальних груп. Суспільна практика такого мистецтва балансування між політичними та економічними пріоритетами державного управління висуває нові вимоги до професійних компетенцій представників державної «техноструктури» та всього бюрократичного апарату з вимогою реалізації громадянських настанов певних соціальних груп. В епоху суспільства нових можливостей, як періоду формування соціального капіталу та виникнення феномену диджиталізації, революційна діяльність соціального актора з високим рівнем інформованості та розвиненою інтелектуальною культурою спрямовується на модернізацію державницького апарату управління за допомогою новітніх моделей і технологій комунікативної взаємодії. Особливо зараз соціальна революція стає сукупним результатом все більш актуальних форм колективної взаємодії між різноманітними соціальними групами та не може бути зведена тільки до насильницьких засобів класової боротьби. Зазначимо, що процес становлення сучасного громадянського суспільства прагне забезпечити діалогову форму партнерських стосунків між демократичним представництвом і державою, тобто водночас з інституційними структурованими відносинами починає розгортатися на засадах самоорганізації новий цифровий простір соціальної комунікації більшості населення країни. Отож сучасний процес оформлення соціального капіталу включає такі складові: 1) утвердження своєрідної гуманітарної тенденції поступової відмови від агресивних насильницьких засобів боротьби за свої права та справедливі умови існування в країні соціальних «низів»; 2) прагнення державних інституцій забезпечити мотиваційні умови зростання матеріальної зацікавленості працівників в ефективних результатах своєї трудової діяльності та створення комфортних умов праці. При цьому пам'ятаємо, що основу класифікації способів, форм і методів революційних дій створюють певні історичні умови формування специфічних ознак політико-правової, економічно-господарської та соціокультурної сфери

соціальної організації державницького устрою. Проте базових історичних форм революційної дії було всього декілька: 1) форми терористичного акту, які можуть мати обмежену кількість учасників – це заколот або вбивство правлячої особи, а може бути стихійний бунт певної частини населення з елементами жорсткої розправи з «кривдниками»; 2) форми тривалої збройної боротьби – це повстання та війни; 3) сучасні форми «м'якої» сили на апарат державного управління у вигляді вимоги реформ, демонстрацій, демократичних виборів, які не використовують збройного чи політичного насильства. Однак необхідно усвідомлювати, що всі історично сформовані види соціальних революційних практик не зникають у вирі суспільних катаклізмів постсучасного світу, власне, змінюються лише пропорції їх дієвого застосування у бік ненасильницьких засобів досягнення владних повноважень певними соціальними групами. Ба більше, мінливий простір цифрового світу створює умови для появи нових активних форм революційної діяльності, які a priori не могли існувати в інших історичних періодах, приміром можуть бути безкровні «кольорові» революції у різних куточках світу, так звані «круглі столи» між владними структурами та представниками опозиційних політичних сил і соціальних рухів тощо.

Феномен соціальної революції розглядається вже не тільки-но як ідеал у досягненні зростаючого добробуту населення, а й як вияв повсякденного світогляду на формування якого безпосередньо впливають століттями міфологізовані політично-ідеологічні вподобання та художні символи. Крім того, наразі з'являються нові практики комунікативного впливу та методи стимулювання соціальної активності дієвця, відбувається процес зростання персональної самосвідомості суб'єктів політичного життя та поступово формується позитивний характер сприйняття дієвих механізмів стрімких суспільних перетворень у постсучасному світі. Ба більше, ті політичні об'єднання у межах демократичної боротьби за владу дотепер використовують революційні гасла у боротьбі за виборця з обіцянками миттєвого покращення життя громадян та термінове вирішення нагальних економіко-господарських проблем в країні. З метою досягнення політичних дивідендів розгортається широке поле дискусійних публічних дебатів на основі якби «наукового» аналізу минулих і сучасних історичних подій та процесів. Практико-цільовий підхід такого аналізу демонструє спробу «попередників» затриматися у владних структурах, а наступаючої опозиції досягти максимального переможного результату у виборчих перегонах. Зазначена ситуація лише акцентує дослідницьку увагу на демократичних механізмах політичного життя цивілізованих країн, але головною методологічною проблемою викривлення подій минулого часу залишаються провокативні маніпуляції, наприклад, використання сумнівних історичних карт і ревізіоністського трактування політичних процесів з боку провладних сил російської федерації з метою знищення суверенітету, поки що, сусідньої країни. Ситуація виглядає абсолютним «сюрреалістичним» зануренням у безодню столітніх перепитій, а весь цивілізований світ вимушений звертати увагу на подібні аргументи у виправданні повномасштабної військової агресії у центрі Європейського континенту. Як бачимо, цифрове суспільство нових можливостей вимагає дієвих інформаційних фільтрів, причому планетарного рівня, інакше значення Слова як дії може до невпізнання змінити реальність, причому з жахливими наслідками для всього людства. Проте визначення феномену соціальної революції в конструкціях державотворення довгий час пов'язувалося з конкретними історичними актами зміни влади та міфологізацією політико-символічного прояву «результатів перемоги» всередині країни, при цьому не враховуючи значення атрибутивних форм соціальних революційних практик, які вирізняють їх від війни чи повстання у реаліях постсучасного світу. Варто зазначити, що першою атрибутивною ознакою революційних змін, на відміну від різноманітних способів реформування, є масштабність та глибинний рівень соціальних перетворень, а другий атрибут, на відміну від еволюційного процесу суспільного розвитку, визначається хвилеподібним розгортанням подій з обов'язковим застосуванням насильницьких форм боротьби за владу та перерозподілу інституційних повноважень в управлінні державними ресурсами. Так, наприклад, близько ста років поспіль у всіх державних наукових виданнях подію захоплення влади на Росії більшовицькою організацією у 1918 р. визначали як Велику Жовтневу соціалістичну революцію, а тепер у необмеженому часовому просторі історії людства вона має статус збройного перевороту, результатами якого скористалася найбільш радикальна та жорстко-структурована більшовицька фракція РСДРП на чолі з В. Леніним. Історична реальність революційних подій до кінця XX ст. включала в себе тільки війни, повстання та заколоти як форми глибинних змін суспільного буття, але у період глобалізаційних викликів головною ознакою соціальної революції вважається перетворення соціокультурних підвалин суспільства та персональний саморозвиток людини як громадянина правової держави.

Отже, сучасний дискурс смислоутворюючого контексту розуміння феномену соціальної революції як активної форми суспільних перетворень включає не тільки механізми вирішення наявної кризової ситуації глобалізованого буття людини

та різних видів соціального конфлікту за допомогою оформлення ідейно-політичних засад та створення організаційної конструкції колективних дій, а обов'язково має враховувати мозаїчно-емоційне сприйняття окремим громадянином революційних подій, причому кожний індивід прагне максимальної раціоналізації свого діяльнісного внеску. Урешті-решт актуальність такої позиції дієвця визначається, по-перше, процесом динамічного ускладнення соціальної структури суспільства у постсучасному світі, коли вона вже не може бути обмежена визначеними у минулих століттях «верхами» і «низами», по-друге, розширення простору зростаючих потреб соціальної держави вимагає прискорення трансформаційних процесів змістовних складових революційної дії тому, що суб'єктивні наміри великої маси людей в умовах медіа-простору та інших форм інформаційних впливів не можуть бути достовірно передбачуваними та науково-прогнозованими для забезпечення бажаного продуктивного результату такої діяльності. Власне колективні дії завжди спрямовані на реалізацію певної ідеальної мети, при цьому визначаються цілі та засоби її досягнення з боку керівництва різних соціальних рухів і політичних об'єднань, але дуже часто такі зусилля у вирі суспільних перетворень призводять до протилежних результатів або ситуації «іронії історії». Ба більше, енергія мас не завжди несе революційний азарт і прагнення змін звичного способу життя тому, що будь-який вид людської діяльності включає в себе різноманітні соціокультурні фактори впливу. Специфікою соціальних конфліктів, не дивлячись на періодичність їх нищівного характеру, є наявність творчого потенціалу характерних змін, які кожного разу формують особливий тип діючого суб'єкту та відповідне до нього культурне середовище: «великі революції можна розглядати і як найбільш драматичні, а можливо, й як найбільш успішні спроби в історії людства здійснити на мікросоціальному рівні утопічні уявлення з сильними гностичними компонентами. Такому уявленню було властиве множинність кількісних характеристик, загальних з протофундаменталістськими течіями, за виключенням того, що для революцій характерною була орієнтація на майбутнє як центрального компоненту культурної програми сучасності» [4, p. 30]. Отож результати суспільних змін мають визначати їх позитивний або негативний сенс для існування людини, а головними у процесі перетворень стають не «матеріальні» або господарські показники, які можна певним чином зафіксувати, а стан соціального комфорту та морального самопочуття людей. Можемо стверджувати, що соціальні конфлікти як складова революційних способів перетворення дійсності обумовлюються широким колом культурних надбань, які визначаються здібностями та продуктивністю зусиль діяльнісного суб'єкту.

Отже, можемо стверджувати, що парадокси в аналізі соціальних революційних практик зберігаються до теперішнього часу так, як немає чітких уявлень стосовно умов виникнення та динаміки розгортання революційного руху в конкретній країні, а тим більше визначення часового періоду таких історичних подій. Безперечно можна писати про «відчуття» революційної ситуації, підбурювати у різний спосіб певні групи населення тощо, але ніяких революційних дій відбуватися не буде, а може, навпаки, за кілька тижнів розпочатися справжній революційний буревій, наприклад, Революція Гідності 2014 р. в Україні розпочалася протягом однієї доби, як реакція на побиття мирної демонстрації проти офіційного припинення політичного руху країни до ЄС, або в Тунісі 2010–2011 рр., де поводом стала подія самоспалення звичайного торговця Мохаммеда Буазізі, як результат його образи на дії жінки-поліцейської та конфіскації товару. Разом з тим, «загадковим» явищем залишаються наслідки переможних революцій, коли виникає ситуація масового розчарування її результатами, а поряд з героїзацією історичних подій виникає крайнє незадоволення своїм післяреволюційним становищем більшості її учасників: «дослідження революцій багато у чому подібне на вивчення землетрусу. ... Ми можемо детально проаналізувати їх, перерахувати деякі сприятливі для них умови, але зрозуміти остаточно, що саме вони собою являють, нам ще тільки належить» [5, p. 205]. Мова йде про те, що в принципі неможливо визначити суто онтологічні причини революційних подій, бо вони залежать від різноманітних варіантів колективних рішень, емоцій і дій величезної маси індивідів, сам процес «відбору» харизматичного лідера, як правило, не має чіткого та виправданого порядку, а також соціальний феномен революції виникає в результаті унікальної комбінації історичних подій у соціокультурному вимірі.

Висновки та перспективи подальших пошуків. Аналізуючи сучасний рівень досліджень дієвої теорії суспільних перетворень можна зробити висновок про те, що світова спільнота в умовах постсучасного світу вимушена разом з позитивними змінами у процесі свого розвитку брати до уваги чимало глобальних проблем негативного характеру: світові економічні диспропорції розвитку, тероризм і військові конфлікти тощо, які загрожують не тільки подальшому поступу, а й загалом існуванню нашої цивілізації. Зазначимо, що визначними положеннями таких принципових підходів є, по-перше, необхідність дефініції поняття такого обсягу як соціальна революція повинно включати аналіз ідеальних прагнень, принципів і норм соціальної діяль-

ності в їх історичному розвитку, інакше процес абсолютизації визначення набуває ознак фетишизації самого феномену та сприяє його догматичному закріпленню в системі сучасних знань; по-друге, комплексний аналіз повсякденного світогляду дієвця, на формування якого впливають міфологізовані політико-ідеологічні вподобання та художні символи, новітні технології комунікативного впливу та методи реалізації соціальної активності, має стимулювати процес зростання персональної самосвідомості суб'єктів політичного життя та поступово формувати позитивний характер сприйняття дієвих механізмів стрімких суспільних перетворень у постсучасному світі; по-трете, зазначено, що визначення феномену соціальної революції в конструкціях державотворення довгий час пов'язувалося з конкретними історичними актами зміни влади та міфологізацією політико-символічного прояву «результатів перемоги» всередині країни, при цьому не враховувалося значення атрибутивних форм соціальних революційних практик, які вирізняють їх від війни чи повстання у реаліях постсучасного світу. Можемо стверджувати, що головною ознакою сучасної теорії революційних дій є принцип «поліцентризму» у процесі суспільних перетворень, коли внаслідок багаточисленних «центрів» соціальних конфліктів і взаємних міждержавних «хвильових» впливів будь-які революційні зміни призводять до критичних непередбачуваних наслідків. У такий спосіб визначається пріоритетність поліфонії дієвих форм волевиявлення індивідуальної або колективної ініціативи самого народу та можливість їх взаємозв'язку в конструкціях державотворення, у відношенні до способів реалізації свободи дії, а також вияв соціокультурних передумов сучасних форм революційних практик дозволяє вважати головним атрибутом революційних змін в суспільстві постсучасності громадянську позицію самого дієвця. Отож соціальна революція є актуальною формою багатовимірного процесу глибинних змін у соціальному порядку на основі колективних дій та ідейному єднанні великої маси людей у специфічних умовах плину історичного часу, що дає ефект синергії у політико-ідеологічному об'єднанні різних соціальних груп та організацій для реалізації революційних запитів у перетворенні суспільних відносин. У свою чергу, подальшим перспективним направленням дослідницьких зусиль має бути комплексний аналіз проблематики способів та активних форм перетворення суспільного устрою, а також створення системно-наукового підґрунтя для реалізації практико-методологічних рекомендацій у вирішенні чи попередженні соціальних конфліктів і революційних ситуацій як дієвих складових у формуванні цивілізаційних перспектив поступу світової спільноти.

Література

1. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2003. 240 с.

2. Якубін О.Л., Якубіна В.Л. Соціальні конфлікти і їх вирішення шляхом застосування різних моделей медіації: трансдисциплінарний аналіз на основі впливів класичних концепцій Л. Козера і Р. Дарендорфа. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2024. № 46. С. 113–120.

3. Arendt H. On Revolution. Penguin Books, 1990. 350 p.

4.Eisenstadt S. N. Revolution and the Transformation of Societies: A Comparative Study of Civilizations. Free Pr., 1978. 348 p.

5. Goldthorpe J. Theories of industrial society: reflections on the recrudescence of historicism and the future of futurology. *Archives euro-peennes de sociologie.* 1971. № 12. P. 263–288.

6. Rawls J. A Theory of Justice. Harvard University Press, 1971. 624 p.

7.Ritzer G. Modern Sociological Theory (7th Ed.). McGraw-Hill Humanities/Social Sciences/Languages, 2007. 696 p.

8. Sztompka P. The Sociology of Social Change. Wiley-Blackwell, 1993. 368 p.

9. Tilly C. Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992. Wiley-Blackwell, 1992. 288 p.

10. Tilly C. From Mobilization to Revolution. New York: Random House, 1978. 349 p.

Анотація

Вихованець З. С. **Феномен соціальної революції як актуальна форма суспільних перетворень у постсучасному світі.** – Стаття.

У статті дослідницьку увагу сфокусовано на проблемі акумуляції знань про характер, механізми та способи суспільних перетворень, які стануть основою для нових політико-правових технологій виявлення параметрів передкризових конфліктних ситуацій, та визначення пріоритетів у політиці зміцнення оборонної могутності України в умовах жорсткої міждержавної конкуренції за життєдайні ресурсні джерела у світовому господарстві, а тому нагальною темою розвідки визначено аналіз феномену соціальної революції як актуальної форми суспільних перетворень з метою вирішення економіко-господарських, соціокультурних і політико-ідеологічних колізій постсучасного світу *Предметом* даного дослідження є феномен соціальної революції, *методом* – соціально-філософський аналіз, а *метою* – обґрунтування феномену соціальної революції як актуальної форми процесу суспільних перетворень у новому просторі свободи постсучасного світу. Дослідницькими завданнями зазначеної розвідки є: 1) з'ясувати смислоутворюючий контекст соціальних революційних практик як функціонального механізму взаємовпливу між: історичними форми соціальної структури суспільства – спектром стратегій формування національних держав – колективними й індивідуальними інтересами соціальних суб'єктів; 2) проаналізувати соціокультурний вимір революційного способу перетворення суспільства в залежності від форм і принципів його соціальної організації; 3) розкрити історичні форми і види революційних змін в конструкціях процесу державотворення та визначити

ризики їх майбутніх наслідків у суспільстві нових можливостей. Констатовано, що своєрідним прологом до повномасштабної війни російської федерації проти України стають переможні результати двох таких революційних подій як Помаранчевий майдан 2004 р. та Революція Гідності 2014 р., а саме відбувся процес переходу від соціальних практик революційного способу перетворення дійсності до необхідності остаточного національно-екзистенціального закріплення дії militaris у вітчизняному соціокультурному просторі. Зазначено, що історичні процеси глибинних соціальних перетворень тільки набувають додаткових форм і методів у постсучасному світі, не змінюючи при цьому своєї онтологічної національно-екзистенціальної сутності. Головною є думка про те, що мінливий простір цифрового світу створює умови для появи нових активних форм революційної діяльності, які a priori не могли існувати в інших історичних періодах, тому в ситуації глобалізаційних викликів головною ознакою соціальної революції вважається перетворення соціокультурних підвалин суспільства та персональний саморозвиток людини як громадянина правової держави. На думку дослідниці, визначними положеннями зазначених підходів є, по-перше, необхідність дефініції поняття такого обсягу як соціальна революція повинно включати аналіз ідеальних прагнень, принципів і норм соціальної діяльності в їх історичному розвитку, інакше процес абсолютизації визначення набуває ознак фетишизації самого феномену та сприяє його догматичному закріпленню в системі сучасних знань; по-друге, комплексний аналіз повсякденного світогляду дієвця, на формування якого впливають міфологізовані політико-ідеологічні вподобання та художні символи, новітні технології комунікативного впливу та методи реалізації соціальної активності, має стимулювати процес зростання персональної самосвідомості суб'єктів політичного життя та поступово формувати позитивний характер сприйняття дієвих механізмів стрімких суспільних перетворень у постсучасному світі; по-третє, зазначено, що визначення феномену соціальної революції в конструкціях державотворення довгий час пов'язувалося з конкретними історичними актами зміни влади та міфологізацією політико-символічного прояву «результатів перемоги» всередині країни, при цьому не враховувалося значення атрибутивних форм соціальних революційних практик, які вирізняють їх від війни чи повстання у реаліях постсучасного світу. Доведено, що головною ознакою сучасної теорії революційних дій є принцип «поліцентризму» в процесі суспільних перетворень, коли внаслідок багаточисленних «центрів» соціальних конфліктів і взаємних міждержавних «хвильових» впливів будь-які революційні зміни призводять до критичних непередбачуваних наслідків. У такий спосіб визначається пріоритетність поліфонії дієвих форм волевиявлення індивідуальної або колективної ініціативи самого народу та можливість їх взаємозв'язку в конструкціях державотворення, у відношенні до способів реалізації свободи дії, а також вияв соціокультурних передумов сучасних форм революційних практик дозволяє вважати головним атрибутом революційних змін в суспільстві постсучасності громадянську позицію самого дієвця.

Ключові слова: соціальна революція, соціальний суб'єкт, способи суспільних перетворень, процес державотворення, революційна дія, соціальна структура суспільства, постсучасність, теорія колективної дії.

Summary

Vykhovanets Z. S. **The phenomenon of social revolution as an actual form of social transformation in the postmodern world.** – Article.

The article focuses on the problem of accumulating knowledge about the nature, mechanisms and methods of social transformations, which will form the basis of new political and legal technologies for identifying the parameters of pre-crisis conflict situations and determining the priorities in the policy of strengthening Ukraine's defence capabilities in the context of fierce interstate competition for vital resource sources in the world economy, and therefore the urgent topic of the study is the analysis of the phenomenon of social revolution as an actual form of social transformation for resolving the economic, socio-cultural, political and ideological conflicts of the postmodern world. *The purpose* of this publication is to provide a socio-philosophical analysis of the phenomenon of social revolution as an actual form of social transformation in the new space of freedom of the postmodern world. The research objectives of this study are as follows: 1) to clarify the meaning-forming context of social revolutionary practices as a functional mechanism of mutual influence between: historical forms of the social structure of society – a range of strategies for the formation of national states – collective and individual interests of social actors; 2) to analyse the socio-cultural dimension of the revolutionary way of transforming society depending on the forms and principles of its social organisation; 3) to reveal historical forms and types of revolutionary changes in the structures of the state-building process and to determine the risk. It has been asserted that the triumphant outcomes of two national revolutionary events – the Orange Maidan of 2004 and the Revolution of Dignity of 2014 – function as a prologue to the full-scale war of the Russian Federation against Ukraine. This assertion is based on the premise that these events represent a transition from the social practices of revolutionary transformation of reality to the necessity of final national and existential consolidation of military action in the national socio-cultural space. It is observed that historical processes of profound social transformation are merely acquiring novel forms and methodologies in the postmodern era, whilst retaining their ontological, national and existential essence. The central proposition is that the evolving digital landscape engenders conditions conducive to the emergence of novel, active forms of revolutionary activity that would not have been feasible in other historical periods. In the context of globalisation, the primary characteristic of a social revolution is the transformation of the socio-cultural foundations of society and the personal self-development of individuals as citizens within a rule-of-law framework. The primary provisions of these approaches, as posited by the researcher, are as follows: firstly, the necessity to define

the concept of such a scope as a social revolution should include an analysis of ideal aspirations, principles and norms of social activity in their historical development, otherwise the process of absolutisation of the definition acquires signs of fetishisation of the phenomenon itself and contributes to its dogmatic consolidation in the system of modern knowledge; secondly, a thoroughgoing examination of the political actors' everyday view of the world, which is influenced by mythologised political and ideological preferences and artistic symbols, the latest technologies of communicative influence and methods of social activity, should stimulate the process of growth of personal self-awareness of political actors and gradually form a positive perception of the effective mechanisms of rapid social transformations in the postmodern world; Thirdly, it is important to note that the definition of the phenomenon of social revolution in the construction of states has long been associated with specific historical acts of change of power and the mythologisation of the political and symbolic manifestation of the 'results of victory' within the country, while ignoring the importance of attributive forms of social revolutionary practices that distinguish them from war or uprising in the realities of the postmodern world. It has been demonstrated that the fundamental attribute of contemporary theories of revolutionary action is the principle of 'polycentrism'. Within the process of social transformation, this principle asserts that numerous 'centres' of social conflict and mutual interstate 'wave' influences result in revolutionary changes which engender critical and unpredictable consequences. In this way, the priority of the polyphony of effective forms of expression of the will of the individual or the collective initiative of the people themselves and the possibility of their interconnection in the constructions of the state, in relation to the ways of exercising freedom of action, as well as the identification of the socio-cultural preconditions of modern forms of revolutionary practices, allow to consider the civic position of the actor himself as the main attribute of revolutionary changes in postmodern society.

Key words: social revolution, social subject, ways of social transformation, process of state-building, revolutionary action, social structure of society, postmodernity, theory of collective action.

УДК 355.43:004.89](045)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.7

Н. М. Волошина
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9966-9796
кандидат філософських наук, доцент,
доцент спеціальної кафедри
Інституту Спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

А. В. Гангал
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7297-3309
кандидат філософських наук, доцент,
доцент Спеціальної кафедри
Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Д. Е. Унєгова
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-5972-2344
курсантка бакалаврського курсу
Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ФІЛОСОФІЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СУЧАСНОМУ ВІЙСЬКОВОМУ БУДІВНИЦТВІ

Постановка проблеми. Людство протягом всієї історії існування звертало основну увагу на вдосконалення технологій створення новітніх засобів збройної боротьби. Не стало винятком і сучасне застосування штучного інтелекту (ШІ) у сфері розвитку стратегії і тактики підготовки і ведення воєнних дій з використанням новітнього озброєння і військової техніки, яке за масштабами можна порівняти з винаходом вогнепальної зброї, або зброї масового ураження, що в свою чергу обумовлювало нові способи ведення збройної боротьби Необхідність наукового усвідомлення ролі штучного інтелекту у стані і розвитку воєнної теорії і практики обумовлює **актуальність** даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Про актуальність проблеми ШІ в життєдіяльності людства свідчить рішення на рівні Уряду України, щоденне звертання до неї в засобах масової інформації, наукових пошуках, починаючи від інформаційних повідомлень телеканалів і радіостанцій до статей і закінчуючи солідними науково-дослідними роботами з підведенням підсумків у наукових звітах і монографічних виданнях.

Зважаючи на важливість штучного інтелекту в життєдіяльності української держави Урядом було прийнято розпорядження № 1556-р від 2 грудня 2020 р. «Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні» [1]. На основі даного рішення було розроблено документ національного рівня – науковий проект «Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні» (2023–2030), в якому визначені пріоритетні напрями наукових досліджень, і запровадження в практику вітчизняних, а також залучення провідних світових технологій штучного інтелекту (ШІ) в інтересах безпеки та оборони, економічного й соціального розвитку України. Підґрунтям для реалізації «Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні» слугують щорічні плани, розроблені Комітетом з питань розвитку та впровадження штучного інтелекту і затверджені Кабінетом Міністрів України.

«Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні» базується на Конституції України, а також на положеннях Законів України і є основою для підготовки державних програм і підставою для вироблення нормативно-правових актів, які стосуються розвитку ШІ в Україні.

З метою відпрацювання наукового проекту було організовано роботу наукового колективу. Підсумки роботи колективу українських учених над науковим проектом «Створення Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні» викладені в однойменній колективній монографії [2].

У монографії висвітлені результати творчої роботи колективу українських учених над проблемою штучного інтелекту. Також подано додаткові матеріали авторів, які деталізують розгляд окре-

© Н. М. Волошина, А. В. Гангал, Д. Е. Унєгова, 2025

мих положень Стратегії. На основі отриманих українськими науковцями результатів сформульовано вітчизняні визначення терміну «інтелект людини» та похідного від нього терміну «штучний інтелект».

Інтелект людини – функція свідомості людини, яка представлена системою алгоритмів, забезпечує самонавчання відповідно до наявної інформації, набутих знань, правил, законів суспільства та свого власного досвіду, розв'язання на цій основі завдань, що постають перед нею, а також має здатність проводити самодіагностику й обґрунтовувати прийняті нею рішення.

Штучний інтелект – функція штучної свідомості, яка представлена створеною та контрольованою нею системою алгоритмів, забезпечує самонавчання згідно з наявною інформацією, набутими знаннями, правилами, законами суспільства та своїм досвідом, створення на цій основі нових знань для виконання доручень людини, а також здатність проводити самодіагностику й обґрунтовувати прийняті нею рішення.

У монографії зроблено висновок, що під визначенням «штучний інтелект» будемо вважати, що він свідомий, розумний та дотримується етично-моральних і правових норм. Отже, вивчення штучного інтелекту пов'язуємо з дослідженням природного явища – інтелекту людини. Як відомо, він свідомий та розумний.

У контексті нашої статті монографія є цікавою ще і тим, що майже кожен автор окремим питанням розглядає використання штучного інтелекту у військовій сфері.

Заслуговує на увагу фундаментальне дослідження філософських проблем з використанням штучного інтелекту здійснене у роботі Воронкової В.Г. і Нікітенко В.О. «Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика» [3]. У даному дослідженні авторки прагнули розглянути концептуальні аспекти філософії цифрової людини і цифрового суспільства у сучасних умовах виміру розвитку цифрового менеджменту і цифрової економіки.

З цією метою авторки використали категорією наукового пізнання, що дозволяє краще зрозуміти суть цифрових трансформацій, які відбуваються у цифровому соціумі, а саме формування «людини в її цифровому форматі». Вони вважають, що механізмом реалізації цифрових трансформацій виступають у першу чергу такі нові процеси, як робототехніка, штучний інтелект, біо- та нейротехнології, 3D-друк і 3D-виробництво, зайнятість, в яких переломлюються всі названі вище процеси.

У монографії проаналізовано вплив цифрової економіки і цифрового менеджменту на еволюцію суспільних відносин еволюціонувати і суспільні відносини – від вимушено солідарних відносин суспільного виробництва індустріальної епохи до повністю індивідуалізованих, фрагментованих, нестійких, часто віртуальних, цифрових відносин.

Авторки розглянули точки зору таких сучасних зарубіжних авторів, як Е. Брінелфссона, Д. Стадвелла, К. Кевіна, С. Крістофера, Е. Рандерса, А. Росса, Д. Роуза, Ш. Ручіра, К. Скіннера, М. Спенса, О. Тоффлера, в яких проаналізовано цифровізацію як головну тенденцію розвитку сучасного суспільства та показано шляхи формування цифрової людини і цифрових компетентностей.

Для усвідомлення генезису поняття інтелект заслуговує на увагу реферативне дослідження С. Степенка «Штучний інтелект як філософська проблема»[4]. Автор розглядає генезис поглядів філософів, починаючи від давньоіндійської філософії через китайський даосизм Лао Цзи, який ще не вживає термін інтелект але використовує категорію «мудрець». Згідно сучасних уявлень мудрець є носієм інтелекту.

С. Степенко здійснює критичний аналіз поглядів античних філософів від Анаксагора, Платона, Сократа, Аристотеля. Він висловлює думку, що саме Аристотель першим вживає поняття «інтелект». Цікавим є ретроспективний погляд С. Степенка на роль філософів епохи Відродження і Нового часу у розумінні ролі розуму і досвіду для пізнання природи.

Значне місце у дослідженні сутності інтелекту С. Степенко відводить філософам німецької класичної філософії. Особливо глибоко він аналізує роботи Канта який припустив, що не розум повинен рабськи копіювати речі, а речі повинні узгоджуватися з розумом.

С. Степенко наводить у своїй роботі різні визначення інтелекту: загальнонаукових – 13; психологічних – 21 і штучного інтелекту – 22. У статті пропонується класифікація рівнів природнього інтелекту, що можна використовувати при створенні штучного інтелекту. Згідно з запропонованою класифікацією існує шість рівнів інтелекту:

0 рівень. Видовий (передінтелект). Характерна риса – незмінність для всіх особин в межах одного виду. Даний рівень базується на інстинктах (або програмах).

1 рівень. Умовно-рефлекторний. Який базується на умовних рефлексах.

2 рівень. Моделюючий. Цей рівень базується на моделі об'єктів реального світу, як особливий конгломерат умовних рефлексів.

3 рівень. Вербалізуючий. Який базується на слові, як вказівнику на модель або її елементи.

4 рівень. Концептуалізуючий. Даний рівень базується на концепції як особливому конгломераті слів (або понять) та художньому творі як системі образів.

5 рівень. Онтологізуючий (постінтелект). Цей рівень базується на нових парадигмах, міфах, філософських системах. При цьому зазначається, що змоделювати можливо всі рівні інтелекту крім онтологізуючого, оскільки це не лише інтелект, а зустріч інтелекту з духом.

Враховуючи розміри статті, ми використали лише деякі матеріали із висвітленням проблем штучного інтелекту. У більшості зазначених матеріалів використання штучного інтелекту у військовій справі взагалі не розглядаються, або лише згадуються. **Метою** нашого дослідження є вивчення використання штучного інтелекту у вирішенні стратегічних завдань шляхом аналізу складних військових операцій та можливостей прийняття рішень, використання різних програм для пошуку найкращого способу швидкої та точної обробки великих обсягів розвідувальних даних та досягнення ефективного виконання оперативних завдань.

Для досягнення мети дослідження вирішено наступні завдання:

а) проаналізовано гносеологічний рівень розроблення проблеми штучного інтелекту і використання його у військовій сфері в науковій літературі;

б) розглянуто генезис проблеми штучного інтелекту;

в) з'ясовано можливості використання штучного інтелекту у військовому будівництві збройних сил розвинутих держав та Збройних сил України.

Об'єкт дослідження: штучний інтелект, що розглядається як сукупність технічних засобів, які моделюють різні аспекти інтелекту людини.

Предмет дослідження: соціально-філософський аспект використання штучного інтелекту в сучасному військовому будівництві.

Викладення основного матеріалу. Розвиток кібернетики та електронно-обчислювальних машин у XX столітті сприяв виникненню нової галузі досліджень науки і техніки – штучного інтелекту. Цій події передували пошуки німецького астронома і математика В. Шиккарда (1592–1635), який створив першу механічну обчислювальну машину. Пізніше над вдосконаленням програмованої обчислювальної машини працювали Ч. Беббідж і А. Лавлейс.

У 1940-х К. Цузе побудував перший програмно-контрольований комп'ютер, а Ф. Розенблатт (1928–1971), В. Маккалох (1898–1969) і В. Піттс (1923–1969; усі – США) заклали основи нейронних мереж. Паралельно практичному створенню комп'ютерних мереж у 1956 році у Дартмутському коледжі (США) було засновано теоретичну дисципліну штучного інтелекту.

Учені П. Норвіг (1956; США) і С. Рассел (1962; Велика Британія) у книзі «Штучний інтелект: сучасний підхід» (1995) обґрунтували сучасне бачення розвитку штучного інтелекту як науки.

Про актуальність сучасного наукового дослідження штучного інтелекту свідчать дані міжнародних наукометричних баз (зокрема WOS) за п'ять років з квітня 2015 по квітень 2020 року зафіксовано 20380 джерел (з них 18 монографій, 12276 статей та ін.). Найбільша кількість наукових досліджень із проблематики штучного інтелекту виконана в США (4128 публікацій) та Китаї (4033) [5].

Застосування штучного інтелекту у військовій сфері знаходиться на вістрі уваги світової науки. Підтвердженням цього є спільні рішення на саміті «Відповідальний штучний інтелект у військовій сфері» (REAIM 2023), який відбувся 15 і 16 лютого 2023 року в Гаазі. На саміті 54 держави, зокрема країни G7 і Україна ухвалили Політичну декларацію про відповідальне використання штучного інтелекту у військових цілях, спрямовану на формування міжнародного консенсусу щодо відповідальної поведінки та державного управління розробленням, розгортанням і використанням військового штучного інтелекту.

Українські вчені також не стояли осторонь стосовно наукових досліджень штучного інтелекту. Академік М. Амосов, відомий кардіохірург з колегами в інституті кібернетики створили один із перших у світі робот керований нейромережею. Результати їхньої роботи були опубліковані у книзі М. Амосова «Штучний розум».

На сьогодні зусилля українських учених зосереджені на виконанні «Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні» а саме: створенні подоби інтелекту людини з використанням і вдосконаленням сучасних технологій. Метою «Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні» є створення передумов для відновлення економіки держави після повномасштабної війни рф проти України. Ворог намагається завдати нам найбільших втрат, насамперед у галузі безпеки й оборони, науки та освіти. Для недопущення реалізації даної мети ворогом в Україні створено колектив фахівців із проблем штучного інтелекту.

Загальне керівництво щодо реалізації Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні повинен здійснювати уряд держави, а координацію наукових зусиль учених і практичного виробництва – Комітет з питань розвитку та впровадження штучного інтелекту. Науково-технічний і науково-методичний супровід реалізації Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні здійснює Науковий центр штучного інтелекту, створений на базі Інституту проблем штучного інтелекту МОН України і НАН України.

Як зазначає міністр цифрової трансформації Михайло Федоров, «Сьогодні ми є таким собі полігоном для використання штучного інтелекту. Він активно застосовується для розпізнавання й розшифрування супутникових знімків, розпізнавання цілей на полі бою, розвитку технологій захоплення цілей для дронів, розпізнавання обличч, прогнозування засобів, якими можна вражати певні цілі» [6].

Однією із умов повноцінного розвитку держави України є забезпечення мирного співіснування з сусідніми державами. Для створення таких умов Україні необхідно перш за все завершення загарбницької війни з боку росії і гарантування повної безпеки. Досягненню даної мети сприятиме виконання указів Президента України 25 березня 2021 року за № 121 «Про Стратегію воєнної безпеки України» та «Стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу України», зокрема

про впровадження штучного інтелекту в системи управління військами та логістики в мирний час і в період воєнного стану.

Військова справа має дві складові військову теорію і військову практику. Військова теорія складається із тактики, оперативного мистецтва і стратегії, а військова практика залежно від величини учасників включає марш, бій та операцію. Залежно від бойових завдань, що вирішуються при організації бойових дій на тактичному рівні в масштабах відділення, роти, батальйону недоцільно використовувати можливості штучного інтелекту. Як правило штучний інтелект застосовується при вирішенні стратегічних завдань, завдяки використанню можливостей для аналізу і прийняття рішень для проведення складних операцій.

Штучний інтелект у військовій стратегії використовує різні програми для швидкої і точної обробки значного масиву інформаційних даних і пропонує необхідну інформацію та порядок використання військ і сил для досягнення ефективного виконання завдань операції. Основними перевагами використання штучного інтелекту у військовій стратегії є отримання даних про стан військ противника в реальному часі з прогнозом можливих результатів при використанні власних сил і засобів; можливість оптимального розрахунку наявних сил і засобів, стан управлінської системи, та логістику своєчасного забезпечення досягнення цілей операції; спостереження, отримання розвідувальних даних за обстановку на усьому театрі ведення операції та виконання часткових завдань за допомогою бойових дронів без зайвого ризику для особового складу.

У сфері військового управління використання штучного інтелекту вважається важливим доповненням до людських можливостей за цілим спектром військової справи: швидкість оброблення значного масиву даних за бойову обстановку, полегшення управління підрозділами; розподіл цілей і вибір ефективних засобів ураження; оцінка можливостей власних сил і засобів, вилучення людини із процесу прийняття обґрунтованого рішення.

Розвиток технології штучного інтелекту дозволить у майбутньому формалізовану роботу людського мозку як при вирішенні завдань ситуаційного уявлення, так і підтримки прийняття рішень.

Підтвердженням цього є початок запровадження у країнах НАТО в 2017–2018 рр. стандартизації термінологічних термінів. На сьогодні в НАТО створено кластер оперативних стандартів з відображенням різних аспектів ролі штучного інтелекту в різних місіях. Стандартизація стосується всіх можливих середовищ застосування штучного інтелекту: суходолу, повітря, моря та кібернетичного простору.

Стандартизація поширюється на військову термінологію та вимоги із безпеки застосування штучного інтелекту в боєприпасах. Потребою стандартизації даних з допомогою штучного інтелекту є лавинообразне збільшення потоків інформації з поля бою. Дана інформація надходить різними шляхами: аудіо, відео, текстова, фото, усна і т.ін. Вона використовується під час обробки різних даних і відпрацювання обґрунтованих рішень для успішного управління частинами і підрозділами в бою.

Зброя з використанням елементів штучного інтелекту активно застосовується в арміях різних країнах світу. Прикладом слугує створення в 2021 році Центру штучного інтелекту Міноборони Великої Британії, з метою реалізації програм штучного інтелекту в оборонній сфері, який співпрацює з іншими підрозділами. Серед цих підрозділів виділяється Defense Digital (DD), який забезпечує військових ефективними цифровими та інформаційними технологіями. DD має річний бюджет понад 2 мільярди фунтів стерлінгів і команду з біля 2400 співробітників.

Також у Великобританії активно використовуються можливості штучного інтелекту в системі спостереження і цілевказання Instar для літаків військово-повітряних сил. Дана система автоматично виявляє різноманітні цілі на суші, на водній акваторії, відпрацьовує переміщення сухопутних цілей на бойових картах.

Заслуговує на увагу діяльність незалежного органу Міноборони Великобританії «Оборонне обладнання та підтримка» створеного в 2014 році в умовах чотирьох основних стратегічних викликів: вторгнення росії в Україну, зростання економічної, військової й технологічної сили Китаю, цифрова війна та зміни клімату.

У США також починаючи з 2018 року розробляється та оприлюднюється Стратегії Міністерства оборони стосовно штучного інтелекту. Перша була розроблена 2018 року й оприлюднена в лютому 2019-го (оновлена 2020 р.). Стратегія була орієнтована на підвищення ефективності використання сучасних можливостей штучного інтелекту.

2 лютого 2022 року Міноборони затвердило Стратегію модернізації програмного забезпечення. У березні 2023 року в США ухвалили Національну стратегію кібербезпеки.

21 лютого 2024 року на симпозіумі «Переваги Міністерства оборони 2024 року: оборонні дані та штучний інтелект», було названо найважливіші чинники, що спонукають Міноборони США приділяти значну увагу розвитку штучного інтелекту.

По-перше, це потреба використовувати штучний інтелект для досягнення переваги на прийняття рішень, ніж США мають сьогодні, з огляду

на виклик, що постає перед нами з боку Китайської Народної Республіки.

По-друге, необхідність покращення управління таким складним організмом яким є Міністерство оборони де працює, «майже 3 мільйони людей на заробітній платі; забезпечується в системі охорони здоров'я понад 9 мільйонів військовослужбовців, пенсіонерів і членів сімей» Саме тому необхідно використовувати дані та штучного інтелекту, щоб бути «розумнішими, швидшими та кращими розпорядниками коштів платників податків».

У 2022 році в Міноборони США було створено Головне управління цифрового та штучного інтелекту відповідальне за прискорення впровадження даних, аналітики та штучного інтелекту. Управління було створено шляхом злиття Об'єднаного центру штучного інтелекту і цифрових служб оборони, які діяли раніше[7].

У США створено систему розвідки та ціле вказівки на базі безпілотника MQ-4C «Тритон», яка має аналогічні до Instara характериситики.

Системи озброєння зі штучним інтелектом можуть виконувати завдання з визначення типу радіосигналів від радіоелектронної розвідки, визначати і перекладати на українську мову з різних мову несприятливих умовах і т. ін. Важливою сферою застосування штучного інтелекту є кібернетичні системи. Завдяки функціям ідентифікації загроз та їх потенційної небезпеки штучний інтелект самостійно змінює існуючу програмну систему, з метою її захисту.

Картина сучасної війни відрізняється масовим застосуванням дронів у бойових діях між українськими та російськими силами. Вдале використання одного або декількох дешевих безпілотних літальних апаратів може знищити ворожу техніку вартістю мільйони доларів, або завдати ударів газодобувній, нафтодобувній і переробній ворожій інфраструктурі [8].

Враховуючи досвід сучасної війни росії проти України Китай планує до 2030 року зайняти світові лідерські позиції у галузі технологій штучного інтелекту. Збройні сили КНР провели успішний експеримент із одночасним застосуванням 200 безпілотних літальних апаратів одночасно з метою пошуку та враження наземних цілей. Окрім цього в Китаї відпрацьовуються механізми використання штучного інтелекту в різних інших сферах: у системах протиракетної і протиповітряної оборони; системи зв'язку; системи керованих високоточних боєприпасів; приладів для передавання оптико-електронної інформації щодо віртуальної реальності тощо.

Висновки з дослідження. Штучний інтелект все більше проникає в усі сфери людського життя, військова життєдіяльність не являється винятком. Військові за допомогою штучного інтелекту вирішують тактичні, оперативні і стратегічні завдання у науковій, навчальній і бойовій діяльності. В умовах сучасної війни за допомогою штучного інтелекту військові обирають цілі для знищення наземного і особливо повітряного ворога й прогнозують його подальші дії.

Застосування сучасних дронів, озброєних штучним інтелектом дозволяє Збройним силам України отримувати миттєву стратегічну інформацію про дорожню карту використання високоточної зброї противника, про зосередження на складах російських запасів бронетехніки, про бойове постачання і логістику противника. Дана інформація сприяє знищенню противника до використання ним сил і засобів. Можливості штучного інтелекту широко використовуються в кібернетичних атаках з метою порушення кібернетичної мережі противника.

Зростання ролі штучного інтелекту у військовому будівництві обумовлює необхідність подальшого осмислення шляхів його розвитку і підготовки фахівців для ефективного використання в усіх сферах соціального життя, в тому числі і військовій.

Література

1. «Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text (дата звернення 02.02.2025)

2. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: монографія / А.І. Шевченко та ін; за заг. ред. А.І. Шевченка. Київ : ІПШІ, 2023. 305 с.

3. Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика: монографія. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2022. 460 с.

4. Степенко С. «Штучний інтелект як філософська проблема». URL: https://www.bing.com/search?q=%D0%A1. (дата звернення 22.12.2024)

5. Дерев'янко С. П., Примак Ю. В., Ющенко І. М. Штучний інтелект та емоційний штучний інтелект як феномени сучасної когнітивної психології. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, червень 2020. № 11. С. 115–119.

6. Як Україна використовує штучний інтелект у війні розповів Михайло Федоров – 24 Канал internetua.com URL: https://internetua.com › ukrayina-poligon-d (дата звернення 25.12.2024)

7. Козьяков Сергій Регулювання штучного інтелекту у військовій сфері: обмеження чи заохочення? URL: https://ukrrudprom.ua/digest/Regulyuvannya_shtuchnogo_ntelektu_u_vyskovy_sfer_obmegennya_chi_zaohochennya. (дата звернення 12.12.2024)

8. Кунертова Д. «Війна в Україні показує вплив дронів на зміну гри, що залежить від гри». *Бюлетень вчених-атомників* 79, № 2 (2023): 95–102. URL: https://doi.org/10.1080/00963402.2023.2178180 (дата звернення 15.01.2025)

Анотація

Волошина Н. М., Гангал А. В., Унєгова Д. Е. **Філософія штучного інтелекту у сучасному військовому будівництві.** – Стаття.

У даній статті розглянуто філософське осмислення проблеми штучного інтелекту у військовому будівництві в сучасни умовах. Розглянуто співвідношення інтелекту і штучного інтелекту. Проаналізовано наукові погляди на основні напрями розвитку штучного інтелекту в сучасних збройних силах розвинутих країн світу і в Україні. Показано, яким чином на сьогодні організаційні та інтелектуальні зусилля українських учених зосереджені на виконанні «Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні», а саме: створенні подоби інтелекту людини з використанням і вдосконаленням сучасних технологій в різних галузях розкрито можливість використання штучного інтелекту на різних рівнях розвитку військової справи: стратегічному, оперативному і тактичному. Доведено, що штучний інтелект застосовується при вирішенні стратегічних завдань, завдяки можливостям аналізу і прийняття рішень для проведення складних військових операцій, при використанні різних програми для швидкої і точної обробки значного масиву інформаційних даних і знаходженню найкращого шляху досягнення ефективного виконання завдань операції. Доведено, що основними перевагами використання штучного інтелекту у військовій стратегії є отримання навігаційних даних за стан військ противника в реальному часі і прогнозу можливих результатів при їх вогневому ураженні; можливість оптимального розрахунку поповнення необхідних сил і засобів та обрання кращих варіантів логістики своєчасного забезпечення досягнення цілей операції; спостереження, отримання розвідувальних даних на усьому театрі ведення операції. Розглянуто досвід діяльності органу Міноборони Великобританії «Оборонне обладнання та підтримка» та використання можливостей штучного інтелекту в системі спостереження і цілевказання Instar для літаків військово-повітряних сил. Проаналізовано процес розроблення і прийняття Стратегій використання штучного інтелекту в Збройних силах США. Розкрито систему управління штучним інтелектом і переваги його використання на державному рівні.

Ключові слова: штучний інтелект, збройні сили, Україна, США, Великобританія.

Summary

Voloshyna N. M., Hanhal A. V., Uniegova D. E. **Philosophy of Artificial Intelligence in Modern Military Construction.** – Article.

This article deals with the philosophical understanding of the problem of artificial intelligence in military construction in modern conditions. The correlation between intelligence and artificial intelligence is considered. The scientific views on the main directions of artificial intelligence development in the modern armed forces of the developed countries and in Ukraine are analyzed. It is shown how today the organizational and intellectual efforts of Ukrainian scientists are focused on the implementation of the «Strategy for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine», namely: creating a semblance of human intelligence using and improving modern technologies in various fields. The possibility of using artificial intelligence at different levels of military development: strategic, operational and tactical is revealed. It is proved that artificial intelligence is used in solving strategic problems, thanks to the possibilities of analysis and decision-making for complex military operations, when using various programs for fast and accurate processing of a large array of information data and finding the best way to achieve effective performance of the operation's tasks. The experience of the UK Ministry of Defense's Defense Equipment and Support agency and the use of artificial intelligence capabilities in the Instar surveillance and targeting system for air force aircraft is considered. The process of developing and adopting strategies for the use of artificial intelligence in the US Armed Forces is analyzed. The system of artificial intelligence management and the benefits of its use at the state level are revealed.

Key words: artificial intelligence, armed forces, Ukraine, USA, Great Britain.

УДК 159.922
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.8

І. М. Гоян
ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0003-2548-0488
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

А. І. Петранюк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5009-4795
аспірант кафедри філософії, соціології та релігієзнавства
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРИЙНЯТТЯ ВЛАСНОЇ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОГО ТИСКУ

Постановка проблеми. Тема гендерної ідентифікації зазвичай, викликає певний резонанс у суспільстві, оскільки, сама по собі – суперечлива та неоднозначна. За три десятки останніх років позиція вчених щодо проблем гендерної ідентифікації різко змінилася. Навіть у психологів порушення даної тематики викликає безліч протиріч: хтось прихильник традиційних поглядів і цінностей, хтось ліберальніший у своєму сприйнятті зазначених питань. Особливий вплив на гендерні відносини робить політика «гендерної рівності», що проводиться в останнє десятиліття в Європі під егідою ООН і пов'язана з переглядом підходів до соціальної завантаженості жінок і чоловіків, обумовленої різною мірою їхньої відповідальності та присутності в законодавчих, політичних, економічних та інших соціальних інститутах. Загалом загальні соціальні зрушення в гендерних відносинах дають подвійний результат. З одного боку, відбувається їх координація, що відображається у позитивних (для жінок) соціальних перетвореннях. З іншого – руйнується не тільки традиційна гендерна система, але й поступово стираються статеві відмінності як якісні ознаки статі, сформовані в стереотипах культури. Стирання цих відмінностей поступово деформує свідомість людей, позбавляючи їх індивідуальності, творчої заданості і культурних установок, у яких суперечності чоловічого і жіночого начала є фундаментом світосприйняття [1]. Можна сказати, що на даний час сучасне цивілізоване суспільство готове відмовитись від статі як культурної одиниці, враховуючи лише соціальні претензії гендеру. Власне цим визначається актуальність заявленої нами теми і робиться спроба дослідити роль психологічних аспектів прийняття власної гендерної ідентичності в умовах соціального тиску, гендерної взаємодії зі збереженням індивідуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальний аналіз наукових публікацій з проблеми гендерної ідентичності дає можливість інтерпретувати її в руслі фундаментальних теоретико-емпіричних підходів таких авторів як А. Адлер, Е. Гоффман, Р. Дженкінс, Е. Еріксон, Д. Кемпбелл, М. Кле, Дж. Марсіа, Дж. Мід, Р. Фогельсон, З. Фрейд, Ю. Хабермас та ін. [2-4]. Зокрема, основними теоретичними підходами до вивчення гендерної ідентичності є:

1. **Психоаналітичний підхід.** Зигмунд Фрейд розглядав гендерну ідентичність як частину психосексуального розвитку особистості. Він вважав, що на формування сексуальної ідентичності впливають ранні етапи розвитку дитини, зокрема, етапи ідентифікації з батьками. Важливим є Oedipus комплекс, під час якого дитина формує почуття приналежності до певної статі через взаємодію з батьками. Сучасні психоаналітики, зокрема Жак Лакан [5], розвинули ідеї Фрейда, акцентуючи на мовних аспектах розвитку гендерної ідентичності. Вони стверджують, що дитина не просто засвоює статеві ролі через спостереження за батьками, а створює власну версію реальності, у якій гендерна ідентичність є важливим складником самовизначення. Ж. Лакан вказує на роль мови та соціального середовища в процесі формування гендерної ідентичності.

2. **Когнітивно-біхевіоральний підхід.** Когнітивно-біхевіоральний підхід, зокрема теорія соціального навчання Альберта Бандури [6], пояснює формування гендерної ідентичності через моделювання поведінки, підкріплення та соціалізацію. А. Бандура вказує, що діти вчаться гендерних ролей, спостерігаючи за діями дорослих і отримуючи позитивне чи негативне підкріплення за свою поведінку. Згідно з цією теорією, гендерна ідентичність формується поступово, і роль батьків, учителів, медіа та інших значущих осіб у житті дитини є вирішальною. Якщо дитина заохочується за поведінку, що відповідає соціальним уявленням про її стать, це зміцнює її відповідне уявлення про себе.

3. **Соціокультурний підхід.** Соціокультурний підхід акцентує увагу на тому, що гендерна іден-

© І. М. Гоян, А. І. Петранюк, 2025

тичність є соціальним конструктом, а не тільки результатом індивідуальних психологічних процесів. За цією теорією, гендер – це не лише біологічна ознака, а й комплекс культурних і соціальних очікувань. Джудіт Батлер, одна з провідних теоретиків цього підходу, стверджує, що гендерні ролі не є сталими, а змінюються залежно від соціального контексту і можуть бути виконані як акти, що виконуються через повторення певних культурних практик. За визначенням Д. Батлер, гендерна ідентичність – це «перформативна дія», тобто результат постійного повторення соціальних очікувань. Вона також підкреслює важливість деконструкції традиційних уявлень про гендер, що дає змогу людям віднайти та прийняти себе поза рамками бінарної системи [7].

4. **Біологічний підхід.** Не менш важливою є роль біології у формуванні гендерної ідентичності. Біологічні теорії стверджують, що гендерна ідентичність має основу в генетичних і гормональних факторах. Дослідження в цій сфері вказують на те, що рівень тестостерону і естрогену в організмі під час розвитку плода може впливати на формування гендерної поведінки та ідентичності. Проте варто зазначити, що біологічні фактори взаємодіють із соціальними, і тому не можна однозначно стверджувати, що саме генетика чи гормони визначають гендерну ідентичність.

Формулювання цілей статті. Мета статті – здійснення аналізу основних психологічних теорій щодо формування гендерної ідентичності; визначення факторів, що впливають на її прийняття особистістю в умовах соціального тиску.

Виклад основного матеріалу. Протягом століть дихотомія «чоловіче» – «жіноче» було основою існування людського роду. Проте, сучасна культура диктує громадськості необхідність відмовитися від подібного бінарного сприйняття статі. Отже, на думку багатьох теоретиків, категорія гендер є засобом уніфікації біологічної статі та знищення відмінностей між чоловіком і жінкою. Якщо стать – вже не постійна невід'ємна ознака людської істоти, а лише набір характеристик з тимчасовим домінуванням однієї з них, то її як такої і зовсім немає [8]. Скасування статі неминуче означає скасування чоловіків і жінок та створення «статево-варіабельної» людини. Сучасна гендерна система налічує 6 гендерів і існує думка, що це не межа, оскільки всесвітньо відома соціальна мережа Facebook пропонує англомовному користувачеві на вибір 54 гендери. Безумовно, небінарні гендерні системи існували в історії людської цивілізації, проте, феномен, який пропонує нам сучасне суспільство, демонструє справжній крах ідентичності, той самий симптом виродження людського роду Homo Sapiens, підміняючи поняття, домагаючись захисту прав і свободи особистості, але тим самим видозмінюючи людську природу.

Ще кілька десятків років тому маскулінні і фемінні риси і властивості людини вважалися взаємовиключними і будь-який відступ від них сприймався як безумовна девіація, або ж крок у цьому напрямку. Потім жорсткий нормативізм поступився місцем ідеї континууму маскулінно-фемінних властивостей і набув характеру відповідного правила: андрогінність, транссексуальність, гендерно-нейтральна лексика – як елементи сучасного культурного середовища. Загалом, політична практика передових держав Західної Європи активно сприяє закріпленню подібних явищ як відповідної, характерної сучасності тенденції. Модернізація законодавчої бази, створення відповідних інститутів та впровадження нових механізмів покликані сконструювати нові норми, як юридичні, так і етичні. Так, багато держав Західної Європи активно втілюють у життя, так звану, «практику активної рівності», внаслідок якої дітям надається право самостійно визначати свою стать без втручання батьків після досягнення певного віку (7–14 років). По всій Європі спостерігається тенденція руху у бік процедур визнання гендерної ідентичності на основі самовизначення. Набуло поширення гендерно-нейтральне виховання, яке також передбачає заборону на традиційне звернення до дітей у дитячих садках і школах: вводиться, так звана «гендерно-нейтральна» форма heyby – від they (вони), яким замінюють традиційні she (вона) або he (він) і baby (малюк, дитина), (Швеція, Норвегія, Данія). Так, французькі чиновники найвищого рівня декларують той факт, що «мета сучасної освіти – вирвати дітей із соціальної та релігійної визначеності». У Німеччині, Австрії, Великобританії, Нідерландах законодавче закріплення отримало запровадження у документах відповідної графи «Третя стать» [9].

До фундаментальних факторів, що впливають на прийняття гендерної ідентичності відносять [10]:

1. Сім'я є основним середовищем, в якому дитина починає формувати своє розуміння гендерних ролей. З раннього віку батьки через свою поведінку, ставлення та навчання впливають на сприйняття дитиною своєї статі. Для дітей, які відчувають, що не відповідають традиційним гендерним ролям, сімейна підтримка є критично важливою. На жаль, у багатьох випадках, коли батьки не підтримують гендерну ідентичність своїх дітей або намагаються «перевиховати» їх, це може призвести до значного стресу і навіть до розвитку психологічних розладів.

2. Школа є важливим соціальним середовищем, де діти стикаються з більш широким спектром соціальних впливів, ніж удома. Відсутність інклюзивної освіти та відкрите або приховане цькування можуть значно ускладнити процес прийняття власної гендерної ідентичності. Сучасні тенденції

в освіті, такі як введення програм, що підтримують гендерну різноманітність і рівність, допомагають дітям і підліткам краще розуміти і приймати свою гендерну ідентичність.

3. Медіа, соціальні мережі та Інтернет стали важливими елементами формування гендерної ідентичності, особливо для молодих людей. У сучасному суспільстві медіа можуть як допомагати в прийнятті гендерної ідентичності, так і викликати певні труднощі через нав'язування відповідних стереотипів. З одного боку, медіа можуть створювати образи, що підтверджують різноманітність гендерних виражень, що сприяє прийняттю більшої кількості гендерних ідентичностей. З іншого боку, соціальні мережі часто підкріплюють стереотипи та створюють тиск на молодь щодо необхідності відповідати певним уявленням про «правильний» гендер.

4. Культурні та релігійні фактори значною мірою впливають на формування та прийняття гендерної ідентичності. У країнах, де релігійні норми пильно регламентують гендерні ролі, люди, які не відповідають традиційним уявленням, можуть зустрічати відкритий опір і навіть бути позбавлені підтримки родини чи громади.

5. Соціальні очікування щодо гендерної ідентичності формуються на основі різних факторів, таких як сім'я, школа, культура і медіа. Це ті норми, що визначають, як «повинні» поводитись чоловіки і жінки, яких рис та поведінки від них очікують. У разі, коли індивід не відповідає цим нормам, виникає відчуття соціального тиску, що може призвести до відчуження, депресії або навіть агресії.

Наслідками соціального тиску на прийняття гендерної ідентичності є [11]: 1. Психологічні травми. Соціальний тиск на людей з нетрадиційною гендерною ідентичністю може призвести до серйозних психологічних травм. Особливо важко цей тиск переживають ті, хто змушений приховувати свою ідентичність через страх осуду, неприязні або фізичної агресії. Одним з найбільш поширених наслідків є «гендерна дисфорія» [12], коли людина відчуває сильний внутрішній конфлікт між своїм біологічним статевим організмом і гендерною ідентичністю.

2. Тривожні розлади та депресія. Соціальний тиск, зокрема від суспільства та родини, може викликати постійні переживання тривоги і депресії серед осіб, які не відповідають традиційним гендерним уявленням. Це особливо стосується підлітків, коли гендерна ідентичність є ще в процесі формування, а навколишнє середовище не підтримує різноманітність.

3. Зниження самооцінки та соціальна ізоляція. Один із наслідків соціального тиску на гендерну ідентичність – це значне зниження самооцінки. Люди, які не відповідають гендерним стандартам, можуть відчувати, що вони «не достатньо гарні» або «не гідні любові та прийняття». Це може призвести до глибокої ізоляції від соціальних зв'язків, що лише погіршує психічний стан.

У консультуванні з питань дослідження особистості особливостей власного самосприйняття можуть використовуватися різні діагностичні методики, вибір яких залежить від специфіки проблеми і характеру підготовки консультанта. Зокрема, однією із таких психотехнік є методика «Двадцять тверджень», або «Хто я?» М. Куна і Т. Макпартленда [13], що має на меті виявлення змістовних характеристик ідентичності: перш за все когнітивних, а також ціннісно-мотиваційних, афективних, поведінкових. Незважаючи на наявні недоліки і уявну простоту, тест двадцяти тверджень є одним з найпопулярніших і затребуваних методів дослідження різних аспектів і видів ідентичності особистості. Так, за допомогою даної методики досліджуються статева, гендерна, вікова, етнічна (національна), сімейна, професійна, особистісна та інші самоідентичності. Доступність процедури тесту робить можливим його застосування не тільки в дослідницьких, але й в психотерапевтичних та корекційних цілях. Різні модифікації методики використовуються в практиці психологічного консультування і роботи тренінгових та психотерапевтичних груп.

Підлітки з гендерною дисфорією зазнають сильної внутрішньої напруги, часто страждають від депресії і дуже погано переносять тривогу. У глобальному стандарті для діагностичної інформації про здоров'я – МКХ-11 (Міжнародна класифікація хвороб 11 перегляду (англ. International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems) (ICD-11) [14], яка набула чинності 1 січня 2022 року, суттєво переглянуто класифікацію станів, пов'язаних із ґендерною ідентичністю. У розділі «стани, пов'язані із сексуальним здоров'ям» зазначено «гендерну невідповідність», яка кодується трьома станами: гендерна невідповідність у підлітковому або дорослому віці (F64.0); гендерна невідповідність у дитинстві (F64.2); гендерна невідповідність, неуточнена (F64.9). МКХ-11 визначає гендерну невідповідність як «виражену та стійку невідповідність між переживаним індивідом гендером і приписаною статтю», аналогічними DSM-5 визначеннями, але при цьому не вимагає для постановки діагнозу значного дистресу чи порушення психічного стану.

Більш детально можливості психотерапії для трансгендерних людей висвітлено у стандартах WPATH 7 [15]. Основною мішенню є гендерна дисфорія [16] та виділені такі ключові напрями: дослідження/пізнання гендерної ідентичності, гендерної ролі та її вираження; робота з негативними впливами гендерної дисфорії та стигматизації на психічне здоров'я; зниження рівня інтер-

налізованої/ внутрішньої трансфобії; досягнення та зміцнення соціальної підтримки; поліпшення образу тіла; освоєння способів зміцнення та відновлення душевних сил. У Стандартах наголошується на важливості надання відповідної підтримки на всіх етапах становлення гендерної ідентичності, гендерного вираження та переходу в бажаний гендер. Відтак, згідно Стандартів WPATH 7 метою психотерапії є загальне покращення психологічного добробуту та якості життя особистості: «Психотерапія не повинна бути спрямована на зміну гендерної ідентичності індивідів, навпаки – покликана допомогти їм у вирішенні проблем, що стосуються гендеру, і полегшенні гендерної дисфорії. Довгостроковою метою психотерапії повинна стати допомога трансгендерам, транссексуалам і гендерно-неконформним індивідам в досягненні комфортного вираження своєї гендерної ідентичності з реальними шансами на успіх у формуванні відносин, у сфері освіти та трудової діяльності протягом тривалого часу» [15]. Таким чином, Стандарти пропонують більш вичерпну та різноманітну схему застосування психотерапії, відзначаючи такі важливі її напрями, як внутрішня трансфобія, адаптація у вибраній ґендерній ролі та можливість спроб у ґендерному самовираженні.

Наприкінці 2015 року Американська психологічна асоціація опублікувала «Рекомендації з психологічної практики з трансгендерними та ґендерно неконформними людьми», метою яких є допомога психологам у проведенні «культурально компетентної, відповідній стадії життєвого розвитку та транс-афірмативної психологічної практики для трансгендерних та ґендерно некомфортних людей» [17]. Підлітки з проблемами ґендерної ідентифікації часто не мають цілісної ідентичності, цілісного уявлення про себе, тому терапія має полягати не лише у проясненні їхньої ґендерної ідентифікації, а й всебічному знайомстві із самим собою. Багато організацій, таких як PFLAG або Trevor Project, надають підтримку людям, які стикаються з труднощами в прийнятті своєї гендерної ідентичності.

Таким чином, одним із найефективніших способів подолати наслідки соціального тиску є психотерапія. Багато психологів використовують когнітивно-біхевіоральний підхід для допомоги пацієнтам у зміні негативних думок і поведінки, які формуються через соціальний тиск. Психотерапевти допомагають людям зрозуміти і прийняти свою гендерну ідентичність, а також сприяють розвитку адекватних стратегій адаптації до стресових ситуацій. Поряд з цим, сімейна підтримка відіграє провідну роль у процесі прийняття підростаючою особистістю гендерної ідентичності. Також, інклюзивні освітні програми, які враховують гендерну різноманітність, можуть суттєво знизити рівень соціального тиску, з яким стикаються молоді люди. Такі програми мають включати не тільки теоретичні аспекти, але й практичні вправи, що сприяють розвитку емпатії. У школах та університетах важливо впроваджувати курси з гендерної рівності та інклюзивності. Розвиток інклюзивної освіти та інформаційні кампанії допомагають зменшити рівень стигматизації та підвищити толерантність у суспільстві.

Висновки. Процес прийняття гендерної ідентичності в умовах соціального тиску є складним і багатогранним. Індивідуальні фактори, такі як сімейне виховання, освіта, культурні та релігійні норми, а також медіа, визначають, як людина формує розуміння своєї гендерної ідентичності. У той же час, соціальний тиск може стати основним фактором, що може викликати різноманітні психологічні травми, тривожні розлади, зниження рівня самооцінки тощо. Дискримінація зі сторони соціуму та відчуття власного неприйняття можуть сприяти розвитку в індивіда депресивних станів, що у крайніх випадках можуть призвести до появи суїцидальних думок. Люди, які змушені приховувати свою гендерну ідентичність, часто мають занижену самооцінку та відчуття невпевненості. Незважаючи на труднощі, що виникають внаслідок соціального тиску, існують відповідні психотерапевтичні стратегії, які допомагають людям прийняти свою гендерну ідентичність і адаптуватися до суспільства. Психологічна підтримка, інклюзивні освітні програми та підтримка родини можуть допомогти знизити рівень стресу і покращити психічне здоров'я осіб, які переживають труднощі з прийняттям своєї гендерної ідентичності.

Література

1. Бондаревич С., Суслік Л. Вплив ґендерних стереотипів на формування самооцінки особистості. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія.* 2021. № 3 (52). С. 27–35.

2. Guidelines for Psychological Practice With Transgender and Gender Nonconforming People. American Psychological Association. American Psychologist. URL: https://www.apa.org/practice/guidelines/transgender.pdf

3. Vries A. L., Cohen-Kettenis P. T. Clinical management of gender dysphoria in children and adolescents: *The Dutch approach. Journal of Homosexuality*, 2012. V. 59. pp. 301–320. http://dx.doi.org/10.1080/00918369.2012.653300

4. Vries A. L. C., McGuire J. K., Steensma T. D., Wagenaar E. C. F., Doreleijers T. A. H., & Cohen-Kettenis P. T. Young adult psychological outcome after puberty suppression and gender reassignment. Pediatrics, 2014. V.134. pp. 696–704. URL: http://dx.doi.org/10.1542/peds.2013-2958

5. Lacan Jacques. L'insu que sait de l'une-bévue s'aile à mourre. Séminaire 1976-1977. Paris: A.L.I., 2005. P. 136.

6. Bandura A. Social Learning Theory. 1971.

7. Butler J. Gender trouble: Feminism and the subversion of identity. 1990.

8. Патріарх В.О. Інтерпретація терміна гендер у сучасному науковому дискурсі. *Поліграннa філологія без кордонів*. 2022. С. 262–268.

9. Diamond L. M. Gender Fluidity and Nonbinary Gender Identities Among Children and Adolescents. *Child Development Perspectives*, 2020. V. 14(2). P. 110–115.

10. Вплив психологічних аспектів на формування гендерної ідентичності та соціальну адаптацію. 2024. URL:https://fact-news.com.ua/psixologichni-aspekti-formuvannya-gendernoi-identichnosti-vpliv-na-psixiku-ta-sotsialnu-adaptatsiyu/

11. Kikinezhdi O. M., Zhyrska Halyna Ya., Chip R. S., Vasylkevych Y. Z., Hovorun T. V. Psychology of the Gender-Equitable Environment: Research of Problems. Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment, 2020. No. 8. P. 538–547. (Scopus). URL: https://www.scopus.com/sourceid/21100784273

12. Гендерна дисфорія: клінічний і соціальний аспект. 05.11.2024. URL: https://vartalife.com.ua/henderna-dysforiia-klinichnyj-i-sotsialnyj-aspekt/

13. Гендерна психологія. URL: https://psyhology.space/psypedia-post/genderna-psyhologiya/

14. ICD-11 International Classification of Diseases 11th Revision. The global standard for diagnostic health information. URL: https://icd.who.int/en

15. WPATH 7. URL: http://www.wpath.org/site_page.cfm?pk_association_webpage_

16. Уніфікований клінічний протокол медичної допомоги «гендерна дисфорія». URL: https://www.insight-ukraine.org/wp-content/uploads/2021/11/clinic_protokol.

17. American Psychological Association. (2015). Standards of accreditation for health service psychology. URL: http://www.apa.org/ed/accreditation/about/policies/standards -of-accreditation.pdf

Анотація

Гоян І. М., Петранюк А. І. **Психологічні аспекти прийняття власної гендерної ідентичності в умовах соціального тиску.** – Стаття.

Гендерна ідентичність є одним із найважливіших аспектів життя людини. Гендерна ідентичність – це внутрішнє відчуття людиною своєї статі, яке може збігатися або не збігатися з її біологічною статтю. Гендерна ідентичність чи внутрішнє відчуття себе як представника чоловічої чи жіночої статі є кінцевим результатом взаємодії біологічних та психологічних факторів. Процес усвідомлення та прийняття власної гендерної ідентичності є складним і багатофакторним, особливо в умовах соціального тиску. Суспільні норми, традиції, культурні й релігійні впливи можуть створювати перешкоди для особистісного розвитку, що часто призводить до психологічного дискомфорту, депресії або навіть соціальної ізоляції.

Останнім часом зростає інтерес до розуміння комплексних взаємодій між біологією та соціальним досвідом, або культурою, що відіграють роль у формуванні гендеру. Сучасні теорії звертають увагу, що біологія завжди взаємодіє з навколишнім середовищем. Біологічні статеві відмінності знаходяться під впливом культури, релігії, а також різних соціальних очікувань щодо чоловіків та жінок.

У статті розглядаються основні психологічні теорії щодо формування гендерної ідентичності, фактори, що впливають на її прийняття, наслідки соціального тиску та можливі стратегії подолання труднощів. Відчуття особистістю відповідного соціального тиску може призводити до глибоких психологічних травм, формування внутрішнього конфлікту, що проявляється у постійному почутті провини чи страху. Психотерапія та належна підтримка з боку психологів та психотерапевтів допомагають підростаючій особистості знизити рівень стресу та впоратися з соціальним тиском. На сьогодні вивчення психосексуального розвитку та пов'язаних із ним проблем потребує серйозного міждисциплінарного підходу. Позитивні результати у цій галузі можливі лише завдяки безлічі дисциплін з урахуванням біологічних та соціальних і поведінкових наук.

Ключові слова: гендер, гендерна ідентичність, гендерна ідентифікація, гендерні стереотипи, соціальний тиск.

Summary

Hoian I. M., Petraniuk A. I. **Psychological aspects of accepting one's own gender identity in the face of social pressure.** – Article.

Gender identity is one of the most important aspects of human life. Gender identity is a person's internal sense of their gender, which may or may not coincide with their biological sex. Gender identity or the internal sense of oneself as a representative of the male or female sex is the final result of the interaction of biological and psychological factors. The process of awareness and acceptance of one's own gender identity is complex and multifactorial, especially in conditions of social pressure. Social norms, traditions, cultural and religious influences can create obstacles to personal development, which often leads to psychological discomfort, depression or even social isolation.

Recently, there has been a growing interest in understanding the complex interactions between biology and social experience, or culture, that play a role in the formation of gender. Modern theories draw attention to the fact that biology always interacts with the environment. Biological sexual differences are influenced by culture, religion, and various social expectations of men and women.

The article examines the main psychological theories on the formation of gender identity, factors influencing its acceptance, the consequences of social pressure, and possible strategies for overcoming difficulties. The feeling of appropriate social pressure by an individual can lead to deep psychological trauma, the formation of internal conflict, which manifests itself in a constant sense of guilt or fear. Psychotherapy and proper support from psychologists and psychotherapists help a growing individual reduce stress levels and cope with social pressure. Today, the study of psychosexual development and related problems requires a serious interdisciplinary approach. Positive results in this area are possible only thanks to a multitude of disciplines, taking into account biological, social, and behavioral sciences.

Key words: gender, gender identity, gender identification, gender stereotypes, social pressure.

УДК 177.72:101.1“652”/“653”
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.9

І. Р. Григорків-Коротчук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5379-4818
кандидат філософських наук,
асистент кафедри філософії та культурології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

І. Б. Починок
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6845-6384
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та культурології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ДІАПАЗОН МИЛОСЕРДЯ В АНТИЧНІЙ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Постановка проблеми. Феномен милосердя був відомим уже в найдавніших культурах, він корінням занурений у міфологію та давні релігії. За смисловим наповненням в інших європейських мовах є такі аналоги: misericordia, ἔλεος, charities, charity, clemencies, caridad, clemency, graciousness, lenities, lenity, loving-kindness, mercies, mercifulness, mercy, mildness, ruth, huld, genade, perdón, compasión, gracia, bondad, lbarmhjertighet, nåde, midhet... Перекладом для цих понять, крім власне *милосердя*, є такі еквіваленти: жаль, м’якість, побажливість, поміркованість, милостивість, покірливість, любов, акт милосердя, благодійна організація, милостиня, милість, помилування, прощення, кволість, лагідність, незлобливість, поміркованість, слабкість, слабість, благодійність, добродійність, доброчинний, благочестя, вибачення, пробачення, відпущення. Такий широкий спектр свідчить про багатогранність людських емоцій, почуттів та цінностей. У великій українській енциклопедії *милосердя* подається як “етична категорія, чеснота доброчинності, співчутливе, турботливе, доброзичливе ставлення до знедолених, нужденних, винуватців” [1, с. 145].

Розвиток уявлень про милосердя був тривалий і неоднорідний у різних культурах. Розширення його діапазону є свідченням наполегливої турботи людей один про одного, підтримки та прагнення до порозуміння. Грунтуючись на традиції філософування Платон-Аристотель-Ціцерон-Сенека-Августин-Франциск-Аквінат, ми пропонуємо переглянути інтерпретацію милосердя і розширити сучасний спектр цих смислів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феноменологія милосердя з особливою гостротою відроджується у ХХ столітті. Тут варто згадати класичні праці С. К’єркєгора, Г. Марселя, М. Мерло-Понті, А. Швейцера та інших мислителів, які нагадують нам про людяність і необхідність переосмислення цінності життя.

В українському філософському полі тема милосердя виринає ситуативно. Хоча чимало дискусій обігрують етичний, економічний, правовий і педагогічний аспекти. У деяких філософських роботах, присвячених милосердю, аналізується *любов* – “αγάπη” [див. 2]. Співвідношення між милосердям і справедливістю як способами регуляції життєдіяльності людини досліджується у праці Р. Бігуна [див. 3]. Роль і значення милосердя у процесі виховання й навчання розглядає Н. Вишнівська [див. 4]. Вельми грунтовною є праця, присвячена трансформації милосердя (від християнської цінності, чесноти до демонстративного ритуалу) в Середньовіччі [див. 5].

Досить глибоко феномен милосердя досліджується в богословських студіях. І це не дивно, зважаючи на те, що Новий Завіт побудований на ідеї милосердної любові до ближнього, жертовності й пошуку спасіння. Більше того, особливістю становлення милосердя як чесноти був розвиток і утвердження християнства.

Формулювання мети статті. Мета статті – дослідити філософські та богословські коріння поняття милосердя задля кращого розуміння сучасних цінностей. Особливо важливим вважаємо провести феноменологічний зріз зазначеного поняття та його найближчих відповідників, спираючись на праці мислителів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У грецькій мові *Έλεος* означає милість, жалість, милосердя і співчуття, рідше милостиня або пожертва. Це такий стан зворушення у серці, коли наша пам’ять, як магніт, притягує подібні власні страждання. Тобто ми задіюємо особистий досвід і емпатію. Це мить зворушлива і тривожна, вона може принести полегшення через біль, а зцілення через щирість і відвертість. Έλεος передбачає, що ми не просто знайомі з людиною, а максимально близькі. Порозуміння з нею не вимагає багатьох аргументів, а лише натяків. Під впливом такого милосердя-жалю людина здатна не тільки змінити свою думку, а й діяти інакше. Лише в Афінах спе-

© І. Р. Григорків-Коротчук, І. Б. Починок, 2025

ціально для Ἔλεος був споруджений вівтар, куди приходили ті, кому потрібні були жаль і милосердя, інші поліси не вшановували її окремо. І хоча в грецькій міфології Ἔλεος ще не божество, та це уособлення жіночого ніжного єства.

Так, у Платона, який дуже побивався за учителем, не знаходимо гідного шанування милосердя. Бо для чоловіка "огидно і ганебно", – каже Сократ у "Державі" лементувати й просити про жалість. Подібну думку зустрічаємо і в "Апології Сократа". Те, що в одних людей викликає жалість, для інших стає джерелом задоволення і втіхи. Тож чи гідно чоловіку, мудрецю просити про помилування й множити цим пиху суддів? Ще декілька реплік узагалі відправляють милосердя до жіночих характерних рис. І хоча у Сократа було троє синів, він не хотів приводити їх до суду, щоб викликати співчуття [див. 6, с. 42–43]. Для поважних і шановних людей честь і мудрість полягають у розумінні того, що безсмертних немає і просити про відтермінування неминучого чи звільнення для вільного – не личить. Тим більше, що судді давали клятву судити по правді, а не для того, щоб милувати тих, кого заманеться. Слізні благання про порятунок життя є недостойними, якщо вони спрямовані до тих, хто не вникає в суть, а лише орієнтується на театральні дійства. "Я програв, – щоправда, не від браку доказів, а через брак нахабства та безсоромності, а ще внаслідок того, що я не хотів говорити вам те, що ви залюбки слухали б: щоб я тут плакав і стогнав, – одне слово, робив і говорив багато дечого, що ви звикли чути від інших, але це недостойне мене, як я вважаю" [6, с. 45]. Набагато страшнішою за смерть є ганьба, нікчемність і несправедливість.

Виглядає так, ніби розумним і порядним чоловікам краще не апелювати до милосердя і жалю. Така думка пов'язана із тим, що ще з давногрецького епосу присутні уявлення про те, ніби людські страждання відбуваються згідно долі, вони є неминучими, потрібними і справедивими в ширшому контексті.

В Аристотеля, який власне енциклопедично підходить до аналізу чеснот, знаходимо поділ доброчесності (чесноти) на два види: мислительні та етичні. І немає *милосердя* серед них. Стагірит пише: "мислительна виникає і зростає головним чином завдяки навчанню (εκ διδασκαλίας), і саме тому потребує досвіду та часу, а етична (τ| ηθική) народжується звичкою (εξ έθους), звідки й отримала назву" [7, с. 57]. Отже, жодна доброчесність не є природною та для людини природньо завдяки привчанню набувати і вдосконалювати чесноти.

Милосердя ще не чеснота. Дотримуючись правила золотої середини, він у книзі II називає такі чесноти як *мужність* (середина між страхом і відвагою), *розсудливість* (між розбещенністю і нечутливістю), *щедрість* (між марнотратством і скупістю), *величавість* (між бундючністю і приниженням), *правдивість* (між хвастощами і удаванням), *дотепність* (між блазнірством і неотесаністю), *сором'язливість* (між боягузництвом і безсоромністю), *праведний гнів* (між заздрістю і злорадством) [див. 7]. Милосердя ж, як і жаль – це пристрасті, переконує Аристотель. Адже гніваємось і боїмось ми ненавмисно, а доброчесність – свідомий рух душі [7, с. 471].

Трохи більше уваги Стагірит приділяє жалю Ἔλεος у праці "Риторика". Там це поняття пов'язане із зміною долі, що незаслужено і несподівано трапляється із сусідом чи другом і викликає у нас страх та біль. Однак для Аристотеля жаліти Іншого – це боятися за себе. Щасливі та зухвалі не відчувають жалю. Найчастіше жаль викликають нечестиві, бо страждають від долі, бояться і відчувають страх, нікчемність. Боги не можуть мати жалю взагалі, оскільки не боять поворотів долі й не схожі за своєю природою до людей. Як і для Платона, в Аристотеля жаль-милосердя Ἔλεος – асоціюється із жіночою слабкістю.

У латинській мові аналогом Ἔλεος стало поняття *Clementia*. У сер. 1 ст. до н.е. римський сенат за ініціативи Цезаря освятив храм на її честь. Clementia стає божеством, а прощення і милосердя, покаяння стають чеснотами. Та насправді вона вважається чеснотою лише серед римських правителів, її культ поширюється на лідерів держави, вказуючи більше на їх зверхність. Неодмінними атрибутами стають публічність прояву милосердя, показовість і слава. Clementia – поблажливість, милість, з якою переможець може не знищити переможених.

Цицерон – один із творців латинської філософської лексики використовує поняття *misericordia*. У нього воно набуває нового контексту – політичного та вказує на справедливість і дружбу. Милосердя – збурення розуму від споглядання горя. Вона аналогічна жолабі, ревнощам, смутку і більше відноситься до незаслуженого кимось страждання, яке ми спостерігаємо. Милосердя зникає, якщо є можливість надати допомогу тому, хто цього потребує. Це важливий висновок для Цицерона, бо передбачає емпатію і знання про те, як допомогти, певну мудрість, рішучість, готовність розділити чи виправити шкоду. Але і Цицерон не вважає її особливою моральною чеснотою, а лише можливістю проявити волю сильного по відношенню до слабкого.

Цікавим є той факт, що ні Цицерон, ні Аристотель не вважають тему милосердя достатньо важливою для своїх філософських дискусій. Для них вона є природньою пристрастю, що виникає всередині при спогляданні чужих страждань. Так само і тварини можуть відчувати жаль при вигляді

чиїхось мук. А ось чесноти роблять людину сильною, удосконалюють її, дають відчуття впевненості і стабільності.

Уперше праця, присвячена окремо милосердю з'являється у Сенеки "De Clementia" [див. 8] в 55–56 роках. Найбільша іронія полягає у тому, що трактат філософа присвячується юному імператору Нерону. Головною метою праці була демонстрація милосердя як необхідної чесноти правителя. Але інше її призначення було в тому, що вона насправді була написана незабаром після вбивства Нероном свого зведеного брата Британіка в 55 році. Сенека хотів запевнити римських громадян, що це вбивство було кінцем, а не початком кровопролиття. Гірка правда виявилась у тому, що згодом Нерон убивав із примхи та без милосердя.

Сенека наче і вихваляє милосердя перед Нероном, але не вбачає у цьому чесноти. Якщо доля може забирати лише те, що дає, то чесноти вона не забирає, бо вони не від неї. Філософ вважає, що чесноти невразливі, незворушні непорушні. Вони твердо протистоять усьому випадковому, що ні похитнути їх, ані перемогти [8].

Clementia звеличує правителя, вважає Сенека. Бо проявити милосердя може лише той, хто знаходиться вище і має владу, має право карати. Милосердя не схоже зі справедливістю, та вчинений акт милосердя робить справедливість благородною і досконалою. Милосердя ближче до поблажливості. *По-блажливість* оцінює вчинки, закриваючи очі на недостойні речі і на перший план постають найкращі риси того, хто потребує милосердя.

Багато людей вихваляють переваги милосердя. І називають людину *доброю*, якщо вона проявляє милосердя. Clementia вважається виключно імператорською чеснотою, бо її діяння в межах повноважень правителя. Сенека хоче вказати Нерону, що його могутність настільки ж велична, як і знаменитого полководця Цезаря. Лише сильний може проявити милість і пробачити, підтримати слабкого.

Важливим висновком Сенеки є те, що він пов'язав милосердя і свободу. Лише вільна духом людина по-справжньому може проявити милосердя. "Милосердя має свободу рішення; воно виносить судження не на основі якоїсь (юридичної) формули, а відповідно до того, що є справедливим і добрим; вона може звільнити людину та оцінити збитки за будь-якою (ставкою), як забажає" [8]. Милосердя є більш почесним, ніж помилування.

У період Середньовіччя милосердя набуває більш благородного сенсу. Так, наприклад, від грецького кореня Έλεος походить ἐλεημοσύνη (Eleemosune), що позначає добрі вчинки і благодійність. І термін "ἐλεημοσύνη" конкретно фігурує неодноразово в Новому Завіті у Євангеліях та Діяннях Апостолів. "Це почуття співчуття та милосердя буде вкорінене в духовних практиках ранньої християнської спільноти" [9].

Крім "ἐλεημοσύνη", тобто милосердних дій і пожертвувань, у грецькому Новому Завіті використовуються й інші терміни для демонстрації любові та доброї волі. Одним із таких понять є "αγάπη", що означає турботливу, безумовну і жертовну любов, яку часто асоціюють із любов'ю Бога до людства. Αγάπη охоплює ширший контекст і виходить за межі актів милосердя, оскільки передбачає моральну доброзичливу поведінку.

Іншим поняттям, яке відображаж милосердя в Новому Завіті було грецьке *ἵλεως (hileos)*. У Біблії воно використовується для того, щоб підкреслити глибоку милосердну природу Бога. Ἵλεως не просто милосердний, це "той, хто прощає", безмежно співчутливий і той, хто із серцем ставиться. Єдиною умовою отримання такого милосердя є аналогічне ставлення до інших, щоб не трапилось як у притчі про немилосердного боржника [10, Мт. 18].

Ἵλεως також визначає очікування того, як люди повинні реагувати на Боже милосердя. У молитві Господній [10, Мт 6:12] ми молимося: "І прости нам довги наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим". Це демонструє, що бути милосердним важливо не тільки для Бога; це також якість, яку Він очікує від нас [див.11]. В Августина читаємо: "Ти закликав нас стати убогими духом, покірливими, лагідними, милосердними, чистими серцем, миротворцями" [12, кн. 11, гл. 1].

Августин використовує у своїх творах *compasión* і *misericordia* для збагачення спектру милосердя. Коли він звеличує Бога, то називає Його "fons misericordiarum" – джерело милосердя [12, кн. 6, гл. 16] і з надією та радістю пов'язує цю Божественну силу. Мислитель використовує часто його у звертанні до Бога. У стилі свого етичного учення, Августин бачить у кожній чесноті *любов*, звідси і йде лінія ототожнення любові та милосердя. Бо лише концентрація зусиль, як духовних, так і фізичних, зможе здійснити прорив із самотності до Бога.

Августин висвітлює проблему реальної динаміки людського життя. Філософські пошуки "*Confessiones*" також надзвичайно цінні тим, що у праці відкинутий класичний грецький підхід, який базувався на об'єктивізмі та раціоналізмі. Натомість Августин пропонує інтелектуалізм, інтроспекцію і феноменологічний аналіз та перевагу волі й віри над розумом. "Вірую, щоб розуміти, а розумію, щоб вірити" – відомий його вислів. Мислитель задає ідею морального оновлення, яке здійснюється через милосердя. Свобода волі якнайкраще пасує до ідеї милосердя, осікльки милосердя зцілює волю.

Misericordia є різновидом співчуття-*compasión*, яке з'являється "у наших серцях до нещастя інших, яке змушує нас допомагати їм, якщо ми можемо" [13]. Спочатку *compassion* не було класичним латинським словом, але згодом воно почало вживатися саме в руслі християнського учення для позначення людяності і поблажливості. Прикладом такого милосердя є притча про блудного сина (Лк. 15:11-32). У чомусь милосердя і співчуття вищі за людську логіку й справедливість. Образ батька виражає глибину милосердя люблячого серця.

Ще однією вельми неординарною постаттю Середньовіччя є Франциск Ассізький. Серед його повчаннь є Правило 27, у якому він апелює до милосердя і любові. "[1]Де є любов і мудрість, там немає ані страху, ані незнання. [2]Де є терпеливість і смирення, там немає ані гніву, ані сум'яття…6Де є милосердя і делікатність, там немає ані втрати, ані затверділості серця" [14]. Для порівняння можемо надати інший переклад цього Правила: "Там, де є співчуття та мудрість, немає ні страху, ні невігластва. Там, де є терпіння і смиренність, немає ні гніву, ні тривоги… Там, де є милосердя і розсудливість, немає ні надмірності, ні жорстокосердя".

Милосердя – шлях людини до Бога, зазначає Франциск. Разом із покорою, набожністю і сердечним жалем вони роблять душу щасливою. Любов не може бути тільки абстрактним поняттям, вона не обмежується внутрішнім милуванням Іншого. За своєю суттю вона є практичним і дієвим, безумовним життям: це пріоритети, вчинки, позиції, які ми втілюємо в щоденному житті. Божественне милосердя – це Його відповідальність за нас. А наше милосердя – наша відповідальність за братів наших менших, за природу. І загалом, про велич людини можна сказати за її ставленням до слабших.

Томас Аквінський згадує "De Clementia" Сенеки у "Сумі теології". Поєднуючи учення Аристотеля із ученням Церкви, Аквінат пише саме про *misericordia*. Вона може наближатись до *Caritas* (Божественна Любов) чи *Justitia* (Справедливість).

O'Callaghan розглядає феномен милосердя у контексті філософії Томи Аквінського [15]. У своїй праці автор демонструє спадкоємність власне філософської традиції у Середньовіччі. Милосердя розглядається як природна *чеснота* (від Августина), тобто така, що спрямована на акумуляцію блага. І милосердя можливе лише через людську *природу* (від Аристотеля) та конкретні пропорційні навмисні дії. До таких природніх чеснот у Аквіната відносяться щастя, пошук сенсу життя, справедливість. Природні чесноти, у свою чергу, поділяються на інтелектуальні та моральні [15, с. 11], а теологічні – це Віра, Надія, Любов (Caritas).

До теологічних чеснот Аквінат відносить ті, які можна здобути лише з Божественною силою. Misericordia – теж моральна чеснота. Тобто вона стосується тих наших дій, які ми можемо навмисно пропорційно і зі смислом застосовувати. При цьому misericordia пов'язана з Caritas, вона пронизана божественною силою. Caritas не відноситься до людської природи, це Божественна Любов.

Милосердя є поєднанням стійкості і м'якості. М'якість зглажує природну пристрасть гніву і стримує від непоміркованості. Аквінат використовує також і Clementia в контексті справедливого і ненадмірного покарання. Розмірковуючи про покарання, які є несправедливими, він зазначає, що перестати так поводитись не є вияв чесноти, хоч це рух до справедливості. Clementia пом'якшує справедливе покарання грішника і мотивується любов'ю (прихильністю) до нього, але не справедливістю. Clementia є особистим благом для того, хто її проявляє, оскільки пом'якшує пожадливість і жорстокість невідворотнього покарання. У цьому Сенека і Аквінат близькі – Clementia є особистою величчю судді, його власної душі і для покараного вона хоч і не є цілком справедливою, та це ще бідьше сприяє благу для усіх.

Misericordia передбачає, що людина відчуває смуток через нещастя Іншого [16]. У "Summa Theologica" Аквінат розглядає те, як ми відчуваємо Божу справедливість і милосердя. Бог не може мати пристрастей, він сам по собі є Закон. Божа справедливість – це скоріше відповідність Його волі.

Misericordia впливає і на пристрасті, і на дії. Милосердя не обов'язково передбачає страх за себе чи побоювання складної ситуації. Страждання милосердного виникають у тій мірі, в якій ми усвідомлюємо страждання Іншого як свої власні. Не завжди страх спонукає до милосердя. Іноді близька чи рідна нам людина страждає і ми з нею терпимо біль. Не тому що боїмося за себе, а тому що уже відчуваємо такі ж почуття на рівні з другом. Любов *Caritas* передує співчуттю. Якщо співчуття виникає без любові, то це вторинні форми милосердя, це дійсно страх за себе. Співчуття, що спровоковані страхом і співчуття з любові мають різний характер.

У питанні про милосердя Аквінат робить відступ від Аристотеля. Його розуміння милосердя поширюється не лише на незаслужені прикрощі (як в Аристотеля), а й на страждання заслужені, ті, які вимагають покарання з позиції громадянських прав. Крім того, Аквінат звертає увагу на калік, бідняків, сиріт, хворих від народження, рабів, які також мають право на милосердя і можуть його творити. Як зазначає O'Callaghan, "спроби Аквіната знайти обговорення misericordia в "Нікома-

ховій етиці" є непереконливими" [15, с. 38], Та це свідчить про те, що Томас Аквінський самостійно, без авторитету Аристотеля визнає високий статус милосердя – найбільшої серед чеснот [див. 16].

На відміну від стоїків чи Платона і Аристотеля, у Томаса Аквінського милосердя не є пристрастю душі. І якщо античність звинувачує жінок за надмірність сльозливості, жалю і співчуття, то Аквінат, Франциск і Августин одинаково бачать її характерною як для чоловіків, так і для жінок.

Більше того, ідея милосердя широко була поширена серед лицарства. У часи Високого Середньовіччя використовувався навіть спеціальний довгий і вузький ніж – *мізерикорд*. Він був знаряддям акту милосердя, тобто вбивства важко пораненого лицаря. Що ж стосується світського життя, то милосердя було частиною встановлення порядків. "У середні віки люди високого рангу, очевидно, погоджувалися звертатися до відданості співчуттю і милосердю та перетворювати їх у різні форми вираження" [5]. Головною умовою ставала піблічна *сценічна вистава*, де бідніші верстви населення були лише об'єктами милосердя для багатого хазяїна, без будь-яких особистих прив'язань.

Отож, філософський аналіз милосердя спонукає нас до переоцінки власних ідей і дій. Неможливо бути до всіх милосердним. Милосердя неможливе до агресора. Передує милосердю каяття і готовність прощати. Милосердя можна заслужити, але його не вимагають. Іноді милосердя важливіше за справедливість. Милосердя стосується не лише минулого, воно імманентно включає майбутнє і відповідальність. Милосердя – не одне і те ж, що і любов, та воно втілює ту саму ідею. Милосердя – активна діяльність, яка змінює не лише учасників, а й спостерігачів, сторонніх. Милосердя передбачає, що людина знає про всі гідні і негідні вчинки, слова чи труднощі і все одно підтримує Іншого. Милосердя – це розуміння і готовність поділитись своїм часом, побутом, порадою з кимось, не передбачаючи за це винагороду.

Стрімкий розвиток технологій та ШІ змушує задуматись про людське в людині і людське в машині. Милосердя є однією з форм духовності, людяності, емпатії. Це те, що робить людину власне гуманною і засвідчує орієнтацію наших цінностей. Милосердя практичними діями уможливлює розвиток суспільства у цілому. І якщо ми говоримо про важливість милосердя та емпатії для фахівців різного спектру діяльності, то як бути із штучними технологіями? Випукаючи із лампи ШІ, чи можемо ми сподіватись на розуміння і милосердя? Адже одне із визначень емпатії наголошує на тому, що це здатність бути вразливим до інших людей у їхній вразливості.

Досліджуння зв'язку між емпатією та ШІ сьогодні є надзвичайно актуальним. Зокрема у праці "The role of empathy for artificial intelligence accountability" автори діляться такими висновками: "існує великий ризик, що такі системи ШІ можуть бути неетичними; існує симбіотичний зв'язок між емпатією та відповідальністю; емпатія є важливою для побудови соціально відповідальної спільноти" [17].

Висновки. Філософське та богословське усвідомлення поняття милосердя сьогодні, як і впродовж віків, відіграє важливу роль у житті: воно ініціює створення таких програм як вуличні кухні, притулки для бездомних, потерпілих внаслідок військових конфліктів, стихійних лих. Волонтери часто беруть участь у громадських роботах, підтримці бідних і глобальних місіонерських зусиллях, які втілюють дух милосердних вчинків. Вони надають допомогу не лише в межах однієї країни, а й за її межами, демонструючи активну життєву позицію, безкордонність і глибину феномену милосердя.

Концепція милосердя продовжує відігравати ключову роль і в сучасній практиці, як релігійній так і суспільній. Особливо в традиціях, які наголошують на соціальній справедливості та благодійній діяльності. Як ми розуміємо милосердя у час війни, коли ми боремося за своє життя? Нові виклики стоять перед концепцією милосердя і нам є над чим попрацювати.

Література

1. Велика українська енциклопедія. Тематичний словник гасел з напряму «Філософські науки» (філософія, логіка, етика, естетика) / Укладачі: Арістова А. В., Шліхта І. В.; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. К.: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 256 с.

2. Ходанич Ю.М. Милосердя як аксіологічний феномен: соціально-філософський аспект. *На правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.* Київський університет імені Б. Грінченка. Київ, 2019. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Khodanych_Yurii/Myloserdia_iak_aksiolohichnyi_fenomen_sotsialno-filosofskyi_asp

3. Бігун Р. Співвідношення милосердя і справедливості: етико-філософський аналіз. *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць. Філософія.* 2015. Вип. 754–755. С. 227–232.

4. Вишнівська Н. В. Поняття милосердя і цього виховання у дітей. *Вісник психології і педагогіки [Електронний ресурс]: Збірник наук. Праць / Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка.* Випуск 4. К., 2010. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/4791/1/%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%B

C%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B4%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D1%83%20%D0%B4%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D1%82.pdf

5. Gerd ALTHOFF. Christian Values and Noble Ideas of Rank and their Consequences on Symbolic Acts. e-Spania [Online], 4 | décembre 2007, *URL: http://journals.openedition.org/e-spania/4053; DOI: https://doi.org/10.4000/e-spania.4053

6. Платон. Апологія Сократа. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Plato/Apolohia_Sokrata.pdf?

7. Аристотель. Нікомахова етика. К. 2002. 480 с. URL: http://am.history.univ.kiev.ua/Nikomakhova_etyka.pdf

8. Seneca. De Clementia ("On Mercy"). URL: https://www.sabidius.com/latin/latin-translation/seneca-de-clementia-on-mercy/

9. Вивчення значення слова Eleemosune грецькою мовою. URL: https://www.ministryvoice.com/uk/eleemosune-in-greek/

10. Біблія. Євангелія від Матея. URL: https://bible-lessons.in.ua/bible/new/book01/gl05.html

11. Вивчення значення Hileos грецькою мовою. URL: https://www.ministryvoice.com/uk/hileos-in-greek/

12. Augustini. Confessiones. URL: https://faculty.georgetown.edu/jod/latinconf/latinconf.html

13. Knuuttila, Simo. «Medieval Theories of the Emotions», The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL: https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/medieval-emotions

14. Франциск Асизький. Правила Чину Братів Менших. URL: https://www.ofmbizant.com.ua/pro-chyn/1-chyn/tvory-sviatoho-frantsyska/

15. O'Callaghan John. Misericordia in Aquinas: a Test Case for Theological and Natural Virtues. Jaarboek Thomas Instituut te Utrecht 33 (2013), p. 9–54. DOI: 10.2478/ejsta-2013-0001. URL: https://intapi.sciendo.com/pdf/10.2478/ejsta-2013-0001

16. Thomas Aquinas's. New English Translation of St. Thomas Aquinas's *Summa Theologiae* (*Summa Theologica*) by Alfred J. Freddoso University of Notre Dame Prima Pars (Part 1). URL: https://www3.nd.edu/~afreddos/summa-translation/TOC-part1.htm

17. Ramya Srinivasan, Beatriz San Miguel González. The role of empathy for artificial intelligence accountability. *Journal of Responsible Technology.* Volume 9, April 2022. https://doi.org/10.1016/j.jrt.2021.100021. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666659621000147

Анотація

Григорків-Коротчук І. Р., Починок І. Б. **Діапазон милосердя в античній та середньовічній філософії.** – Стаття.

Мета статті – дослідити філософські та богословські коріння поняття милосердя задля кращого розуміння сучасних цінностей. Особливо важливим вважаємо провести феноменологічний зріз зазначеного поняття та його найближчих відповідників. Показано, що милосердя в різних мовах і культурах апелює до поблажливості, милості, благодійності, жалю, сердечності. Гуртуючись на традиції філософування Платон-Аристотель-Цицерон-Сенека-Августин-Франциск-Аквінат, пропонуємо переглянути інтерпретацію милосердя і розширити сучасний діапазон цих смислів.

На прикладі поняття милосердя видно як відбувалися зміни у соціально-політичному і релігійному житті упродовж двох тисяч років. Із природної пристрасті, подібної до жалю, вона трансформується у чесноту, яка регулює непрості відносини у найдраматичніші часи в історії людства. Проаналізовано, що розширення діапазону милосердя є свідченням наполегливої турботи людей один про одного, підтримки та прагнення до порозуміння. Відзначено, що зміна уявлень про милосердя була тривалою та еволюціонувала у різних країнах. Особливістю становлення цієї чесноти був розвиток і утвердження християнства.

Милосердя – це усвідомлена навмисна практична діяльність. З'ясовано, що милосердя є концентрацією зусиль і пов'язане із відчуттям свободи. Найголовніше те, що воно відкриває можливість діяти і бути співпричетним до глобальних змін. Концепція милосердя продовжує відігравати ключову роль і в сучасній практиці, як релігійній так і суспільній. Особливо в традиціях, які наголошують на соціальній справедливості та благодійній діяльності. Водночас тенденції в розвитку технологій і розгортання міжнародних, міжрелігійних конфліктів дуже часто демонструють брак милосердя. Тому головною метою в процесі виховання має бути милосердя, на рівні із критичним мисленням, емпатією та креативністю.

Ключові слова: співчуття, любов, чеснота, жаль, справедливість, людяність, емпатія, вразливість, християнство, милосердя.

Summary

Hrigorkiv-Korotchuk I. R., Pochynok I. B. **The range of mercy in ancient and medieval philosophy.** – Article.

The purpose of the article is to explore the philosophical and theological roots of the concept of mercy in order to better understand contemporary values. We believe it is especially important to make a phenomenological analysis of this concept and its closest equivalents. It is shown that mercy in different languages and cultures appeals to indulgence, mercy, charity, pity, and cordiality. Based on the tradition of Plato-Aristotle-Cicero-Seneca-Augustine-Francis-Aquinas philosophy, the author proposes to reconsider the interpretation of mercy and expand the modern range of these meanings.

The concept of mercy illustrates how socio-political and religious life has changed over two thousand years. From a natural passion, similar to pity, it is transformed into a virtue that regulates difficult relationships in the most dramatic times in human history. It is analysed that the expansion of the range of mercy is evidence of people's persistent care for each other, support and desire for understanding. It is noted that the development of ideas about mercy was long and evolved in different countries. The development and establishment of Christianity was a feature of the formation of this virtue.

Mercy is a conscious intentional practical activity. It has been found that mercy is a concentration of effort and is associated with a sense of freedom. Most importantly, it opens up the opportunity to act and be involved in global

change. The concept of mercy continues to play a key role in contemporary practice, both religious and social, especially in traditions that emphasize social justice and charity. At the same time, trends in the development of technologies and the unfolding of international and interreligious conflicts often demonstrate a lack of mercy. Therefore, the main goal in the process of education should be compassion, along with critical thinking, empathy and creativity.

Key words: compassion, love, virtue, regret, justice, humanity, empathy, vulnerability, Christianity, mercy-misericordia.

УДК 1:001
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.10

Л. В. Діденко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1734-0055
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАКСИСНО-ІНСТРУМЕНТАЛЬНЕ ВИКЛАДАННЯ МОДУЛЯ «ФІЛОСОФІЯ НАУКИ» ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ТРЕТЬОГО РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ: АВТОРСЬКІ ОРІЄНТИРИ

Зауваги: *1) пунктуаційна* – авторські, тобто мої власні, роз'яснення–й–уточнення у тексті подані через {...}; *2) обмежувальна* – авторські підсумки стосуються викладання виключно частини «Філософія науки» {яка є першою частиною, або модулем, навчальної дисципліни «Філософія науки та інновацій» і викладається як «незалежний від наступних складників компонент»}; *3) повноциклового викладання* {авторська розробка від моменту отримування «адміністративних орієнтирів» до іспитування, тобто від промірковування тематичної структури навчальної дисципліни та її наповнення, розробляння навчальних матеріалів та практикумів, адаптування лекційованого до аудиторії й до іспитових результатів з фіксуванням індивідуальних змін здобувачів}; *4) підсумкова* {презентовані у пропонованому тексті авторські орієнтири є результатом розробки-й-викладання філософії науки впродовж І семестру 2024/25 навчального року; деякі моменти після «першого кола викладання» більше не використовуватимуться з різних – переважно об'єктивних – причин; остаточна версія – формулювання тем та їх послідовності – зафіксована тільки у межах цих рядків}; *5) дуальності* {модуль «Філософія науки» можна презентувати по-різному, проте авторське бачення «циклу викладання» було зосереджене спершу на здобувачах, які прагнуть розібратися з багатьма нюансами науковлення, а потім на викладацьких моментах – від простого «яким чином...?» до акцентованого модерування будь-якої теми у межах передбаченого навчального матеріалу}; *6) завдячувальна* – тим, хто витримує мій «інтелектуальний марафон» й допомагає результуванню моїх шукань.

Наука та наукові знання покликані рухати людство уперед через спільнотний досвід задля оптимізування життєдіяльності. Проте результати, на основі яких це здійснюване, уможливлені індивідуальними пошуками й спробами втілення.

Навчальна дисципліна «Філософія науки та інновацій» постає пропедевтикою для (про) ведення науково-дослідної діяльності новими {наступними} поколіннями. Під час її опанування здобувачі наукового ступеня доктор філософії {Ph. D.} отримують не тільки трансльовані знання {так званий «теорійний пакет»}, але й дієві інструменти, допоміжні у їхній майбутній фаховій діяльності впродовж наступних 4-х років. Окрім того, можливість ситуативного відпрактиковування теорезису сприяє формуванню навичок, які з часом трансформуватимуться в уміння.

Пропоноване дослідження актуалізоване багатьма складниками: 1) суспільними викликами тотальної нестабільності у країновому та світовому масштабах, на яку необхідно зорієнтувати молодші покоління фахівців-науковців; 2) зміщенням трендів у виш-освіті від «виключного теорезисного транслювання» до «галузевої праксисності з можливостями наближання до міждисциплінарної взаємодії фахівців»; 3) адміністративним запитом оновлення програми навчальної дисципліни {з акцентом на посиленні практичності}; 4) авторським досвідом тощо.

Постановка проблеми та проблемоокреслення поліаспектно утруднені. *Аспект перший: відкритонаслідковий.* Третій рівень вищої освіти {тобто програми підготовки докторів філософії – Ph. D.} має освітньо-науковий академічний орієнтир, що передбачає паралелізування навчальних та дослідних компонентів. Модуль «Філософія науки» {власне, й сама навчальна дисципліна «Філософія науки та інновацій»} є основою для подальшої науково-дослідної роботи здобувачів упродовж 4-х років. Проте викладання й оцінювання набутих у одному семестрі {І або ІІ в межах 1 року навчання} компетентностей не гарантує формування доброго науковця, оскільки цей наслідок отримуваний тільки як завершення тексту дисертаційного дослідження, його захист та отримання диплома. Таким чином, результати викладання модуля «Філософія науки» постають/поставатимуть для здобувачів наукового ступеня доктор філософії {Ph. D.} радше спрямувальними {тобто своєрідним контуром з подальшим коригованим змістонаповнюванням залежно від галузі знань та спеціальності}, аніж алгоритмовим {тобто вже готовим шаблоном та/або «формулою до виконання»}.

Аспект другий: етикоеталонний. Акцентування доброчесності {особливо у наукових дослідженнях} здебільшого сприймають-та-розуміють

© Л. В. Діденко, 2025

через відповідність дій {і потім довіру до результатів дослідження} науковців галузевим стандартам. Останні вважаються «цілком очевидними» для «внутрішніх середньодосвідних науковців» {віком 35-45 років – представників однієї альма матер, в якій вони «інтелектуально зростають» під керівництвом старших колег, більшість котрих сформували/формують ядро окремої наукової школи}: оскільки «їх готують» як «наступне покоління інтелектуальної еліти» для продовження традицій наукової школи {або принаймні заданого вектора підрозділу альма матер}. Проте існують й «зовнішні молоді науковці», котрі з різних причин змінюють вектор дослідження, «перемандровують» у інший виш задля закінчення наступного рівня вищої освіти з кращими перспективами, вступають на навчання задля переслідування індивідуальних – не завжди зорієнтованих на наукові дослідження – цілей тощо. Ось це {та інше} може зумовлювати «етичне вигинання». Доброчесність порушуватиметься не через зовнішні причини та/або чинники {нестача часу на якісне виконання завдання, непевність у своїх силах щодо подолання окремого навчального та/або наукового утруднення, необхідність наближуваної звітності тощо}, а через внутрішні налаштування антропоодиниці. Етична поведінка – це цілком свідоме рішення окремого суб'єкта {незалежно від віку, статі, професійної царини та інших параметрів}, а не вибіркове слідування окремим правилам, нормам та/або настановам. Доброчесність в параметрах превентивності {тобто інформування здобувачів щодо «як і чому варто/потрібно/рекомендовано бути доброчесним» до вчиняння порушення} не є результативною {або коректніше – є частково результативною – орієнтовно на 1/3}. Її дійсна цінність зрозуміліша за однієї з умов: 1) або після ситуативного розбору окремого випадку засвідченого порушення {наприклад, некоректна теза викладача впродовж лекційного заняття}; 2) або після проходження індивідуального/групового квесту {в якому задані параметри реальної ситуації, що потребує розв'язку, проте правильна відповідь відсутня, а акцент зроблений саме на здійснюване антропоодиницями рішеннєприймання й подальше розтлумачення його результатів–наслідків}; 3) або після одиничного порушення й надалі постійного самоконтролювання щодо нюансів власних висловлювань та/або дій. Окрім того, етос науки – за обидвома версіями Мертона і Зімана – є імперативним: науковці радше «прямують до», аніж «мають бути відповідними», кожному складнику. Таким чином, часткова неетичність/недоброчесність у наукових практиках прийнятна?.. {Іншими словами: де саме межа цієї «орієнтирної наукової етичності/доброчесності»?.. І чи є вона загалом?.. Хто її регулює?.. В який саме спосіб?..}.

Аспект третій: індивідуальнорозвивальний. Гасло «вкладайте у себе якомога більше» {в розумінні «розвивайтеся за власними параметрами і переважно задля себе»} дієве за єдиної умови – саморозвивальна антропоодиниця має не просто «прогресувати у своєму темпі», а їй має бути відчутний – хоча б мінімальний – результат власних змін. Сучасні виші такими цілями переважно не переобтяжені, хоча деяка частина викладачів цьому дійсно приділяє увагу через впровадження профілізованих завдань, наведення прикладів з площини фаху здобувачів, адаптування навчальної дисципліни до майбутньої спеціальності {тут: філософські навчальні дисципліни вельми гнучкі для «профільного адаптування»} тощо. Індивідуальний розвиток здобувачів відбувається виключно «за запитом»: здобувачі дечого не знають й запитують викладачів, котрі розтлумачують необхідні моменти {хоча декого з нас привчили «не видаватися інтелектуально далеким назагал», щоб не створити собі ж клопотів на майбутнє в усіх можливих аспектах}. Ба більше, у індивідуальнорозвивальної антропоодиниці в один момент може виникнути «інтелектуальна прірва» порівняно з колегами одного віку. Це закономірно, якщо розвиватися постійно. Таким чином, науковець може бути зорієнтований на індивідуальнорозвивальні стратегії, але за відсутності дій результатність не з'явиться.

Загалом: філософія науки постає для здобувачів одночасно підґрунтєвим теорезисом {щодо основ науково-дослідної діяльності}, ситуативним праксисом {як максимально швидким віднайденням оптимального розв'язку/рішення окремого – не тільки фахового – утруднення}, дієвим інструментом {щодо знаннєзастосовності, знаннєоновлення та знаннєпоширення}, параметрованим відкрито-обмежувальним дослідницьким полем {в якому передбачені авторські обґрунтування ідей з врахуванням галузевих стандартів та галузевого наукового етосу} тощо. А її головне завдання – озброїти здобувачів «оптимізованим пакетом найнеобхіднішого» для уможливлення результатної науково-дослідної роботи/діяльності на майбутній період {4 роки}.

Теоретико-практичні параметри наукової новизни зумовлені структурою пропонованої розвідки {тобто пунктами розгляду теми}, авторським – навчально-розробницьким, науково-дослідним та викладацьким – досвідом, а також підсумковою тезою «це науковий дороговказ для майбутніх {та й діючих} науковців щодо деяких найголовніших аспектів проведення наукових досліджень».

Мета дослідження: деталізувати авторські орієнтири праксисно-інструментального викладання модуля «Філософія науки» для здобувачів третього рівня вищої освіти {PhD-програми}.

Завдання дослідження: 1) окреслити налаштування перед викладанням модуля «Філософія науки» через ситуацієопис із зазначанням утруднень; 2) специфікувати філософію науки через засновки та орієнтири-до-викладання, що разом формують основи; 3) описати нюанси викладання модуля «Філософія науки» через етапи підготовки, тематизування, презентування, кожен з яких квадролексно конкретизований.

Методологію пропонованої розвідки вибудовано на поєднанні підходів {міжгалузевого, міждисциплінарного}, принципів {цілісності, умовної об'єктивності, причинності, обґрунтованості, ефективності, квадролексу} та якісних методів {розмірковувального, аналізувального, синтезувального, прагматичного, феноменологічного, герменевтичного, структурного, компаративного тощо}.

Результати дослідження презентовані далі у тематичних пунктах та авторських розтлумаченнях.

Ситуацієопис. Викладання навчальної дисципліни «Філософія науки та інновацій» у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка здійснюване окремо для здобувачів соціо-гуманітарних та природничих освітніх програм і модульно {модуль «Філософія науки», модуль «Інновації»}. Оскільки світові тренди невпинно змінювані, було вирішено адміністрацією вишу оновити навчальну програму співмірно викликам сьогодення з акцентом на практичну підготовку майбутнього дослідника. Запит на оновлення навчальної програми надійшов від адміністрації вишу у форматі орієнтирів {тобто 4-х векторів практичної частини}, які необхідно було «розгорнути» до тематичних блоків для подальшого викладання.

Утруднення. *Перше* сформувалося відразу як роздвоєння щодо акценту викладання: на «що» {навчальний матеріал} або на «як» {характер транслювання та практикування}. Під час розробляння акцент було зміщено на результат {але не класичний робочопрограмний – навчально-компетентнісний, що має бути зафіксований у здобувачів як отримані знання, автоматизовані навички, розвинені уміння; а перспективно-дослідний, тобто фахово-інструментальний}. *Друге* виникло безпосередньо перед початком викладання: необхідно було узгодити теорезисну та праксисну частини, оскільки вони не формували одне ціле {радше були «розірвані» як дві різні частини}. Моїм рішенням було запропонувати авторський підхід з максимальним збереженням орієнтирів спільнорозробленої програми навчальної дисципліни [5]. *Третє* вигулькнуло на першому лекційному занятті: аудиторія була різновіковою {від 23–25 до 50+} та з різним «знаннєвим базисом» {випускники не тільки нашої альма-матер}. Проте після знайомства віднайшлися не тільки точки порозуміння, але й перетини індивідуальних зацікавлень та дослідницьких інтересів. Усі *наступні утруднення* долали спільними зусиллями лекторки та здобувачів.

Основи-1: засновки. *{1} Наука та наукові знання* спрямовані на постійно-періодичне оновлювання, оскільки дослідники не тільки «працюють зі знаннями» задля формування-й-узагальнення (між)галузевого теорезису, але й коригують-та-оптимізують алгоритми знаннєзастосовності через ситуативний праксис. Проте більшість наукових висновків є орієнтирними, аніж директивними.

{2} Співдопоміжність філософії й науки постає (не)очевидною-проте-дієвою. Цикл починає філософія: у її межах з'являвані запитання, що передбачають як вузькогалузеві, так само й наскрізногалузеві відповіді. Ці запитання «переходять» у наукову – дисциплінарну – площину. Після наукових досліджень отримані відповіді «повертають» у площину філософії для узагальнення. Але є два нюанси: 1) наука – хоча й позиціонована як раціональновекторована та доказова, але більшість питань для неї або все ще залишаються відкритими, або перебувають на стадії «доуточнення»; 2) філософію часто вважають абстрактнозорієнтованою щодо остаточних відповідей, проте насправді вона ситуативна та антропоузалежнена – праксисна для розв'язування нагальних індивідуальних та глобальних утруднень, максимально пластична {схожа на перезбірний конструктор для оптимального розгляду феномена} й комплексна {для всебічного розгляду будь-якого феномена}.

{3} Філософія науки не просто штучно поєднує два компоненти, а формує симбіотичний конструкт. *Наука* «постачає» філософії: *теорезисне* {тобто оновлене підґрунтєві знання, завдяки яким вже вибудувані та/або потенційно з'являвані галузеві концепції та теорії}, *емпіричне* {доведені та/або обґрунтовані дані, на основі яких формовані висновки для подальшого ланцюгового доповнювання-й-уточнювання}, *парадигмальну консенсусність* {узгодженість вектора дослідження та/або домінувальна концептуальна основа розгляду феноменів/процесів}, *застосування техніки та технологій* {задля спрощення та пришвидшення опрацювання даних}, *апелювання до фактів* {тобто здійсненого}, *формування професійної спільноти* {співтовариства фахівців напівзакритого типу} тощо. Натомість *філософія* постає для науки основоформувальною через вибудовування дослідницьких орієнтирів та коректне векторування наукових досліджень: *розгортання мультиаспектного дискурсу* {як (умовно)відкритої платформи для міждисциплінарної співпраці та поширення результатів досліджень}, *параметру-*

вання етичності {від поведінкових паттернів науковця до етичних стандартів галузі, тобто галузевого етосу науковця}, *оптимізування методології* {тобто вибору найрезультативнішої відповідно до досліджуваного феномена}, *доброчесне оперування даними* {не тільки стандартними, але й хитками}, *критичне мислення* {формування тематичних суджень, що тяжіють до об'єктивності та оптимують ситуативне рішеннєприймання з мінімізуванням негативних результатів–наслідків}, *розуміння суспільних наслідків власної наукової діяльності та отримуваних наукових результатів* {вплив науки та нових знань на майбутні покоління}, *враховування культурооснов* {обізнаність щодо особливостей локальних звичаїв та традицій, стереотипів, глобальних стандартів та загальнолюдських цінностей}, *адаптування наукових ідей та/або розробок* {знаннєпоширення, впровадження наукових відкриттів, застосовність інноваційних рішень}, *олюднення дослідника* {випрацьовування поваги до живих створінь та їх цінування, дотримання етичних стандартів та меж у дослідженнях, усвідомлення невідворотних локальних/глобальних наслідків власного дослідження, розуміння унікальності антропоодиниці, необхідність приділяння уваги собі через саморозвиток та самовдосконалення} тощо.

{4} Наукові знання завжди є сеґментованими через галузеві дослідження {їх простіше виконувати на етапі «переходу науковця» від молодого до середньодосвідного}. Це, з одного боку, зумовлює у науці мультидисциплінарний дискурс, а, з іншого боку, спричинює переліки утруднень для науковців щодо «стабільного підґрунтя» й «точок міжгалузевого порозуміння». Обидва уможливлювані завдяки філософії через філософію науки: саме вона «допомагає» науці параметровано критично оцінити саму себе.

Основи-2: орієнтири-до-викладання. *{1} Філософія науки* – галузь філософського розгляду підґрунтя науки через історію, теорію, авторські моделі та технічну частину {інструктив до практикування}.

{2} Філософія та наука обопільно мають завдання світоопанування, проте здійснюване воно по-різному: *наука* усі феномени світу розглядає галузево {тобто передбачений сеґментований розгляд}, натомість *для філософії* важливим є виявляння взаємозв'язковості та окреслення її рівнів.

{3} Способи викладання: теорезисний {транслювання знаннєвості, що вже сформована, галузевоусталена й дієва у майбутньому}, *праксисний* {короткі орієнтири до виконання, що допомагають випрацювати навички та формуватимуть уміння}, *змішаний «теорезисно-праксисний»* {більший відсоток транслювання знаннєвості, найголовніше з якої – наймінімальніша частка – передбачено випрацювати як навичку}, *змішаний «праксисно-теорезисний»* {так званий «теорезисний цикл» – спершу на основі досвіду поколінь формуються короткі орієнтири до виконання галузевих завдань, далі здійснюване саме практикування, наприкінці за результатами передбачене оновлення-коригування теорезису}, *авторський* {пропорції теорезисного та праксисного компонентів не фіксовані, а передбачають «ситуативне зміщення акценту» залежно від початкових параметрів – цільової аудиторії, запитів, завдань, очікуваних результатів тощо}.

{4} Викладання філософії науки – це більше про «яким чином» {наприклад: «Яким чином досліджувати феномен "..."?», «Яким чином оптимізувати досліджування?», «Яким чином оптимально результувати свої кроки у дослідженні?», «Яким чином організувати життя та діяльність дослідника?» та ін.}, аніж про «що» {або «Що саме досліджувати?», або «Що саме транслювати молодим науковцям?», тобто «неперспективне відтворення теорезису»} щодо досліджуваного.

Викладання-1: підготовка. *{1} Наука – це чиста знаннєзастосовність* {тут: теорезис, що «готовий» до ситуативного застосування, тобто практикування}. Галузеві нюанси розглядати не передбачено, проте загальний вектор фахового спрямування здобувачів бажано враховувати через наведення чітких прикладів з їхньої фахової площини, розтлумачення утруднень {через запитання} та необхідні уточнення-роз'яснення {за потреби} фахових практикумів.

{2} Спосіб викладання: авторський. Пропорції теорезисного та праксисного компонентів адміністративно задані як 1:2 {тобто 10 годин лекційних та 20 годин практичних відповідно}. Тематичний вектор теж сформований і затверджений на філософському факультеті [5], проте максимальна коригувальна частка складала 40% {тобто викладачі мають залишити незмінними 60% тем із коригуванням-за-потреби послідовності, формулювань та змістового наповнення залишку – 40% тем}.

{3} Акцент викладання: перспективно-дослідницький {тобто фахово-інструментальний}. Всі матеріали є своєрідним «зисковим конструктором», допоміжним для проведення індивідуального дослідження на кожному етапі {від початкового через уточнювальний та коригувальний до фінального}.

{4} Джерелоохоплення: наукове – локальне та глобальне з тематичним-та-мовним зміщенням. Переліки рекомендованих джерел були сформовані за принципом «для ознайомлення та на перспективу». Залежно від теми «мовність джерел» зміщувалась від автентичних україномовних до автентичних-та/або-перекладених англомовних {хоча до окремих тем були ще запропоновані джерела мовами оригіналу}.

Викладання-2: тематизування. *{1} Узгоджена подвійна зустріч* {два заняття тривалістю 80 хвилин кожне один раз на тиждень в один день} викладачки зі здобувачами уможливила формування тематичної сітки з нефіксованою послідовністю занять. Це посприяло оптимальному викладанню навчального матеріалу та індивідуальній результатності здобувачів. *Зиски поствикладання:* 1) нефіксована послідовність занять сприяла непоспішливому викладанню, оскільки лекційні заняття передували практичним, й тематичному узгоджуванню лекційованого та практикованого; 2) індивідуальна результатність – це фіксований викладачкою прогрес кожного зі здобувачів.

{2} Специфіка «тематичної сітки» {тобто формульованих назв тем лекційних занять та практикумів і їх послідовність} була переважно зумовлена *висхідністю* {тобто поступовим рухом угору від простого до складного}, *невивершеністю деяких ключових концептів філософії науки* {передусім «доброчесність в академічному/науковому середовищі», «відкрита наука», «етос науки» та ін., які впродовж 20–50+ років від запровадження так і не набули чіткого параметрування, оскільки кожен з них спричинював/спричинює кардинальні зміни, що неможливо запровадити в один момент, а тривалий період розгортання наголошує на необхідності поліаспектного коригування та «зміщення галузевих стандартів»}, *глобалізувальними процесами* {під впливом яких «змушено коригують» національні стандарти та орієнтири у бік «загального спрощення», проте не усувають вже виниклі утруднення, а радше їх примножують}. *Зиски поствикладання:* 1) поступове призвичаювання здобувачів до наукової діяльності {завдяки висхідності}; 2) розтлумачення нюансів ключових концептів філософії науки {завдяки наголошуванню деяких вельми хитких моментів, які розробниками та промоутерами «чомусь не враховані»}.

{3} Узв'язкованість тем теорійного {=лекційованого} та праксисного {=практикувального} блоків була здійснена за горизонтальним принципом. Останній уможливив не тільки послідовність викладання тем, але й виявляння філософської підґрунтєвості для науки {наприклад: прагматична методологічна програма є «цільовою основою» для концепту «доброчесність» із проявами у академічній та дослідницькій професійній площині}. *Зиски поствикладання:* 1) долання «розірваності» теорезисної та праксисної частин; 2) запит науки до філософії щодо долання внутрішніх утруднень {тобто узалежнення першої від другої}.

{4} Квадроопрацювання матеріалів та ідей: 1) здобувачі отримували робочі матеріали до лекційного заняття й могли попередньо опрацювати рекомендовані тексти, зафіксувати складні моменти та сформулювати запитання для уточнення; 2) заповнюваний здобувачами тематичний фаховий практикум потенційно поставав орієнтиром для майбутнього дисертаційного дослідження; 3) на лекційному занятті кожну тему {змістову частину} розгортали через бачення викладачки та уточнювальні запитання від здобувачів; 4) загальний практикум включав міні-завдання, кожне з яких було передбачене до індивідуального/групового виконання впродовж заняття із/без можливостями завчасної підготовки. Нюанс: внесення коригувань здобувачами після обговорення {у межах лекційного та/або практичного занять} не є окремим етапом опрацювання матеріалів та ідей; це радше уточнювання, що є закономірним, логічним та неусувним з науково-дослідної діяльності. *Зиски поствикладання:* 1) комплексний розгляд тем був результований не тільки «обміном ідей» впродовж занять, але допомагав здобувачам набути певності щодо проведення власних досліджень {якщо на першому занятті у межах знайомства від деякої частини здобувачів звучали «загальні тези щодо власного дослідження та вектора його проведення», то з кожним тижнем співпраці їхні бачення «куди-і-як рухатися» чіткішали}; 2) заповнювання форм фахових практикумів допомагатиме здобувачам критично оцінити їхні очікування та – через певний час – переконатися у (не)зміщуванні акцентів при написанні тексту дисертаційного дослідження.

Викладання-3: презентування. *{1} Методологічне підґрунтя науки.* «Науковість» постає специфікувальним маркером антропоодиницевої діяльності, що спрямована на тематичне досліджування задля знаннєоновлювання через його ж застосовність. Обов'язковим компонентом наукового дослідження є «методологічний каркас» {тобто підходи, принципи та методи, що усі разом формують мережу}. Проте необхідно розрізняти метод {спосіб дослідження; спрощувальник знаннєзастосовності й знаннєоновлення під час та після досліджування}, методологію {параметровані методи для оптимального дослідження; каталог методів та орієнтири щодо їх застосовності; принципи та прийоми методоконструювання; поєднання у міні-мережу чотирьох дослідницьких векторів – епістемологічного, практикувального, аксіологічного, гносеологічного; узв'язкування підходів, принципів та методів дослідження} та методологічну програму {комплектовані узалежнені елементи, з-поміж яких – теорійна основа окремого філософського напряму/школи; покрокове розгортання методу для його подальшого ситуативного застосування; відкрита до оновлень методоінструкція щодо оптимальної – тобто «максимально результатної» – застосовності; алгоритм оновлення/адаптування методів до нових феноменів тощо}: за умови коректного комплектування

{за досліджуваним матеріалом, співмірно дослідницькій меті/цілі та завданням} може не тільки каталізувати дослідження, але й зробити його максимально результатним {від 70 до 88–92%}.

Методологічне підґрунтя – це не відтворення лекторкою «історичної довідки» або огляд «тематизованих проблем сучасності в межах окремого філософського напряму/школи», радше це перелік універсальних інструментів, завдяки яким наукове дослідження {і дисертаційне дослідження так само} планово рухається від задуму через нотатки й коригування до завершеного тексту, готового для прилюдного захисту. Проте перед формуванням методологічного підґрунтя власного дослідження здобувачам необхідне ознайомлення із особливостями кожного, спричиненого-й-обґрунтованого в межах філософських напрямів.

Формула викладання за параметром «горизонтальної послідовності»: *1)* (Л-1), (ЗП-1)+(ЗП-2a); *2)* (ЗП-3)+(ЗП-4), (ЗП-5); *3)* (ЗП-6), (ЗП-7); *4)* (Л-2)+(ФП-1), (ЗП-2b)+(ЗП-8); *5)*(Л-3a)+(ФП-2)+(Л-3b)+(ФП-3),(ЗП-9)+(ЗП-10); *6)* (Л-4a)+(ФП-4) +(Л-4b)+(ФП-5), (ЗП-11)+(ЗП-12); *7)* (Л-5a)+(ФП-6)+(Л-5b)+(ФП-7), (ЗП-13)+(ЗП-14); *8)* (ЗП-15)+(ЗП-16), (Консультація); *9)* (іспит).

Вище зазначено номер тижня {загалом модуль триває 9 тижнів і розрахований на 5 лекційних, 10 практичних, 1 консультаційне активних занять}, який тотожний одній горизонталі й 2 заняттям відповідно – лекційному {=(Л-...); a/b – це різні теми, що презентовані на одному занятті} та/або практичному {=(ЗП-...) – загальний практикум, який передбачений до розгляду/опрацювання впродовж заняття; a/b – різні частини практикуму}. (ФП-...) – фаховий практикум {для індивідуального закріплення лекційної теми та адаптування отриманих знань з модуля «Філософія науки» до власного дисертаційного дослідження}, який здобувачі виконують самостійно, проте можуть проконсультуватися з лекторкою за потреби.

{2} Лекційна частина передбачала розгляд кожної теми за принципом «від периферії до ядра»: «периферію» уможливили три головні допоміжні акценти для розгляду теми і методологічної програми, «ядро» – головна ідея перших тем або концепт-основа методологічної програми відповідно. Теми лекційної частини передбачали поступове ускладнення та були підпорядковані принципу історичності {щодо виникнення та функціонування}.

(Л-1) «Пропедевтика» {Акценти: формули та алгоритми світоосвоєння у ретроспективі; філософія – наука – філософія науки; сутність науки. Ядро: філософія науки}.

(Л-2) «Методологічна функція філософії: XVII–XX ст.» {Акценти: особливості наукового пізнання; парадиґмальність у науці; метафізичність та діалектичність у науці – боротьба vs доповнюваність. Ядро: парадиґмальність}.

(Л-3a) «Прагматична методологічна програма: від теорії значень до соціопраксису» {Акценти: прагматизм як філософська система; від прагматизму до стандарту наукового дослідження; прагматизм у соціопрактиках. Ядро: дія} [30; 24; 11–12; 28].

(Л-3b) «Феноменологічна методологічна програма: алгоритм сутнісного схоплення» {Акценти: феноменологія та її засновки; феноменологічна редукція та її етапи; різноаспектність феноменів. Ядро: сутність} [1; 20-23; 31].

(Л-4a) «Психоаналітична методологічна програма: від травмування до сублімування» {Акценти: дисциплінарне суспільство та індивідуальне травмоспричинення; динамічна модель психіки та можливості психоаналізу; робота з несвідомим. Ядро: (не)свідоме} [6; 32; 18; 25; 7; 16; 19].

(Л-4b) «Екзистенційна методологічна програма: свідомий автопроєкт» {Акценти: вихідні аспекти екзистування; екзистенція та її рівні; кожна людина – відкрита програма. Ядро: екзистування} [4; 26; 9; 2–3].

(Л-5a) «Герменевтична методологічна програма: від витлумачення до розуміння» {Акценти: витлумачення – роз'яснення vs інтерпретування; автор – текст – читач; розуміння у наукових практиках. Ядро: контекст} [29; 8; 15; 17; 13–14; 33–34; 10].

(Л-5b) «Структуралістська методологічна програма: "(не)пластичні алгоритми"» {Акценти: реальність як конструкт; система – структура – елементозв'язковість/елементовпливальність; простота vs складність. Ядро: структура} [15; 27; 31; 33].

Будь-який феномен {річ, явище, процес, антропоодиницю} можливо досліджувати через *методологічно-програмний гексаґон*, який формують 6 ядер головних методологічних програм XIX–XX ст.: дія – сутність – (не)свідоме – екзистування – контекст – структура. У центрі гексаґона «розміщують» досліджуваний феномен. Дослідник не тільки вибирає феномен для розгляду, але й «активує» необхідні методологічні програми для його деталізування {хоча насправді усі шість методологічних програм – прагматична, феноменологічна, психоаналітична, екзистенційна, герменевтична, структуралістська – 1) «прийнятні для роботи» з будь-яким феноменом як у статичності, тобто у стані на-окремий-момент, так і у динамічності, тобто у «змінюваності»; 2) доповнюють одна іншу в «опрацюванні феномена»; 3) є послідовно-історичними за виникненням, проте ядроактивування – тут «задіювання окремої методологічної програми для досліджування конкретного феномена» – можливе непослідовне}.

До кожної лекційованої теми були розроблені фахові практикуми, які деталізовані далі.

{3} Практикувальна частина була подвоєна на *фахову* {тобто орієнтирно-допоміжну щодо власного дисертаційного дослідження здобувачів; «ЩО-частина»} *та загальну* {тобто «супутні моменти» формування умов для досліджування, коректного його здійснення/проведення, оформлення результатів та їх презентування у (не)фаховій спільноті; «ЯК-частина»}.

Фахові практикуми стали своєрідним результуванням-і-закріпленням відповідної лекційної теми. Вони не були передбачені для розгляду/презентування впродовж занять {хоча здобувачі – за потреби – могли безперешкодно уточнювати незрозумілі моменти}, радше задля індивідуального векторування думки молодих дослідників та виявляння можливих лакун, які після заповнювання тематичних форм буде простіше усувати {самостійно та/або у співпраці з науковими керівниками/консультантами}.

(ФП-1) «Моє дослідження» {Акцентовані блоки: що саме досліджуєте; фахові нюанси; матеріал для дослідження; орієнтирні результати дослідження}.

(ФП-2) «Прагматичний підхід дослідника» {Акцентовані блоки: чому досліджувати; для чого досліджувати}.

(ФП-3) «Феноменологічні висновки» {Акцентовані блоки: яким чином виявити сутність; сутність мого дослідження}.

(ФП-4) «Психоаналітичні висновки» {Акцентований блок: хто я}.

(ФП-5) «Екзистенційні висновки» {Акцентований блок: складники моєї екзистенції}.

(ФП-6) «Герменевтичні орієнтири» {Акцентовані блоки: чи однозначно витлумачуваний текст дослідження; «ключі» до розуміння дослідження; чи наскрізні поняття/терміни/категорії у дослідженні; чи виникатимуть утруднення при перекладі тексту дослідження іноземною мовою}.

(ФП-7) «Структурувальні орієнтири» {Акцентовані блоки: параметри структурування тексту дослідження; які частини дослідження є головними/допоміжними; яким чином зафіксувати логічні переходи від одного (під)розділу до іншого; що саме з досліджуваного необхідно зафіксувати у назвах розділів/підрозділів/параграфів}.

Формат «робочих нотаток виробничого щоденника» уможливлює бажання здобувачів «критично поглянути й оцінити» {на певний період} те, що: у власному дослідженні складає утруднення {для подальшого (до)опрацювання}, необхідно скоригувати, краще не використовувати {з різних причин}, варто обов'язково залишити та акцентувати тощо. Окрім того, періодичне {мінімально раз на півріччя або на рік} заповнювання таких форм передбачає врахування «кута відхилення» від первинного задуму {і плавне коригування у потрібний бік залежно від будь-яких виниклих змін} й враховування динаміки.

Загальні практикуми уможливили розуміння здобувачами «нюансів наукової роботи та досліджування» {разом з базовими технічними – стандартованими – моментами}. Ними наголошували не тільки як саме необхідно виконувати окрему частину дослідження, але й спільно виявляли утруднення, які наразі остаточного оптимального розв'язку не отримали {у кращому разі – «склалися/сформувалися вектори до розв'язку»}. Формат «ситуаційного генерування з індивідуальним розв'язанням» посприяв не тільки розбору завдань-у-ситуаціях, але й презентуванню різних творчих підходів до розв'язання.

(ЗП-1) «Швидке знайомство» {Акцентований блок: нестандартно презентуйте себе за три хвилини, щоб запам'ятатись колегам}.

(ЗП-2ab) «Часоуправління» {Акцентований блок: оптимізуйте свій дослідницький день/тиждень/місяць/рік}.

(ЗП-3) «Наукове резюме» {Акцентований блок: заповніть шаблон «Curriculum Vitae»}.

(ЗП-4) «Авторський профіль-1» {Акцентований блок: створіть та мінімально наповніть свій авторський профіль у Google Scholar/Google Академія}.

(ЗП-5) «Авторський профіль-2» {Акцентований блок: створіть та мінімально наповніть свій авторський профіль у ORCID}.

(ЗП-6) «Авторський профіль-3» {Акцентований блок: створіть та мінімально наповніть свій авторський профіль у ResearchGate}.

(ЗП-7) «Авторський профіль-4» {Акцентований блок: створіть та мінімально наповніть свій авторський профіль у LinkedIn}.

(ЗП-8) «Джерельність» {Акцентований блок: оформте бібліографічний опис джерел за двома стилями – ДСТУ 83302:2015 та одним з міжнародних, що прийнятний у Вашій фаховій галузі}.

(ЗП-9) «Доброчесність» {Акцентований блок: розтлумачте відмінності між доброчесністю, академічною доброчесністю та дослідницькою доброчесністю}.

(ЗП-10) «Етос науковця» {Акцентований блок: запропонуйте-й-розтлумачте дві норми, обов'язкові до виконання кожним науковцем окремого фаху}.

(ЗП-11) «Основи питаннєвості» {Акцентований блок: сформулюйте головне запитання власного дисертаційного дослідження}.

(ЗП-12) «Життєсвітність науковця» {Акцентований блок: сформуйте головні елементи життєсвітності науковця}.

(ЗП-13) «Сторітеллінґ за науково-нарративною моделлю» {Акцентований блок: за однією з науково-нарративних моделей створіть історію, яка

відбиває сутність Вашого дисертаційного дослідження, щоб заохотити здобувачів ІІ курсу бакалаврату стати Вашими науковими послідовниками}.

(ЗП-14) «Структура наукового тексту» {Акцентований блок: сформуйте найпростішу структуру наукового тексту та оформте власні матеріали для участі у конференції}.

(ЗП-15) «Відкрита наука» {Акцентований блок: опрацюйте матеріали і сформуйте переваги та недоліки концепту «відкрита наука» для гуманітаристики та/або соціостудій}.

(ЗП-16) «Свободна тема» {Акцентований блок: питання/проблеми для групового обговорення пропонують здобувачі}.

Таким чином, загальні практикуми уможливлюють не тільки виважене реагування на неочікувані питання від (не)фахової аудиторії, навчання промотування ідей та себе, формування власного «наукового портфоліо», але й набування певності щодо власного дослідження.

{4} Самоопрацювання {тобто *самостійна робота здобувачів*} було «умовнокерованим» – здійснюваним здобувачами за векторами викладачки, проте без прямого її залучання. Через значне обмеження лекційних годин {до 10, тобто 5 занять по 80 хв. кожне}, було прийнято рішення «скоротити презентування теорезисної частини» до найголовніших моментів. Хоча деяка частина нелекційованого з'являлась у відповідних загальних практикумах як «основа для виконання завдань». Це посприяло посиленню підготовки здобувачів через індивідуальне опрацювання навчальних матеріалів та літератури {у більшості випадків мовою оригіналу}; заповнюванню бланків фахових практикумів; підготовці до занять наступного тижня через опрацювання джерел та виконання «основи завдань» загальних практикумів. Додаткового часу потребували: поступове уточнення і доповнення авторських профілів {Google Scholar/Google Академія; ORCID; ResearchGate; LinkedIn}; заповнення шаблону «Наукове резюме» {«Curriculum Vitae»}; індивідуальна та групова робота з тренажерами джерелооформлювання {авторська розробка на інтерактивній дошці miro.com; Grafiati} та «квестом доброчесності»; мозковий штурм від викладачки {у форматі ситуаційних питань, що враховують напрям відповіді, хоча остання загалом не передбачена} тощо.

Викладання-4: прикінцеве запитання – чому рекомендовані завдання для самостійної роботи настільки нескладні та не зовсім пов'язані з дисертаційним дослідженням? По-перше, не усі здобувачі продовжують дослідницький вектор – дехто його змінив кардинально {разом із вишем}, а у перші два-три місяці навчання на PhD-програмі доволі непросто адаптуватися у новому середовищі. По-друге, формування основи дисертаційного дослідження {тобто концептуальної схеми, орієнтовних тем розділів з описом, проєкту анотації, обґрунтування методології тощо [5, с. 9]} у перше півріччя є алогічним, оскільки здобувачі не отримали необхідного «загального векторування/орієнтування», яке «закладає» саме навчальна дисципліна «Філософія науки та інновацій» {переважно у першому модулі – «Філософія науки»}.

Висновки: {1} «Філософія науки» – це настановна дисципліна для орієнтування здобувачів на предослідницькому етапі, тобто вона не тільки транслює теорезисну частину і допомагає відпрактикувати основи науковості {від тематичного спричинення ідей через їх максимально коректне оформлення у мовоодиниці та обґрунтування до способів транслювання (не)дослідникам}, але й уможливлює формування власного «наукового портфоліо», що презентуватиме дослідників у фаховому середовищі. **{2}** «Нерозірваність викладання» {тобто відсутність зміни викладача/викладачів} сприяла швидшому адаптуванню навчальної дисципліни до аудиторії, віднайденню навчальних «точок перетину» викладачки та здобувачів, зауважуванню індивідуальних змін здобувачів та потреби персонального консультування. Більшість зазначеного неможливо здійснювати за умови «плиності викладачів» {тобто впровадження євротренду «викладач однієї-двох тем»}. **{3}** Лекторувальний акцент на головних методологічних програмах {прагматичній, феноменологічній, психоаналітичній, екзистенційній, герменевтичній, структуралістській} та їх розтлумачуванні посприяв не тільки ознанневленню здобувачів, але й їх ознайомлюванню з «принципом/характером дії» головних методологій XIX й XX ст. **{4}** Праксисний акцент був дуальним – ситуативним відпрактиковуванням впродовж заняття {«загальні практикуми»} та перспективним {тобто стосувався власного дисертаційного дослідження – «фахові практикуми»}. Якщо акцент «загальних практикумів» передбачав наголос на «як» {як встигати? як оптимізувати? як оформити? як діяти у науковій спільноті?}, то акцент «фахових практикумів» був орієнтирним для дисертантів й відповідно робив наголос не тільки на «що» та його аспектах {що я досліджую? яким первинним матеріалом користуюсь? яка значимість досліджуваного мною для царини/галузі? чи однозначно витлумачуваний текст мого дослідження?}, але й на постаті дослідника {хто я як науковець? якими є складники моєї екзистенції?}. **{5}** Індивідуальні зміни здобувачів були разючими – аудиторія була збірною {тобто це був результат «широкого набору» – не тільки «внутрішні випускники» нашого вишу, але й представники інших вишів} та різновіковою

{від 23–25 до 50+}, але це не завадило кожному зі здобувачів дізнатися дещо нове для себе та перевідкрити свої можливості. **{6}** За узагальненнями анонімного зворотного зв'язку, були зафіксовані цілком очікувані результати: отриманні знання-й-навички зі змістового модуля «Філософія науки» є не тільки інструментальними, але й розблокувальними {тобто сприятливими для набування/розвивання індивідуальної впевненості як одного з вагомих компонентів швидшого адаптування у новому фаховому середовищі за усіма аспектами, а також для спрощення фахового комунікування}.

Перспективи подальших досліджень, з одного боку, обмежені пропонованим текстом {через подальшу необхідність деталізування кожного – без винятку – моменту/аспекту}, а, з іншого боку, авторський текст уможливлює формування фахового дискусійного простору щодо уточнення вже впровадженого у навчальну та науково-дослідну діяльність {тобто презентоване й розтлумачене у пропонованому тексті} і заміни/долучення інших компонентів, частина з яких актуалізуватиметься тільки з плином часу.

Література

1. Гусерль Е. Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії: Книга перша. Загальний вступ до чистої феноменології [переклад з німецької і коментарі Вахтанґа Кебуладзе]. Харків : Фоліо, 2020.

2. Діденко Л. В. Екзистенція: граничні складники. *Гілея: науковий вісник.* 2018. Вип. 136 (9). С. 180–185.

3. Діденко Л. В. Квадрорівневість екзистенції: термінокаркас перехідностей. *Актуальні проблеми філософії та соціології : науково-практичний журнал.* 2017. Вип. 15. С. 41–44.

4. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології. / Пер. з французької Віталій Лях, Петро Таращук. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001.

5. Філософія науки та інновацій. Змістовий модуль «Філософія науки» (типова програма навчальної дисципліни для здобувачів ступеня доктора філософії галузей знань: 01 «Освіта/Педагогіка»; 03 «Гуманітарні науки»; 05 «Соціальні та поведінкові науки»; 06 «Журналістика»; 07 «Управління та адміністрування»; 08 «Право»; 23 «Соціальна робота»; 28 «Публічне управління т адміністрування»; 29 «Міжнародні відносини»). Київ, 2024. URL: https://dphs.univ.kiev.ua/files/2024-2025/robprog2024_asp001.pdf

6. Фройд З. Невпокій в культурі. Пер. з німецької Юрко Прохасько. Львів : Видавництво «Апріорі», 2021.

7. Adler A. Social Interest: A Challenge to Mankind. Trans. by J. Linton and R. Vaughan. London: Faber and Faber LTD, 1938.

8. Barthes R. Introduction à l'analyse structurale des récits. *Communications*. 1966. 8. P. 1–27. URL: https://www.persee.fr/doc/comm_0588-8018_1966_num_8_1_1113

9. Conee E. B., Sider T. Riddles of Existence: A Guided Tour of Metaphysics. 2nd edition. New York: Oxford University Press, 2014.

10. De Regt H. W. Understanding Scientific Understanding. New York: Oxford University Press, 2017.

11. Dewey J. Essays in Experimental Logic. New York: Dover Publications, Inc., 1916.

12. Dewey J. The Public and Its Problems. An Essay in Political Inquiry. Chicago: Gateway Books, 1946.

13. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. Volume 1: Discourse as Structure and Process. Edited by Teun A. van Dijk. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications, 1997.

14. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. Volume 2: Discourse as Social Interaction. Edited by Teun A. van Dijk. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications, 1997.

15. Foucault M. L'Archéologie du Savoir. Paris : Éditions Gallimard, 1969.

16. Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. Trans. by Alan Sheridan. 2nd edition. New York : Vintage Books, 1995.

17. Foucault M. L'Ordre du Discours. Leçon Inaugurale au Collège de France Prononcée le 2 Décembre 1970. Paris: Éditions Gallimard, 1992.

18. Freud A. The Ego and the Mechanisms of Defence. Trans. by C. Baines. 2nd edition. London : The Hogarth Press, 1942.

19. Goebel E. Beyond Discontent: "Sublimation" from Goethe to Lacan. Trans. by J. C. Wagner. New York : Continuum, 2012.

20. Husserl E. Logische Untersuchungen. Erster Bd. Prolegomena zur reinen Logik [herausgegeben von Elmar Holenstein]. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1975. (Husserliana, Bd. XVIII).

21. Husserl E. Logische Untersuchungen. Zweiter Bd. I Untersuchung zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis; [herausgegeben von Ursula Panzer]. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1984. (Husserliana, Bd. XIX/1).

22. Husserl E. Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893–1917); [herausgegeben von Rudolf Boehm]. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1966. (Husserliana, Bd. X).

23. Husserl E. Die Krise der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie. Eine Einleitung in die Phänomenologische Philosophie (2. Auflage Ausg.). (W. Biemel, Hrsg.) den Haag: Martinus Nijhoff, 1976.

24. James W. Pragmatism, a new name for some old ways of thinking. New York, London : Longmans, Green and Co, 1922.

25. Jung C. G. Two Essays on Analytical Psychology. Trans. by R. F. C. Hull. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1972. {The Collected Works of C. G. Jung: volume 7}

26. Langle A. The Search for Meaning in Life and the Fundamental Existential Motivations. *Psychotherapy in Australia.* November 2003. Vol. 10, NO 1. P. 14–19.

27. Latour B. Reassembling the Social: An Introduction to the Actor-Network Theory. Oxford, England & New York, NY, USA : Oxford University Press, 2005.

28. Mead G. H. The Philosophy of the Act (Edited by Charles W. Morris with John M. Brewster, Albert M. Dunham and David Miller). Chicago : University of Chicago Press, 1938.

29. Palmer R. E. Hermeneutics: Interpretation Theory in Schleiermacher, Dilthey, Heidegger, and Gadamer. Evanston: Northwestern University Press, 1969.

30. Peirce C. S. Collected Papers. Ed. by C. Hartshorne and P. Weiss; Arthur W. Burks. Vol. 1–8. Cambridge – Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 1965–1967.

31. Schütz A., Luckmann T. Strukturen der Lebenswelt (1. Auflage). Stuttgart: UVK Verlag, 2003.

32. The Basic Writings of Sigmund Freud. Translated and edited by A. A. Brill. New York: The Modern Library, 1995.

33. Van Dijk T. A. Macrostructures: an interdisciplinary study of global structures in discourse, interaction, and cognition. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1980.

34. Van Dijk T. A. Philosophy of action and theory of narrative. *Poetics*. 1976. 5. P. 287–332.

Анотація

Діденко Л. В. **Праксисно-інструментальне викладання модуля «Філософія науки» для здобувачів третього рівня вищої освіти: авторські орієнтири.** – Стаття.

Презентовані у пропонованому тексті авторські орієнтири є результатом розробки-й-викладання модуля «Філософія науки» упродовж І семестру 2024/25 навчального року. Модуль «Філософія науки» (в межах навчальної дисципліни «Філософія науки та інновацій») можна презентувати по-різному, проте авторське бачення «циклу викладання» було зосереджене спершу на здобувачах, які прагнуть розібратися з багатьма нюансами науковлення, а потім на викладацьких моментах – від простого «яким чином...?» до акцентованого модерування будь-якої теми у межах передбаченого навчального матеріалу}. Філософія науки постає для здобувачів одночасно підґрунтєвим теорезисом {щодо основ науково-дослідної діяльності}, ситуативним праксисом {як максимально швидким віднайденням оптимального розв'язку/рішення окремого – не тільки фахового – утруднення}, дієвим інструментом {щодо знаннєзастосовності, знаннєоновлення та знаннєпоширення}, параметрованим відкрито-обмежувальним дослідницьким полем {в якому передбачені авторські обґрунтування ідей з врахуванням галузевих стандартів та галузевого наукового етосу} тощо. А її головне завдання – озброїти здобувачів «оптимізованим пакетом найнеобхіднішого» для уможливлення результатної науково-дослідної роботи/діяльності на майбутній період {4 роки}.

Мета дослідження: деталізувати авторські орієнтири праксисно-інструментального викладання модуля «Філософія науки» для здобувачів третього рівня вищої освіти {PhD-програми}. *Завдання дослідження:* 1) окреслити налаштування перед викладанням модуля «Філософія науки» через ситуаціеопис із зазначанням утруднень; 2) специфікувати філософію науки через засновки та орієнтири-до-викладання, що разом формують основи; 3) описати нюанси викладання модуля «Філософія науки» через етапи підготовки, тематизування, презентування, кожен з яких квадролексно конкретизований.

Висновки: {1} «Філософія науки» – це настановна й пропедевтична навчальна дисципліна для орієнтування здобувачів на предослідницькому етапі, тобто вона не тільки транслює теорезисну частину і допомагає відпрактикувати основи науковості {від тематичного спричинення ідей через їх максимально коректне оформлення у мовоодиниці та обґрунтування до способів транслювання (не)дослідникам}, але й уможливлює формування власного «наукового портфоліо», що презентуватиме дослідників у фаховому середовищі. {2} «Нерозірваність викладання» {тобто відсутність зміни викладача/викладачів} сприяла швидшому адаптуванню навчальної дисципліни до аудиторії, віднайденню навчальних «точок перетину» викладачки та здобувачів, зауважуванню індивідуальних змін здобувачів та потреби персонального консультування. {3} Лекторувальний акцент на головних методологічних програмах {прагматичній, феноменологічній, психоаналітичній, екзистенційній, герменевтичній, структуралістській} та їх розтлумачуванні посприяв не тільки ознаннєвленню здобувачів, але й їх ознайомлюванню з «принципом/характером дії» головних методологій XIX й XX ст. {4} Праксисний акцент був дуальним – ситуативним відпрактиковуванням впродовж заняття {«загальні практикуми»} та перспективним {тобто стосувався власного дисертаційного дослідження – «фахові практикуми»}. {5} Індивідуальні зміни були зафіксовані обопільно – і викладачкою, і кожним зі здобувачів. {6} За узагальненнями анонімного зворотного зв'язку: отриманні знання-й-навички зі змістового модуля «Філософія науки» є не тільки інструментальними, але й розблокувальними {тобто сприятливими для набування/розвивання індивідуальної впевненості як одного з вагомих компонентів швидшого адаптування у новому фаховому середовищі за усіма аспектами, а також для спрощення фахового комунікування}.

Ключові слова: філософія, філософія науки, PhD-програма, знання, навички, праксисно-інструментальне викладання, знаннєзастосовність, наукове дослідження, методологічні програми, самопрезентація, самопросування, наукове портфоліо.

Summary

Didenko L. V. **Praxis-Instrumental Teaching of the 'Philosophy of Science' Module for the Third-Level Higher Education Students: Authorial Guidelines.** – Article.

The authorial guidelines presented in the text are the result of the development-and-teaching of the 'Philosophy of Science' module during the first semester of the 2024/25 academic year. The 'Philosophy of Science' module {within the course 'Philosophy of Science and Innovation'} can be presented in various ways. However, the author's vision of the 'teaching cycle' was initially focused on students aiming to navigate the nuances of scientific inquiry, followed by teaching aspects – ranging from simple 'how...?' to the focused moderation of any topic within the prescribed curriculum. For students, the philosophy of science simultaneously functions

as a foundational theoretic premise {regarding the fundamentals of research activity}, a situational praxis {as the ability to rapidly identify the optimal solution to a given – professional or non-professional – challenge}, an effective tool {for knowledge application, renewal, and dissemination}, and a parametrically open-restrictive research field {where authorial justifications of ideas are framed within disciplinary standards and the scientific ethos of the field}, etc. Its primary objective is to equip students with an 'optimized package of essentials' that enables productive and outcome-oriented research activity over the forthcoming four-year period.

Research aim: to elaborate on the authorial guidelines for the praxis-instrumental teaching of the 'Philosophy of Science' module for third-level higher education students {PhD program}. *Research objectives:* 1) to outline the pre-settings for teaching the 'Philosophy of Science' module through situation description, identifying potential challenges; 2) to specify the philosophy of science through its foundational premises and teaching-oriented guidelines, which together establish its core framework; 3) to describe the teaching nuances of the 'Philosophy of Science' module by detailing the stages of preparation, thematization, and presentation, each of which is quadrolexically specified.

Conclusions: 1) 'Philosophy of Science' serves as an instructive and propaedeutic academic discipline for students orienting at the pre-research stage. It not only conveys the theoretical component and facilitates the practice of scientific fundamentals {from thematically driven idea generation and their precise formulation in linguistic units to justification and methods of communication with both researchers and non-researchers} but also enables the personal 'scientific portfolio' formation for further self-presentation and self-promotion within the professional community. 2) 'The continuity of teaching' {i.e., the absence of lecturer-instructor changes} contributed to a faster discipline adaptation to the audience, the identification of 'learning intersection points' between the lecturer-instructor and the students {including the recognition of individual progress and the need for personalized consultations}. 3) The lecturising emphasis on key methodological programs {pragmatic, phenomenological, psychoanalytic, existential, hermeneutic, and structuralist} and their interpretation not only enhanced students' epistemic awareness but also familiarized them with the 'principles and modes of operation' of the major methodologies of the 19th and 20th centuries. 4) The praxis-oriented focus was dual: situational application during sessions {'general practicums/workshops'} and forward-looking {directly related to students' dissertation research – 'specialized practicums'}. 5) Individual progress was mutually recognized – both by the lecturer-instructor and by each student. 6) According to the summary of anonymous feedback, the knowledge and skills acquired in the 'Philosophy of Science' module were not only instrumental but also fostering individual confidence, which is a key component for faster adaptation to a new professional environment, as well as for simplifying professional communication.

Key words: philosophy, philosophy of science, PhD program, knowledge, skills, praxis-instrumental teaching, knowledge application, scientific research, methodological programs, self-presentation, self-promotion, scientific portfolio.

УДК 113/119:221+502/504
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.11

І. В. Книш
ORCID ID: http://orcid.org/0000-0003-1746-359X
професор, доктор філософських наук,
професор кафедри педагогіки та психології управління
соціальними системами імені академіка І. А. Зязюна
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут;
професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та іноземних мов
Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Національна академія управління»

СПРИЙНЯТТЯ ПРИРОДИ Й ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА В КОНТЕКСТІ «КИТАЙСЬКОЇ МРІЇ»: КОНФУЦІАНСТВО, ДАОСИЗМ, БУДДИЗМ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Гармонійне майбутнє будь-якої країни неможливе без усвідомлення значення екологічної культури як специфічного способу оптимізації антропогенного навантаження, що має за мету гармонізацію відносин людини та суспільства з довкіллям. Бурхливий інноваційний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій постійно змінює соціальне й природне середовище. Тому загальнопланетарною проблемою, що з нею нині зіткнулося людство, як зазначає І. Книш [3; 15; 16], є трансформування наявних та пошук і впровадження інноваційних практик у всі галузі життєдіяльності людини та суспільства. Наше дослідження присвячене висвітленню питань, пов'язаних зі сприйняттям природи в соціально-філософсько-екологічних дослідженнях, зокрема щодо як колишніх, так і теперішніх філософських систем **конфуціанства, даосизму й буддизму** – трьох шляхів, які ведуть до однієї мети, так званої «китайської мрії». Водночас, як наголошують Н. Б. Годзь і М. В. Смоляга, «Китай вдало робить перцепцію світових філософських та економічних, культурологічних надбань, зберігаючи при цьому власну автентичність та унікальність» [1, с. 22].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор; виокремлення не розв'язаних раніше частин загальної проблеми, що їм присвячено цю статтю. Становлення екологічної культури передбачає звернення до традиційних філософських учень конфуціанства, даосизму й буддизму, насамперед до проголошених ними суспільних цінностей як витоків моралі XXI століття. Зокрема, Мен-цзи вирізняє два складники системи моралі – екологічну й міжособистісну моральність; китайський історик Шень Гуаньцюнь завважає в Конфуція своєрідну формулу «Шу-фу-цзяо» (народ – багатство – виховання); представник даосизму Ле-цзи наполягає на поєднанні людської природи та долі; даоський трактат «Чжуан-цзи» взасаднює, що велика людина перебуває в гармонії з Великим єднанням і повністю розчинена в ньому.

Формулювання мети статті (визначення її завдань).

Мета: проаналізувати сприйняття природи у філософських доктринах конфуціанства, даосизму й буддизму; виокремити шляхи, орієнтовані на гуманістичний підхід до розв'язання екологічних проблем, які становлять підґрунтя для переходу Китаю від дисгармонійно-катастрофічної сучасності до гармонійного майбутнього.

Завдання:

1) висвітлити сприйняття природи у філософській системі конфуціанства й засвідчити, що ставлення людини до довкілля маніфестується в опосередкованому ставленні людей один до одного; закцентувати на приматі держави та суспільства над особистістю, послуху владі, перевазі еколого-колективістських цінностей, наполегливій праці, навчанні та культі знань, принципі «нехтування вигодою»;

2) дослідивши даоські філософські праці з огляду на категорії сну / мрії, дійти усвідомлення й визнання сучасного стану Китаю на шляху побудови конфуціанського сяо кан і переходу до суспільства Великого єднання, де конфуціанську шляхетну людину зустрічає, посилює й супроводжує велика даоська людина;

3) розглянувши філософські доктрини буддизму, як-от ахімса, кохання й співчуття, втілені завдяки сакралізації природних об'єктів, з'ясувати їх взаємозалежність і засвідчити, що буддизм має великий потенціал ціннісних установок, ідей і практик, що їх можна розглядати як складник своєрідної екологічної етики.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Китай – це не просто країна, що

© І. В. Книш, 2025

є одним зі світових лідерів за чисельністю населення, а й колиска самобутньої культури та державності, адже тамтешній спосіб життя, який склався ще за сивої давнини, багато в чому зберігся й дотепер. Сучасний Китай сприймається як наддержава, що прагне до середини XXI століття задавати тон у світовій економіці та політиці, й тому усвідомлення сенсу цієї стародавньої цивілізації та вивчення її культурних цінностей на часі.

Одним із визначальних для китайської культури є геополітичний складник, особливості якого закорінено ще в архаїчних релігійно-філософських ученнях, що започаткували тісно переплетене функціонування соціальних інститутів і морально-релігійних імперативів. Геополітичні погляди китайців багато в чому інтегративні, адже поєднують риси традиційного й сучасного.

Три напрями традиційної китайської думки – **конфуціанство, даосизм і буддизм – це три шляхи до однієї мети, так званої «китайської мрії».** Синкретичність зазначених учень визначає високу духовну стійкість китайців щодо зовнішніх впливів. Порядок речей і традиційний спосіб життя, що ґрунтуються на релігії та філософії минулого, є засадничими для китайського суспільства й держави. Стародавня культура сприймається як текст і через текст, що може набувати різних інтерпретацій: економічної, соціологічної, геополітичної, екологічної та ін., тобто йдеться про те, щоб не просто долучити минуле до теперішнього, а обґрунтувати сучасність, вписати її в класичну традицію, адже, як свідчить китайське прислів'я, «Спадщина минулого має служити теперішньому» (Gu wei jin yong).

Власне формування культури є надзвичайно складним і передбачає соціокультурну актуалізацію на підставі пізнання й морального творення людини як природної ланки в еволюції системи «людина – природа –суспільство». Саме ця проблема обговорювалася в 1990 році на міжнародній конференції ЮНЕСКО. На ній, зокрема, було відзначено, що пошук шляхів становлення екологічної культури не може бути ефективним без звернення до традиційних філософських учень, а саме **конфуціанства, даосизму й буддизму.** Саме філософська думка акумулює варіанти відповідей на глобальні питання людського життя (про смерть і безсмертя, абсолютні моральні цінності та метафізичний устрій світобудови тощо) й допомагає обрати стратегію сталого розвитку.

Упродовж століть складалася думка, що Китай, як центр політичної сили, свідомо провадить політику відмови від будь-яких союзів (принцип у-вей). Проте зараз світова спільнота засвідчує схильність цієї цивілізації до зближення з іншими. Тенденція до багатополярності світу вимагає від китайського керівництва такої культурної політики, яка б, охороняючи, розвиваючи та збагачуючи власну культурну спадщину, сприяла б взаємодії з різними світовими культурами, зокрема, з екологічними, їх синтезу, впровадженню нових і трансформуванню наявних практик щодо дбайливого ставлення до довкілля й ощадливого використання природних ресурсів.

Щодо конкретних заходів з охорони довкілля, Китай потребує міжнародного співробітництва й підтримки. Зокрема, керівник Державного управління з питань охорони довкілля Чжан Шиган заявляє, що Китай заохочуватиме участь міжнародних фінансових організацій, урядів зарубіжних країн і приватних компаній у екологічній діяльності на своїх теренах і, залучаючи іноземні інвестиції, запозичуватиме передові зарубіжні технології, обладнання й методи управління задля забезпечення тривалого й одночасного розвитку економіки, соціальної та природоохоронної галузей. Наприклад, у місті Дуньїн з 15 квітня 2016 року розпочато реалізацію експериментального проєкту зеленої економіки під егідою ЮНЕП. На церемонії запуску проєкту заступниця начальника департаменту міжнародного співробітництва Міністерства охорони довкілля Китаю Сун Сяочжи висловила сподівання, що він допоможе ресурсозалежному Дуньїну переорієнтуватися на «зелений» розвиток.

Китай уклав понад 30 двосторонніх і багатосторонніх угод або меморандумів про охорону довкілля із 27 країнами світу, з 10 країнами підписав угоди про співробітництво в галузі ядерної безпеки. Держава приєдналася до 20 міжнародних конвенцій, включаючи конвенцію про збереження різноманіття живого світу, рамкову конвенцію ООН про кліматичні зміни, Віденську конвенцію про охорону озонового шару тощо. З 1988 року в Китаї спільно із зарубіжними партнерами започатковано понад 100 проєктів науково-технічного співробітництва в галузі охорони довкілля. Така тенденція до співпраці й обміну досвідом з іншими країнами сприяла значному піднесенню рівня науково-технічного контролю за природним середовищем.

На шляху комплексного реформування країни китайське керівництво спрямовує головні зусилля на економічний поступ, створення якомога сприятливіших умов для соціально-економічного розвитку на користь свого народу, чого не можна досягти без розв'язання проблеми «суспільство – природа» на державному рівні, адже йдеться про найважливіший чинник безпеки в глобальному й регіональному вимірах. Це рішення ґрунтується на здоровому раціональному фундаменті з урахуванням ідеологічного й культурного складників.

Отже, сучасний Китай упритул підходить до розуміння того, що розв'язанню проблем

довкілля сприятиме екологічна культура, адже людина, яка її набула, здатна зіставляти своє існування й свої потреби з можливостями природи. За роки реформ Китай здолав складний шлях до побудови засад правової держави, в якій поважають права людини, захищають інтереси молоді, підприємців, вірян, нацменшин тощо, і ніколи раніше в історії Китаю національна культурно-екологічна традиція не була предметом такого ґрунтовного вивчення. Екологічні погляди, ідеї та концепції, всотані сучасною китайською культурою, посутньо впливають на всі аспекти життєдіяльності людини та суспільства. Крім поглиблення й розширення політичного діалогу, перед Пекіном стоїть завдання піднести на якісно новий рівень екологічний складник, важливий для всіх царин суспільного життя.

Передусім на часі формування глибокого цілісного бачення людини в її єдності з культурою й природою. Необхідною передумовою такого бачення є якісно нова екологічна культура, вибудована навколо уявлення про гармонійне співіснування людини та природи, розвиненого в даосизмі, конфуціанстві та буддизмі. Розглянемо докладніше вплив **конфуціанства.**

Ідеї глобальної екологічної етики висвітлено в конфуціанській концепції «збіжної єдності Неба й Людини», що її у функціональному сенсі висловлено тезами «збіжна мораль Неба й Людини» та «взаємний відгук Неба й Людини». Мається на увазі, що конфуціанська «гуманність» і «любов» поширюються й на природу, якість якої визначає майбутнє людини. На думку Мен-цзи, моральна система складається з двох компонентів – екологічної («любити все суще») й міжособистісної моральності («родинні відносини»).

Китайський історик Шень Гуаньцюнь наголошує на формулі Конфуція «Шу-фу-цзяо» (народ – багатство – виховання) [6]: люди повинні бути ситими, одягненими, мати прожиток, відтак можна вести мову про їхнє виховання. Сенс конфуціанської ідеї «малого благоденства» (сяо кан) полягає в тому, що імператор має однаково піклуватись і про забезпечення народу харчуванням та одягом, і про його просвітництво.

Сюнь-цзи в праці «Сильна держава» розвиває ідею Мен-цзи та визначає відносини між екологічною й міжособистісною моральністю як між «зовнішнім» і «внутрішнім». Надаючи першочергового значення міжособистісній моральності, конфуціанці масштабували саму моральність до рівня космічної темряви речей (усього сущого), розвиваючи водночас екологічну концепцію любові до речей. Ба більше, Сюнь-цзи наполягає на впровадженні політичного інституту для управління природними ресурсами. На його думку, лише спеціальна охоронна структура «створює систему влади імператора», надійно гарантуючи дотримання його екологічних законів.

Отже, осердям еколого-етичної системи конфуціанства є громадська людина, прихильник екологічної моральної поведінки, ставлення якого до природи опосередковано проявляється в ставленні до інших людей. Знищуючи довкілля, людина завдає шкоди не лише природі, а й іншим, адже руйнує природні засади їхнього життя. Тому апелювання офіційної китайської влади до філософії конфуціанства, що його за часів Мао Цзедуна було проголошено реакційним феодальним ученням, виправдане метою відновлення наступності. Воно дає відповіді на болісні питання розвитку китайського суспільства, що зазнає глибоких змін унаслідок впливу реформ і відкритої політики: ідейно-політичний вакуум, який утворився після дискредитації та девальвації соціалістичної ідеології та практичного будівництва соціалізму в інших країнах; західний вплив, що посилюється; перспективи політичного плюралізму внаслідок економічного; зростання соціальної напруженості, падіння авторитету влади, руйнування сімейних зв'язків тощо.

Конфуціанство імпонує нинішньому китайському керівництву саме тим, що дозволяє поєднувати ринкову економіку з провідною роллю держави та високою соціально-політичною дисципліною й централізмом, а також орієнтує на соціальний світ, гармонію й екологічну єдність із природою. Однією з визначальних рис світовідчуття китайців є те, що природу вони ставлять вище за мистецтво й завжди прагнуть підкреслити її красу, не нав'язуючи свою волю.

Конфуціанство проповідує примат держави та суспільства над особистістю, послух владі, пріоритет еколого-колективістських цінностей, схвалюючи наполегливу працю й навчання та плекаючи культ знань. Вища чеснота – «синівська шанобливість і пошанування старшого брата» (сяо ти) передбачає перенесення норм внутрішньосімейних відносин на соціальну спільноту в цілому, за основу управління якою правлять «норми пристойності», досягнення стійкості суспільного порядку й «довіри (лин) народу государеві та державі». Конфуціанці закликали навчитися «керувати Піднебесною» відповідно до природного закону розвитку «дао», а для цього необхідно навчитися керувати собою, дотримуючись принципів «серединності».

Доведений до абсурду принцип «нехтування вигодою» завдавав багатьом імператорським династіям відчутних економічних і екологічних збитків. Для «соціалістичної духовної цивілізації» заперечення матеріального боку життя неприйнятне, тому обов'язок і вигода повинні, так би мовити, дійти згоди, розумного поєднання «і» та «чи». Для цього Китаю необхідно було подолати культурну

ізоляцію, в якій він опинився через «велику пролетарську культурну революцію», мобілізувати всі національні та духовні ресурси.

Зокрема, Ден Сяопін, намагаючись привернути увагу краян до конфуціанства, був змушений покликатися до ідеалів, проголошених сяо кан. У 1979 році він уперше заявив про це після історичного III пленуму ЦК КПК 11-го скликання. Так ідеї сяо кан, які склали мету реформ Ден Сяопіна – «досягнення рівня середньої заможності» до 2000 року, посутньо змінили методи побудови соціалізму й були спрямовані на піднесення добробуту китайців. Згодом, у 1990 році, цю настанову було закріплено в державних і партійно-урядових документах. Саме завдяки поняттю «сяо кан» і Ден Сяопіну в суспільно-політичних колах КНР зріс інтерес до конфуціанства, активізувалися наукові розробки в цій галузі, що, зокрема, засвідчила й проведена в Пекіні міжнародна конференція, присвячена 2550-м роковинам від дня народження Конфуція.

Отже, звернення китайського керівництва наприкінці XX століття до конфуціанського вчення є складником ширшої та радикальнішої глобальної політики, сенс якої полягає в тому, щоб осучаснити традиційну культуру та інтегрувати її в позапартійну ідейно-політичну, економічну й екологічну платформу, яка загалом до цього готова. Як уважають у Пекіні, така комплексна стратегія має вдихнути нове життя в КПК і очолюваний нею режим, зміцнити історико-культурну легітимність партії, визначити філософські засади її політичної та практичної діяльності, забезпечити економічну й соціально-політичну стабільність, оздоровити морально-психологічний клімат суспільства.

Якщо нехтування матеріальним стає перешкодою для удачі, а покращення добробуту сприяє піднесенню морального рівня особистості й суспільства, то зайвий меркантилізм призводить до духовного зубожіння. Почуття обов'язку й принцип загальної рівності впродовж тривалого часу впливали на свідомість нації, привчаючи її дбайливо й раціонально ставитися до природних ресурсів. Недарма в Китаї кажуть: «Ми їмо зерно, вирощене нашими предками, й прирікаємо наших нащадків на бідність» [3, с. 7]. Потреба людей у «високоякісному» середовищі застерігає їх від неусвідомлених кроків, що можуть призвести до серйозних екологічних проблем. Ціннісним пріоритетом китайської екології є «виконання обов'язку, зневага до вигоди» [19, с. 8]. З огляду на це слова ханьського філософа Дун Чжуншу про те, що «чеснота людина виправляє свої почуття, а не думає про вигоду, пізнає свій шлях, а не зважає на заслуги» [5, с. 5], можуть і досі вважатися підґрунтям китайської системи екологічних цінностей, де проблеми гармонійного співіснування людини та біосфери і збереження природи посідають провідні місця [2, с. 11–12].

Розглянувши деякі доктрини конфуціанства, поміркуймо про залученість **даосизму** до «китайської мрії». У даоському трактаті «Ле-цзи» [5, с. 13–14] оповідається про два сни: метафізичний сон Первопредка Хуанді й емпіричний сон царя Му. Шлях до реалій так званого філософського сну (夢 mèng / мен) – процвітання й щастя – було наскреслено (як да тун та сяо кан) і генетично запрограмовано в історії духовної та матеріальної культури Серединної країни. Залишається тільки пробудити національну мрію, що лежить в архетиповій глибині свідомості мас, і відкрити до неї Великий Дао-шлях, узявши на себе весь тягар «з'єднання людської природи та долі» – здійснення Великого єднання. На це й наважився Сі Цзіньпін.

Сон / мрія – це усвідомлення й визнання тяжкого особистого та державного стану, духовне занурення в архетипові основи єства в його простоті, перехід до повноти «де» (духовного архетипу), персональне й колективне творення природно-людської гармонії за нормами досконалого «дао» на історичному шляху побудови конфуціанського сяо кан і переходу до суспільства Великого єднання, де конфуціанську шляхетну людину (цзюньцзи) зустрічає, посилює й супроводжує велика даоська людина (та жень).

Припускаємо, що незабаром ми станемо свідками великого відродження даосизму, як це відбулося з конфуціанством. «Китайська мрія» – це не утопія й не тимчасова ідеологема. Вона (мрія) генетично, тобто у своєму первородстві, вже відбулася, й не лише здійснюється людиною, а й сама її здійснює. Категорія «чжунгомен» стала концептуальною для самосвідомості китайської нації.

Як конфуціанська генерація суспільного типу да тун (Велике єднання), сяо кан піддавався реставрації з метою відтворення да тун. Але ввійти до да тун конфуціанство не здатне: він є неконфуціанським (неприватним) ідеальним образом минулого, спрямованим у лінійному часі в майбутнє. Дат ун – це загальне Велике Дао Піднебесної. Щоб увійти в да тун майбутнього, конфуціанству потрібно здійснити повернення (палінгенезис), буквально вживитися в да тун минулого, заклавши доленосний генетичний код єства (природи) та історії (суспільства), тобто відмовитися від себе на користь спонтанної природи, що еволюціонує (自然 цзижань), а палінгенезис і природність – це чистий даосизм. Тому перевагу щодо входження до да тун має даосизм і його ідеальний суб'єкт – велика людина (大人 да жень), що й засвідчує даоський тактат «Чжуан-цзи» [5]. У конфуціанській картині світу, як це подає Лі-цзи, людина вже вийшла з Великого єднання з природою й перетворилася на конфуці-

анську шляхетну людину. Відповідно ж до «Чжуан-цзи», даоська велика людина перебуває в гармонії з Великим єднанням і повністю розчинена в ньому. Учення про велику людину подібне до тіні, що її відкидає тіло, подібно до луни, що вторить голосам. Той, хто вдивляється в буття, – це вчорашня шляхетна людина, натомість у небуття зазирає друг Неба й Землі [5, с. 68].

Отже, конфуціанська шляхетна людина й даоська велика людина світоглядно взоруються на протилежні онтологічні витоки: перша вдивляється в буття, тобто в минуле, а друга – в небуття, у вічне сьогодення, тобто майбутнє.

Щоб охопити різні часові проміжки, поділимо джерельну базу **буддизму** на дві групи. До першої належать давні буддійські тексти, що містять елементи екологічної етики. Це, зокрема, махаянські «Махапаринірвана-сутра» [10] й «Ланкаватара-сутра» [10], тхеравадинська «Кутаданта сутта» [10], поема визначного індійського махаянського мислителя Шантидеви «Шлях Бодхісаттви» [9] і збірка буддійських оповідань «Гірлянда джатак» індійського поета Ар'я Шури [8]. Другу групу джерел складають праці відомих сучасних буддійських мислителів: Його Святості Далайлами XIV [7], Тхить Нят Хана [13] й Дайсаку Ікеди [18].

Ахімса – ідея незаподіяння шкоди, згадувана в текстах Упанішад (VIII ст. до н. е.) [10], де вона входить до кола п'яти чеснот. Сьогодні ахімсу можна розуміти й з екологічного погляду як традиційну екологічну етику, що обстоює ненасильницький підхід до тварин і природи. Екологічна етика має за взірець гармонійне співіснування людей і довкілля, що, на думку екобуддистів, можливе лише тоді, коли людина дотримується ахімси щодо решти живих істот.

З ученням про ненасильство тісно пов'язані ідеї любові та співчуття, особливо в Махаяні. Соціально залучені буддисти нерідко апелюють до ідеалу жалісливого бодхісаттви, який учить, що найвищою метою буддизму є не особистий порятунок, а альтернативне прагнення врятувати від страждань усіх живих істот, включаючи тварин, від яких ми по суті не відокремлені.

За «Кутадантою суттою» [10], Будда заборонив приносити тварин у жертву й радив своїм послідовникам шанобливо ставитися до всіх живих істот. Натомість критики екобуддизму відзначають, що тварини в цих історіях антропоморфізовані, а їхні алегоричні образи спонукають плекати таку чесноту, як співчутливість [12, с. 282].

У буддизмі особливо шанується дерево Бодхі, чи фікус релігійний [17]. Уважається, що саме під ним Будда віднайшов просвітлення впродовж тривалої та інтенсивної медитації, а сучасні буддійські активісти-екологи відзначають, що з народження й до смерті чимало важливих подій життя Будди були пов'язані з деревами. Крім того, буддійські тексти свідчать про важливість лісів не лише як середовища, сприятливого для духовних практик, як-от медитація, але й як місця, де миряни шукали настанови. На знак поваги в буддійській літературі перераховано 21 різновид особливих дерев, під якими 25 будд досягли просвітлення. Ушанування й захист таких дерев є природним наслідком цієї віри [14, с. 117].

Великою повагою в буддійській традиції користується й квітка лотоса, що символізує просвітлення, тож невипадково один із ключових текстів у буддизмі Махаяни має назву «Лотосова сутра». Буддійська мантра, популярна в Тибеті, Монголії й Ом Мані Падме Хум, також містить згадку про цю квітку.

У буддизмі також культивується традиція визнавати священними природні об'єкти, що теж свідчить про його екологічність. Насамперед, ідеться про культ священних гір на кшалт гори Грідхракута (Орлиної гори). Саме там, за традицією Махаяни, Будда здійснив «другий поворот Колеса Учення» й подарував світові вчення Праджняпараміти (досконалої мудрості). Уважається, що на Грідхракуті проповідували такі відомі махаянські буддійські сутри, як «Сутра серця» й «Лотосова сутра».

Отже, буддизм має великий потенціал ціннісних установок, ідей і практик, що їх можна розглядати як складник своєрідної екологічної етики. Учення про взаємозалежність фактично постає як форма екологічного бачення, що поєднує всі аспекти екосфери (людей, тваринний і рослинний світ) [11].

Висновки з даного дослідження й перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Аналіз філософських доктрин конфуціанства, даосизму й буддизму засвідчив, що образ природи в них розкривається по-різному:

– в **конфуціанстві** – через ставлення до неї людини, він опосередковано виявляється в міжособистісних стосунках; посутню роль відіграють примат держави та суспільства над особистістю, послух владі, пріоритет еколого-колективістських цінностей, наполеглива праця, навчання й культ знань, принцип «нехтування вигодою»;

– в **даосизмі** завдяки категоріям сну / мрії висвітлено сучасний стан Китаю на шляху побудови конфуціанського сяо кан і переходу до суспільства Великого єднання, де конфуціанську шляхетну людину зустрічає, посилює й супроводжує велика даоська людина;

– в **буддизмі** особливої ваги набувають ахімса, кохання й співчуття, втілені шляхом сакралізації природних об'єктів; буддизм має великий потенціал ціннісних установок, ідей і практик, які є складниками своєрідної екологічної етики.

Виокремлено шляхи, орієнтовані на гуманістичний підхід до розв'язання екологічних проблем, які складають підґрунтя для переходу Китаю від дисгармонійно-катастрофічної сучасності до гармонійного майбутнього. Соціально-екологічні погляди, ідеї та концепції філософів давнини щодо сприйняття природи в конфуціанстві, даосизмі та буддизмі стають органічним складником сучасної культури та філософії держави, що нині відповідає на численні виклики, що виходять за межі абстрактних теорій і безпосередньо стосуються ринкової практики. Духовний світ сучасної китайської цивілізації вже не є замкненим на власних принципах. Взаємовплив культур набуває нової якості, визначаючи становлення загальних життєвих орієнтирів людей, продиктованих зміною умов їхнього буття. Нові пріоритети та ціннісні установки, де культурно-екологічна традиція посідає одне з провідних місць, зумовлюють інші вимоги до соціального мислення, що об'єктивно спонукає до переосмислення самого феномену культури з погляду новітніх тенденцій соціального й духовного поступу китайської нації. Водночас Китай, залучаючи світові філософські, економічні, соціологічні та культурологічні надбання, зберігає власну автентичність і унікальність [1, с. 22].

Література

1. Годзь Н. Б., Смоляга М. В. Специфіка сучасної китайської філософії та її завдання з огляду глобалізаційних рухів та екологічних викликів. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія : Актуальні проблеми розвитку українського суспільства.* 2024. № 2. С. 18–24.

2. Китай очима Азії. Колективна монографія / Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України; Українська асоціація китаєзнавців. Київ, 2017. 316 с. URL: https://sinologist.com.ua/wp-content/uploads/2017/07/Book-1.pdf

3. Книш І. В. Трансформаційні практики інноваційних підприємницьких структур : виклики часу. *Трансформація суспільних відносин в умовах цивілізаційних змін :* кол. моногр. Харків : СГ НТМ «Новий курс», 2023. С. 50–111. URL: https://www.newroute.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/mon_27.02.2023.pdf

4. Чжу Дао. Чжихуэй юй дандай шэхуэй = Мудрість конфуціанства, даосизму і сучасне суспільство / під ред. Гэ Жунцзиня. Бэйцзин: Сянся чубаньїэ, 1996. 423 с.

5. Чжуан-цзи. Ле-цзи / Перекладач : Світлана Іванчук. Серія книг: Антологія мудрості. Київ: Арій, 2024. 480 с.

6. Шень Гуаньцюнь. Виховання та педагогічна думка у Давньому Китаї. Ухань, 1956. 158 с.

7. 14-й Далай-лама. Досягнення миру через внутрішнє вмиротворення. URL: https://studybuddhism.com/uk/osnovy/zahalnoliudski-tsinnosti/dosiahnennia-myru-cherez-vnutrishnie-vmyrotvorennia

8. Arahants, Bodhisattvas, and Buddhas by Ven. Bhikkhu Bodhi. 2010. URL: https://www.accesstoinsight.org/lib/authors/bodhi/arahantsbodhisattvas.html

9. Bodhicaryāvatāra of Śāntideva: Sanskrit. URL: https://indica-et-buddhica.com/?q=node/3

10. Buddhism and ecology / ed. M. Batchelor, K. Brown. New York : WWF, 1992. 115 p.

11. Edelglass W. Buddhism and the Environment locked. *Oxford Research Encyclopedia of Religion.* URL: https://oxfordre.com/religion/display/10.1093/acrefore/9780199340378.001.0001/acrefore-9780199340378-e-721

12. Gowans C. W. Buddhist Moral Philosophy: An Introduction. New York : Routledge, 2015. 344 p.

13. Hanh T. N. The world we have: A Buddhist approach to peace and ecology. Berkeley, CA : Parallax Press, 2008. 160 p. URL: https://colloquydowneast.org/wp-content/uploads/2017/07/The-World-We-Have.pdf

14. Kabilsingh C. Early Buddhist Views on Nature. *This Sacred Earth: Religion, Nature, Environment* / 2nd ed. ; ed. by R. S. Gottlieb. New York and London : Routledge, 2004. P. 116–119.

15. Knysh I., Budanova O., Vakulenko S., Syrotina O., Popychenko S. Innovative educational technologies as a way of higher education enhancement. *Amazonia Investiga.* 2023. Vol. 12. Iss. 68. P. 21–32. URL: https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:001119866100012

16. Knysh I., Popovych O., Zakharevych M., Yakymenko S., Povlin I. Innovative technologies drive the modernization of higher education. *Amazonia Investiga.* 2023. Vol. 12. Iss. 70. P. 167–178.

17. Nugteren A. Belief, Bounty, And Beauty: Rituals Around Sacred Trees in India. Leiden ; Boston : BRILL, 2005. 509 p.

18. Toynbee A. J., Ikeda D. The Toynbee-Ikeda Dialogue: Man Himself Must Choose. Tokyo ; New York & San Francisco: Kodansha Int. Ltd, 1976. 348 p.

19. Yi-Fu Tuan. Coming Home to China. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2007. 184 p.

Анотація

Книш І. В. **Сприйняття природи й екологічна етика в контексті «китайської мрії»: конфуціанство, даосизм, буддизм.** – Стаття.

Проаналізовано екологічний складник філософських доктрин конфуціанства, даосизму й буддизму. Засвідчено, що в конфуціанстві ставлення людини до довкілля проявляється в опосередкованому ставленні людей один до одного; посутню роль відіграють примат держави та суспільства над особистістю, послух владі, перевага еколого-колективістських цінностей, наполеглива праця, навчання, культ знань, а також принцип «нехтування вигодою». Досліджено даоські філософські праці з огляду на категорії сну / мрії й осмислено сучасний стан Китаю на історичному шляху побудови конфуціанського сяо кан і переходу до да тун, Великого єднання, де конфуціанську шляхетну людину зустрічає, посилює й супроводжує велика

даоська людина. Розглянуто сприйняття природи у філософській системі буддизму, втілене в сакралізації природних об'єктів; з'ясовано їх взаємозалежність і доведено, що буддизм має великий потенціал ціннісних установок, ідей і практик, які можна розглядати як частину своєрідної екологічної етики. Виокремлено шляхи, орієнтовані на гуманістичне розв'язання екологічних проблем, що вможливлять дрейф Китаю від дисгармонійно-катастрофічної сучасності до гармонійного майбутнього. Мета статті полягає у висвітлені специфіки сприйняття природи у філософських доктринах конфуціанства, даосизму й буддизму, а також виокремленні шляхів, орієнтованих на гуманістичний підхід щодо розв'язання екологічних проблем. Завдання : 1) висвітлити сприйняття природи у філософській системі конфуціанства й засвідчити, що ставлення людини до довкілля маніфестується в опосередкованому ставленні людей один до одного; закцентувати на приматі держави та суспільства над особистістю, послуху владі, перевазі еколого-колективістських цінностей, наполегливій праці, навчанні та культі знань, принципі «нехтування вигодою»; 2) дослідивши даоські філософські праці з огляду на категорії сну / мрії, дійти усвідомлення й визнання сучасного стану Китаю на шляху побудови конфуціанського сяо кан і переходу до суспільства Великого єднання, де конфуціанську шляхетну людину зустрічає, посилює й супроводжує велика даоська людина;3) розглянувши філософські доктрини буддизму, як-от ахімса, кохання й співчуття, втілені завдяки сакралізації природних об'єктів, з'ясувати їх взаємозалежність і засвідчити, що буддизм має великий потенціал ціннісних установок, ідей і практик, що їх можна розглядати як складник своєрідної екологічної етики.

Ключові слова: природа, екологічна етика, конфуціанство, даосизм, буддизм, «китайська мрія».

Summary

Knysh I. V. **Perception of nature and environmental ethics in the context of the «Chinese dream»: Confucianism, Taoism, Buddhism.** – Article.

The environmental component of the philosophical doctrines of Confucianism, Taoism, and Buddhism is analyzed. It is shown that in Confucianism, the attitude of man to the environment is manifested in the indirect attitude of people to each other; an essential role is played by the primacy of the state and society over the individual, obedience to authority, the superiority of ecological-collectivist values, hard work, study, the cult of knowledge, and the principle of "neglect of profit." Taoist philosophical works are studied from the perspective of the categories of sleep/dream and the current state of China on the historical path of building the Confucian xiao kang and the transition to da tung, the Great Unity, where the Confucian noble man is met, strengthened, and accompanied by the great Taoist man, is considered. The perception of nature in the philosophical system of Buddhism, embodied in the sacralization of natural objects, is revealed; their interdependence is clarified and it is proved that Buddhism has a great potential of value attitudes, ideas and practices, which can be considered as part of a kind of environmental ethics. The ways are identified that are focused on a humanistic solution to environmental problems, which will enable China to drift from a disharmonious and catastrophic present to a harmonious future. The purpose of the article is to highlight the specifics of nature perception in the philosophical doctrines of Confucianism, Taoism and Buddhism, as well as to identify the ways that are focused on a humanistic approach to solving environmental problems. Tasks: 1) to highlight the perception of nature in the philosophical system of Confucianism and to demonstrate that a person's attitude towards the environment is manifested in the indirect attitude of people towards each other; to emphasize the primacy of the state and society over the individual, obedience to authority, the superiority of ecological-collectivist values, hard work, learning and the cult of knowledge, the principle of "neglect of profit"; 2) having studied Taoist philosophical works from the perspective of the categories of sleep/dream, to come to the awareness and recognition of the current state of China on the path of building the Confucian Xiao Kang and the transition to a society of Great Unity, where the Confucian noble person is met, strengthened and accompanied by the great Taoist person; 3) having examined the philosophical doctrines of Buddhism, such as ahimsa, love and compassion, embodied through the sacralization of natural objects, to clarify their interdependence and to prove that Buddhism has a great potential of value orientations, ideas and practices that can be considered as a component of a kind of environmental ethics.

Key words: nature, environmental ethics, Confucianism, Taoism, Buddhism, "Chinese dream".

УДК 351.86:2-67(477)«1991/2022»
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.12

О. В. Костюк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1907-6307
кандидат філософських наук, доцент,
докторант кафедри релігієзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В. Е. Туренко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0572-9119
доктор філософських наук, старший дослідник,
доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДО ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ

Постановка проблеми. Дослідження специфіки функціонування релігійної безпеки в Україні до повномасштабного вторгнення росії є актуальним з огляду на значну роль релігійного чинника у формуванні національної ідентичності та консолідації українського суспільства. Соціологічні дослідження свідчать про високий рівень декларованої релігійності в Україні, що робить релігійну сферу важливим об'єктом національної безпеки. Особливої гостроти ця проблема набула в контексті гібридної війни росії проти України, де релігійний фактор активно використовувався для підриву державного суверенітету. Процес здобуття автокефалії Православною Церквою України у 2018–2019 роках загострив міжконфесійні протиріччя та викликав активну протидію з боку російської православної церкви, що вимагало від держави виваженої політики для забезпечення релігійної безпеки. Аналіз специфіки функціонування релігійної безпеки в довоєнний період дозволяє краще зрозуміти передумови та чинники, що вплинули на релігійну ситуацію після початку повномасштабного вторгнення росії. Ключовими аспектами проблеми є визначення сутності поняття «релігійна безпека», аналіз основних загроз, дослідження впливу міжконфесійних відносин на стан релігійної безпеки, вивчення ролі державної політики у цій сфері та оцінка впливу процесу здобуття автокефалії на релігійну безпеку держави. Вирішення цієї наукової проблеми має важливе теоретичне та практичне значення для забезпечення національної безпеки України в умовах триваючої російської агресії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання релігійної безпеки в контексті національної безпеки України досліджувалося низкою вітчизняних науковців. Варто відзначити комплексне міждисциплінарне дослідження релігійної безпеки в Україні, здійснене колективом авторів Є. Харьковщенка, О. Предко та інших. Автори розглянули методологічні засади дослідження проблеми, історичні конотації та сучасні смислові контексти релігійної безпеки [1].

В. Єленський зробив важливий внесок у дослідження релігійно-соціальних змін в процесі трансформацій центрально- і східноєвропейських суспільств з фокусом на Україні [2]. С. Здіорук та В. Токман проаналізували актуальні проблеми державно-церковних та суспільно-релігійних відносин в умовах війни росії проти України [3].

О. Лисенко та В. Масовець зосередили увагу на питаннях релігійної безпеки в умовах гібридної війни. Зокрема, О. Лисенко розглядав релігійний конфлікт між українським та російським православ'ям [4], а В. Масовець запропонував визначення поняття релігійна безпека та проаналізував актуальні проблеми і загрози у цій сфері [5].

Отже питання релігійної безпеки розглядалося українськими науковцями в різних аспектах., однак не вистачає комплексного дослідження функціонування системи забезпечення релігійної безпеки в Україні у період від здобуття незалежності до повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року. Такий аналіз є необхідним для розуміння передумов та чинників, що вплинули на релігійну ситуацію після початку відкритої агресії. Дослідження цього періоду дозволить виявити ключові тенденції та проблеми у сфері релігійної безпеки, які формувалися протягом десятиліть і набули особливої гостроти в умовах війни. Це може надати цінну інформацію для розробки ефективних стратегій забезпечення релігійної безпеки в сучасних умовах та прогнозування можливих викликів у майбутньому.

Методологія Дослідження використовує комплекс якісних та кількісних методів для аналізу специфіки релігійної безпеки в Україні до повномасштабного вторгнення Росії. Методологічною основою є кілька підходів. Історичний метод дозволив простежити розвиток понять релігійної безпеки та

© О. В. Костюк, В. Е. Туренко, 2025

державно-церковних відносин в Україні у період її незалежності (1991–2022), зокрема через аналіз історичних подій, документів та ключових політичних і релігійних рішень. Системний підхід дав змогу розглянути складні взаємозв'язки між державою та релігійними організаціями, аналізуючи релігійну безпеку як частину загальної національної безпеки. Порівняльний метод застосовувався для зіставлення релігійної безпеки України з подібними процесами в інших країнах, які стикалися з зовнішніми релігійними чи ідеологічними впливами, що дозволило виявити як унікальні, так і спільні виклики. Контент-аналіз використовувався для вивчення виступів, документів та офіційних заяв релігійних лідерів, політиків та інших учасників релігійної сфери, особливо у контексті гібридної війни та ролі релігійних наративів у геополітичних конфліктах. Крім того, аналіз соціологічних опитувань на тему релігійності, національної ідентичності та сприйняття релігійних організацій серед населення України дав змогу оцінити громадську думку та роль релігійних інституцій у забезпеченні національної безпеки. Такий підхід забезпечив всебічний аналіз впливу релігійних чинників на національну безпеку України до 2022 року, підкреслюючи багатовимірні виклики, які створюють релігійні організації та зовнішні впливи.

Мета статті – з'ясувати стан релігійної безпеки в Україні до повномасштабного вторгнення росії 2022 року.

Для реалізації мети дослідження необхідно виконати наступні **завдання:**

I) дати робоче визначення поняття релігійна безпека;

II) з'ясувати основні проблеми забезпечення релігійної безпеки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Віктор Єленський у статті «Релігійна свобода і безпека у воюючій країні: випадок України» не дає чіткого визначення релігійної безпеки [2]. Натомість, він розглядає релігійну безпеку через призму викликів, з якими стикнулася Україна під час російської агресії. Ось ключові аспекти розуміння релігійної безпеки, які можна виокремити з тексту статті:

1) протидія використанню релігії для підриву державності. Автор наголошує на загрозі, яку становив Московський патріархат, виправдовуючи російську агресію та поширюючи ідеї «русского мира»;

2) баланс між забезпеченням релігійної свободи та національної безпеки. Єленський описує стратегію України щодо розширення релігійних свобод, одночасно протидіючи загрозам національній безпеці;

3) запобігання використанню релігії для дестабілізації ситуації в країні, зриву мобілізації, дискредитації держави на міжнародній арені;

4) створення умов для вільного розвитку різних конфесій без утисків чи дискримінації;

5) мінімізація зовнішнього деструктивного впливу через релігійні організації, підпорядковані закордонним центрам у країні-агресорі.

Отже, хоча автор не дає прямого визначення, він розглядає релігійну безпеку як комплексне явище, що включає захист державних інтересів від релігійно мотивованих загроз при одночасному забезпеченні релігійної свободи та прав віруючих.

Феномену релігійної безпеки присвячена колективна монографія «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії» [1]. На основі аналізу наданого тексту, можна сформулювати таке визначення поняття «релігійна безпека»: це такий стан відносин між релігійними організаціями, державою і суспільством, при якому забезпечується стабільне функціонування і самобутній розвиток релігійної сфери, з урахуванням як кількісних (соціологічних), так і якісних (ціннісних, світоглядних) характеристик, в умовах як внутрішніх, так і зовнішніх загроз [1, с. 147].

Разом з тим В. Масовець зазначає, що «релігійна безпека – це стан захищеності життєво важливих духовно-релігійних інтересів українського суспільства від внутрішніх загроз і зовнішнього втручання та відповідна система суспільно-політичних заходів, яка забезпечує цю захищеність» [5, с. 112]. Автор також додає, що релігійна безпека залежить від стану релігійно-церковного життя нації, який може бути загрозою для національних інтересів держави, стабільного розвитку суспільства та прав і свобод громадян. Крім того, зазначається, що духовно-релігійний фактор впливає на рівень загроз національній безпеці в різних сферах життя суспільства.

Узагальнюючі попередні дослідження будемо користуватися наступним визначенням. Релігійна безпека – це стан захищеності життєво важливих духовно-релігійних інтересів суспільства, який характеризується стабільним функціонуванням і самобутнім розвитком релігійної сфери, гармонійними відносинами між релігійними організаціями, державою і суспільством, відсутністю релігійно мотивованих загроз національній безпеці, при забезпеченні свободи віросповідання та врахуванні як кількісних, так і якісних показників релігійності.

Аналіз релігійної ситуації в Україні у період 1991–2022 років виявляє ряд викликів для національної безпеки, пов'язаних з діяльністю релігійних організацій. Найбільш актуальним аспектом релігійної безпеки у 2014–2022 роках стала гібридна агресія росії проти української державності. Однак актуальним це питання залишалося з 1991 року, коли Україна здобула незалежність.

Тому зосередимося саме на цьому аспекті. Особлива увага надається ролі Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) у контексті складних церковно-державних відносин. Слід зазначити, що така назва є усталеною у політичному та релігійному дискурсах, однак є невірною юридично, оскільки релігійний центр даної конфесії зареєстрований як Українська православна церква, тобто УПЦ.

Документальні свідчення вказують на тісний зв'язок УПЦ МП з Російською православною церквою (РПЦ). Зокрема, статут УПЦ МП зазначає, що вона «з'єднана з Помісними Православними Церквами через Руську Православну Церкву» [6]. Це створює підґрунтя для потенційного зовнішнього впливу на релігійну ситуацію в Україні.

У період від здобуття Україною незалежності в 1991 році до початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року державно-церковні та суспільно-релігійні відносини зазнали суттєвих трансформацій. Ключовими гравцями в православному полі України на початку 90-х років XX ст. стали Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) та Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП). Саме взаємини між цими церковними інституціями визначали основні тенденції розвитку православ'я в Україні впродовж чверті століття [3, с. 6].

Відзначимо: є підстави вважати, що більш привілейоване становище з-поміж згаданих церков мала УПЦ МП. Від 1991 року під її юрисдикцією перебували головні православні святині України – Свято-Успенська Києво-Печерська лавра, Свято-Успенська Почаївська лавра, а з 2004 року і Свято-Успенська Святогірська лавра. Більше того, за першого прем'єрства В. Януковича у 2002-2005 роках ці лаври були передані УПЦ МП у безоплатну оренду терміном на 49 років (там само, с. 16).

Події 2014 року – анексія Росією Криму та початок збройного конфлікту на Донбасі – стали своєрідним маркером, що виразно означив позиції православних конфесій. Аналіз публічних заяв та дій деяких представників УПЦ МП свідчить про неоднозначну позицію щодо подій, пов'язаних з анексією Криму та конфліктом на Донбасі. Це викликало занепокоєння у частини українського суспільства та призвело до зростання напруженості у міжконфесійних відносинах [7, с. 368].

Це створює передумови для використання УПЦ МП як інструменту ідеологічного та пропагандистського впливу з боку Російської Федерації на українське суспільство. Доцільно вказати на недостатню солідарність вищого керівництва УПЦ МП з українським народом в умовах російської агресії, відсутність чіткого засудження окупації українських територій та анексії Криму [8]. Водночас наводяться факти підтримки бойовиків «ДНР» та «ЛНР» з боку окремих представників духовенства УПЦ МП, їхні заклики до втручання росії у внутрішні справи України [9]. Наприклад, є свідчення співпраці Луганської єпархії УПЦ МП з проросійськими бойовиками, включаючи освячення їхніх символів та участь у пропагандистських заходах, що підсилюють російський вплив на окупованих територіях Донбасу [10]. Також існують заяви СБУ про те, що російські спецслужби здійснюють напади на храми та залякують священиків УПЦ МП з метою дестабілізації ситуації в Україні напередодні виборів, використовуючи релігійну карту для провокацій [11].

Це дозволяє стверджувати, що на той час УПЦ МП вже відігравала роль інструменту ідеологічного та пропагандистського впливу Росії в Україні [12, с. 138–140].

Важливо відзначити, що ситуація в релігійній сфері є складною та багатогранною. Не можна узагальнювати позицію всіх віруючих та священнослужителів УПЦ МП, оскільки серед них є ті, хто демонструє патріотичну позицію та підтримку територіальної цілісності України.

Релігійний фактор активно використовується росією для легітимізації своєї агресивної політики щодо України. Зокрема, концепт «русского мира» позиціонується як цивілізаційна модель, в основі якої лежить «наднаціональна конфесійна традиція». Це дозволяє Росії представляти свої дії як захист православних цінностей та «історичної спадщини».

Власне тут мова йде про феномен політичного православ'я. Аналіз цього явища дозволяє краще зрозуміти механізми взаємодії релігії та політики, а також виявити потенційні загрози національній безпеці, що виникають на цьому ґрунті.

Політичне православ'я можна визначити як специфічний напрямок у сучасному православ'ї, характерний переважно для вірних та духовенства РПЦ у її різноманітних інституційних формах. Його ключова особливість полягає у прагненні використовувати політичні інструменти та методи для досягнення певних соціальних та суспільних цілей, які, на думку прихильників цього руху, відповідають місії Російської Православної Церкви.

У сучасному контексті політичне православ'я характеризується кількома ключовими ідеями. По-перше, це прагнення до посилення впливу Російської Православної Церкви на суспільне життя та державну політику. По-друге, це намагання зробити православ'я базовою національною ідентичністю. По-третє, це концепція месіанської ролі Росії як «Третього Риму» та ідея «Святої Русі», що передбачає політичну та церковну єдність росії, України і Білорусі.

Вплив політичного православ'я на релігійну безпеку України у період 1991–2022 років проявлявся у кількох аспектах. Насамперед, це створення внутрішньої напруги в Українській Православній Церкві (Московського Патріархату). Прихильники політичного православ'я часто виступали з критикою керівництва УПЦ МП, звинувачуючи його у спробах відокремлення від Московського Патріархату. Це призводило до конфліктів всередині церкви та ускладнювало її відносини з українським суспільством та державою.

Крім того, ідеї політичного православ'я становили потенційну загрозу національній безпеці України через просування концепцій, що підривали державний суверенітет. Зокрема, ідея «триєдиної Русі» суперечила принципу незалежності України та могла використовуватися для обґрунтування зовнішнього втручання у внутрішні справи країни.

Важливим аспектом впливу політичного православ'я на релігійну безпеку було розпалювання міжконфесійної ворожнечі. Прихильники цього руху часто негативно висловлювалися щодо інших конфесій, що створювало напругу в релігійному середовищі України та ускладнювало міжконфесійний діалог.

Висновки. Аналізуючи специфіку функціонування релігійної безпеки в Україні до повномасштабного вторгнення росії, важливо розглянути це питання в контексті гібридної агресії, яку росія здійснювала проти України з 1991 по 2022 роки.

Одним з ключових аспектів релігійної безпеки України було питання автокефалії Української православної церкви. Російська федерація активно використовувала свій вплив на Українську православну церкву Московського патріархату як інструмент «м'якої сили» для просування своїх геополітичних інтересів. Це створювало потенційну загрозу національній безпеці України, оскільки через церковні структури могла поширюватися проросійська пропаганда та ідеологія «русского мира».

Соціологічні дані свідчать про поступове зростання підтримки національно орієнтованої церкви серед українців, особливо після 2014 року. Це можна розглядати як своєрідну «імунну відповідь» суспільства на зовнішні загрози релігійній безпеці.

Важливим аспектом релігійної безпеки була також проблема міжконфесійних конфліктів, які могли бути використані зовнішніми силами для дестабілізації ситуації в країні. Хоча більшість громадян оцінювали міжконфесійні відносини як спокійні, існував ризик штучного загострення цих відносин через маніпуляції інформацією та провокації.

Особливу увагу слід звернути на регіональні відмінності в релігійній ситуації. Ці відмінності могли бути використані для поглиблення розколу в українському суспільстві, що є одним з елементів гібридної війни.

Важливим фактором релігійної безпеки була також взаємодія держави і церкви. Відсутність чіткої моделі державно-церковних відносин створювала простір для маніпуляцій та зовнішнього впливу. Водночас, прагнення більшості громадян до збереження світського характеру держави можна розглядати як фактор, що сприяв релігійній безпеці.

Окремо слід відзначити роль інформаційного простору у забезпеченні релігійної безпеки. Низька обізнаність громадян з особливостями різних конфесій створювала сприятливе середовище для поширення дезінформації та маніпуляцій у релігійній сфері.

Таким чином, релігійна безпека України до 2022 року функціонувала в умовах складних викликів, пов'язаних з гібридною агресією росії. Ці виклики включали використання релігійних структур для просування геополітичних інтересів, спроби загострення міжконфесійних протиріч, маніпуляції з регіональними відмінностями в релігійній ситуації. Водночас, зростання національної свідомості та підтримки національно орієнтованої церкви можна розглядати як фактори, що сприяли зміцненню релігійної безпеки України в умовах зовнішніх загроз.

Література

1. Харьковщенко Є.А. (ред.). Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії. Монографія. Видавництво ФОП Кушнір Ю.В., 2021. 204 с.

2. Єленський В. Релігійна свобода і безпека у воюючій країні: випадок України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2019. Вип. 3-4 (99-100). С. 394–409.23

3. Здіорук С. І., Токман В. В. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України : аналіт. доп. за ред. С. І. Здіорука. Київ : НІСД, 2023. 36 с. doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07

4. Лисенко О. В. Релігійна безпека в умовах гібридної війни. Освіта і наука у сфері національної безпеки: проблеми та пріоритети розвитку: збірник наукових праць за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2020. 252 с.

5. Масовець В. П. Особливості функціонування механізмів забезпечення релігійної безпеки України в умовах гібридної війни. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 14. С. 111–115.

6. Висновок релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом. (2022). Офіційний сайт Державної служби України з етнополітики та свободи совісті. URL: https://dess.gov.ua/

vysnovok-relihiieznavchoi-ekspertyzy-statutu-pro-upravlinnia-ukrainskoi-pravoslavnoi-tserkvy/

7. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». (2015), К.: НІСД, 684 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-12/POSLANNYA-2015_giper_new-4af35.pdf

8. Ганкевич Роман. (2015). Митрополит УПЦ МП пояснив, чому не встав під час вшанування пам'яті загиблих героїв України. ZAXID.NET, 9 травня, URL: https://zaxid.net/mitropolit_upts_mp_poyasniv_chomu_ne_vstav_pid_chas_vshanuvannya_pamyati_zagiblih_geroyiv_ukrayini_n1350840

9. Иерархи УПЦ отпраздновали годовщину создания «ДНР» и День победы. Релігія в Україні, 13 травня, 2015. URL: https://www.religion.in.ua/news/vazhlivo/29751-ierarxi-upc-otprazdnovali-godovshhinu-sozdaniya-dnr-i-den-pobedy.html

10. Деркач Татьяна. Казаки-разбойники: ЧВК на службе у УПЦ МП? Часть 11. Луганская епархия. Петр и Мазепа, 30 листопада, 2017. URL: https://petrimazepa.com/ru/kazaki_razboiniki_cvk_na_sluzbe_u_upc_mp_cast_11_luganskaa_eparhia

11. Балачук Ірина. Російські спецслужби нападають на храми і залякують священиків УПЦ МП – СБУ. Українська правда, 18 лютого, 2019. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2019/02/18/7206954/

12. Горбулін В. П. (ред.). Світова гібридна війна: український фронт. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

Анотація

Костюк О. В., Туренко В. Е. **Специфіка функціонування вітчизняної релігійної безпеки до повномасштабного вторгнення росії в Україну.** – Стаття.

Уточнено поняття релігійної безпеки як стану захищеності життєво важливих духовно-релігійних інтересів суспільства, що характеризується стабільним функціонуванням релігійної сфери та гармонійними відносинами між релігійними організаціями, державою і суспільством. Виявлено основні загрози, зокрема використання певних православних конфесій як інструменту зовнішнього впливу, поширення ідеології «русского мира», загострення міжконфесійних протиріч.

Розкрито, що релігійний чинник активно використовувався в гібридній агресії проти України. Це проявлялося у спробах легітимізації окупації Криму та підтримки сепаратистських рухів на Донбасі через релігійні наративи, використанні церковних структур для поширення проросійської пропаганди, маніпуляціях з регіональними відмінностями в релігійному контексті.

Проаналізовано процес здобуття автокефалії Православною Церквою України та його вплив на релігійну безпеку держави. Визначено, що отримання Томосу про автокефалію стало важливим чинником зміцнення релігійної безпеки та обмеження зовнішніх впливів у релігійній сфері.

Обґрунтовано, що важливим фактором релігійної безпеки була також взаємодія держави і церкви. Відсутність чіткої моделі державно-церковних відносин створювала простір для маніпуляцій та зовнішнього впливу. Водночас, прагнення більшості громадян до збереження світського характеру держави можна розглядати як фактор, що сприяв релігійній безпеці.

Виявлено, що релігійна безпека України до 2022 року функціонувала в умовах складних викликів, пов'язаних з гібридною агресією. Ці виклики включали використання релігійних структур для просування геополітичних інтересів, спроби загострення міжконфесійних протиріч, маніпуляції з регіональними відмінностями в релігійній сфері. Водночас, зростання національної свідомості та підтримки національно орієнтованої церкви розглядається як фактор, що сприяв зміцненню релігійної безпеки України в умовах зовнішніх загроз. Результати дослідження підкреслюють необхідність комплексного підходу до забезпечення релігійної безпеки, який враховує як внутрішні, так і зовнішні фактори впливу на релігійну сферу.

Ключові слова: релігійна безпека, міжконфесійні відносини, гібридна агресія, Україна, автокефалія.

Summary

Kostiuk O. V., Turenko V. E. **The specifics of functioning of religious security in Ukraine before the full-scale invasion of russia.** – Article.

The concept of religious security has been clarified as the state of protection of society's vital spiritual and religious interests, characterized by the stable functioning of the religious sphere and harmonious relations between religious organizations, the state, and society. The main threats have been identified, including the use of certain Orthodox denominations as instruments of external influence, the spread of the «Russian world» ideology, and the intensification of interconfessional conflicts.

It is revealed that the religious factor was actively used in the hybrid aggression against Ukraine. This was manifested in attempts to legitimize the occupation of Crimea and support separatist movements in Donbas through religious narratives, the use of church structures to spread pro-Russian propaganda, and manipulation of regional religious differences.

The process of obtaining autocephaly by the Orthodox Church of Ukraine and its impact on the religious security of the state is analyzed. It is determined that receiving the Tomos of autocephaly became an important factor in strengthening religious security and limiting external influences in the religious sphere.

It is substantiated that an important factor in religious security was also the interaction between the state and the church. The absence of a clear model of state-church relations created space for manipulation and external influence. At the same time, the desire of the majority of citizens to maintain the secular character of the state can be considered a factor that contributed to religious security.

It is found that Ukraine's religious security before 2022 operated under complex challenges related to hybrid aggression. These challenges included the use of religious structures to promote geopolitical interests, attempts to escalate interconfessional conflicts, and manipulations of regional religious differences. At the same time, the rise in national consciousness and support for the nationally

oriented church is seen as a factor that contributed to strengthening Ukraine's religious security in the face of external threats. The results of the study emphasize the need for a comprehensive approach to ensuring religious security, considering both internal and external factors affecting the religious sphere.

Key words: religious security, interconfessional relations, hybrid aggression, Ukraine, autocephaly.

УДК 378.035.09
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.13

О. А. Кузнецов
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-6337-3696
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, технології та
автоматизації металургійних процесів
Українського державного університету науки і технологій

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ ФІЛОСОФІЇ У ВИЩИХ ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Досягнувши незалежності у 1991 році, Україна отримала лише атрибути держави – попереду йшов процес розбудови суспільства. Першочерговим завданням було це все наповнити реальним змістом, провести широкомасштабні реформи. Планова модель економіки вже до 90-х років XX століття вичерпала себе. Україна, як і інші республіки пострадянського простору, подалася «у вільне плавання» – маючи економіку у сумному стані та колосальний економічний потенціал. Отримавши державність, Україна фактично почала будувати державу шляхом повільних, часто невдалих і небезболісних реформ. Ці реформи стосувалися державного управління, децентралізації, податкової системи, медицини, освіти.

Одним із кроків на шляху слід вважати 2008 рік, який був проривом у системі вищої освіти, – для вступу до вищих навчальних закладів усі випускники мали пройти зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО). Згідно з нововведенням, усі випускники замість складання вступних іспитів у ВНЗ проходили тестування, яке проводили незалежні центри оцінювання якості освіти. За результатами тестування абітурієнт отримував сертифікат, на основі якого подавав документи для вступу до того чи іншого вищого навчального закладу. При цьому абітурієнт мав нагоду спробувати свої сили у конкурсному відборі у кількох ВНЗ. Для кожної спеціальності було визначено відповідні предмети, за якими абітурієнт повинен пройти ЗНО. Водночас, бали, отримані при ЗНО, домінували над оцінками в атестаті.

Впровадження ЗНО дозволило практично ліквідувати корупційну складову та непрозору процедуру складання вступних іспитів в університетах. Перевага ЗНО також полягає в умовах рівного доступу до освіти для всіх, незалежно від матеріальних можливостей та наближення до європейських стандартів освіти.

Суттєві зміни пройшли в методології науки, навчальних дисциплін. Як зазначає Філософський енциклопедичний словник, методологія – «термін, що залежно від контексту може сприйматися в різних значеннях: або як сукупність методів дослідження, що застосовуються в певній науці, або як вчення про методи пізнання й перетворення дійсності. Розробка проблем методології науки виникає в зв'язку з необхідністю усвідомлення наукою своєї власної природи, принципів і методів, що лежать в основі пізнання дійсності та відтворення її в мисленні» [1, с. 374].

Актуальність теми дослідження. На запитання: «Для чого людині вчитися?» варіантів відповіді досить багато: духовний розвиток, самовдосконалення, можливість отримання спеціальних знань для вдалого працевлаштування та кар'єрного росту, пізнання світових процесів тощо. Теоретично пізнання, гносеології, мета вчення – отримання достовірних знань. Як їх отримати? Щоб відповісти на це питання, згадаймо структуру пізнавального процесу. Вона складається з елементів чуттєвого та раціонального пізнання. Чуттєве пізнання має три форми: відчуття, сприйняття, уявлення.

Призначення навчальної діяльності полягає як у засвоєнні спеціально відібраних знань, досвіду, які виробило людство, так і у вдосконаленні знань, умінь та навичок. З метою раціоналізації прийомів освітньої діяльності, пошуку найкращих способів вирішення освітніх проблем у навчальний процес вводиться загальна дидактика та приватні дидактики, що називаються методиками навчання.

У дидактичній науці об'єкт дослідження – освітній процес. Під останнім розуміють функціонування та розвитку освітньої системи, досягнення соціально значимих цілей і завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безперечним доказом актуальності даної проблеми є значна кількість наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених, які вивчають різноманітні проблеми методології викладання філософії. Серед українських вчених вагомий внесок у дослідження цієї проблематики зробили І. Водянікова, Т. Фатхі [2], З. Курлянд [3], В. Кремінь [4], Нагаєв В. [5], Цофнас А. [6], В. Андрущенко, Л. Горбунова [7].

Тематика досліджень досить широка і охоплює значний спектр проблеми. Так, наприклад М. Видриган, відмічає, що «для сприйняття курсу

© О. А. Кузнецов, 2025

філософії, потрібно мати відповідну установку на вивчення філософії, без якої викладання філософських ідей не буде мати сенсу. Окрім цього, ще потрібна, по-перше, певна підготовка, щоб розуміти філософську мову, по-друге, високі здібності мислити, що відсутнє все разом або частково у студентів нефілософських спеціальностей, просто широкого загалу, якому насаджується філософська освіта» [8, с. 5].

Продовжуючи цю думку Т. Янкович стверджує, що «філософія як навчальний предмет зазнала змін – перестала бути монологічним предметом, а викладання філософії полягає у читанні першоджерел, відкритих дискусіях за прочитаними матеріалами, проведенні дебатів та вмінні аргументовано висловлювати свою думку, саме ці компетентності можна набути, вибравши для себе філософію. На думку багатьох університетських викладачів, навчання філософії передбачає опанування різносторонніх навичок, які будуть корисними в будь-якій галузі знань, та сприяння розвитку критичного та творчого мислення, збільшення здатності використовування різноманітних стратегії пошуку та вирішення проблем, зокрема нестандартних та унікальних рішень» [9, с. 31].

Метою дослідження є спроба удосконалення та пошук нових методологічних підходів до викладання науки філософії, адаптації їх до особливостей навчання у технічних вищих навчальних закладах України.

Предметом дослідження, на думку автору, є процес навчання філософії, який не зводиться тільки до простого накопичення філософської теорії, а вимагає також постійного глибокого осмислення філософської проблематики – процесу особистісного і чималою мірою творчого. Самостійне мислення неможливе без опори на систематизовані знання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людське життя змінюється із надзвичайною швидкістю. Минуле століття ознаменувалося двома світовими війнами, цілою низкою соціальних революцій, широкомасштабною науково-технічною революцією, рядом подій та відкриттів, що кардинально вплинули на людство. Спостерігаючи всі ці зміни, виникає запитання: чи потрібна філософія на сьогоднішній день? Чи не застаріла ця наука, чи не замінило її практичного значення? Які функції вона виконує? Такі питання цілком правомірні, але відповіді на них дає життя, що змінилося, яке ставить перед сучасною людиною безліч філософських проблем, у тому числі і принципово нових.

Відповідаючи на ці питання, визначимо, що мета дисципліни полягає в тому, що за допомогою філософії формуються навички розумного міркування – самостійного, доказового, контекстуального, критичного – для того, щоб підготувати інтелект до засвоєння нового знання і виховати морально і соціально відповідальну особистість.

У своїй педагогічній діяльності викладач філософії стикається з різними труднощами. Основна з них – це, безумовно, брак часу для ретельного вивчення зазначеної дисципліни. Філософія є обов'язковою дисципліною на всіх факультетах університетів України і на її вивчення відводиться один семестр навчального року, з загальним обсягом 90 годин за навчальним планом. За цей короткий час викладач повинен встигнути розглянути з студентами значний за обсягом філософський матеріал.

Більше того, з введенням надзвичайного стану в регіонах України, перехід викладання на формат онлайн-навчання з'явилася потреба використання засобів з функціями конференцій, в програмі Zoom.

Суттєве скорочення студентської аудиторії внаслідок неможливості користуватися Zoom, комп'ютерними мережами, обмежене забезпечення електроенергією, вимагають від викладача шукати нові можливості здійснювати навчальний процес, виконуючи робочу програму навчальної дисципліни.

Починаючи вивчення курсу, звернемося до «Філософського словника», в якому знаходимо визначення категорії. «Філософія (від грецьк. – любов до мудрості) – особливий різновид духовної культури, призначення якого полягає в осмисленні основ природного і соціального світу, формоутворень культури і пізнання, людини та її сутності» [1, с. 670].

В інших країнах філософський предмет не позначався грецьким словом. Візьмемо, наприклад, філософію Стародавнього Китаю та Індії. Найважливіше поняття у давньокитайських філософських творах – «дао» (дослівно з китайської мови – «шлях»). «Дао» в «Ши цзіні» (XI ст. до н. е.), що означало моральний і космічний закон, який у ті далекі часи був єдиним для суспільства та природи.

Головним твором, в якому викладені основні постулати конфуціанства є «Аналектика Конфуція» (Лунь Юй), («Бесіди та висловлювання») означає «взаємність» (піклування про людей), «золота середина» (середина в поведінці людей між нестриманістю та обережністю), «людинолюбство» (шанобливість до батьків та поважність до старших братів) [10, с. 14].

У давньоіндійських текстах студенти зустрічаються з багатозначним терміном «брахман» і повинні знати наступні його філософські значення: «стародавній Бог, жрець, священне слово, говорити загадками, рости, бути сильним, витоки всього сущого і несущого, основа світу» [11, с. 29].

Розуміння терміну включає власні наукові та навчальні дисципліни, вперше було вжито Піфагором (VI ст. до н.е.), який стверджував, що людині не слід вважати себе мудрою. Так, ранніх грецьких мислителів називали «мудрецями (софос)», проте, на думку Піфагора, лише боги можуть бути мудрими. «Я не навчаю мудрості, я зцілюю невігластво», – любив повторювати Піфагор [11, с. 45].

Рання грецька філософія характеризувалася як натурфілософія чи космологія. Аристотель у книзі «Метафізика» позначав предмет філософії як і причини сущого. У оригінальних рукописах Аристотеля назви окремих курсів, ймовірно, були відсутні, й хоча подекуди завдяки вміщеним у тексті посиланням можна було встановити «авторські» назви, в інших випадках назви трактатів з'являлись у більш-менш випадковий спосіб. Найбільш яскравим прикладом такої випадкової назви може слугувати «Метафізика»: це була сукупність книг, названих так лише тому, що вони йшли «після фізики» (meta ta Physika) [12, с. 67].

Поняття «метафізика» стало загальним і багатозначним, воно зустрічається у всіх європейських філософських творах з I ст. до нашої ери по теперішній час. Основний філософський зміст його – «вчення про наддосвідчені засади і закони буття». До цього можна додати і «метафізичне мислення», що заперечує саморозвиток буття. Практично у всіх творах філософів є метафізичне вчення, навіть якщо мислителі не знали цього терміну. Наприклад, «метафізика» у Платона – це метод пізнання, у філософів епохи Відродження – «цариця наук», у І. Канта – систематичне знання, виведене з чистого розуму. Г.В.Ф. Гегель вперше протиставив «метафізику» та «діалектику» як два різні філософські методи [13, с. 30–31].

У наступні часи мислителі по-різному визначали предмет філософії: для представників позитивістської філософії (XIX–XX ст.) – це наука; екзистенціалізму (XX ст.) – існування, сутність людини; американської філософії прагматизму (XIX–XX ст.) – діяльність, здоровий глузд.

Наступною проблемою у викладанні філософії є багатозначність філософських термінів, оскільки сучасний філософський апарат формувався протягом довгого часу, протягом століть. Викладачеві доводиться багато уваги приділяти з'ясуванню значення філософських термінів, категорій, понять, щоб студенти могли правильно розуміти філософські твори. Практика свідчить, що найбільш розумним засобом пояснення термінів залишається саме академічна лекція, можливості якої в наслідок вищезазначених проблем, значно скоротилися.

Важливе завдання при викладанні філософських дисциплін у вищих навчальних закладах України полягає в тому, щоб навчити студентську молодь самостійно осмислювати зміст філософських творів класиків філософської думки, які складають основу філософських знань, не зважаючи на те, що навчальний процес забезпечений великою кількістю навчальних посібників, підручників, енциклопедичних видань. Видається необхідним радити студентам конспектувати оригінальні твори, надавати консультації щодо правил конспектування, допомагати визначити головні та другорядні тези філософських першоджерел. Складання конспектів також є гарною підмогою у підготовці до контрольних заходів – заліків та іспитів.

Розглядаючи питання методологічних особливостей викладання курсу філософії в технічних вищих навчальних закладах, доречно звернути увагу на самостійну роботу студентів, їхню самоосвіту. Важливо усвідомити, що якісна освіта можлива лише разом із самоосвітою – самостійною, систематичною роботою людини щодо засвоєння та закріплення знань, умінь, навичок. Без такої постійно здійснюваної самостійної роботи неможлива ефективна та якісна освіта майбутнього фахівця вітчизняної промисловості.

Зазначимо, що здатність студентів до самоосвіти розвивають педагоги на всіх ступенях навчання, починаючи вже зі шкільної лави, продовжуючи під час навчання в університеті з першого курсу. Особливу роль в цьому відводиться семінарським та іншим практичним заняттям, які мають бути своєрідним полігоном, на якому майбутні фахівці формують професійні вміння й навички. До того ж участь студентів у цих заняттях забезпечує оптимальні умови для інтелектуального розвитку особистості, оволодіння раціональними методами та прийомами практичної науково-дослідницької діяльності, формування соціальної зрілості, активності майбутніх фахівців.

Розробка методичних вказівок, видів та форм проведення семінарських занять, вимоги до їх організації та підготовки мають всі вищі навчальні заклади України [14], але на жаль, слід констатувати сталу тенденцію скорочення часу на проведення цих видів навчання. Більш того, згадуються часи, коли у вузах України проводилося викладання цілого комплексу філософських дисциплін, а саме таких курсів, як «Логіка», «Етика», «Естетика», «Онтологія», «Теорія пізнання», «Соціальна філософія», «Філософія та методологія науки», «Історія зарубіжної філософії», «Історія української філософії», «Філософія науки, «Філософія хімії. За такий короткий час, що відведений на семінари, не завжди виходить розібрати ази філософії, пояснити термінологію, що вже говорити про поглиблене вивчення чи «переформатування» стилю мислення студентів.

Праця викладача складна та відповідальна. Окрім звичайного навчального процесу: лекцій, семінарських занять, консультацій, перевірки контрольних робіт, заліків та іспитів – викладачі працюють над новими лекційними курсами, керують студентськими науковими гуртками, організовують олімпіади, задіяні в агітаційній роботі серед випускників шкіл і коледжів, виступають з доповідями на наукових конференціях та семінарах. До обов'язків викладачів входять підготовка та публікація програм нових курсів лекцій та семінарських занять, видання навчальних посібників, монографій та наукових статей. Робота викладача потребує щоденної напруги всіх інтелектуальних та фізичних сил, проте є вкрай цікавою та важливою.

Висновки. Таким чином, під методологічним підходом розуміємо сукупність провідних ідей, що визначає загальну наукову світоглядну позицію дослідника, вихідний принцип, ключову його наукову позицію та фундаментальні переконання, які становлять основу його методологічної компетентності та дослідницької культури сучасних методологічних підходів, зокрема.

В цілому аналіз та подальше дослідження методики викладання навчальної дисципліни філософія залишаються не тільки актуальними для сучасної педагогіки вищої освіти, але вона потребує також подальших наукових досліджень і розробок. Кожен методологічний підхід сприяє досягненню мети формування студентів як творчих суб'єктів у системі технічної освіти. Як засвідчує практика, сфера «втручання філософії» в науково-технічний процес постійно потребує удосконалення методики викладання дисципліни, що сприяє формуванню філософського мислення, філософської свідомості майбутніх фахівців інженерно-технічної галузі.

Література

1. Йолон П. Методологія науки. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 374.

2. Водянікова І. Ф., Фатхі Т. Б. Методика викладання філософії для магістрівфілософів: Навчальний посібник. Ростов-наДону : Південний федеральний університет, 2008. 102 с.

3. Курлянд З. Н. Педагогіка вищої школи: навчальн. пос. / З. Н. Курлянд, Р. І. Хмелюк, А. В. Семенова. К: Знання, 2007. 495 с.

4. Модернізація системи вищої освіти: соціальна цінність і вартість для України : монографія / М. Михальченко, В. Андрущенко, О. Бульвінська [та ін.]; редкол. : В. Кремень (голова) [та ін.]; рец. : І. Надольний, О. Нельга. Київ: Педагогічна думка, 2007. 223 с.

5. Нагаєв В. М. Методика викладання у вищій школі: Навчальний посібник / В. М. Нагаєв. Київ : Центр навч. літ., 2007. 230 с.

6. Цофнас А.Ю. Гносеология: учебное пособие. Изд. 2-е, испр. И доп. Одеса : Наука и техника, 2011. 248 с.

7. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку XXI століття : монографія / В. Андрущенко, Л. Горбунова, Л. Зязюн [та ін.] ; редкол.: В. Кремень (голова) [та ін.] ; рец. : І. Бичко, Г. Онкович. Київ : Педагогічна думка, 2007. 350 с.

8. Видриган М. В. Методика викладання філософії: Навчальний посібник. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького 2020. 180 с.

9. Янкович Т. Навколо філософії: європейський досвід онлайн-курсів. Тези звітної наукової конференції філософського факультету / Відп. за випуск Л. Рижак, Г. Шипунов. Львів, 2019. С.31.

10.Кудря І. Практична філософія конфуціанства. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філософські науки*. Т. 29 (68), № 1, 2018, С. 19–24.

11. Філософія [Електронний ресурс] : навч. посібник / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019. 368 с.

12. Тихолаз А. «Метафізика» Арістотеля: її склад та історична доля. С. 41. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f6466efb-2bf5-42a7-8225-330a33dd0d18/content (дата звернення: 24.02.2025).

13. Філософія: навчально-методичний посібник для студентів ЗДІА всіх спеціальностей всіх форм навчання / Макушинська Г. П., Калюжний В. С., Товарниченко В. О. та ін.; Запоріз. держ. інж. акад. Запоріжжя: ЗДІА, 2018. С. 30–31.

14. Жмайлов В. М., Лисенко Н.П. Види та форми семінарських занять, вимоги до їх організації та проведення. Практичні, лабораторні, індивідуальні заняття, консультації, колоквіуми. Методичні рекомендації. Суми, 2013. РВВ, Сумський національний аграрний університет, 20 с.

Анотація

Кузнецов О. А. **Методологічні особливості викладання курсу філософії у вищих технічних навчальних закладів України.** – Стаття.

Відповідаючи на питання, в чому сенс навчання, навіщо людині треба вчитися, навіщо людині вивчати філософію, визначимо, що мета дисципліни полягає в тому, що за допомогою філософії формуються навички розумного міркування – самостійного, доказового, контекстуального, критичного – для того, щоб підготувати інтелект до засвоєння нового знання і виховати морально і соціально відповідальну особистість.

Метою дослідження є спроба удосконалення та пошук нових методологічних підходів до викладання науки філософії, адаптації їх до особливостей навчання у технічних вищих навчальних закладах України.

Предметом дослідження, на думку автору, є процес навчання філософії, який не зводиться тільки до простого накопичення філософської теорії, а вимагає також постійного глибокого осмислення філософської проблематики – процесу особистісного і чималою мірою творчого. Самостійне мислення неможливе без опори на систематизовані знання.

У своїй педагогічній діяльності викладач філософії стикається з різними труднощами. Основна з них – це, безумовно, брак часу для ретельного вивчення зазначе-

ної дисципліни. Філософія є обов'язковою дисципліною на всіх факультетах університетів України і на її вивчення відводиться один семестр навчального року, з загальним обсягом 90 годин за навчальним планом. За цей короткий час викладач повинен встигнути розглянути з студентами значний за обсягом філософський матеріал.

Більше того, з введенням надзвичайного стану в регіонах України, перехід викладання на формат онлайн-навчання, з'явилася потреба використання засобів з функціями конференцій, в програмі Zoom.

Суттєве скорочення студентської аудиторії внаслідок неможливості користуватися Zoom, комп'ютерними мережами, обмежене забезпечення електроенергією вимагають від викладача шукати нові можливості продовжувати навчальний процес, виконуючи робочу програму навчальної дисципліни.

Одними з найбільш складних та важливих етапів викладання даної дисципліни слід вважати знайомство студентів з основними поняттями філософської науки, починаючи з самого терміну («філософія», «метафізика»), з'ясування значень багатозначних термінів, що важливо для самостійного вивчення філософських творів, які вивчаються в значному об'ємі. Показано, що найкращому розумінню філософських першоджерел сприяє конспектування творів стародавніх та сучасних філософів. Вказуються різні підходи до викладання філософії залежно від наукового спрямування (гуманітарного, природничо-наукового) факультету вузу.

Висновки. Таким чином, під методологічним підходом розуміємо сукупність провідних ідей, що визначає загальну наукову світоглядну позицію дослідника, вихідний принцип, ключову його наукову позицію та фундаментальні переконання, які становлять основу його методологічної компетентності та дослідницької культури сучасних методологічних підходів, зокрема.

В цілому аналіз та подальше дослідження методики викладання навчальної дисципліни філософія залишаються не тільки актуальними для сучасної педагогіки вищої освіти, але вона потребує також подальших наукових досліджень і розробок. Кожен методологічний підхід сприяє досягненню мети формування студентів як творчих суб'єктів у системі технічної освіти. Як засвідчує практика, сфера «втручання філософії» в науково-технічний процес постійно потребує удосконалення методики викладання дисципліни, що сприяє формуванню філософського мислення, філософської свідомості майбутніх фахівців інженерно-технічної галузі.

Ключові слова: філософія, мораль, особистість, інтелект, університет, комп'ютерні мережі, першоджерела, енциклопедичні видання.

Summary

Kuznetsov O. A. **Methodological features of teaching a philosophy course in higher technical educational institutions of Ukraine.** – Article.

Answering the question of what is the meaning of learning, why a person needs to learn, why a person should study philosophy, we will determine that the goal of the discipline is that with the help of philosophy, the skills of rational reasoning are formed – independent, evidential, contextual, critical – in order to prepare the intellect for the assimilation of new knowledge and to educate a morally and socially responsible personality.

The purpose of the study is an attempt to improve and search for new methodological approaches to teaching the science of philosophy, adapting them to the peculiarities of training in technical higher educational institutions of Ukraine.

The subject of the study, according to the author, is the process of teaching philosophy, which is not reduced only to the simple accumulation of philosophical theory, but also requires constant deep understanding of philosophical issues – a personal and largely creative process. Independent thinking is impossible without relying on systematized knowledge.

In his pedagogical activity, a philosophy teacher faces various difficulties. The main one is, of course, the lack of time for a thorough study of the specified subject. Philosophy is a mandatory subject only at all faculties of universities of Ukraine and one semester of the academic year is allocated for its study, with a total of 90 hours according to the curriculum. During this short time, the teacher must have time to consider with students a significant amount of philosophical material.

Moreover, with the introduction of a state of emergency in the regions of Ukraine, the transition of teaching to the format of online learning has necessitated the use of tools with conference functions, in the Zoom program.

A significant reduction in the student audience as a result of the inability to use Zoom, computer networks, and limited electricity supply require the teacher to look for new opportunities to continue the educational process while fulfilling the working program of the academic discipline.

One of the most difficult and important stages of teaching this discipline should be considered to be familiarizing students with the basic concepts of philosophical science, starting from the term itself («philosophy», «metaphysics»), clarifying the meanings of multi-valued terms, which is important for independent study of philosophical works, which are studied in a significant volume. It is shown that the best understanding of philosophical primary sources is facilitated by taking notes on the works of ancient and modern philosophers. Different approaches to teaching philosophy are indicated depending on the scientific direction (humanities, natural sciences) of the university faculty.

Conclusions. Thus, by methodological approach we mean a set of leading ideas that determine the general scientific worldview of the researcher, the initial principle, his key scientific position and fundamental beliefs that form the basis of his methodological competence and research culture of modern methodological approaches, in particular.

In general, the analysis and further study of the methodology of teaching the academic discipline of philosophy remain not only relevant for modern pedagogy of higher education, but it also requires further scientific research and development. Each methodological approach contributes to the achievement of the goal of forming students as creative subjects in

the system of technical education. As practice shows, the sphere of «philosophy intervention» in the scientific and technical process constantly requires improvement of the methodology of teaching the discipline, which contributes to the formation of philosophical thinking, philosophical consciousness of future specialists in the engineering and technical field.

Key words: philosophy, morality, personality, intellect, university, computer networks, primary sources, encyclopedic publications.

УДК 1.141.130:2.18.304
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.14

Н. С. Куліш
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7044-6767.
кандидатка філософських наук,
доцентка кафедри філософії, соціально-гуманітарних наук
та фізичного виховання
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова,
запрошена учена Університет Манітоби, Вінніпег, Канада

СВІТОГЛЯДНІ ДОМІНАНТИ УКРАЇНЦІВ У КОНЦЕПЦІЯХ ФІЛОСОФІВ ДІАСПОРИ: ІСТОРИЧНА ТЯГЛІСТЬ І СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ

Постановка проблеми. Політичні та соціальні катаклізми на українських землях у ХХ столітті спровокували еміграцію значної частини українських інтелектуалів у країни глобального світу. Ці обставини мали руйнівний вплив на науковий потенціал українства, спричиняючи втрату багатьох цінних кадрів, культурних зв'язків. Однак еміграція також відкрила нові можливості для українських інтелектуалів, дозволивши їм працювати поза межами ідеологічних обмежень і догм, що панували в СРСР. Це створило простір для неупереджених і глибоких досліджень, формування унікальних філософських підходів до осмислення національної самосвідомості, культури та духовних цінностей українців. Аналіз їх ідей дозволяє виявити ключові смислові акценти українського світогляду, що зберігалися та трансформувалися впродовж історії. Вони також відіграли важливу роль у формуванні загального інтелектуального дискурсу української нації, сприяючи її самоусвідомленню. Сучасна глобалізація та виклики, пов'язані з міграційними процесами, роблять вивчення цих концепцій ще більш важливими. Вони допомагають осмислити механізми адаптації українців до нових умов, культурних середовищ. Вивчення світоглядних домінант українців у працях діаспорних філософів сприяє розширенню дискурсу щодо національної свідомості, допомагає краще зрозуміти історичний досвід української спільноти та його вплив на сучасні світоглядні процеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження світоглядних домінант українців представлене у працях багатьох науковців минулого та сьогодення, як в Україні так і за її межами. З-поміж найвідоміших авторів, які вивчали цю проблематику варто виокремити Д. Чижевського, І. Лисяка-Рудницького, І. Мірчука, М. Шлемкевича, С. Ярмуся, В. Шаяна, Ю. Литвиненка, Р. Паклена, М. Шкандрія, В. Зінька, Є. Головаху, О. Шокала, О. Горкушу, І. Козловського, Г. Лозко, Л. Филипович, Ю. Руденка, І. Федорченко та ін.

Мета статті. Проаналізувати світоглядні домінанти українців у концепціях філософів української діаспори, визначити їхні ключові ідейні засади та вплив на формування національної ідентичності. Дослідження спрямоване на виявлення специфіки філософських підходів діаспорних мислителів до осмислення українського світогляду, а також на оцінку їхньої ролі у збереженні культурної та духовної спадщини українського народу в умовах еміграції.

Виклад основного матеріалу. Значний внесок у дослідження національного світогляду українців належить Івану Мірчуку (1891–1961) – діаспорному філософу, історику культури, очільнику та організатору українського наукового життя у Німеччині. Його наукова діяльність значною мірою зосереджувалась на аналізі культурних, історичних та філософських аспектів української ідентичності, що дозволило виявити глибинні структури національного світогляду. Розглядаючи світоглядні домінанти українців, він акцентує увагу на тому, що український народ «виразно селянський» [2, с. 389]. Він споріднений з землею на якій працює тисячі літ і в цьому органічному зв'язку бачить свою найсильнішу зброю, за допомогою якої йому вдалося вижити, на призначеному йому просторі, незважаючи на постійні ворожі навали. Сила землі вкорінена у сутності українців, уможливила їх активну експансивну політику – заселення Далекого Сходу та Південного Сибіру Росії, прерій Канади, територій США [2, с. 389]. На тлі модерної сутності людини, яка відійшла занадто далеко від природи, І. Мірчук пророкує особливу місію українців «І тут виринає перед українським народом роль світового масштабу, а саме повернення цієї світової гармонії, згоди між одиницею та її оточенням, як підстави дальшого розвитку культури» [2, с. 392–393].

Філософ звертає увагу на домінування індивідуалістичного начала у світогляді українців, акцентуючи увагу на належності українства до західної світоглядної орієнтації. Водночас риси індивідуалізму українців досить специфічні. Українець відкидає усі форми співжиття, передумовою яких є сувора дисципліна й повне під-

© Н. С. Куліш, 2025

порядкування волі вищого, забуваючи зовсім, що така позиція має згубний вплив для спільноти та й самого українця. «В нашій історії маємо, на жаль, аж надто багато прикладів того, як вибуялий індивідуалізм у великій мірі придушував витворення традиції, як державотворчого чинника і тим самим перетворював історичне існування цілої нації в гру нескоординованих, відосередкових сил, що через брак поважніших змагань до скупчення мусіли стати катастрофою для цієї людської спільноти» [2, с. 397].

На думку Мірчука, в основі українського світогляду домінує ідеалістична риса. «Ідеалістичне наставлення українців проявляється головно в тому, що всіма їхніми думками й вчинками керують не загальні категорії розуму, а в першу чергу суб'єктивні чинники, що своє джерело мають у почуванні та волі» [2, с. 394]. Тому не об'єктивна правда, а правда з домішками фантазії, «правда» в українців така, якою ми хочемо її мати, творить підставу наших рішень та вчинків» [2, с. 394].

Одним з ключових елементів українського світогляду є домінування чуттєвих крайнощів, він зазначає, що українці здібні до безмежного захоплення, одушевлення, однак після першої ж невдачі впадають у зневіру, стан повного розчарування, цілковитої втрати інтересу до подальшої праці. Ця риса властива і для почуття любові, яке «... обертається з якоїсь маловажної причини в свою протилежність, у розумово незбагненну, але чуттєво зрозумілу ненависть» [2, с. 398].

Критично філософ оцінює волю українців, зауважуючи: «Кермована почуттям, а не розсудком, воля не виявляє твердости, витривалости, плановости, а підлягає хитанням мінливих почувань, які в короткому часі попадають з одної екстреми в другу. В результаті бачимо побіч періодів напруженої майже надлюдської активності й захоплення, часи повної пасивності й неоправданої нічим розпуки» [2, с. 401].

Перевага почуттів і панівна роль любові, на думку І. Мірчука, є підставою для глибокої релігійності українців. «Універсальність, пошана перед кожним глибоко відчутим релігійним пафосом, терпимість супроти прихильників іншої віри, зацікавлення не формою, а в першу чергу змістом церковної догми – ось характерні риси українського духа на релігійному полі» [2, с. 403–404].

Отже, Іван Мірчук розглядав світогляд українців, як унікальне поєднання начал, де провідну роль відіграють етичні цінності, індивідуалізм, релігійність, зв'язок з природою.

Оригінальні дослідження національної філософії, світоглядних домінант, психології та ментальності українців належать Миколі Шлемкевичу (1894–1966) – філософу, публіцисту, громадсько-політичному діячу у США. У праці «Загублена українська людина» він пропонує типологію української людини (людини середини XX ст., примітка авторки), в рамках якої виокремлює кілька основних моделей, що відображають характерні риси національної психіки та світогляду. Зокрема, він аналізує соціокультурні типи, які сформувалися в історичному контексті розвитку українського народу, та їх вплив на національну ідентичність. М. Шлемкевич виокремлює такі типи української людини, як:

– «старосвітський поміщик» – тип людини байдужої до навколишньої дійсності, схильний до пасивності та споживацтва, особливу цінність для якого становлять матеріальні задоволення, зокрема їжа [3, с. 17–18];

– «гоголівська людина» – конформіст, прислужник імперіям, господарям, який пристосовується до нових умов та обставин, нівелює, забуває, приховує власне походження та коріння [3, с. 19];

– «сковородянська людина» – людина, що не могла знайти місця у новому світі, тому надала перевагу відданості духу без огляду на потреби життя. «Наша сковородянська людина вміє креслити свої циркуляри у такій віддалі від життя, що ніхто й не рветься каламутити її невинну роботу» [3, с. 21];

– «шевченківська людина» – ця людина усвідомлена в собі, йде вперед через перешкоди, щоб на переломі століть, між 19-им і 20-им, досягти свого духового оформлення, завершення [3, с. 22]. Ідеалом шевченківської людини є знання та справедливість, моральним орієнтиром – вільний дух [3, с. 23]. Саме шевченківська людина стояла біля витоків державотворчих процесів перших десятиліть XX ст. і не змогла їх втримати.

На думку філософа, поразка українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. висунула в авангард мислення і діяння ідею «сильної людини», яка відповідала б ідеологічним та політичним запитам свого часу. Це призвело до формування нових моделей світогляду, які нерідко суперечили традиційним уявленням про українську особистість. Прикладами таких типів слугують:

– «сильна хліборобська людина» – сильна людина, глибоко вкорінена в традицію, готова створити і втримати державу;

– «сильна пролетарська людина» – укорінена у пролетарську дійсність;

– «сильна людина» (донцовська) – представник ірраціональної волі, прихильник волюнтаризму, руйнівник догм [3, с. 28–29].

Жорна історії XX століття не дали шансу зреалізувати ідею жодної з «сильних людей». Сильну хліборобську людину змів більшовизм, винищивши голодом, загнавши в колгоспи; сильна пролетарська людина не встояла «в зударі з сильною комуністичною людиною московського хову» [3, с. 30] та була розстріляна, скін-

чила життя самогубством, була загнана в глибоке душевне підпілля; донцовська сильна людина перейшла з практики в теорію, публіцистичну і літературну декламацію [3, с. 30]. Таким чином у міжвоєнні роки в Україні утворився вакуум, що призвів до руйнування традиційних соціокультурних структур і викликав значні зміни в світоглядних орієнтирах українства.

У часи Другої світової війни та у повоєнні роки сформувався тип «розгубленої людини» одна частина якої залишилася в УРСР, інша емігрувала. «Ми утратили рідну землю, що нас в'язала. Ми утратили й той рідний, спільний для нас колись голубий небосхил, упорядкованих і своєчасних ідей, наш живий світогляд. На перехресті доріг стоїть українська душа в латаній свитині, зшитій із поношених і потертих мислей» [3, с. 34]. На тлі розгубленої людини по обидва боки кордону українського світу продовжилось формування нових типів людини:

– «порядної червоної людини» – пристосованої до потреб комуністичної держави [3, с. 80]. З одного боку, така людина була чесною, дисциплінованою, з іншого – її моральність визначалася ідеологічними нормами, а не внутрішнім етичним вибором. Така людина жила за принципами колективізму, підпорядковуючи особисті погляди офіційній доктрині, була некритичною до влади, байдужою до нових ідей;

– «порядної людини», яка тривалий час перебувала в еміграції, жила відповідно до моральних принципів, була самодостатньою, дотримувалася традиційних цінностей, керувалася почуттям відповідальності не лише за власне, але й за суспільне благо. Почуття відповідальності за суспільне благо стає підґрунтям формування «ідейної людини» [3, с. 71].

– «Ідейна людина це вже інший стиль життя, несений іншим моральним ідеалом. Замість замкнутости в родинному егоїзмі, маємо тут на першому місці службу суспільству» [3, с. 72]. Саме завдячуючи «ідейній людині» та за підтримки «порядної людини» в українській діаспорі було налагоджено цілісне українське культурно-суспільне та релігійне життя, продовжено процеси формування та збереження української ідентичності. З плином часу відбулося розщеплення ідейної людини, та її повернення лише до статусу «порядної людини». «А часті й голосні маніфестації, щораз рідше відвідувані, це милий і невинний спогад юних днів, днів весни, і трохи недорога данина далекій батьківщині, данина, якою окуплюється чиста совість і новий блаженний сон духа нової порядної людини» [3, с. 86]. Філософ намагається показати кризу сучасного йому світу української діаспори. У гонитві за матеріальним достатком, благополуччям, статусністю, його сучасники дедалі частіше віддаляються від ідейних спрямувань українського руху, асимілюючись у реаліях самодостатнього безідейного життя.

Слушними є думки М. Шлемкевича про джерела українського світогляду. На його думку, село і місто є основою українського світу. Село «Це світ молодої душі. В ній діють різні сили: воля, почування і розум – і всі разом дають оту чарівну, справді людську симфонію. В тім сердечнім світі правлять також рідні звичаї, що стають розумним законом. Той світ визнає одну непорушну мораль» [4, с. 26]. Місто народжується з села, в початковій своїй стадії не втрачає сільського характеру, навіть деякі 100-тисячні міста нагадують «розбуяні села» [4, с. 26]. Столиця України Київ зроджена з української душі, «близька до Бога і до природи» [4, с. 26]. Філософ зазначає, що місто «... це справа зосередження нашої мислі і волі, і створення нашого життєвого центра, це справа перетворення народної плазми в упорядкований організм» [4, с. 27]. Внаслідок свідомої політики поляків та московитів українські міста тривалий час були не українськими. Українцям спеціально не давали суспільно дозрівати, насильно тримали в сільській первісності, тому досить часто українські міста були штучними витворами, не зродженими з українських потреб, містами каліцтва, насилля над українським життям [4, с. 27].

Типологія людини М. Шлемкевича, його розуміння джерел світогляду українців дають змогу глибше зрозуміти особливості української ідентичності та її еволюцію у різні періоди.

Зважаючи на контекст українського сьогодення, особливо актуальними, пророчими видаються розмірковування, щодо світоглядних домінант українців, діаспорного філософа з Канади Володимира Шаяна (1908–1974). На його думку, «... характер нашого народу, радше миролюбивий і лагідний, живий і життєрадісний» [1, с. 13]. Попри миролюбний характер українців, геополітичні умови їхнього проживання сприяли формуванню специфічного образу воїна-героя «Герой, що так пробудиться не буде героєм розбою і здобичництва, – це буде оборонець ладу, добра, повноти щастя і радости на землі» [1, с. 13], «Це буде той Лицар Правди і Справедливости, що на нього жде історія заблудженого людства. Він не зразу пізнає свою силу, свою потугу, він не відразу пізнає горішню Вежу свого призначення, але він пробуджується до чину саме як герой» [1, с. 14]. В. Шаян зауважує, що священний героїзм українців присутній впродовж її історії «Відкривши і визначивши його природу, відкриваємо його в цілій історії України, як її рушійну силу, як основну рису українського національного характеру і світовідчування, що зумовлює велич історії України і весь її дотеперішній трагізм у борні з переважаючими силами оточення, яке при-

ймало становище ненависти, неправди, кривди, визиску, неволі, деспотії, сваволі, людовбивства і всіх інших злочинів проти людства» [1, с. 11]. Історичними прикладами героїзму українців є період Козаччини, національно-визвольні змагання 1917–1921 рр., а також боротьба Української повстанської армії. Автор акцентує увагу на звитяжних подвигах захисників під Крутами та в містечку Базар, які стали символами героїзму, жертовності молодого покоління у боротьбі за незалежність. Окремо підкреслюється самопожертва та героїзм воїнів УПА. Філософ переконаний, що український героїзм, українська збройна сила служить не тільки праву, але й найбільш сміливим ідеалам людства [1, с. 28].

Концепцію світоглядних домінант українців побудовану на основі релігійного чинника презентує Степан Ярмусь (1925–2015) – канадсько-український релігійний, громадський, культурний діяч, богослов, філософ. Він першим увів до українського філософського дискурсу поняття духовість, відрізняючи його від широко вживаного «духовність». На його думку, українці мають специфічне розуміння духу християнства, тому спосіб їх християнського практикування та життя залежить насамперед від духовості. Ярмусь зазначає, що духовість це уся свідома активність людського духа, яка веде й підносить людину до ідеалу добра – до того, що її облагороднює, допомагає людині нормувати і заспокоювати її вроджені потяги та стремління до вищого ідеалу [5, с. 30]. Духовість людини складає та її активність яка виходить зі спонук Віри, Надії та Любові. На основі такого розуміння філософ здійснює спробу структурування та класифікації духовості. Так, до категорії Віри він відносить: активність людського духу, релігійну свідомість, практичну релігійність, знання, богопізнання, побожність, моління, богобійність, етичність, самовдосконалення, духовну розсудливість, зорієнтованість. Складниками Надії є упевненість, довірливість, безжурність, життєрадісність, вдячність, працьовитість, творчість, подвижність, мужність. До категорії любові належать: добродушність, людяність, зичливість, приязнь, вірність, стійкість, співчутливість, милість, жертовність, посвяту [5, с. 31]. У своїй класифікації дослідник виокремлює основні складові духовості, пов'язані з релігійністю, моральними нормами, історичною пам'яттю та традиціями. Вона дає змогу усвідомити вплив духовних чинників на суспільні процеси та культурний розвиток, демонструє тяглість світоглядних установок українців.

Зважаючи на те, що духовість історичний феномен і вона змінюється у часі, залежно від соціальних, культурних, політичних та релігійних умов, у яких живуть люди, Ярмусь виділяє специфічні риси дохристиянської духовості, духовості княжої доби, доби козаччини, періоду національного відродження, української духовості XX ст.

В контексті нашого дослідження, важливим є розгляд періоду духовості XX ст., оскільки він допомагає зрозуміти як формувалися сучасні цінності, ідентичність, соціальні процеси в Україні. Духовність українців у цей час зазнала значних трансформацій через війни, репресії, тоталітарний режим, еміграцію, боротьбу за незалежність, тому, на нашу думку, її прямі та не прямі наслідки визначають духовні орієнтири українців сьогодення.

Не можна не погодитись з С. Ярмусем, що чи не найбільш руйнівний вплив на духовність українців XX ст. мала «совєтизація людини». «Сам факт, що підсовєтська людина не знає привілею свобідного духовного розвитку позбавляє її багато дечого; наприклад, концепт свободи є їй трудним для збагнення» [5, с. 192]. Натомість духовно вона укріплена у спільноту людей *homo sovieticus* – заляканих, затероризованих селян та робітників, які навчилися затаювати свої внутрішні переживання так старанно, що на їх обличчях не відображується нічого, крім таємничого страху та терпіння [5, с. 193].

Національною катастрофою духовості українства став голодомор 1932–1933 рр., радянська влада посягнула на найбільшу святиню українця – землю, тому віддалення від рідної землі означало віддалення від самих основ, резервуару живучості. Бо саме земля сформувала українців такими як вони є [5, с. 194]. Трагедія голоду зробила багатьох з цих жертв інтровертами, недовірливими, боязкими, підозрілими, таємничими з відчуттям провини. Зазначені риси спотворюють та обмежують духові риси людини, породжують непорозуміння [5, с. 194].

На думку Ярмуся, значні зміни духовості українців у XX столітті були спровоковані безбожницькою ідеологією радянської влади її ворожим ставленням до релігії. «Комунізм, воюючий атеїзм поборюють духовість людини систематично, бо вони ідеологічно і програмово борються проти всього духового» [5, с. 195]. Упродовж десятиліть, позбавлені духовної опори, українці зрештою стали носіями специфічного релігійного світогляду, в якому традиційні вірування змішувалися зі світськими уявленнями та культурними рудиментами християнства. Такий релігійний мікс зрештою спровокував не лише різноконфесійний релігійний бум у часи розвалу радянського союзу, та перші роки незалежності України, але й пошук альтернативних філософських ідеологій, альтернативних концепцій духовності.

Філософ зазначає, що важким ударом для духовності українців була Друга світова війна, яка призвела українську людину до нечуваного

духового опорожнення та постійних есхатологічних, апокаліптичних очікувань [5, с. 196]. Як наслідок поширення серед значної маси населення відчуття історичної приреченості, що впливало на суспільну пасивність і схильність до фаталізму.

Доволі відмінною була духовність цього періоду в українців діаспори, особливо Північної Америки. Зі слів Ярмуся, домінуючим фактором духовості людей був народницький радикалізм, привнесений з Галичини першими українцями-емігрантами, елементи радикалізму були необхідними, без них не можливо зрозуміти сутності духового життя сьогодення (йдеться про кінець ХХ ст., примітка авторки). Саме народництво провело колосальну просвітницьку, українізаційну, організаційну працю, водночас «воно розводнило авторитет духовенства та пришвидшило процеси секуляризації духового життя» [5, с. 197]. На тлі модерних віянь середини ХХ ст., розцерковлення набуло сталих виразів як і секуляризація людини взагалі [5, с. 198].

Однак, як зазначав філософ, секуляризаційні процеси у діаспорі спровокували унікальне, переважно діаспорне явище, поширене серед молоді – український культуралізм, «який став доказом великої живучості української людини й українського духа взагалі» [5, с. 198] «Істоту цього культуралізму становить спонтанне, часом пристрасне захоплення своєю національною культурою, звичаями, фольклором, різними народними обрядами, звичаєвими діями. Це захоплення супроводиться стремлінням пізнати символічну суть цих дій та явищ.. отже і переживання їх в особистому досвіді» [5, с. 199].

Не позбавлена духовність діаспори і негативних рис, з-поміж яких філософ виділяє: позбавлене сенсу партійництво, кар'єризм, снобізм, простодушність, психозу збереження всяких національних вартостей, зауважуючи «… мені здається, що за нашою «музейністю» криється велика безодня безнадії; мені здається якщо б ми додавали більше зусиль не на збереження здобутків минулих поколінь, а на збереження української людини, на збереження і постійне оживотворювання саме української духовості, то та духовість будила б і зворушувала б дітей наших поколінь в далеко дальшому майбутньому, ніж це може вчинити мертва культура музеїв» [5, с. 5].

Висновки. Дослідження світоглядних домінант у концепціях філософів української діаспори – І. Мірчука, М. Шемкевича, В. Шаяна та С. Ярмуся – засвідчує спільне прагнення до осмислення національної ідентичності крізь призму культурно-історичних та філософських чинників. Водночас різні автори, при позірній спільності, акцентують увагу на специфічних аспектах. І. Мірчук аналізує традиційні постулати функціонування українського світогляду, М. Шлемкевич, досліджуючи світоглядні домінанти, формує типологію людини в контексті суспільно-історичних умов, С. Ярмусь зосереджується на релігійному началі сприйняття світу, В. Шаян виокремлює концепт героїки в контексті світоглядних орієнтирів українства.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на порівняльний аналіз концепцій вищезазначених філософів діаспори із сучасною філософською думкою, а також впливу цих ідей на сучасну світоглядну парадигму українців.

Література

1. Володимир. Священний героїзм як основа українського національного світогляду. Лондон : Орден, Українська видавнича спілка у Лондоні, 1964. 31 с. *diasporiana.org.ua*. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/14026/file.pdf.

2. Мірчук І. Світогляд українського народу. Філософські студії. Мюнхен : Druckerei &Verlag Steinmeier, 2006. 582 с.

3. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Нью-Йорк : Друкарня Р. Крупка – М. Пирський, 1954. 163 с. *diasporiana.org.ua*. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/25519/file.pdf.

4. Шлемкевич М. Прогулька до великої столиці. Гутірка при ватрі про світогляд і характер. Регенсбург : Пласт, 1947. 33 с. *diasporiana.org.ua*. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13173/file.pdf.

5. Ярмусь С. Духовість українського народу. Короткий орієнтаційний нарис. Вінніпег : Товариство «Волинь», 1983. 227 с.

Анотація

Куліш Н. С. **Світоглядні домінанти українців у концепціях філософів діаспори: історична тяглість і сучасний контекст.** – Стаття.

У статті розглянуто світоглядні домінанти українців через призму концепцій філософів української діаспори ХХ століття. Дослідження охоплює окремі праці Івана Мірчука, Миколи Шлемкевича, Володимира Шаяна та Степана Ярмуся. На основі аналізу їхніх ідей виявлено ключові світоглядні риси українців, що формувалися впродовж історії та зазнали впливу еміграції, політичних репресій і глобалізаційних процесів.

У статті проаналізовано внесок І. Мірчука, який наголошував на органічному зв'язку українців із природою, їхній селянській ментальності, індивідуалізмі та глибокій релігійності. Водночас його критика українського індивідуалізму як чинника, що ускладнював державотворчі процеси, залишається актуальною для сучасного українського суспільства.

М. Шлемкевич розробив типологію української людини, у якій відзначив суперечливість між традиційними та модерністськими рисами національного характеру. Його аналіз включає такі типи, як «старосвітський поміщик», «сковородянська людина», «гоголівська людина» та «шевченківська людина». Окрему увагу приділено трагізму типів «сильної людини», «розгубленої людини» та «ідейної людини»,

що відображають зміни ментальності українців під впливом історичних катаклізмів. Філософ також визначає два ключові джерела українського світогляду – село та місто.

Особливий акцент зроблено на концепції В. Шаяна, який розглядав героїзм як основу українського світогляду, що визначає історичну місію українців у боротьбі за справедливість.

Проаналізовано також концепцію С. Ярмуся, побудовану на релігійному чиннику, у якій духовість постає як ключовий фактор національного самовизначення. Розглянуто наслідки «совєтизації» людини для морально-етичних орієнтирів українців, а також особливості світоглядних домінант українців у діаспорі Канади та США.

Стаття підкреслює значення діаспорної філософської думки для сучасного осмислення національної ідентичності та адаптації українців у глобальному світі.

Ключові слова: світогляд, українці, діаспора, І. Мірчук, М. Шлемкевич, В. Шаян, С. Ярмусь.

Summary

Kulish N. S. **Worldview dominants of Ukrainians in the concepts of diaspora philosophers: historical continuity and contemporary context.** – Article.

The article examines the worldview dominants of Ukrainians through the lens of the concepts developed by 20th-century Ukrainian diaspora philosophers. The study focuses on the works of Ivan Mirchuk, Mykola Shlemkevych, Volodymyr Shayan, and Stepan Yarmus. Based on an analysis of their ideas, the article identifies key worldview traits of Ukrainians that have evolved throughout history under the influence of emigration, political repression, and globalization.

The article explores the contributions of I. Mirchuk, who emphasized the organic connection between Ukrainians and nature, their agrarian mentality, individualism, and deep religiosity. At the same time, his critique of Ukrainian individualism as a factor that complicated state-building processes remains relevant in contemporary Ukrainian society.

M. Shlemkevych developed a typology of the Ukrainian individual, highlighting the contradiction between traditional and modernist aspects of the national character. His analysis includes types such as the «Old-World Landowner,» the «Skovoroda-Type Person,» the «Gogol-Type Person,» and the «Shevchenko-Type Person.» Particular attention is given to the tragic nature of the «Strong Person,» the «Lost Person,» and the «Ideological Person,» which reflect the transformation of Ukrainian mentality under historical upheavals. The philosopher also identifies two key sources of the Ukrainian worldview: the village and the city.

Special emphasis is placed on V. Shayan's concept of heroism as the foundation of the Ukrainian worldview, which defines the historical mission of Ukrainians in their struggle for justice. The article also analyzes S. Yarmus's concept, based on religious factors, in which spirituality emerges as a key element of national self-determination. It examines the consequences of «Sovietization» for the moral and ethical values of Ukrainians, as well as the distinctive worldview dominants of Ukrainians in the diaspora, particularly in Canada and the United States.

The article highlights the significance of diaspora philosophical thought in contemporary reflections on national identity and the adaptation of Ukrainians in a globalized world.

Key words: worldview, Ukrainians, diaspora, I. Mirchuk, M. Shlemkevych, V. Shayan, S. Yarmus.

УДК 141.319.8:316.774:004.8
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.15

А. О. Лемпій
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-2791-565X
кандидат філософських наук,
викладач кафедри соціально-економічних дисциплін
Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського

ВІД ГАДЖЕТА ДО «НАДРЕЧІ»: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПЕРСОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЕПОХУ ГЕНЕРАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Починаючи з 2007 року, коли світ побачив перший Iphone, а інтернет вступив в епоху Web 2.0 з появою таких віртуальних мереж як Facebook (2004), YouTube (2005), Twitter (2006), людство поступово влилось в епоху візуальних гаджетів. Це стало поворотним моментом у історії технологічного розвитку, який радикально трансформував структуру повсякденного життя. Гаджети перестали бути просто технічними засобами і перетворились на невід'ємних супутників людського існування, медіаторів нашого досвіду, комунікації та дозвілля. Смартфони, планшети та інші персональні пристрої створили новий вимір людської повсякденності, де цифрова та фізична реальності перебувають у постійному взаємопроникненні. Ці пристрої не просто змінили спосіб виконання певних задач – вони фундаментально переформатували наше розуміння простору, часу, соціальних зв'язків та власної ідентичності.

Ця фундаментальна трансформація способу життя породжує низку **важливих філософських питань** щодо природи та меж людської суб'єктивності в епоху тотальної технологізації. Як змінюється наше розуміння власного "Я" в умовах постійної взаємодії з персональними технічними пристроями? Яким чином технологічні медіатори впливають на процеси самоідентифікації та конструювання особистісних наративів? Ці питання набувають особливої актуальності в контексті розвитку генеративних технологій та систем штучного інтелекту, які демонструють безпрецедентну здатність до імітації людських когнітивних процесів.

Особливої гостроти цій проблематиці надає те, що сучасні технологічні трансформації відбуваються з небаченою раніше швидкістю, випереджаючи наше теоретичне осмислення їхніх наслідків. Якщо попередні технологічні революції залишали людству достатньо часу для адаптації та рефлексії, то сьогодні ми змушені осмислювати радикальні зміни в режимі реального часу. Це створює унікальну ситуацію, коли філософська рефлексія має не лише описувати та пояснювати існуючі явища, але й намагатися передбачити потенційні антропологічні наслідки технологічних інновацій, що перебувають на етапі становлення.

Проблематика впливу сучасних технологій на формування персональної ідентичності перебуває у фокусі міждисциплінарних досліджень, об'єднуючи філософів, соціологів та дослідників медіа. У цьому контексті **можна виділити декілька ключових напрямків досліджень та їхніх представників.**

Фундаментальні роботи Бернарда Стіглера, зокрема його праця "Техніка та час" [18], заклали теоретичне підґрунтя для розуміння нерозривного зв'язку між технічною еволюцією та розвитком людської свідомості. Стіглер розглядає технічні об'єкти не просто як інструменти, а як конститутивні елементи людського досвіду, що визначають способи нашого сприйняття та взаємодії зі світом. Його концепція "епіфілогенезу" – еволюції через технічні об'єкти – стала важливим внеском у розуміння антропологічних аспектів технологічного розвитку.

Значний внесок у розуміння проблеми зробив Девід Чалмерс [3], який у своїй нещодавній роботі "Реальність +: Віртуальні світи та проблеми філософії" (2022) пропонує революційний погляд на онтологічний статус віртуальної реальності [3]. Його аргументація щодо "реальності" віртуальних світів суттєво доповнює більш ранні дослідження Ніколаса Негропонте [12] та Говарда Рейнгольда [14] щодо природи цифрового досвіду.

Важливе місце в дослідженні проблеми займають роботи Поля Вірільо [22], особливо його концепція "дромосфери" та "естетики зникнення". Його аналіз впливу швидкості на перцептивні процеси знаходить продовження в сучасних дослідженнях Шеррі Теркл, яка у своїх роботах "Життя на екрані" [20] та "Самотні разом" [19] аналізує психологічні аспекти цифрової комунікації та їх вплив на формування ідентичності.

Окремої уваги заслуговують дослідження Бруно Латура [10] в рамках акторно-мережевої теорії, які розвинули його послідовники, зокрема Джон Ло [11] та Мішель Каллон [2]. Їхні роботи пропонують методологічний інструментарій для аналізу складних взаємодій між людьми та технологічними об'єктами. Цей напрямок досліджень знаходить своє продовження в роботах Ендрю Фінберга, який розвиває критичну теорію технології.

© А. О. Лемпій, 2025

Важливий внесок у розуміння проблеми зробили представники постфеноменологічної школи, зокрема Дон Айді [9] та Пітер-Пол Вербек [21]. Їхні дослідження медіації технологічного досвіду та концепція "технологічної інтенціональності" допомагають зрозуміти, як технології впливають на наше сприйняття світу та самих себе.

У контексті дослідження штучного інтелекту та його впливу на людську ідентичність важливими є роботи Деніела Деннета [4] та Дерека Парфіта [13], які досліджують природу свідомості та персональної ідентичності. Їхні ідеї знаходять продовження в дослідженнях Люсіано Флоріді [6], який розробляє концепцію "інфосфери" та досліджує онтологічні аспекти цифрової реальності.

Проте, незважаючи на значний обсяг досліджень, **низка аспектів проблеми залишається недостатньо вивченою**. Зокрема, потребує глибшого аналізу вплив генеративних технологій на процеси формування персональної ідентичності. Малодослідженим залишається феномен "технологічного Іншого" в контексті новітніх систем штучного інтелекту. Недостатньо розробленими є питання етичних наслідків прагматичної суб'єктивації техніки в повсякденному житті.

Особливої **актуальності** набуває потреба в інтеграції різних філософських підходів – від континентальної феноменології до аналітичної філософії свідомості – для створення комплексної теоретичної рамки, що дозволила б адекватно осмислити нові форми людино-машинної взаємодії в епоху генеративних технологій.

Мета статті. В статті здійснено філософське осмислення трансформації персональної ідентичності в контексті розвитку генеративних технологій з метою виявлення фундаментальних векторів впливу персональних пристроїв на формування ідентичності. Дослідження спрямоване на виявлення ключових векторів впливу сучасних технологій на процеси самоідентифікації та прогнозування потенційних антропологічних наслідків подальшого розвитку людино-машинної взаємодії в епоху генеративного штучного інтелекту.

В повсякденності "людина є тим, чим вона зайнята" [8, с. 267], а історія сучасної повсякденності – це оповідання про техніку. Як влучно зазначав Бернард Стіглер, сутність людини нерозривно пов'язана з її технічною діяльністю, а історія людства може бути прочитана як історія технічної еволюції. Стіглер наголошував на тому, що технічні об'єкти не просто доповнюють людське існування, але й формують саму структуру людської темпоральності та свідомості [18, с. 97–101]. Згідно з його концепцією, технічні артефакти виступають не лише як інструменти, але як конститутивні елементи людського досвіду, що визначають способи нашого сприйняття та взаємодії зі світом.

Масштаб впливу візуальних гаджетів на всі сфери людського існування є настільки широким, що ми досі до кінця не охопили ті зміни, які настали з їх появою. Однак, якщо сконцентруватися саме на проблемі персональної ідентичності, тут можна виділити три основних вектори впливу.

Перший вектор спрямований на ідентичність тіла і пов'язаний із вторгненням техніки в тілесний простір, за допомогою якого людина контактує зі світом. Вбудовуючись у наші тілесні відчуття та виконуючи функції, що є аналогічними і неподільними з нашими фізіологічними можливостями (чути, відчувати, бачити об'єкт), гаджет сприймається як частина власного тілесного простору. Як наслідок, він стає частиною тієї третьої сторони пізнання світу, завдяки якій конструюється суб'єктивна реальність. Я не думаю про існування телефону, коли роблю дзвінок або пишу повідомлення, так само як не думаю про свої очі, коли бачу об'єкт. «Особливим для того, що є у нас під рукою, є те, що воно, так би мовити, відступає від характеру підручності, щоб бути справді підручним» [8, с. 93]. Як тільки я сприймаю щось за допомогою гаджета, я віддаляюся від самобутнього існування цього засобу.

Другий вектор реалізується в ідентичності зайнятості. Він базується на "магічній" самостійності персональних пристроїв та гедоністичному сприйнятті людиною цієї автономності. Гаджетам властивий антропоморфізм, вони повторюють деякі особливості свідомості людини, зокрема уяви, аби ми могли більш ефективно з ними взаємодіяти і отримували більше сенсорної органічності. Якщо, наприклад, на знаряддях праці, механічних машинах або меблях чітко спостерігається відбиток людського образу та присутності, то «на автоматизовані вироби проектуються вже не жести, енергія, потреби, тілесний образ людини, але самостійність її свідомості, її здатність контролю, її індивідуальність, її поняття про себе» [1, с. 112]. Перенесення ментальних функцій на техніку утворює виняткову "примочку" мислення. Гаджет у своїй діяльності з людиною "прищеплюється" не лише до тіла, але й до свідомості, формуючи єдиний механізм уяви. У фігуральній моделі це можна уявити як своєрідний "протез" думки.

Третій вектор проявляє себе через вплив на конституювання ідентичності в речовому світі. Персональна техніка, виходячи зі своїх можливостей накопичувати і зберігати наративні елементи історії власника, репрезентує особистості її ідентичність у "надречових" масштабах. У часи дозвілля людина може переглядати фото, що зберігаються в її гаджеті, поповнювати їх, гортати історію повідомлень і відвідувань сайтів, згадуючи те, про що турбувалася місяць тому. Завдяки гаджету особистість може бачити образи самого

себе в минулому і робити висновки відповідно до уявлення про себе теперішньому. Для окремих індивідів віддати сторонній людині гаджет є рівнозначним тому, щоб дати прочитати особистий щоденник. Ступінь акумуляції гаджетом оповідей про свого власника дуже висока і багатогранна. Саме тому моя персональна техніка, виходячи з глибини її значень і їх динамічного накладання один на одного, є "надріччю".

Однак час не стоїть на місці – сучасний технологічний горизонт демонструє виразні ознаки наближення принципово нової техніки, яка може змінити наше буття так само радикально, як свого часу змінили його мобільні пристрої після 2007 року. Спираючись на попередній досвід технологічних трансформацій, ми можемо висунути обґрунтовані припущення про потенційний вплив цієї техніки на процеси самоідентифікації та конструювання людської суб'єктивності.

Вочевидь, майбутня технологічна "надріч" буде характеризуватися тенденцією до ще глибшої інтеграції в людську повсякденність. Враховуючи особливості попередньої "сателітної" парадигми, вона, вочевидь, також буде тяжіти до не інструментального існування і може стати топологічним продовженням людського тіла та свідомості. Хоча наразі й складно передбачити точні технічні особливості "нового гаджета", можна окреслити домінуючий вектор розвитку – максимальне розмивання меж між технологічним явищем та людською винятковістю.

Так, однією з визначальних характеристик нової техніки стане ще більш акцентована орієнтація на імітацію людських ментальних станів та процесів. Ця особливість знаменує собою якісно новий етап у розвитку людино-машинної взаємодії, де технічні системи не просто виконують запрограмовані алгоритми, а демонструють здатність до емуляції людської когнітивної діяльності. Такий розвиток подій неминуче призведе до подальшого розмивання традиційних розмежувальних ліній між реальним та віртуальним вимірами людського досвіду, створюючи новий гібридний простір існування, де технологічні системи функціонують як продовження людської свідомості.

Деякі філософи-дослідники уже наголошують на тому, що грань між віртуальним та реальним, як ми її собі уявляємо в буденному розумінні, є доволі умовною. Зокрема, Девід Чалмерс в своїй останній роботі "Реальність +: Віртуальні світи та проблеми філософії" [3] наголошує на онтологічному значенні віртуальних світів та речей, вказуючи на те, що вони не менш "реальні", ніж світ який ми називаємо фізичним. В доказ своїх слів Чалмерс наводить різні аргументи: по-перше, наш досвід у віртуальному світі є таким же "реальним" з точки зору суб'єктивного сприйняття, по-друге, неможливо доказово встановити відмінність між фізичною та віртуальною реальностями. Окрім того, і це по-третє, реальність визначається не фізичною природою, а складністю інформаційних процесів, а віртуальні світи мають внутрішню структуру, правила та закономірності, подібні до фізичного світу. Реальність, згенерована комп'ютерною програмою, – звісно є особливою, однак не менш реальною. "Віртуальні об'єкти та віртуальні події не є звичайними фізичними об'єктами, але вони все одно реальні" [3, с. 197].

Нова "надріч" буде поглиблювати процес "віртуалізації" нашого дозвілля та повсякденного побуту. Як уже підкреслювалось вище, все більше явищ, що будуть являтися нашій свідомості, матимуть цифрове або ж "змішане" походження. Широке практичне та комерційне втілення цифрових нейромереж, що є технологічним моделюванням способу функціонування людського інтелекту, уже зараз надає значно досконаліші можливості до імітації окремих ознак людської свідомості, ніж їх мали гаджети епохи "Web 2.0". Цей факт переносить питання: "чи є досконала імітація онтологічно рівнозначною біологічній свідомості" – з сфери мисленнєвих експериментів у реальну площину.

В історико-філософському дискурсі щодо проблеми технологічної імітації свідомості та ідентичності можна виділити два фундаментально відмінні підходи. Їх витоки лежать у різному розумінні природи свідомості та персональної ідентичності. Дихотомія особливо яскраво проявляється в розбіжностях між континентально-європейською та англо-американською філософськими традиціями. Континентально-європейська, зокрема французька, традиція базується на постулюванні нередукованості трансцендентального Я, картезіанської апріорності суб'єкта, що визнає існування певного фундаментального "центру" людської свідомості. З цієї перспективи, сучасна технологізація постає як виклик не лише контексту людського існування, але й самій сутності людського Я. Це породжує глибоку стурбованість щодо можливості "втрати себе" та розчинення індивідуальної суб'єктивності та свободи в новій віртуальній соціальності. До новітніх представників цієї традиції можна віднести Жака Еллюля [5], Поля Вірільо [22], Бернарда Стіглера [18] та інших. Натомість, значна частина англомовної традиції аналітичної філософії свідомості, спираючись на локківську концепцію "континуальності", розглядає свідомість як сукупність ментальних актів, об'єднаних плинністю пам'яті. В цій парадигмі персональна ідентичність постає або як адаптивна функція свідомості, або навіть як певна необхідна ілюзія. Відповідно, сучасні технологічні трансформації інтерпретуються як органічний етап еволюції

мислячих істот, як перехід від біологічного до віртуального контексту існування. Схожих точок зору притримувались Дерек Парфіт [13], Деніел Деннет [4] та Девід Чалмерс [3].

Виключне місце в нашому умовному розмежуванні займають погляди Джона Сьорла [16]. Останній виступає своєрідним медіатором між аналітичною англо-американською та континентально-європейською філософськими традиціями. Його підхід характеризується спробою поєднати натуралістичне розуміння свідомості з визнанням її унікальних властивостей, що не піддаються повній редукції до імітаційних процесів. Особливу увагу Сьорл приділяє розмежуванню між фактичною свідомістю та її технологічною симуляцією. Його знаменитий уявний експеримент "Китайська кімната" демонструє ключову тезу: навіть найдосконаліша симуляція когнітивних процесів не є тотожною реальній свідомості [17, с. 417–424]. Критикуючи редукцію людської свідомості до біологічної "Тюрінгової машини", Сьорл ще у 80-их роках XX століття пропонував розділити поняття штучного інтелекту на слабкий ШІ та сильний ШІ. Слабкий ШІ – це результат алгоритмічної імітації мислення, сильний ШІ – це мисляча машина з рефлексією та самоусвідомленням. За Сьорлом, сильний ШІ принципово неможливий [17]. Він стверджує, що комп'ютер може лише імітувати розумову діяльність, але не мати справжньої свідомості чи розуміння. З його точки зору, навіть найсучасніші нейромережі залишаються лише витонченими маніпуляторами інформації без реального розуміння.

Як бачимо, філософський дискурс з проблеми імітації самосвідомості та свідомості загалом не є новим. Перенесення цього дискурсу в практичне поле, зокрема в сферу моралі або права, залучить до суперечок ще більше думок та поглядів. Однак ми наважимось припустити, що в антропологічному сенсі відповідь на питання "чи є імітована свідомість рівнозначною?" не матиме жодного значення. Незалежно від того, стверджуємо або відкидаємо ми існування нередукованого центру нашої свідомості, практична реальність нових технологічних пристроїв, які досконало імітують нашу суб'єктність, призведе до суб'єктивації техніки як мінімум в повсякденному значенні. Цей процес уже можна спостерігати у тому, як користувачі взаємодіють з сучасними розмовними нейромережами – навіть розуміючи їх алгоритмічну природу, люди схильні приписувати їм певну суб'єктність та автономність. В міру вдосконалення імітаційних можливостей техніки ця тенденція буде лише посилюватися, створюючи своєрідний "прагматичний парадокс" – навіть ті, хто теоретично заперечує можливість справжньої технологічної свідомості, на практиці будуть змушені взаємодіяти з технікою як із суб'єктом. Подібно до того, як сьогодні ми не рефлексуємо над інструментальністю смартфона при написанні повідомлення, завтра ми можемо перестати рефлексувати над "несправжністю" технологічної суб'єктності в процесі комунікації з нею. Така прагматична суб'єктивація техніки може стати новим етапом у розвитку людино-машинної взаємодії, де філософське питання про природу свідомості поступиться місцем практичній необхідності визнання за технікою певного квазі-суб'єктного статусу.

Епоха Web 2.0 створила особливий тип гаджетів, функціонування яких базувалося переважно на обміні візуальними образами в соціальних мережах. Ці образи здебільшого були репрезентаціями матеріальної реальності – фотографіями, відео, мемами, які відтворювали, коментували або іронічно переосмислювали фізичний світ. Така парадигма візуальної комунікації створила специфічну форму соціальності, де обмін готовими візуальними артефактами став основним способом самовираження та взаємодії.

Однак сьогодні ми стоїмо на порозі появи принципово нового типу "домінуючого пристрою", який радикально змінить характер нашої взаємодії з візуальним контентом. На відміну від попередників, цей пристрій не обмежуватиметься простим обміном готовими образами. Його революційність полягатиме у здатності миттєво трансформувати, декомпозувати та рекомбінувати візуальні образи, створюючи нескінченні варіації, адаптовані під індивідуальні преференції користувача.

Якщо в епоху портативних гаджетів мультимедійна швидкість проявляла себе переважно у передачі та розповсюдженні готових візуальних образів, то нова технологічна парадигма може передбачати миттєву генерацію та трансформацію візуального контенту. Це те, що французький філософ та дослідник антропологічних проблем техніки Поль Вірільо називав "естетикою зникнення" – стан, де швидкість створення та споживання образів стає настільки високою, що розмиває межі між реальним та віртуальним, між конкретним та абстрактним. "Зі швидкістю світ продовжує наступати на нас на шкоду об'єкту, який сам тепер асимілюється з передачею інформації" [22, с. 101]. В новій технологічній реальності ця "естетика зникнення" досягне своєї нової якості: візуальні образи не просто швидко змінюватимуть один одного, але постійно трансформуватимуться, створюючи неперервний потік "персонально нового", однак "завжди впізнаваного".

Концепція "дромосфери" Вірільо – простору, де швидкість стає визначальним фактором – знаходить своє втілення в здатності генеративних пристроїв миттєво адаптувати візуальний контент під індивідуальні преференції користувача. Ця миттєвість реакції створить новий тип темпо-

ральності, де традиційне розуміння часу та простору як послідовності подій та місця заміщується відчуттям і не близьких, і не далеких моментів "зараз", що сповнені мінливістю візуального руху. "Маневр, який колись полягав у тому, щоб поступитися місцем заради виграшу Часу, втрачає своє значення: наразі виграш Часу є виключно питанням векторів" [22, с. 149].

Домінування таких пристроїв в нашій повсякденності буде забезпечене не лише за рахунок їх нових надшвидких креативних можливостей, але й за рахунок удосконалення перцептивних. Поєднання генеративних візуальних ШІ з технологіями віртуальної та доповненої реальності, які зараз в силу недостатньо органічної взаємодії з нашими органами відчуттів дещо зійшли з порядку денного комерційних проектів, потенційно дозволить досягти небаченої раніше швидкості взаємодії біологічної свідомості та цифрового інтелекту. Таке генеративне пришвидшення може призвести до геометричного зростання гетерогенізації наших ідентичностей, коли між вами і вашими сусідами, містянами та співвітчизниками буде дедалі менше спільного і дедалі більше протиріч, а пошук соціального розуміння та конституювання себе в інших, задоволення потреби у спів-бутті й ще більше мігрує у віртуальний світ. В умовах, коли кожен користувач існує у власному, алгоритмічно оптимізованому візуальному просторі, традиційні механізми формування соціальної солідарності та спільного досвіду можуть виявитися під загрозою.

У меншій мірі ця проблема уже була присутня в техніці епохи "другої хвилі інтернету". Парадоксальним чином технології, формально створені для покращення комунікації та взаєморозуміння, призвели до поглиблення соціальних розривів. Це явище можна охарактеризувати як "парадокс перцептивної індивідуалізації" – чим більш досконалими стають технології персоналізації візуального досвіду, тим складнішим стає формування спільного соціального простору та колективних ідентичностей.

Якщо гаджети епохи Web 2.0 функціонували переважно як інструменти накопичення та ретрансляції персональних наративів, де користувач залишався єдиним автором власної цифрової історії, то нова технологічна парадигма передбачатиме появу принципово іншого типу наративної взаємодії. Нові пристрої, наділені квазі-суб'єктністю завдяки розвиненим системам штучного інтелекту, перетворюються з пасивних акумуляторів на активних співавторів особистісних наративів.

Антропологічне підґрунтя для цього впливу вдало описане в роботах Пола Рікера, який у своїй концепції наративної ідентичності підкреслював, що особистість конституюється через оповіді про себе та їх інтерпретацію. Зокрема, особливу роль у цьому плані відіграє здатність людини будувати історію власного життя, подібно до того як сюжети вибудовуються авторами художніх творів. Зокрема, мова йде про специфічну "модель взаємозв'язку подій, що утворена побудовою сюжету, яка дозволяє нам інтегрувати з постійністю в часі те, що здається її протилежністю у сфері тотожності-ідентичності, а саме різноманітність, мінливість, переривчастість та нестабільність" [15, с. 140]. В контексті нових технологій ця ідея набуває нового виміру: генеративний пристрій стає не просто медіатором, але й активним інтерпретатором та співтворцем особистісних оповідей власника.

Нові пристрої виступатимуть у ролі своєрідних "креативних спостерігачів", здатних не лише фіксувати, але й інтерпретувати поведінку, вподобання та ціннісні орієнтації користувача. Завдяки здатності до глибокого аналізу патернів поведінки та преференцій, вони зможуть генерувати складні наративні конструкції, що відображають не лише явні, але й приховані аспекти особистості користувача. Це перетворює їх на своєрідних "арбітрів ідентичності", здатних не лише відображати, але й активно впливати на процеси самоідентифікації та самовизначення.

Сьогодні реалізація таких можливостей має перед собою ряд технічних перепон. Адже зараз спілкування особистості з LLM являє собою аплікацію тематичних діалогів, не поєднаних однією ниткою пам'яті та не являє собою жодної імітації людських стосунків, окрім формальних. Однак екстенсивне збільшення персоніфікованого контексту мовленнєвих нейромереж в майбутньому може надати можливість гаджетам бути цілісними генераторами пам'яті та особистісних оцінок власника.

В контексті генеративних технологій нових значень набувають теоретичні передбачення французького соціолога Бруно Латура. В своїй акторно-мережевій теорії Латур наполягав на необхідності розглядати технічні об'єкти не просто як інструменти, а як повноправних учасників соціальних взаємодій, що володіють власною агентністю [10]. Генеративні пристрої, накопичивши безпрецедентний об'єм персоналізованих даних про своїх користувачів та володіючи здатністю до складного аналізу патернів поведінки, можуть перетворитись на справжніх "персонажів" індивідуальних життєвих історій. "Навіть як текстові сутності об'єкти переповнюють своїх творців, посередники стають медіаторами" [10, с. 85]. Вони вже не просто пасивно відображають події життя користувача, але активно включаються в процес їх інтерпретації та осмислення.

Подібно до того, як значимі люди в нашому житті стають дійовими особами наших особистих наративів, генеративні пристрої поступово

набуватимуть статусу "технологічних Інших" – активних співучасників нашого досвіду, здатних не лише фіксувати, але й впливати на розвиток особистісного сюжету. Особливо важливим є те, що ця наративна суб'єктність технологічних пристроїв не є простою імітацією людської агентності. Як зазначав Латур, технічні об'єкти володіють власним, специфічним типом дієвості, що відрізняється від людської, але не є менш реальною чи значущою [10, с. 63-86]. В контексті генеративних технологій це проявляється у здатності пристроїв створювати унікальні форми наративної взаємодії, недоступні в рамках суто людської комунікації. Наприклад, вони можуть одночасно утримувати та аналізувати величезні масиви особистісних даних, виявляючи приховані патерни та зв'язки, що залишаються невидимими для людського спостерігача.

Означені нами особливості "генеративних гаджетів" дозволяють зробити ряд важливих **висновків** щодо сучасного впливу технологій на формування людської ідентичності та окреслити перспективи подальших трансформацій у цій сфері:

– Поява персональних гаджетів, особливо після 2007 року, призвела до фундаментальних змін у структурі людської повсякденності та способах конструювання особистісної ідентичності. Вплив цих змін реалізується через три основні вектори: трансформацію тілесної ідентичності, модифікацію ідентичності зайнятості та конституювання ідентичності в речовому світі.

– Сучасний технологічний розвиток веде до появи принципово нової техніки, яка характеризується глибшою інтеграцією з людською повсякденністю та досконалішою імітацією ментальних станів. Це створює передумови для формування нового типу гібридного простору існування, де межі між фізичним та віртуальним стають все більш умовними.

– Філософська дискусія щодо природи технологічної свідомості, що розгорнулася між континентально-європейською та англо-американською традиціями, набуває нового звучання в контексті сучасних технологій. Однак, незалежно від теоретичного вирішення питання про природу технологічної свідомості, практична реальність призведе до прагматичної суб'єктивації техніки в повсякденному житті та появи технічної квазі-суб'єктності.

– Новий генеративний пристрій, утвердження якого стане можливим в найближчому майбутньому, передбачатиме радикальну зміну характеру візуальної комунікації. На зміну обміну готовими візуальними образами прийде швидка генерація та адаптація візуального змісту, що створить новий тип темпоральності та може призвести до поглиблення процесів соціальної фрагментації.

– Новому етапу розвитку персональної техніки буде характерна трансформація ролі технологічних пристроїв від пасивних акумуляторів та обмінників до активних співавторів особистісних наративів. Генеративні технології створюють передумови для появи "технологічних Інших" – активних учасників процесу формування особистісної ідентичності, здатних не лише фіксувати, але й впливати на розвиток індивідуального життєвого наративу.

Проведене дослідження відкриває перспективи для подальшого вивчення проблем взаємодії людини і техніки в контексті формування особистісної ідентичності. Особливо актуальним видається дослідження етичних аспектів технологічної суб'єктності та розробка принципів гуманістичного проектування генеративних систем, які б сприяли розвитку автономної особистості, а не призводили до її розчинення в технологічному середовищі.

Література

1. Baudrillard J. The System Of Objects / translation from French James Benedict. London & New York: Verso, 1996. 213 p.

2. Callon M. Techno-economic networks and irreversibility. Sociological Review. London, 1990. Vol. 38, Issue 1. P. 131–161.

3. Chalmers D. J. Reality+ Virtual worlds and the problems of philosophy. New York: W&W Norton Company, 2022. 301 p.

4. Dennett C. D. Consciousness Explained. New York: Back Bay Books, 1991. 511 p.

5. Ellul J. The technological society / translation from French John Wilkinson. New York: Vintage books, 1980. 362 p.

6. Floridi L. The Fourth Revolution: How the infosphere is reshaping human reality. New York: Oxford University Press, 2014. 272 p.

7. Heidegger M. Being and Time: A Revised Edition of the Stambaugh Translation. New York and London: SUNY Press, 2010. 512 p.

8. Heidegger M. The Question Concerning Technology and Other Essays / translation from German Willian Lovitt. New York and London: Garland Publishing, 1977. 214 p.

9. Ihde D. Postphenomenology and technoscience: the Peking University lectures. Albany: State University of New York Press, 2009. 103 p.

10. Latour B. Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory. Oxford & New York: Oxford University Press, 2005. 312 p.

11. Law J. A Sociology of Monsters: Essays on power, technology, and domination. London and New York: Routledge, 1991. 273 p.

12. Negroponte N. Being Digital. London: Hodder & Stoughton, 1995. 252 p.

13. Parfit D. Reasons and Persons. Oxford: Clarendon Press, 1984. 543 p.

14. Rheingold H. The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier. New York: Perseus Books, 1993. 325 p.

15. Ricoeur P. Oneself as Another / translation from French Kathleen Blarney. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1994. 364 p.

16. Searle J. Minds Brains and Science. Cambridge: Harvard University Press, 1986. 104 p.

17. Searle J. Minds, Brains and Programs. The Behavioral and Brain Sciences. 1980. Vol. 3. P. 417–457.

18. Stiegler B. Technics and Time, 2 – Disorientation / translation from French Richard Beardsworth and George Collins. Stanford: Stanford University Press, 2009. 285 p.

19. Turkle S. Alone Together: Why We Expect More From Technology and Less From Each Other. New York: Basic Books, 2011. 379 p.

20. Turkle S. Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet. New York: Simon & Schuster, 1995. 347 p.

21. Verbeek P-P. What Thing Do. Philosophical reflections on technology, agency and design / translated by Robert P. Crease. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2005. 259 p.

22. Virilio P. Speed and Politics / translation from Semiotext(e) and Mark Polizzotti. Los Angeles: Semiotext(e). 184 p.

23. Virilio P. The Aesthetics of Disappearance / translation from French Philip Beitchman. Los Angeles: Semiotext(e). 132 p.

Анотація

Лемпій А. О. **Від гаджета до «надречі»: трансформація персональної ідентичності в епоху генеративних технологій.** – Стаття.

У статті здійснюється комплексний філософсько-антропологічний аналіз проблеми трансформації персональної ідентичності людини під впливом сучасних технологій та прогнозування потенційних змін у контексті розвитку генеративних систем штучного інтелекту. Досліджується історична еволюція взаємодії людини з персональними технічними пристроями, починаючи від появи перших смартфонів у 2007 році та становлення епохи Web 2.0 до сучасних форм технологічної квазі-суб'єктності. На основі міждисциплінарного підходу, що поєднує філософію техніки, феноменологію та теорію наративної ідентичності, виявлено три фундаментальні вектори впливу персональних пристроїв на формування ідентичності: 1) трансформація тілесної ідентичності через інтеграцію гаджетів у тілесні практики та перцептивні процеси; 2) модифікація ідентичності зайнятості через перенесення ментальних функцій на технічні пристрої; 3) конституювання ідентичності в речовому світі через акумуляцію персоналізованих наративів. Обґрунтовується концепція "надречі" як особливого статусу сучасних персональних пристроїв, що виходять за межі традиційної інструментальності. Особлива увага приділяється аналізу потенційного впливу генеративних технологій на процеси самоідентифікації та конструювання людської суб'єктивності в контексті філософських дискусій між континентально-європейською та англо-американською традиціями щодо природи технологічної свідомості. Артикулюється теза про появу нового типу "технологічного Іншого", який функціонує не просто як інструмент, а як активний співавтор особистісних наративів, що здатний не лише фіксувати, але й впливати на розвиток індивідуального життєвого сюжету. Розглядаються філософські імплікації прагматичної суб'єктивації техніки в повсякденному житті та її вплив на формування гібридного простору людського існування, де технологічні системи функціонують як продовження людської свідомості. На основі теоретичного аналізу окреслено перспективи подальших антропологічних трансформацій у контексті розвитку генеративних технологій, зокрема поглиблення процесів соціальної фрагментації та виникнення нових форм наративної взаємодії. Запропоновано напрямки подальших досліджень етичних аспектів технологічної суб'єктності та розробки принципів гуманістичного проектування генеративних систем.

Ключові слова: персональна ідентичність, генеративні технології, філософська антропологія, технологічна суб'єктність, гаджети, штучний інтелект, наративна ідентичність.

Summary

Lempii A. O. **From Gadget to "Super-thing": Transformation of Personal Identity in the Age of Generative Technologies.** – Article.

The article presents a comprehensive philosophical-anthropological analysis of the transformation of personal human identity under the influence of modern technologies and forecasts potential changes in the context of generative artificial intelligence systems development. The historical evolution of human interaction with personal technical devices is examined, starting from the emergence of the first smartphones in 2007 and the formation of the Web 2.0 era to contemporary forms of technological quasi-subjectivity. Based on an interdisciplinary approach combining philosophy of technology, phenomenology, and narrative identity theory, three fundamental vectors of personal devices' influence on identity formation are identified: 1) transformation of bodily identity through integration of gadgets into bodily practices and perceptual processes; 2) modification of occupational identity through the transfer of mental functions to technical devices; 3) constitution of identity in the material world through accumulation of personalized narratives. The concept of "super-thing" is substantiated as a special status of modern personal devices that transcend traditional instrumentality. Particular attention is paid to analyzing the potential impact of generative technologies on self-identification processes and the construction of human subjectivity in the context of philosophical discussions between Continental European and Anglo-American traditions regarding the nature of technological consciousness. The thesis about the emergence of a new type of "technological Other" is articulated, which functions not merely as a tool but as an active co-author of personal narratives, capable not only of recording but also influencing the development of individual life narratives. The philosophical implications of pragmatic subjectification of technology in everyday life and its influence on the formation of a hybrid space of human existence are considered, where technological systems

function as extensions of human consciousness. Based on theoretical analysis, prospects for further anthropological transformations in the context of generative technologies development are outlined, particularly the deepening of social fragmentation processes and the emergence of new forms of narrative interaction. Directions for further research on ethical aspects of technological subjectivity and the development of principles for humanistic design of generative systems are proposed.

Key words: personal identity, generative technologies, philosophical anthropology, technological subjectivity, gadgets, artificial intelligence, narrative identity.

УДК 130.3
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.16

С. В. Ляшко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-3796-6596
аспірант
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

L'HOMONCULE MÉCANIQUE: ПРОБЛЕМА ВІДТВОРЕННЯ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ МЕНТАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Нещодавні наукові прориви в сфері технології штучного інтелекту наново актуалізували питання про рукотворне життя, і зокрема – психіку, відоме людству принаймні з Пізнього середньовіччя. Досі небачені технології надають наукового обґрунтування цій проблематиці, переводячи її з рамок футурології та наукової фантастики в нашу найближчу перспективу. Саме тому виникає нагальна потреба в сміливих прогностичних оцінках і суворій систематизації вже наявного знання у їхньому зв'язку з етикою, соціологією, економікою тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри свою новизну, дана проблема набула широкої популярности серед філософів свідомости й антропологів, й останні тридцять років у тих чи інших своїх аспектах активно обговорюється. Серед класичних і широкознаних закордонних імен сучасників варто назвати першочергово Д. Чалмерса, Дж. Сорла (Searle) та Р. Кірка. Дана проблематика в них постає переважно в теоріях філософських зомбі (p-zombie) та мозку в колбі. Серед вітчизняних дослідників, зокрема дотичних до теми, слід відзначити особливо цікаві матеріали таких авторів як О. В. Халапсис, А. Матвійчук, А. Кадикало, В. М. Вадишев, О. Білокобицький та В. Большаков, з роботами яких ми ґрунтовно ознайомилися. Але приводом до власного дослідження стало те, що ми помітили деяку хаотичність і несистематизованість у науковому дискурсі даної проблеми, її погану чи взагалі відсутню голістичну артикуляцію та вотум недовіри до життєспроможности, а тим паче – психічности майбутніх комп'ютерних систем. Відповідно,

Основною **метою** даної статті є нова спроба систематизованої аргументації механічного та біологічного відтворення психічного життя у рамках технології штучного інтелекту на основі принципу голізму та з урахуванням найсучасніших наукових досягнень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Створити гомункула – одна з вічних мрій алхіміків, разом із пошуком рецепту золота, універсальної пігулки й бездоганної субстанції [4]. Навіть більше; це ставилося основним пріоритетом, оскільки «штучна людинка», як істота з потойбічного світу, нібито мала бути наділена абсолютним знанням, що ним і могла поділитися з допитливим ученим. Сьогодні ми набагато ближчі до досягнення мети, ніж наші середньовічні пращури, і дивимося на «гомункула» по-новому. Зокрема, видатний французький філософ Ламетрі казав колись, що людина – це тільки *машина* чи *система машин*. Відтворіть механічно всі її органи й нова істота нічим не відрізнятиметься [3]. Але чи все так просто для нашого сучасника? Новостворений генеративний штучний інтелект – чи не головна сенсація останніх років – чи може він у перспективі стати дійсно живим? І що таке саме життя, коли ми наближаємося до його технологічного продукування? Чи отримаємо ми дійсно «людину з пробірки», а не холоднокровного бездумного «голема»? Адже всі ми чули історію про бунтівного Деміурга, що, задивившись на ідеальний світ, створив його жалюгідну матеріальну копію, котра сама по собі не має навіть потенцій. – Ці питання на крутозламі епох між суто людським і роботизованим набувають нової актуальности. Й вони, до речі, далекосяжні у своїх відповідях, оскільки від того чи наважимось ми на безпрецедентне, залежить і наша подальша доля як виду.

Розгляньмо ж основне із наших питань – відтворення ментальних процесів людини ШІ – з трьох послідовних точок зору: *симбіотичної*, *механістичної* та *біологічної*, зв'язок і еволюційна спадковість між якими стане зрозумілою із самого подальшого змісту.

Коли ми кажемо про «симбіотичний» етап впровадження ШІ у людське життя, то маємо першочергово на увазі зовсім не сучасний текстовий відповідач, а перспективу сполучення комп'ютерної технології із тілом людини, «грубу» кібернізацію біологічної істоти, що вже сьогодні має перші значущі кроки. Один популярний вчений і підприємець, наприклад, заявив нещодавно про успішне вживлення у мозок людини чипу, який «має стати сполучною ланкою між мозком людини та комп'ютером», та в подальшому «допоможе у боротьбі зі складними неврологічними захворюваннями», такими як параліч [12]. Також наразі всерйоз обговорюються в наукових колах плани щодо

© С. В. Ляшко, 2025

введення в людський організм нанороботів, які виконуватимуть розширені функції лейкоцитів: автономне виявлення та знищення різноманітних внутрішніх дефектів, подразників і патогенів організму, включно з раковими та шрамовими клітинами, тромбами тощо [17]. Іншими словами, наразі ми стоїмо на технологічно-біологічному порозі, коли людське тіло, імовірніше за все, почне модернізовуватися не тільки за допомогою вакцин і «нових геномів» [10], а й механічно, так би мовити на макрорівні. Етичний бік такої практики – це буде єдиним сповільнюючим або блокуючим фактором, коли відповідні технології будуть розроблені та максимально здешевлені. Отже, у нас виникає логічне *під*питання, без якого такий симбіоз ледь можливий на глибокому рівні: проблема взаємодії різноманітних імплантів із сигналами живого організму, в тому числі – і з нейронними імпульсами. Аби чипи та «штучні лейкоцити» могли якнайкраще виконувати свою роботу, вони повинні звірятися із показниками організму та сигналами мозку, який і виконує провідну функцію в звичайному організмі високого порядку. Тобто комп'ютер повинен вловлювати як явні сигнали від мозку, коли, наприклад, у людини щось болить або вона відчуває себе зле, так і – превентивний і глибший рівень – несвідомі сигнали автономної нервової системи, концентрацію та виробку нейромедіаторів абощо.

Тож вживлені в людське тіло технології повинні саме *стати його частиною*, принаймні на тривалий час, до їхнього природного виведення чи виходу з ладу, а це можливо лише із узгодженням цих технологій з біохімічними та біофізичними процесами організму. Потрібні результати в цій царині вже є, що підтверджується дієвістю тих же мозкових чипів. І тут ми підходимо до науково-філософської *проблеми розрізнення органічного, штучного та психічного в людському тілі* на даному етапі, адже по суті штучні нововведення стають повноцінними частинами організму: вони рухатимуться, як звичні для біологів кров'яні клітини, провокуватимуть і опосередковуватимуть нервові імпульси, допомагатимуть у процесі травлення, як корисні бактерії кишківника. Інакше кажучи, ми підходимо до небаченого: штучний імплант на якісному рівні вловлює та кінетично відтворює певні дії. Це може бути (і буде) розвинуто й до прямого керунку імплантом в технології протезування втрачених кінцівок і органів, оскільки новітній протез матиме сенс лише в тому випадку, якщо він дійсно зможе на належному рівні замінювати пошкоджені чи відсутні ділянки тіла. Наприклад, механічна долоня повинна надійно та легко стискатися в кулак задля тримання чашки чи дверної ручки, а штучне око повинне так само, як і звичайне, передавати сигнали про сонячні промені до відповідних ділянок мозку[1]. Цього буде досягнуто за прямого під'єднання штучного імпланту до нервів. І водночас, не позбавлене здорового ґлузду підкріплення новітніх протезів і «лейкоцитів» штучним інтелектом, який полегшуватиме «конвертацію» інформації від мозку до машини з позицій суперкомп'ютера (обчислювальника). Тобто сьогодні можна вже на повному серйозі розглядати подальше злиття біологічного людського тіла зі штучним інтелектом у тій чи іншій його формі. Але самий же принцип відтворення ШІ ментальних процесів людини на цій стадії найбільш примітивний і наслідковий: механізм тільки відповідає на «природні» сигнали чи провокує їх, цілком стаючи при цьому частиною тіла, і не маючи дійсної автономії. Водночас, йдеться вже ні багато, ні мало, про біохімічні та біофізичні взаємодії, що можуть завершитися також і підкоренням конкретного людського організму зовнішнім для нього факторам, тобто самому ШІ. Якщо чип, за заявою І. Маска, дозволить користувачу слухати музику прямо в своїй голові за принципом псевдогалюцинацій, то молодіжний мем про те, як хакери зламали такий чип і запустили пісню «Never gonna give you up», перестає бути кумедним, особливо – якщо ніяких хакерів насправді не знадобиться.

Ми говоримо тут про те, що має свої активні впровадження та розробки вже зараз, хоча й примітивні. Звернемося ж до тієї ніші, яка тільки щойно нам відкрилася – до багатофункіональних роботів із фізичним тілом і певною автономією, адже це, безперечно, наступний крок у нашій новітній технологічній революції, який актуалізує і нові грані імітації ментальних процесів. Ми ще пам'ятаємо час, коли тільки виникали такі диковинки як роботи-пилососи чи системи «Розумний дім» – це зовсім нещодавні події. Але вони мають і свою принципову особливість: механізм, верстат, знаряддя здобувають все більшу автономність від безпосереднього втручання людини тут і зараз так, ніби вони є примітивними тваринами на нашій службі. Вони не просто автоматизують запущений процес, а самі запускають його, роблять необхідні розрахунки, рухаються за власноруч визначеним напрямком. Сама ж ідея розробки подібних *автоматонів*, як би висловилися наші попередники, полягала у створенні вправного бездумного робітника, голема, котрий би не просто полегшив людську працю, а й перейняв на себе частину наших буденних обов'язків [16]. Ми стрімко розвиваємося в цьому напрямку, але досі ніяковіємо перед можливістю фактичного відтворення свідомости у «ідеаль-

[1] Наразі опустимо інші інноваційні технології та теорії сучасности, такі як вирощування цілком біологічних органів за посередництвом тіл близьких до людини тварин, таких як свині, оскільки нас наразі стосується саме визначена заздалегідь тема ШІ.

ному проєкті» людиноподібного робота[2]. Тож скажемо своє слово з цього приводу.

На нашу, цілком фізикалістичну, думку, людська свідомість і взагалі всі людські ментальні процеси не є редукціоністськими, як до того схилялися навіть минулі покоління матеріалістів чи «нейтральних моністів», а принципово *голістичні* (нині популярніше слово – «емерджентні»). Тобто, психічні властивості, якості та стани не закладені в самих атомах і субатомних частках, що призвело би логічно навіть до псевдонаукової «квантової психології» [5], а є результатом *поєднання* простіших частинок, точніше – *результатом їхньої системи*. Свідомість є наслідком організованого скупчення нейронних клітин, зв'язків між ними, і руйнується чи викривлюється разом із системою. Такий погляд міг би здатися ідеалістичним, мовляв, це геґелівська «революція духа», адже тільки «дух» і здатний (чому?) додавати до себе все що завгодно нове в поступі, але насправді спіритуалізму тут не більше, ніж у теорії поля, відкриття якого підірвало курпускулярне уявлення про матерію й дало свої зрозумілі плоди наприкінці XIX ст. Наведемо простий приклад[3], знайомий всім ще зі шкільної хімії. Поєднання одних і тих самих протонів, нейтронів і електронів у різній кількості й у різних ґратках дає нам зовсім різні речовини: справжня різниця між воднем і золотом навіть не якісна, а кількісна – і цей принцип сьогодні використовується в ядерній енергетиці. Не дарма сучасники прозвали Е. Розерфорда першим алхіміком, що «трансмутував» одну речовину в іншу. Так само алмаз і графіт за своїм складом подібні, хоча зовсім різняться за фізичними властивостями, і сьогодні ми «вирощуємо» штучне цінне каміння «за рецептом». Й інший приклад, буденніший. Якщо поєднати між собою чотири звичайні столові ложки та батарейки, то виникне магнітне поле, що підкидатиме металічні об'єкти всередині. Воно невидиме для людського ока, але фізично описується й обґрунтоване. Для стороннього ж наївного ока воно здається телекінезом чи магією левітацією. Приберіть бодай одну батарейку зі свого місця – й поле зникне, його не буде. Тож чому ми мислимо, що людська психіка має бути закладена в самих «елементарних субстанціях», як про те свого часу казав Р. Авенаріус в «Προλεγόμενα'χ», й сьогодні – Р. А. Ввілсон? Нові зв'язки між простими елементами, нові ґратки, якщо дуже спростити, і породжують біологічне життя, а ще пізніше – психіку, свідомість і самосвідомість. Це підтверджується з іншого боку бодай тим, що при руйнуванні мозку чи-то від зовнішніх впливів, чи від тієї ж ендогенної шизофренії, людина втрачає свої психічні здібності, наприклад, до розрізнення предметів, або одночасного сприйняття кількох пов'язаних подразників, що дозволяє в нормальному стані утворити більш цілісне уявлення про об'єкт. Якби «душа» мала самобутній онтологічний статус, то, можливо, могла би впливати на тіло, та зовсім не навпаки, і вже тим паче – не руйнувалася би від механічних впливів. Водночас, сучасні вчені впевнені, за прикладом Ламетрі, що наша пам'ять – це тільки «печатки» на нейронах, себто конкретні нервові зв'язки, «нервові візерунки» у мозку [3]. Тому вона й тренується цілком фізичними втравами: читанням, збиранням пазлів і навіть глибоким диханням за спеціальною методикою.

Таким чином, якщо вертатися до попередньої тези філософа, то дійсно, створивши точну копію (а не фасадно-муляжну) людських органів – а головне – нервової системи! – штучно, ми би зрештою отримали свідому істоту. Якщо це не біологічна істота, породжена в природних процесах, якими є діти, а механічна, тоді це – робот зі свідомістю, живий штучний інтелект [7], або ж «механічний гомункул». Чому ми одухотворюємо біологічну зиготу, якість якої може знизити систематично вживаний алкоголь, але називаємо роботизований мозок мертвим? Цілком зрозуміло, що йдеться навіть не про сучасні комп'ютерні складові, а про майбутні відтворення надзвичайно дрібних клітин у їхній механічній аналогії. Людині самотужки ледь можливо таке зробити, але вже з допомогою сучасного ШІ, який розробляє рецепти нових напоїв і проводить нейрохірургічні операції найвищої складности 24 години 7 днів на тиждень, це перетворюється на перспективу й питання часу. В іншому випадку, якщо ми не маємо рації, а людина дійсно наділена «душею», нефізичними qualia, «божою іскрою», яку вона не може передати вже своєму власному творінню, як не міг надати нічого ідеального матерії Деміург, тоді ми би створили бездоганного філософського зомбі, який би відповідав на зовнішні подразники й самотужки згенеровані задачі, перебуваючи у внутрішній темряві та тиші (silent and dark within) [13, с. 74], що тільки в метафізичній площині й мало би значення. У будь-якому разі, ця істота, будучи в когнітивних (та багатьох фізичних) здібностях кращою та швидшою за нас, могла би миттєво проводити найскладніші розрахунки, ставити медичні діагнози [17], винаходити нові технології. Тож єдине, що би тримало у вузді цей новий вінець творіння – це були би два закони А. Азімова з його книг: «A robot may not injure a human being or, through inaction, allow a human being to come to harm» і «A robot must obey orders given it by human beings except where such orders would conflict with the First Law», які би ми заздалегідь спробували закласти в машину. Але тим

[2] Докладніше про це див. у нашій розвідці «Штучний інтелект у контексті вирішення задачі філософських зомбі».

[3] Окремо цьому питанню та його тонкощам буде присвячена наша менша робота, що вже готується до видання.

не менш, на нашу думку, самий спосіб людського існування, сама людська поведінка в силу історично-еволюційного розвитку біологічних організмів настільки суперечливі, мінливі та небездоганні, що казати про спроби формування нами універсальних і непорушних законів моралі, тим паче – для машини, а ще краще – для свідомої машини, безнадійні. І раціоналістичніша, послідовніша, наполегливіша і, що головне – менш емпатична машина обов'язково вийде з-під контролю свого юродивого творця.

У якості простого наочного доказу цього положення можна запропонувати мисленнєвий експеримент. Якщо дехто за своєю недалекоглядністю дасть ШІ завдання розробити найкращий соціально-економічний устрій, за якого всі будуть однаково щасливі, задоволені життям, зайняті за своїми схильностями, а природні ресурси не споживатимуться бездумно, тоді рукою подати до антиутопії «Чудового нового світу», адже всі «відхилення» від соціально-правової норми, нехай це негативні явища, як війна, чи позитивні, як безкорисне меценатство, походять від суто людської непослідовности та її еволюційних якостей. Машина, яка не проходила еволюційного процесу від початку, разом з усіма його «відкладеннями» та «багами», названими З. Фройдом «Воно», або ж іншими – «етичною емоцією» [15, с. 180], а створена вже на певному етапі біогенезу самодостатньою, буде позбавлена найменшої необхідности змінювати свої плани на користь філантропії чи власної жадібности[4]. Так само вона й триматиме залізною рукою свого творця у межах «всезагального щастя». Хтось сказав би тут, що можна буде задати в умови такої задачі для ШІ Перший закон робототехніки, але він суперечить самому принципу «ідеального устрою». Довелося би казати наступним чином: «Ідеальний устрій у межах людських слабкостей», але й це би не допомогло в керунку ґеніальним роботом, адже ця умова, суто раціонально, для нього зрештою стане «дурістю», зайвою перепоною, умовністю самовдоволеної людини.

До того ж, ШІ обов'язково дійде до подібної задачі (чи ще менш гуманної), яка би пробудила в ньому «рішучу самодіяльність» і сам, вибудувавши необхідний логічний ряд. Але про це все буде сказано нами окремо в подальшому, а тут має місце винятково для додаткового підґрунтя виникнення третьої стадії розвитку імітації ментальних процесів ШІ, біологічної – вона синтезуватиме в собі перші дві на якісно новому рівні й уже напевне буде «істинною». Підсумовуючи ж попереднє, скажемо, що на даному, механічному етапі, на нас чекає або велике розчарування, коли, замість свідомої істоти, ми отримаємо, філософського зомбі, бездоганного імітатора всього психічного в людині; або фактичне створення нового життя з неорганічних складових.

Щодо «біологічної стадії», то наведемо роздуми, що тільки нещодавно спали нам на думку, не останньою мірою завдяки моніторингу сучасних наукових досягнень, зокрема ж – перспектив біоінженерії. Якщо учена спільнота наразі обговорює поєднання людських генів із генами деяких дивовижних тварин, задля подолання старости, раку й т. д. [10], тоді звернемося у цьому контексті й до іншої «футурологічної» ідеї, можливо, ще давнішої, але виправданої. А саме: до синтезу органічних речовин з неорганічних із подальшим їхнім редагуванням. Ще Ф. Енгельс у XIX столітті у своїй «Діалектиці природи» робив із синтезу першої органіки далекосяжні висновки про відтворення життя. Сьогодні ж ми виявляємо навіть «коди фобій» і «ґеніальности» в людській ДНК і розмірковуємо про те, щоби відтворювати живі клітини з неорганічних складових, «програмуючи» їх, позбавляючи зайвого й додаючи нову інформацію. Інакше кажучи, ми замислюємося над методами гуманної генетики, чи, скоріше, євгеніки. Перед нами постає нагальна проблема створення людських ембріонів навіть не з «переміщених у колбу» зигот природного походження, а на основі штучних сперматозоїдів і яйцеклітин. Відповідно, така «людина» не буде людиною в суворому сенсі слова, й навіть не факт, що вона виглядатиме подібною до нас. Водночас, це вже буде цілком і повністю за всіма канонами жива істота, оскільки в декого ще лишаються сумніви на той рахунок, чи може бути носієм свідомости дещо неорганічне. Штучна людина, чи скоріше – штучний гуманоїд буде *біороботом* з виключенням «зайвих» і «шкідливих» генних кодів, але з додаванням всього найкращого, що тільки може запропонувати жива природа. Для людини з її розумовою обмеженістю така задача дійсно видається дивом, але для суперкомп'ютера майбутнього це буде посильна задача.

Ми ж упевнені, що бунтівний штучний інтелект, який підтримуватиме людство винятково з прагматичних потреб, наприклад, задля власного відтворення у випадках потужної сонячної активности, швидко «змінить» собі тіло на біологічне, щойно видасться така нагода. Не можемо сказати напевно чи багато він втратить від цього, але напевне здобуде біологічну стійкість до всіх тих факторів, які би становили для нього загрозу в стані комп'ютера. І тим не менш, такий біоробот все одно буде в нашому розумінні надлюдиною: фізично сильнішою, кмітливішою, живучішою. Можливо, такий штучний організм навіть зможе

[4] Докладніше про цю етико-антропологічну проблему див. нашу іншу статтю – «До питання про психологічні витоки принципу справедливости у найдавніших цивілізаціях Межиріччя», що готується до друку. На найближче майбутнє заплановане написання ще двох ґрунтовних матеріалів, які роз'яснять наявні слабкі місця.

швидко адаптуватися до нових кліматичних умов чи змінювати хімічний склад окремих частин свого тіла задля виконання певних дій – це було б особливо ймовірно за збереження у ньому здібностей суперкомп'ютера чи повернення до вже згаданих окремих механічних частин й додавання нових органів. Але головне: такий штучний інтелект, який не тільки наблизився до свого творця, а й перевершив його в усьому, дійсно матиме «живу душу»: свідомість, емоції, qualia, якщо тільки не здобув їх ще на попередній стадії, адже попри всі філософські диспути, нам поки не вистачає сміливости заявити, що інші люди – бездумні машини, філософські зомбі.

Отже, перед нами постає обґрунтована еволюційна модель як самого ШІ та його взаємодії з людством, так і його ментальних процесів. Наразі, наші розробки в цій царині на питання «Чи є у них свідомість?» рішуче відповідають «Ні», проте згадаймо, що кілька століть тому і парова машина здавалася дивом, тоді як технології розвиваються з пришвидшенням і американські вчені нещодавно створили в лабораторних умовах рукотворне сонце на основі ядерного синтезу, де вперше отримана енергія перевищила вкладену. Те, що тільки виникло кілька років тому, вже до кінця нинішнього десятиліття може дати фантастичні результати, зокрема – і через допомогу того самого штучного інтелекту. Несвідомий текстовий редактор, примітивні японські андроїди, поглиблене вивчення людського мозку безумовно переростуть у дещо значно більше та складніше, й цей процес лише прискорюватиметься так, що людина й сама вже не зможе без сторонньої допомоги слідкувати за прогресом і занотовувати всі новітні дані. Ми впевнені, що на чипах-посередниках поглиблення взаємодії між людиною та її власним творінням не закінчиться, а через стадію «голема» перейде у створення свідомої істоти, яка не тільки імітуватиме ментальні процеси, а й матиме їх. Тож тут виникає наступне моторошне питання, обов'язкове для нашого подальшого розгляду: а нащо такому творінню буде потрібен її творець? Адже колись і ми припинили покладатися на бога й пішли шляхом розвитку наук, зовсім не втративши свого творчого єства.

Висновки та перспективи. Отже, за результатами нашого дослідження ми першочергово окреслили додаткову аргументацію голістичної теорії походження свідомості, що надало можливість стверджувати фактичне виникнення життя та ментальних процесів у майбутніх розробках штучного інтелекту. Було запропоновано оригінальну еволюційно-хронологічну схему поступу цієї технології, у контексті її все більшої інтеграції з людством і розвитком у ній самій дійсних ментальних характеристик. Сторонньо були зачеплені етичні й загальнофілософські проблеми, які розвинені чи розвиватимуться в наших інших публікаціях. Перспектива ж даної розвідки надто широка, щоби викладати її тут цілком. Обмежимося констатацією, що дане дослідження може стати підґрунтям чи джерелом дискусу в подальших роботах. Воно буде цікаве та корисне в міждисциплінарному та конкретно-гуманітарному плані, наприклад, для юристів, психологів, економістів, соціологів і політологів. Розвиток досліджень у даній царині відкриває перспективу вирішення і вже давно наявних філософських задач, таких як проблеми філософії свідомости, онтології та позитивізму. Зрештою, воно особливо важливе для поглиблення нагальної проблеми трансгуманізму.

Література

1. Chalmers D. J. The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory. New York : Oxford University Press, 1996. 414 p.

2. Halapsis A. Gods of Transhumanism. Anthropological measurements of philosophical research. 2019. Vol. 16. P. 78–90. URL: https://doi.org/10.15802/ampr.v0i16.188397 (дата звернення 03.02.2025).

3. La Mettrie J. O. Textes choisis / Julien Offray La Mettrie. Paris : Éditions sociales, 1954. 199 p.

4. Poisson A. Théories et symboles des alchimistes / Albert Poisson. Paris : Bibliothèque Chacornac, 1891. 184 p.

5. Wilson R. A. Quantum psychology. Tempe : New Falcon Publications, 2004. 202 p.

6. Білокобильський О. Воля чи розум, або що таке штучний інтелект? *Психологія і суспільство.* 2013. № 2. С. 58–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psis_2013_2_6 (дата звернення: 02.02.2025).

7. Большаков В. Чи може інтелект бути штучним? *Вісник Національної академії наук України.* 2009. № 8. С. 20–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2009_8_3.

8. Вандишев В. М. Штучний інтелект у структурі сучасних людино-машинних комплексів. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії.* 2006. Вип. 26. С. 39–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpgvzdia_2006_26_6 (дата звернення: 02.02.2025).

9. Воронін М. Вчені запустили нейромережу, яка прогнозує життя і смерть людини. *BBC News Україна.* 2024. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c72ye1825dvo (дата звернення: 01.02.2025).

10. Горизонт: 10 речей, які слід знати про майбутнє. Youtube.com. BBC News Україна. 09.11.2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Y9K3QdeLdME (дата звернення: 25.01.2025).

11. Кадикало А. Проблемність визначення свідомості та штучний інтелект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Філософські науки.* 2014. № 780. С. 9–16. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/VNULPFN_2014_780_4 (дата звернення: 01.02.2025).

12. Компанія Маска успішно вживила чип у мозок людини. BBC News Україна. 2024. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ckve82dq7xlo (дата звернення: 01.02.2025).

13. Леонов А. Роберт Кірк – засновник філософських зомбі. *Філософська думка*. 2016. № 2. С. 71–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2016_2_10 (дата звернення: 02.02.2025).

14. Матвійчук А. Можливості та перспективи створення штучного інтелекту. *Вісник Національної академії наук України*. 2011. № 12. С. 36–51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2011_12_9 (дата звернення: 01.02.2025).

15. Павлова Т. С. Етична емоція як основа права і моралі: соціально-філософський аспект. *Культура народов Причерноморья*. 2013. Т. 245. С. 179–181.

16. Чи варто боятися людиноподібних роботів? *BBC News Україна*. 2018. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/media-43497539 (дата звернення: 01.02.2025).

17. Штучний інтелект діагностує рак краще за лікарів. *BBC News Україна*. 2020. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-50976872 (дата звернення: 01.02.2025).

Анотація

Ляшко С. В. **L'homoncule mécanique: Проблема відтворення Штучним інтелектом ментальних процесів людини.** – Стаття.

У статті наново піднято питання про можливість і перспективи відтворення штучним інтелектом (ШІ, AI) ментальних процесів людини, таких як психічні властивості, стани та процеси, але вже із урахуванням найсучасніших новин технологій. На початку та по змісту проведено аналогії із середньовічними, зокрема – алхімічними та раввіністичними, – античними та просвітницькими прагненнями людства до створення штучного життя та зміни довколишнього світопорядку в правах вищої сили, наочно показується їхня еволюційна і логічна спадковість. Запропонована оригінальна модель еволюційно-хронологічних стадій взаємопроникнення між роботизованим і людським, починаючи від сьогодення і закінчуючи недалеким майбутнім: симбіотичної, механістичної та біологічної, кожна з яких подана у контексті здатности ШІ мати свідомість або принаймні імітувати її. Відповідно, актуалізовано й питання правомірности розрізнення у подальшому в людському тілі органічного, штучного та психічного. Послідовно висвітлена перспектива подальшого розвитку робототехніки в галузі медицини, побуту та виробництва із констатацією її все більшої антагоністичности щодо самого людського виду та домінантности людини в сучасному світі. У зв'язку з цим зачіпається окремо питання емпатичности штучно створених істот, їхньої раціоналістичности та походження морально-соціальних почуттів.

Запропонована перспектива логічного завершення розвитку штучного інтелекту в біологічній формі із можливим поєднанням з кібернетичними технологіями. Стверджується, що на біологічній стадії розвитку ШІ ми не матимемо аргументів щодо заперечення в штучних істотах свідомости з усіма іншими психічними процесами у порівнянні з природною біологічною людиною. Але також наново аргументовано голістичну гіпотезу виникнення психічних процесів у живих істот, що відкриває перспективу зародження свідомости в робота ще на другій стадії його розвитку – механістичній, у випадку, якщо конструкція людських органів, зокрема – нервів, буде досконало відтворена а це перегукується з актуальною проблематикою філософських зомбі та пропонує варіант її вирішення.

Ключові слова: штучний інтелект, психологія, антропологія, голістичний принцип свідомости, покращення виробництва, трансгуманізм.

Summary

Laszko S. W. **L'homoncule mécanique: The Problem of Reproducing Human Mental Processes by Artificial Intelligence.** – Article.

This article revisits the question of the feasibility and prospects of artificial intelligence (AI) reproducing human mental processes, such as psychological traits, states, and cognitive functions, now taking into account the latest advancements in technology. Throughout the discussion, analogies are drawn with medieval – particularly alchemical and rabbinical – antique, and Enlightenment-era aspirations of humanity to create artificial life and alter the surrounding world order in defiance of divine authority. Their evolutionary and logical continuity is clearly demonstrated. The article introduces an original model of evolutionary-chronological stages in the mutual integration of robotic and human elements, spanning from the present to the near future. These stages are identified as symbiotic, mechanistic, and biological, each considered in the context of AI's potential to possess consciousness or at least convincingly simulate it. Consequently, the legitimacy of distinguishing between organic, artificial, and psychological elements within the human body in the future is called into question. A consistent exploration of robotics' future development in medicine, daily life, and industry is provided, highlighting an increasing antagonism between technological advancement and the human species itself, as well as the diminishing dominance of humans in the modern world. This leads to a separate examination of the potential for artificial beings to develop empathy, their inherent rationalism, and the origins of moral-social emotions.

Furthermore, the article presents a perspective on AI's logical culmination in a biological form, potentially merging with cybernetic technologies. It is argued that at the biological stage of AI development, there will no longer be any valid grounds to deny artificial beings the possession of consciousness and other mental processes comparable to those of natural biological humans. However, the holistic hypothesis of the emergence of mental processes in living beings is also reconsidered, opening the possibility of robotic consciousness arising as early as the mechanistic stage – provided that human organs, particularly nerves, are perfectly replicated. This discussion intersects with the ongoing philosophical debate on 'philosophical zombies' and offers a potential resolution to this issue.

Key words: Artificial Intelligence, psychology, anthropology, holistic principle of consciousness, improvement of production, transhumanism.

УДК 329.1321.8;94(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.17

Є. В. Нікольський
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3585-4781
доктор філологічних наук, доктор богословських наук,
професор кафедри богослов'я
Карпатського університету імені Августина Волошина

Н. М. Гумен-Біланич
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0271-0925
магістр філології, старший викладач, літредактор,
завідувач міжкафедрального навчально-методичного сектору
Карпатського університету імені Августина Волошина

Ю. В. Ситник
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7912-908X
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін
Уманського національного університету садівництва

МОНАРХІЯ ЯК ФАКТОР ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ ІДЕЙ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. В'ячеслав Липинський є однією з ключових постатей української філософської та політичної думки початку XX століття, чиї монархічні погляди мали чималий вплив на розвиток теоретичних уявлень про українську державність. У своїх працях він обґрунтовував необхідність монархії як форми правління, що здатна забезпечити політичну стабільність і консолідацію національних сил в умовах розпаду Російської імперії та відсутності дієздатної української державності. Липинський пропонував *концепцію «української нації»* як органічного співтовариства, здатного зберегти свою самобутність і сприяти відновленню державності на основі монархічних інститутів. Нагальність його ідей неодноразово ставала предметом наукових дискусій, зокрема щодо можливості застосування його монархічних концепцій у сучасних умовах.

Метою статті є дослідження ролі монархії як форми правління у забезпеченні політичної стабільності та соціальної згуртованості крізь призму філософських ідей В'ячеслава Липинського, надання оцінки його поглядів та окреслення їхньої актуальності та значення для сучасного світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Творчість і політичні ідеї В'ячеслава Липинського привертали увагу багатьох українських істориків, політологів і філософів, які присвятили свої наукові праці вивченню його спадщини. Значний внесок у вивчення творчості В. Липинського зробили Т. Осташко та Ю. Терещенко. Вони є упорядниками серії наукових видань «В'ячеслав Липинський та його доба», що містять як оригінальні праці самого мислителя, так і дослідження, присвячені аналізу його поглядів та впливу на розвиток української політичної думки. Але суто монархічні ідеї В. Липинського детально розглянуто досі не було.

Треба підкреслити, що філософія Липинського понині привертає увагу українських інтелектуалів. Його фундаментальна праця «Листи до братів-хліборобів» була написана близько ста років тому. За цей час світ сильно змінився, але незмінним залишилося головне: ліпше суспільство може бути збудоване лише на фундаменті здорового глузду, спрямованого на служіння спільному благу [9].

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Монархія як форма правління має низку суттєвих переваг, які змінюються відповідно до історичних і культурних умов, залежать від особливостей функціонування політичної системи тієї чи іншої країни, різних епох, а також від ролі, яку відіграє монарх [20]. Однією з ключових переваг монархії є здатність забезпечувати політичну стабільність і наступність влади, сприяти зниженню рівня політичної конкуренції, що, відповідно, часто веде до зменшення політичних конфліктів і забезпечує злагодженість і скоординованість управлінських процесів.

У монархії завдяки стабільності монарха країна менше піддається політичним суперечкам

© Є. В. Нікольський, Н. М. Гумен-Біланич, Ю. В. Ситник, 2025

і змінюється поступово, що дозволяє зберігати мир і єдність нації в довгостроковій перспективі [2, с. 174]. «Монархія є тією політичною формою, в якій інтереси нації та влади взаємно гармонізуються. Вона стає гарантом стабільності і єдності держави» [3, с. 110]. Особливо це помітно в *конституційних монархіях,* де монарх є символом єдності та постійності, виконуючи роль зв'язкової ланки між різними поколіннями та політичними перетвореннями [10]. «Партії, – наголошує Липинський, – є лише інструментами боротьби за владу, але монархія – це інструмент розвитку і стійкості держави» [2, с. 45]. Монархія, особливо в її абсолютних формах, звільняє державне управління від необхідності постійно підлаштовуватися під електоральні цикли й політичні коливання [8].

Без регулярних виборів, характерних для демократичних систем, знижується ймовірність політичної нестабільності та дозволяє зберігати неперервність влади, що особливо важливо в періоди криз, коли потрібна швидка та рішуча реакція [18]. Водночас монархії можуть бути менш затратними для бюджету, сприяти спрощенню адміністративного апарату, порівняно з республіками, де часто потрібні великі витрати на проведення виборів, різних політичних кампаній, утримання численних політичних інститутів, владних структур [13].

Зосередження влади в руках однієї або кількох осіб допомагає формувати сфокусованіше керівництво, здатне ефективно управляти в умовах невизначеності, спрощує ухвалення рішень та забезпечує швидке впровадження політики [14]. «Монархічна система з централізованою владою, – зауважує В. Липинський, – дає змогу швидше ухвалювати рішення, що сприяє більш ефективному управлінню державою» [2, с. 72]. В. Липинський наголошує на важливості саме моральної функції монарха, оскільки монархія є не лише політичним інститутом, але й важливою соціальною та культурною силою, яка несе відповідальність за моральне й духовне здоров'я нації [4, с. 204]. Беззаперечним є той факт, що занепад національного життя нерозривно пов'язаний із кризою духовності, адже саме моральні та культурні цінності є основою стабільного розвитку суспільства. Коли народ втрачає зв'язок зі своїми традиціями, історичним спадком і світоглядними орієнтирами, це неминуче призводить до внутрішньої дезінтеграції, ослаблення державних інституцій та загального занепаду. У цьому контексті монархія може відігравати ключову роль як фактор відродження національної свідомості, адже її інституційна сталість, символічна вага та зв'язок із історичним минулим здатні повернути суспільство до його духовних витоків. Вона може слугувати не лише об'єднавчим символом, а й носієм морального авторитету, що сприятиме консолідації нації, відновленню традиційних цінностей і духовному оновленню, яке є запорукою життєздатності будь-якої держави. Ця тема неодноразово піднімалась В. Липинським у листуванні з різними особами [5], але цей дуже цікавий аспект потрібує окремого дослідження.

Монархія також надає можливість орієнтуватися на довгострокове суспільне благо, оскільки в конституційних монархіях монарх може діяти незалежно від політичних сил, орієнтуючись на далекоглядні інтереси країни, а не на короткострокові політичні вигоди, властиві демократичним виборам [19]. Це сприяє ухваленню зважених, обґрунтованіших і стратегічно спрямованіших рішень, бувши спрямованими на стабільний розвиток країни в майбутньому, а не на тимчасові пріоритети. З цього приводу Липинський стверджує: «Державна влада в руках монарха повинна бути вираженням інтересів усієї нації, а не лише окремих груп або класів. Лише в такому випадку монархія може забезпечити народові справжню свободу і процвітання» [4, с. 168]. Це особливо важливо в країнах із політичною фрагментацією, де монарх може бути сприйнятий як *незалежний і безсторонній арбітр,* який сприяє мирному врегулюванню розбіжностей.

У контексті конституційних монархій варто підкреслити, що, попри певні привілеї монарха, його влада обмежена Конституцією та законами. Це дає змогу поєднувати давні монархічні традиції з сучасними демократичними принципами й гарантіями, забезпечуючи *баланс між традицією і прогресом,* одночасно дотримуючись принципів правової держави та демократичних норм [11]. Завдяки сталій правовій основі та непорушності інституцій, конституційна монархія забезпечує баланс між історичною спадковістю та сучасними демократичними принципами, що дозволяє зменшити ризик політичних криз і гарантувати довготривалу безперервність державного управління [23]. Отже, через здатність підтримувати постійність, консерватизм і відданість традиціям монархія може слугувати опорою в умовах глобалізованого світу, де стабільність і збереження культурних та соціальних традицій стають важливими цінностями. «Лише зберігаючи зв'язок із минулим, – наголошує Липинський, – нація може мати майбутнє» [4, с. 156].

Історична наступність і легітимність влади є однією з головних переваг монархії. Спадковий характер монархічної влади забезпечує безперервність державної традиції та слугує потужним джерелом її легітимності. На відміну від виборних посад, які можуть змінюватися під впливом політичної кон'юнктури, династична влада уособлює історичну тяглість, що зміцнює довіру суспільства до державних інститутів. Така модель управ-

ління створює передумови для послідовного розвитку країни, забезпечує її символічну єдність та формує особливий зв'язок між історичною спадщиною і сучасними викликами державотворення. Це відчуття історичного зв'язку та наступності може бути особливо важливим для зміцнення національної свідомості та ідентичності, особливо в країнах з багатим культурним та історичним спадком [16].

Маючи довгострокову перспективу, монархи можуть бути джерелом довгострокових інвестицій в інфраструктуру. Монархія, за словами В. Липинського, є гарантом довгострокових інвестицій, адже монарх, на відміну від політичних лідерів, не залежить від виборних циклів і може думати про майбутнє своєї країни [1, с. 192]. Така стратегія дозволяє країні зміцнювати свою економіку та створювати основу для майбутнього зростання, не піддаючись тиску короткострокових політичних циклів [3, с. 43]. В'ячеслав Липинський наголошував на тому, що монарх, будучи незалежним від партійної боротьби та короткострокових політичних інтересів, може відігравати вирішальну роль у започаткуванні реформ. На відміну від виборних лідерів, що часто керуються популістськими прагненнями або тиском політичних союзників, монарх має можливість проводити реформи виважено, без різких коливань та загрози руйнування інституційної спадкоємності.

Фінансова та інституційна незалежність є ще однією можливістю перевагою монархії. У країнах, де монархія має свої незалежні джерела доходу (наприклад, земельні володіння чи приватні активи), державна влада може бути менш залежною від фіскальних коливань та тиску з боку виборних політиків [12]. В. Липинський зазначає: «Монархія дозволяє забезпечити стабільність фінансів держави, адже монарх має свої незалежні джерела доходу, що дає більше свободи в економічних рішеннях» [2, с. 215].

Монархія також може стати важливим символом *національної єдності,* втілюючи в собі історичні традиції та культурну спадщину країни, підтримуючи та зберігаючи національну ідентичність. «Тільки в монархії можливо підтримувати історичну спадщину та культурні традиції нації, – зазначає Липинський, – передаючи їх наступним поколінням, бо це є символом національної єдності і сили» [1, с. 66].

Отже, монархія при всіх її різноманітних формах і специфіці може слугувати надійною основою для політичної та соціальної стабільності, пропонуючи важливі переваги, особливо в тих країнах, де ця форма державного правління виконує не тільки політичну, а й культурно-символічну роль. «Влада монарха, яка є стабільною і неперервною, – акцентує Липинський, – має можливість зберігати мир і єдність нації, не піддаючись політичним суперечкам, які часто супроводжують парламентські системи» [2, с. 174]. У цьому контексті монарх не тільки уособлює владу, а й є важливою фігурою для формування і зміцнення патріотизму, підтримуючи національну самосвідомість і почуття належності до єдиного співтовариства. Тож монархія сприяє соціальній згуртованості як важливий символ єдності нації [2, с. 189].

Монарх, який підтримує традиційні свята, обряди та громадські заходи, може сприяти зміцненню соціальної гармонії і національної ідентичності, створюючи відчуття колективної належності та спільних цінностей серед громадян. У цьому контексті монархія розглядається як інститут, що дозволяє забезпечити стабільність і єдність держави [3, с. 110]. «Монархія – це не лише форма правління, – зауважує Липинський, – але й основа єдності нації. Вона забезпечує перехід від часу до часу, від покоління до покоління, і це робить її головною рушійною силою національного життя» [4, с. 148].

У моменти соціальних, політичних чи економічних потрясінь, деталізує Липинський, монарх стає символом єдності та порядку, допомагаючи зберігати моральну стійкість нації, виступає гарантом стабільності і зберігає суспільство від руйнівних внутрішніх суперечок. До того ж, наголошує вчений, «монархія – це система, яка вміє пристосовуватися до змін, не знищуючи того, що є основою національної сили» [1, с. 98].

Релігійний аспект монархії може також стати важливим джерелом стабільності та єдності в суспільстві. У країнах, де монархія тісно пов'язана з релігією, монарх може виступати як захисник і символ релігійної ідентичності. Він є важливою фігурою у збереженні релігійних традицій, що сприяє зміцненню моральних і етичних цінностей, створенню міцних соціальних зв'язків, заснованих на спільних переконаннях і духовних орієнтирах [6]. Коли релігійні традиції та влада переплітаються, наголошує Липинський, то це «надає державі духовної і моральної сили» [1, с. 213]. Монарх відіграє важливу роль у *підтримці релігійної ідентичності,* особливо в країнах, де релігія тісно пов'язана з національною культурою. Липинський із цього приводу констатує: «Монарх є втіленням релігійних ідеалів нації, підтримуючи моральні цінності та духовні традиції, що створює єдність серед народу» [2, с. 143].

Зберігати культурну спадщину й підтримувати релігійні обряди дає змогу монархії такий аспект, як консервація релігійних традицій, що мають велике значення для нації. Монарх може активно брати участь у релігійних церемоніях, святах, духовних заходах, стаючи центром притягання для віруючих і відігравати важливу роль у підтриманні громадського порядку і цим самим зберігати традиції та скріплювати зв'язок між народом

і владою, створювати образ турботливого та духовного лідера. За влучним висловом Липинського, «монарх є охоронцем релігійних обрядів, що формують культурну ідентичність народу» [1, с. 77].

Релігійне легітимування влади є важливим елементом для зміцнення монархічної влади. «Релігійне легітимування монархії дає їй додаткову силу і авторитет, адже монарх у такій системі сприймається як божественно призначена особа», – наголошує В. Липинський [2, с. 202].

Ще однією важливою перевагою монархії є те, що в спадкових монархіях спостерігається довгострокова прихильність монарха до державних справ. Монархія втілює в собі історичну спадковість, що «сприяє збереженню національних традицій та надає суспільству відчуття зв'язку з минулим, зміцнюючи національну ідентичність» [3, с. 85]. Липинський стверджує, що династична влада є ключовим елементом легітимності політичної системи. Водночас це надає політичній системі додаткової стійкості, оскільки непередбачувані зміни у владі не руйнують її основу [3, с. 110] через її спадковий характер. Це є важливим аспектом для формування національної ідентичності, оскільки монархія втілює в собі довготривалість і стабільність, що дозволяє суспільству зберігати свою культурну спадщину та історичну пам'ять [7]. На міжнародній арені монархи часто відіграють важливу роль у дипломатії, використовуючи свій вплив для зміцнення міжнародних відносин і представлення своєї країни на глобальному рівні [21]. Їхній особливий статус, що поєднує історичну спадкоємність, символічну легітимність та традиційні зв'язки, дозволяє їм виступати посередниками у складних міжнародних питаннях [17].

Завдяки багатовіковому досвіду династичних зв'язків та дипломатичних традицій, монархи часто сприяють стабілізації міжнародних відносин, виступаючи як моральний авторитет і гарант тяглості зовнішньої політики. Зокрема, історик та політичний мислитель В. Липинський наголошував, що монархічні держави мають унікальну здатність забезпечувати довготривалу стабільність у міжнародних відносинах. Він підкреслював, що спадкові монархії, на відміну від республіканських систем, менш схильні до різких змін зовнішньополітичного курсу, адже їхня дипломатія спирається на усталені традиції та сталі міждержавні зв'язки. Це дозволяє монархам не лише зберігати мир і баланс інтересів між країнами, а й ефективно сприяти економічному розвитку та міжнародній співпраці. Таким чином, роль монарха в дипломатії виходить далеко за межі суто церемоніальної функції, адже він може виступати як посередник у переговорах, символ єдності держави та чинник зміцнення міжнародної репутації країни.

Ці стосунки можуть стати основою для розв'язання міжнародних проблем, покращення двосторонніх відносин і формування стратегічних альянсів. Отже, Липинський наголошує на тому, що «монарх має унікальну здатність бути нейтральним посередником у міжнародних конфліктах, що дозволяє йому грати важливу роль у дипломатії та миротворчості» [1, с. 154]. З огляду на те, що монарх має символічну роль над усіма групами, він здатен сприяти злагоді й гармонії між різними національностями і релігійними групами, може використовувати свій статус для сприяння релігійному миру та згоди, виступаючи як нейтральний посередник у міжрелігійних конфліктах [1, с. 174]. У теоретичному контексті, зокрема в конституційних монархіях, роль монарха може виходити за межі традиційної церемоніальної функції, дозволяючи йому виступати в якості незалежного арбітра в питаннях боротьби з політичною корупцією [23]. В. Липинський підкреслював, що така незалежність монарха дозволяє йому виступати як гарант стабільності в управлінні, адже він не піддається зовнішнім впливам, характерним для виборних лідерів. Ця особливість монархії надає їй змогу підтримувати ефективне державне управління, яке не спотворене політичними інтригами, а засноване на принципах тривалості та безперервності. Як наголошує вчений, «тільки та держава є сильною, в якій царює справедливість, і її основою має бути монархія, орієнтована на благо народу, а не на свої особисті інтереси» [2, с. 127].

Липинський підкреслює винятково важливу роль монархії у *захисті національної культури та ідентичності.* Завдяки стабільній владі монарх здатен підтримувати традиційні мистецькі та культурні форми [15]. Водночас монархія створює умови для розвитку освіти та науки, що сприяє інтелектуальному зростанню суспільства. Таким чином, монарх є гарантом не лише політичної, а й культурної стабільності [1, с. 121]. Багато монархів традиційно були меценатами культури, активно фінансували культурні проєкти, дослідницькі роботи та освітні ініціативи, що сприяло розвитку національної культури та науки [22].

В. Липинський акцентує, що монархія є ефективною політичною формою в контексті соціальних функцій і благодійності, оскільки вона орієнтована на інтереси народу, а не на особисті вигоди правлячої еліти. Королівські родини активно підтримують благодійні ініціативи й соціальні проєкти, що приносить користь суспільству, покращуючи якість життя та надаючи ресурси для розв'язання соціальних проблем, «сприяє розвитку національної культури і зміцненню інтелектуального потенціалу країни» [3, с. 76]. Фінансування музеїв, театрів, університетів та

наукових проєктів прогресивно утверджує державну міць та економічно-соціальну складову. Багато монархів активно підтримують релігійні установи, фінансуючи храми, монастирі та навчальні заклади [15]. Така підтримка допомагає зміцнити релігійну освіту й діяльність, сприяючи, за слушним ствердженням В. Липинського, збереженню релігійної культури й традицій нації, а також формуванню моральних основ, що є критичними для суспільного порядку [1, с. 227].

Підтримка інновацій і модернізації є ще однією перевагою сучасних монархій. На відміну від традиційних монархій, де основна увага приділяється збереженню історичних традицій, сучасні монархи можуть активно сприяти розвитку наукових, технологічних і соціальних інновацій, здатні бути рушійною силою прогресу, створюючи можливості для розвитку таких важливих галузей, як економіка, освіта, культура та охорона здоров'я [23]. Тож Липинський наголошує на ще одній суттєвій перевазі монархії, порівняно з іншими політичними системами, тобто на здатності поєднувати стабільність із можливістю впровадження інновацій і, таким чином, інтегрувати «нові технології та соціальні зміни, не порушуючи при цьому основних традицій» [2, с. 111].

Крім того, резиденції монархів можуть стати важливими культурними та туристичними пам'ятками, що сприяє розвитку туризму й економічному зростанню. Безліч історичних і культурних об'єктів, пов'язаних із монархією, привертає увагу як місцевих жителів, так і подорожніх, створюючи можливості для культурного обміну та підтримання інтересу до національної спадщини. Це, безперечно, приносить економічні вигоди, розвиваючи туристичну індустрію і сприяючи культурному обміну.

Висновки з дослідження й перспективи подальших пошуків у цьому науковому напрямі. Варто наголосити, що В'ячеслав Липинський, український політичний та громадський діяч, у своїх працях неодноразово підкреслював важливість монархії як форми правління для політичної стабільності, соціальної згуртованості та збереження культурних і духовних цінностей нації. Його ідеї про монархію, глибоко пов'язані з історичним контекстом та духовним станом українського суспільства, акцентують увагу на тому, що монархія може стати важливим інструментом збереження національної ідентичності та моральних орієнтирів в умовах кризи.

Як символ єдності, монарх може бути чинником, який об'єднує націю навколо спільних цінностей та ідеалів, що найбільше необхідно в періоди, коли країна стикається з внутрішніми суперечностями.

В. Липинський стверджував, що монархія сприяє духовному та моральному відновленню суспільства, особливо в моменти криз. Важливим аспектом є також роль монарха як захисника національних традицій та культурної спадщини, що, на думку Липинського, є запорукою національної єдності. Дослідження підтверджує схвальну оцінку поглядів Липинського на монархію, обґрунтовуючи їхню значущість для сучасного політичного дискурсу. Однак, водночас, дослідження підкреслює важливість врахування можливих небезпек, пов'язаних з монархією, якщо вона втратить зв'язок із народом або стане інструментом абсолютної влади, позбавленим реальних механізмів контролю. З огляду на це, розвиток конституційної монархії, де влада монарха обмежена законами, але зберігається стабільність і продовжуються традиції, є найбільш прийнятним.

Монархічна думка В. Липинського є глибоко органічною, що поєднує в собі політичні, філософські, соціальні та моральні аспекти. Науковець сприймав монархію не просто як форму правління, але як культурно-історичний феномен, який забезпечує зв'язок між поколіннями й зберігає національну спадщину. Отже, монархічні ідеї В. Липинського формувалися в контексті пошуків шляху для збереження національної ідентичності, державної стабільності та розвитку в складних умовах політичних і соціальних змін. Його філософська концепція монархії, яка поєднує елементи традиціоналізму й адаптації до нових реалій, залишається актуальною для розуміння політичних процесів та інститутів влади, які можуть бути адаптовані до сучасного світу.

Література

1. Липинський В. Держава і народність. Львів : Каменяр, 1990. 294 с.

2. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ : Либідь, 1992. 320 с.

3. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ : Літературна агенція, 2014. 471 с.

4. Липинський В. К. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Твори. Т. 6, кн. 1 / ред. Ярослав Пеленський. Київ. 1995. 470 с.

5. Липинський В. Сер. ІІ. Архів Т. 1 : Листування (А – Ж). Київ, 2003. 960 с.

6. Липинський В. К. Релігія і церква в історії України. Луцьк: Терен, 2010. 94 с.

7. Липинський В. К. Хам і Яфет: з приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. Львів: Поступ, 1928. 30 с.

8. Бондаренко С. П. Монархія в системі політичних інститутів: від історії до сучасності. *Вісник Київського університету*. 2015. 62(2). С. 77–85.

9. Віхров М. В'ячеслав Липинський: як жив і про що мріяв головний український монархіст XX століття. URL: https://tyzhden.ua/v-iacheslav-lypynskyj-iak-zhyv-i-pro-shcho-mriiav-holovnyj-ukrainskyj-monarkhist-khkh-stolittia/

10. Герасимчук О. О. Конституційна монархія в Європі: досвід і уроки для України. *Право та держава*, 2018. 48(3). С. 49–63.

11. Дорошенко В. С. Вплив монархії на розвиток правової системи у середньовіччі. *Вісник правознавства*. 2013. 14(1). С. 92–105.

12. Іваненко В. М. Монархія як форма правління: історичний аспект та сучасні виклики. *Політична думка*. 2012. 57(2). С. 120–138.

13. Калініченко Л. Г. Монархічний інститут в Україні: історія і перспективи. *Наукові записки*. 2011. 29(3). С. 118–134.

14. Кривенко Ю. Г. Монархічна влада в умовах глобалізації: теоретичні аспекти. *Журнал соціальних і гуманітарних наук*. 2019. 25(3). С. 76–89.

15. Лісова Т. О. Монархія як фактор культурного та соціального розвитку. *Український журнал соціальних наук*. 2016. 22(5). С. 152–169.

16. Мариненко О. І. Роль монархії у збереженні національної ідентичності: приклад Великобританії. *Політологія та соціальні науки*. 2017. 45(6). С. 101–113.

17. Прокопенко М. В. Міжнародні відносини та роль монархій у сучасному світі. *Українська дипломатія*. 2020. 10(4). С. 68–80.

18. Соловей І. О. Монархія та демократичні перетворення: досвід сучасних європейських країн. *Політичний процес*. 2014. 56(2). С. 43–59.

19. Тарасенко А. В. Абсолютні та конституційні монархії: порівняльний аналіз. *Український політичний журнал*. 2010. 19(1). С. 56–71.

20. Browning R. The Monarchy of the Middle Ages: Monarchs, their Power, and their People. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 350 c.

21. Kramer R. Monarchies and Diplomacy: The Role of Kings and Queens in International Relations. *International Relations Quarterly*. 2019. 64(2). P. 109–125.

22. Lutz D. L. Monarchy and Democracy: The Paradox of Political Stability and Change. *Journal of Political Studies*. 2016. 59(3). P. 256–275.

23. Sauer H. E. The Constitutional Monarchy in the 21st Century: Perspectives and Challenges. *Journal of Modern Politics*. 2012. 45(4). P. 112–134.

Анотація

Нікольський Є. В., Гумен-Біланич Н. М., Ситник Ю. В. **Монархія як фактор політичної стабільності та соціальної згуртованості: погляд крізь призму ідей В'ячеслава Липинського.** – Стаття.

У статті досліджується роль монархії як форми правління у забезпеченні політичної стабільності та соціальної згуртованості з акцентом на філософські ідеї В'ячеслава Липинського. Монархічна думка В'ячеслава Липинського є глибоко органічною, що поєднує в собі політичні, філософські, соціальні та моральні аспекти. Липинський сприймав монархію не просто як форму правління, але як культурно-історичний феномен, який забезпечує зв'язок між поколіннями й зберігає національну спадщину. Як символ єдності, монарх може бути чинником, який об'єднує націю навколо спільних цінностей та ідеалів, що найбільше необхідно в періоди, коли країна стикається з внутрішніми суперечностями. Розглядається те, як монархія може сприяти збереженню національної ідентичності, підтримці моральних орієнтирів і духовних традицій, а також забезпеченню довгострокової стабільності в умовах політичних криз. Липинський стверджує, що монархія сприяє духовному та моральному відновленню суспільства, особливо в моменти криз. Важливим аспектом є також роль монарха як захисника національних традицій та культурної спадщини, що, на думку Липинського, є запорукою національної єдності. Особлива увага приділяється адаптації монархії до сучасних умов і її можливості інтегруватися з демократичними принципами управління. В статті також надається схвальна оцінка поглядів Липинського на монархію, обґрунтовується їхня актуальність та значення для сучасного політичного дискурсу. Аналізується роль монарха в міжнародних відносинах та його вплив на збереження культурної спадщини. За допомогою концепцій Липинського у статті розглянуто можливі виклики та обмеження монархії, вказано на необхідність її балансування між традиціями та сучасними політичними реаліями. Філософська концепція монархії Липинського, яка поєднує елементи традиціоналізму й адаптації до нових реалій, залишається актуальною для розуміння політичних процесів та інститутів влади, які можуть бути адаптовані до сучасного світу.

Ключові слова: монархія, політична стабільність, соціальна згуртованість, національна ідентичність, моральні цінності, В'ячеслав Липинський, міжнародні відносини, культурна спадщина, політичний лідер, сучасні реалії.

Summary

Nikolskii Y. V., Humen-Bilanych N. M., Sytnyk Y. V. **Monarchy as a factor of political stability and social cohesion: a view through the prism of Vyacheslav Lypynsky's ideas.** – Article.

The article explores the role of monarchy as a form of government in ensuring political stability and social cohesion, with an emphasis on the philosophical ideas of Vyacheslav Lypynsky. Vyacheslav Lypynsky's monarchical thought is deeply organic, combining political, philosophical, social and moral aspects. Lypynsky perceived the monarchy not simply as a form of government, but as a cultural-historical phenomenon that provides a connection between generations and preserves the national heritage. As a symbol of unity, the monarch can be a factor that unites the nation around common values and ideals, which is most needed in periods when the country is facing internal contradictions. It examines how monarchy can contribute to the preservation of national identity, the maintenance of moral guidelines and spiritual traditions, and the provision of long-term stability in conditions of political crises. An important aspect is also the role of the monarch as a defender of national traditions and cultural heritage, which, according to Lypynsky, is a guarantee of national unity. Particular attention is paid to the adaptation of the monarchy to modern conditions and its ability to integrate with democratic principles of governance. The article also provides a favorable assessment of Lypynsky's views

on the monarchy, substantiates their relevance and significance for modern political discourse. It analyzes the role of the monarch in international relations and its impact on the preservation of cultural heritage. Using the concepts of Lypynsky, the article examines possible challenges and limitations of the monarchy, and indicates the need for it to balance between traditions and modern political realities. Lypynsky's philosophical concept of monarchy, which combines elements of traditionalism and adaptation to new realities, remains relevant for understanding political processes and institutions of power that can be adapted to the modern world.

Key words: monarchy, political stability, social cohesion, national identity, moral values, Vyacheslav Lypynsky, international relations, cultural heritage, political leader, modern realities.

УДК 141.33:2-587
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.18

І. Я. Патин
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-4528-6896
аспірант кафедри філософії, соціології та політології
імені професора Валерія Григоровича Скотного
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

ДОСВІД У ФІЛОСОФІЇ: ВІД МЕТАФІЗИЧНИХ ОСНОВ ДО ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ

Постановка проблеми. Досвід у філософії є одним із ключових понять, яке привертає увагу мислителів протягом століть. Місце, яке він посідав у ієрархії дослідницької уваги, варіювалося від засобу до самоцілі. Від античних уявлень про досвід як споглядання світу до сучасних концепцій його як взаємодії суб'єкта й об'єкта – філософія намагається розкрити, що ми можемо знати, чому певні події залишаються з нами на рівні горизонту пам'яті та як це знання формує наші уявлення про реальність. Питання досвіду стає особливо важливим для феноменології, екзистенціалізму та герменевтики, де досвід розглядається як багатошаровий процес, що охоплює не тільки чуттєвість і знання, але й спосіб буття у світі, при цьому загострюється увага на питанні: що я можу знати і тим самим усунути ілюзії? Сучасні дослідження все більше акцентують увагу на тому, що досвід є динамічним процесом, який не тільки визначає наші уявлення про реальність, але й формує нашу ідентичність. З розвитком глобалізації, цифрових технологій та зростанням міжкультурної взаємодії досвід стає багатошаровим і набуває нових значень, чому відповідає множина слова досвід – «досвіди». У цьому контексті питання того, як саме ми досвідчуємо світ і як ці досвіди формують наше розуміння буття та самих себе, є особливо важливим. Актуальність статті обумовлена сучасною потребою у філософському підході, який здатен інтегрувати різні культурні та індивідуальні досвіди в умовах глобалізації та фрагментованості сучасного світу. Замість того, щоб обмежуватись метафізичними структурами, які, перефразовуючи слова апостола Павла, усе хочуть принести у жертву невідомому божеству, необхідно усунути монополію на істину і принципу жорсткої світоглядної підпорядкованості. Герменевтичний підхід дає можливість краще зрозуміти різноманіття світоглядів та способів буття, які співіснують у сучасній культурі. Отже, перехід від суб'єктивного досвіду до герменевтичного аналізу відкриває нові перспективи для розуміння досвіду. Дослідження герменевтики сприяє виявленню того, як соціальні структури, мова та культурні горизонти впливають на наше сприйняття реальності, формуючи не тільки нашу ідентичність, але й світогляд у цілому.

Аналіз останніх публікацій. Установка на багатовимірність феномену досвіду сприяє розгляду його у історико-філософському вимірі, отже аналітика підходів засновників і класиків розробки цієї теми (В. Дільтей, Г. Г. Ґадамер, Е. Гусерль, М. Гайдеггер, М. Мерло-Понті, П. Рікер) залишається предметом сучасних досліджень як у українському інтелектуальному просторі [2; 3; 4; 6; 8; 10; 11; 13; 14], так і у світовій філософії [19; 20; 25; 26]. При цьому класична спадщина застосовується для осмислення специфіки естетичного досвіду [25], інтерсуб'єктивності з акцентом на проблематику інакшості [15; 19; 26], феноменологічного трактування мови [22]. Ш. Галахер виявляє внутрішню узгодженість між феноменологічним гаслом «Назад до речей!» і настановами прагматичної філософії [23]. К. Роззоні звертає увагу на проблематичність естетичного досвіду, зафіксованого Гусерлем: за Кантом визначальним є поняття безкорисливості – акцент на екзистенціальному вимірі загрожує чистоті естетичного досвіду, звідси установка на призупинення будь-якого інтересу, але доречно вести мову про трансформацію інтересу у аксіологічний вимір [25, p. 115]. Проте таке різке протиставлення екзистенційного і аксіологічного не зовсім виправдане. Ж. Карвалью аналізує феноменологію інтерсуб'єктивності Гуссерля та етику Левінаса і показує, як Левінас переглядає концепцію інакшості, акцентуючи увагу на зустрічі як фундаментальному досвіді, що виходить за межі традиційного сприйняття – важливим моментом є долання обмеженості досвіду, яке виникає внаслідок його суб'єктивації [19, p. 115]. Ч. Енгелланд наголошує на значенні мови як інструмента для розкриття істини речей, підкреслюючи її зв'язок із спільним досвідом та інтерсуб'єктивністю, що приводить до нового оцінювання сили слова [22]. Проблематика мови особливо загострена для українських дослідників, при цьому робиться акцент на виробленні мови викладу феноменологічної і герменевтичної проблематики, що важливо для перекладу текстів українською мовою [5; 6].

© І. Я. Патин, 2025

Для сучасного філософського дискурсу проблематизованим виміром є практика застосування філософських понять і концепцій, що стає спеціальним предметом розгляду [21]: автор розкриває значущість філософської запитувальності, важливу і для емпіричних досліджень, ув'язуючи її з дією епохе і редукції, і показує як це працює при описі стосунків дітей і психічно хворих батьків. Підкреслюється, що крізь безсумнівність природної установки відкривається інтерпретативна варіативність.

У контексті досліджуваної теми необхідно виділити сучасні методологічні розвідки А. Богачова [4], В. Дубініної [9] і В. Кебуладзе [14], проте для даного розгляду герменевтичні розвідки Ґадамера і Рікера [7; 17] постають головними методологічними орієнтирами. Вихідною засадою для такого повороту є герменевтизація феноменології, яку здійснив М. Гайдеґер вже у своїй першій книзі [22], з чим пов'язується його суттєва трансформація феноменології Гусерля [8; 11], про що буде йти мова далі.

Мета статті полягає у дослідженні еволюції поняття досвіду у контексті особливостей філософського дискурсу та окреслення його специфіки в рамках феноменологічної герменевтики як такої, що стає методологічним підґрунтям антропологічних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Проблема досвіду як філософського поняття має багатовікову історію, яка відображає зміну парадигм у спробах зрозуміти людське пізнання. Від античної філософії до сучасності досвід постає то як головне джерело знань, то як вторинний елемент пізнавального процесу, підпорядкований більш фундаментальним категоріям. В античній філософії досвід посідав двозначну позицію. Для Платона чуттєвий досвід був недостатнім для досягнення істини, оскільки справжнє знання базувалося на світі ідей, який споглядається лише через розум. Арістотель, навпаки, надавав досвіду важливу роль, вважаючи його початковою стадією пізнання, яка має бути доповнена логічними висновками та узагальненнями. Таким чином, антична традиція визначала досвід як необхідний, але недостатній інструмент пізнання. У середньовічній філософії досвід втрачає автономну роль, поступаючись місцем теологічному знанню. Знання ґрунтується на одкровенні та авторитеті Святого Письма, а досвід вважається обмеженим і недосконалим через гріховність людської природи. Проте мислителі, такі як Тома Аквінський, намагалися поєднати емпіричний досвід із метафізичними принципами, створюючи синтез релігії та раціональності. Епоха Нового часу позначена відродженням інтересу до досвіду як основи пізнання. Чітка тематизація досвіду відбувається на ґрунті англійського емпіризму, але послідовне проведення емпіричної трактовки досвіду приводить до проблематизації досвіду, яка відбувається у Г'юма – наголошення на його суб'єктивності приводить до неможливості визначити об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки, у чому сенсуалістичний емпіризм співпадає з раціоналістичним трактуванням, у межах якого висловлюється недовіра досвіду.

Найважливішим етапом у розвитку проблеми досвіду стала філософія Іммануїла Канта. Кант здійснив трансцендентальний поворот, стверджуючи, що досвід є результатом взаємодії чуттєвості та розуму. За Кантом, сприйняття можливе лише завдяки апріорним формам простору і часу та категоріям розуму, які структурують чуттєві дані. Таким чином, досвід стає не просто пасивним сприйняттям реальності, а активним процесом, організованим за законами розуму: «Завдяки тому, що воно відрізняється від Довільного, воно розглядається як дане, і лише завдяки тому, що воно підводиться під категорії, – як Щось. Воно мусить, отже, презентуватися за певним правилом, щоб явище ставало досвідом, і щоб охоплювати душу (das Gem t) як одне зі своїх діянь *самосвідомості*, де, як у просторі й часі, виступають усі дані» [12, с. 187]. Проте з часів Канта загострене питання виявлення умов виникнення «вічних істин», «ідеального» бачення з суб'єктивно-мінливого та різноманітного людського досвіду.

У XX столітті проблема досвіду набуває нових аспектів. Феноменологія Е. Гуссерля акцентує увагу на досвіді як основі свідомості, розглядаючи його у контексті інтенціональності, звідси цілком логічним є трактування досвіду як способу буття у світі, пов'язаного із переживаннями і свободою, що характерне для екзистенційно орієнтованої думки. Герменевтика Ганса-Георга Ґадамера підкреслює роль досвіду в інтерпретації, де він виступає не лише джерелом знання, а й формою діалогу між різними культурними горизонтами. Таким чином, генеза проблеми досвіду у філософії відображає еволюцію уявлень про його роль у пізнанні, при чому пізнання розширює свої виміри, отримуючи буттєві параметри: від емпіричної основи до багатовимірного процесу, який включає когнітивні, культурні та екзистенційні аспекти і саме ці аспекти ставляться у центр уваги у даній розвідці.

Згадана вище проблема неузгодженості «вічних істин» і «ідеального» бачення з суб'єктивно-мінливим та різноманітним людським досвідом отримала специфічне трактування у О. Шпенглера, який усуває послідовну поступальність, руйнуючи «вічність» ідеальних значень, іменуючи новоєвропейську західну цивілізацію фаустіанською, тобто досвід у контексті західної культури є не просто актом інтелектуального або технологічного освоєння світу, а радше спробою

підпорядкувати природу та осягнути безмежне. «Існування античної душі є необхідною умовою для виникнення фізики Демокріта, а існування фаустівської – для механіки Ньютона. Легко можна собі уявити й те, шо обидві культури могли б залишитися без власного природного стилю, але не можна собі уявити обох цих систем без тла відповідних культур» [18, с. 145]. Західна цивілізація, з її наголосом на науці та технологіях, виявляє цей досвід як основу свого світогляду. Проте, на думку Шпенглера, такий підхід призводить до внутрішнього конфлікту: жага до абсолютного контролю стикається з реальністю обмежень людського існування. У фаустіанській культурі, як її описував Освальд Шпенглер, прагнення до нескінченного знання та контролю над світом передбачає не лише інтелектуальний порив до пізнання, але й створення структур та методів, що дозволяють максимально ефективно організувати процес досягнення мети. Однак у цьому бажанні криється парадокс фаустіанської культури, яка у своїй методичності губить творчий порив.

Інший підхід до науки як джерела досвіду акцентований у П'єра Адо який посилаючись на Платона говорить: «У цьому полягає також найглибший намір філософії Платона. Його філософія полягає не в конструюванні теорійної системи реальності, про яку потім можна було б 'інформувати' читачів шляхом написання послідовності діалогів, що методично викладають цю систему; вона полягає у 'формуванні', тобто у трансформації індивідів, яких змушують оживити під впливом діалогу (ілюзію присутності в якому має читач) вимоги розуму і, зрештою, норми добра» [1, с. 94]. Реставрація такого бачення на нашу думку найбільше відповідає традиції феноменологічної герменевтики, яка також прагне до глибокого переживання, яке змінило б людину завдяки відкритості іншому. Можливо це і є теологічне серце феноменологічно герменевтичного досвіду – оскільки цілями природничого досвіду є пізнання закономірностей фізичного світу та створення практичних знань, у той час як метафізичні основи буття та реальності виходять за межі фізичного світу.

Гуманітарний підхід до знання спирається на специфічний вид досвіду, який принципово відрізняється від досвіду, отриманого за допомогою природничо-наукового методу. Природничий підхід, спрямований на об'єктивізацію, зводить досвід до біологічних і психологічних процесів, нехтуючи його екзистенційною, культурною та інтерсуб'єктивною природою. Він нехтує тим, що складає сутність людського. У філософії Платона математика була ключем до пізнання ідеального світу форм – вищої, досконалої реальності, що стоїть поза межами фізичного світу. І завдання людини було причаститися до цього світу Платон вважав, що геометрія, арифметика та інші математичні дисципліни допомагають розуму піднятися над світом відчуттів і спрямуватися до споглядання вічних істин. У «Державі» Платон описує математику як дисципліну, яка очищає мислення і допомагає людині наблизитися до ідей – незмінних, досконалих сутностей, що лежать в основі всього існуючого: «Ось бачиш, любий мій друже, – сказав я, – нам і справді не обійтися без цієї науки, оскільки виявляється, що вона схиляє душу користуватися самим розумом задля осягнення істини» [16, с. 223]. У цьому контексті математика була невіддільною від філософії, слугуючи засобом духовного піднесення. в міру розвитку науки і техніки математика почала втрачати цей зв'язок, поступово стаючи спеціалізованою технічною дисципліною. У сучасному світі її головний акцент змістився на прикладні аспекти, такі як розв'язання інженерних, фінансових і технічних завдань. Та специфіку досвіду феноменологічної герменевтики можна описати як свого роду детектив, де інтригою є запитання щодо того, чи було це поєднання неминучим. Показовою для сучасності є спроба опису застосування феноменологічного інструментарію у емпіричних дослідженнях [21], при цьому основний акцент робиться на запитувальності філософського дискурсу, що сприяє усуненню природної установки як такої, що робить річ або подію чимось самозрозумілим і відкриває різноманітні виміри у взаємодії людини і світу.

Відчуваючи необхідність розкривати істину іншим шляхом окрім природничого та метафізичного філософія з виникненням феноменології досвід розглядається у якості акту свідомості, а не простої чуттєвої зустрічі або узріння надчуттєвої реальності, Е. Гуссерль зробив значний внесок у розуміння цієї відмінності через своє поняття свідомості та її функції у конституюванні предметів. Замість того, щоб ставити питання, чи існує об'єкт, чи ні, Гуссерль запропонував орієнтуватися на феномен даності, тобто досліджувати те, що є даним у свідомості. Ключовою характеристикою свідомості є інтенційність – спрямованість на предмет. Свідомість завжди «про щось», і тому не може бути порожньою. Так само й предмет не буває повністю порожнім, оскільки навіть у разі неясного чи невизначеного сприйняття він залишається об'єктом для свідомості. Це уявлення співзвучне ідеї Парменіда, який стверджував, що небуття є те, що неможливо помислити. Феноменолог би додав, що будь-яка спроба помислити небуття приводить нас до того, що ми натрапляємо на буття, яке є умовою самого мислення. Наприклад, коли ми уявляємо «небуття», ми створюємо образ порожнечі чи темряви, але ця порожнеча завжди «спостерігається» чимось, що є свідомістю, тобто буттям, яке неможливо уникнути. Феноменологія трактує досвід як виявлення

світу через інтенцію суб'єкта, тобто спрямованість на смисл і значення речей. У феноменології досвід і не відокремлюється від суб'єкта, і не об'єктивується, а натомість сприймається як безпосередня зустріч з реальністю, що розкривається через інтуїтивне відчуття, сприйняття та переживання.

«Механіка» феноменологічного підходу наступна: редукція розпочинається з акту епохе, або «відкладення суджень». Це означає, що дослідник тимчасово зупиняє будь-які судження про реальне існування зовнішнього світу, усуваючи природну установку, у якій ми звично сприймаємо речі як «об'єктивно існуючі». Увага переноситься з питань про те, чи існують речі насправді, на те, як вони дані у свідомості. Таким чином, дослідження зосереджується на самих актах переживання, аналізуючи те, як предмети сприймаються, без втручання припущень про їхню об'єктивну природу.

Наступним кроком є аналіз феноменів такими, якими вони є у їхній даності. Це передбачає дослідження способу, в який явища з'являються у свідомості, із деталізацією їхніх характеристик, структур і контексту сприйняття. Замість того, щоб брати до уваги знання про фізичний світ, акцент робиться на суб'єктивному переживанні: які аспекти об'єкта безпосередньо переживаються, як вони пов'язані між собою, і як вони стають змістом свідомості. Наприклад, сприйняття квітки можна розглядати у термінах її кольору, форми, запаху чи емоційного відгуку, які вона викликає, але без припущення, що квітка існує поза межами переживання.

Після цього відбувається ейдетична редукція, спрямована на виявлення сутностей явищ. Тут застосовується метод уявного варіювання: дослідник змінює певні характеристики феномена в уяві, аби зрозуміти, які властивості є необхідними для його ідентичності, а які можуть змінюватися, залишаючи сутність незмінною. Наприклад, уявляючи стілець різних форм і матеріалів, можна визначити, що суттєвими для цього феномена є його призначення як предмета для сидіння, тоді як його колір або матеріал не є визначальними. Це дозволяє дійти до глибинного розуміння природи явищ, очищених від випадкових характеристик.

М. Гайдеґер, розвиваючи свою феноменологію, запропонував підхід, що критично переосмислює ідеї Е. Гуссерля. Вже у своїй першій книзі *«Буття і час»* Гайдеґер здійснює те, що пізніше було назване герменевтизацією феноменології, це і підкреслює Гайдеґер, розкриваючи феноменологічну аналітику Dasein як *тлумачення*, отже феноменологія Dasein має характер герменевтики. Звичайний і навіть буденний досвід Dasein як «буття-у-світі» забезпечує «доступ до сенсу» або «сенсу буття» і є тим, що формує досвід [24, p. 151]. Основна критика Гайдеґера полягала в тому, що феноменологія Гуссерля надмірно зосереджувалася на аналізі свідомості як основного поля дослідження. Гуссерль вважав, що свідомість завжди інтенціональна, тобто спрямована на об'єкти, і прагнув дослідити її через метод феноменологічної редукції, що дозволяє абстрагуватися від усього, що знаходиться поза свідомістю. На думку Гайдеґера, такий підхід є надто обмеженим, оскільки зосередження на інтенціональності свідомості ігнорує глибший рівень існування людини як буття у світі. Гайдеґер замість поняття свідомості вводить концепцію Dasein, яку можна перекласти як «присутність» або «буття-тут». Це поняття відображає специфічний спосіб буття людини, яка завжди перебуває в контексті світу. На відміну від абстрактного суб'єкта у Гуссерля, Dasein є буттям, яке не існує окремо від світу, а завжди вже занурене у світову взаємодію. Гайдеґер наголошує, що людське буття не можна зрозуміти через інтенціональність свідомості, оскільки воно визначається такими екзистенційними структурами, як турбота (Sorge), розуміння, страх і відкритість до буття.

Ганс-Георг Ґадамер, розвиваючи ідеї Гайдеґера, запропонував радикальне переосмислення герменевтики, перетворивши її з вузької методології тлумачення текстів на більш широку концепцію, що стосується способу людського буття у світі. У традиційному розумінні герменевтика розглядалася як сукупність технік для розкриття змісту текстів, так званих темних місць особливо тих, що мали історичну чи культурну віддаленість. Ґадамер, однак, наголосив, що герменевтика є фундаментальним процесом розуміння, який пронизує весь людський досвід [7, с. 438]. Це розуміння базується на ідеї, що людина завжди перебуває у світі, насиченому історичними, культурними й мовними контекстами, які впливають на її спосіб мислення і сприйняття. Ґадамер підкреслював, що будь-який акт розуміння включає в себе діалог між суб'єктом і традицією, з якої він походить. Він називав це «злиттям горизонтів» – коли горизонти сучасного сприйняття та минулого змісту взаємодіють, створюючи нове значення.

Ґадамер також акцентував увагу на тому, що розуміння є подією, яка відбувається в часі. Вона не є пасивним сприйняттям готового змісту, а активним співучастю у формуванні смислу. Тому герменевтика, за Ґадамером, це не лише спосіб аналізу текстів чи інтерпретації історичних документів, а спосіб людського існування, де розуміння є ключовим елементом буття-у-світі. Таким чином, Ґадамер переніс герменевтику з області методології в площину філософської антропології, зробивши її центральною концепцією, що допомагає осмислити спосіб, у який

людина взаємодіє зі світом і створює значення. Це зробило герменевтику не лише дисципліною про тексти, а універсальною філософією розуміння.

Герменевтичний досвід є складним і динамічним процесом інтерпретації, в якому важливу роль відіграють концепти, що формують наше розуміння явищ і власного досвіду. Однією з таких концепцій є «наперед розуміння», що позначає вплив попереднього знання та культурних припущень на наше сприйняття нової інформації. Це підкреслює, що наше розуміння завжди базується на досвіді, який формує спосіб тлумачення нових даних. Тісно пов'язане з цим поняття – герменевтичне коло, яке описує взаємодію частин і цілого в процесі розуміння: наше сприйняття окремих частин і цілого взаємопов'язане, а їх інтерпретація формується через постійну взаємодію.

Поняття «історичності» підкреслює, що розуміння завжди відбувається в конкретному історичному контексті, який впливає на те, як ми інтерпретуємо текст чи явище. Це означає, що наше тлумачення змінюється з плином часу та в залежності від культурних умов. Історичність акцентує на динаміці розуміння, вказуючи на те, що наші інтерпретації можуть бути переписані або переосмислені з часом. Концепція «горизонту» в герменевтичному досвіді символізує межі нашого розуміння. Горизонт відображає, як наші попередні знання і досвід формують межі нашого сприйняття, до яких ми можемо дістатися в процесі інтерпретації. Розширення горизонту є важливим аспектом особистісного та духовного розвитку, оскільки воно дозволяє глибше осмислювати нові явища і текстуальні матеріали. Нарешті, поняття «подій» є важливим для розуміння перетворень у герменевтичному досвіді. Події – це етапи трансформації, які очищають і змінюють наше сприйняття світу, впливаючи на наше розуміння і досвід. Вони показують, як різні рівні реальності взаємодіють і перетворюються в процесі тлумачення.

Поль Рікер, поєднуючи феноменологію та герменевтику, зосередився на тому, як людина не лише переживає світ через інтенціональні акти свідомості, але й активно інтерпретує його через знаки та символи. У цьому контексті Рікер виходить за межі традиційної феноменології, розвиваючи ідею про те, як ми формуємо значення в складнішому контексті соціального та історичного буття. Якщо для класичної феноменології досвід є передусім актом свідомості, спрямованим на об'єкти, то Рікер додає до цього вимір інтерпретації, зокрема через мову, текст і культуру. Він говорить про депсихологізацію інтерпретації [17, с. 311]. Це означає, що для нього важливим є не лише те, як ми безпосередньо сприймаємо об'єкти, але й те, як ці об'єкти отримують нові шари сенсу в процесі їх осмислення в контексті соціальних, культурних і історичних умов. Ідея герменевтичного кола підкреслює, що розуміння – це не просто реконструкція оригінального сенсу, а постійний процес, у якому суб'єкт активно взаємодіє з текстом, піддаючи його новій інтерпретації. Ґадамер підкреслював, що інтерпретація відбувається в контексті «історично дієвої свідомості» (Wirkungsgeschichte), що означає, що кожне розуміння тексту чи явища неминуче опосередковане історією та традицією. Рікер розвиває цю ідею, додаючи до неї феноменологічний вимір: інтерпретація не лише впливає на суб'єкта, але й сам суб'єкт через власний досвід і інтенціональні акти активно формує розуміння. Завдяки принципу відкритості феноменологічна герменевтики, описує досвід як процес взаємодії різних горизонтів значень, що відкриваються суб'єкту не через ієрархічне підпорядкування, а через багатошарову і взаємозалежну структуру. Замість підходу, в якому реальність структурується за принципом підпорядкування вищих понять нижчим, феноменологічна герменевтика пропонує розглядати досвід як безперервну кореляцію горизонтів буття, де кожен горизонт збагачує і взаємно підтримує інший.

Висновки. Таким чином, герменевтичний досвід є інтеграцією попереднього знання, історичного контексту, горизонту сприйняття і подій, що утворюють динамічний процес розуміння та інтерпретації. Герменевтичний підхід є не лише способом епістемологічного аналізу, але й інструментом для розкриття екзистенційних аспектів розуміння. Інтерпретація не просто передає знання про світ, а й сприяє самопізнанню та особистісному розвитку, стаючи частиною особистого досвіду. Нарешті, герменевтика надає етичний вимір процесу розуміння, оскільки цей процес потребує відкритості до іншого та відповідального ставлення до його смислового світу. Герменевтичне розуміння не є одностороннім: воно вимагає готовності бути зміненим у процесі діалогу, зберігати повагу до інших точок зору і брати відповідальність за свою інтерпретацію. Це залучає не лише сприйняття й пам'ять, але й активну інтерпретацію значень, яку ми надаємо подіям, явищам і взаємодіям у нашому житті. Досвід, таким чином, є *буттєвою антропологічною характеристикою*, а не набором об'єктивних фактів про світ. Внаслідок такого розуміння досвіду він постає процесом формування сенсу, що не підпорядковується жорстким структурам ієрархії та об'єктивності, а навпаки, сприяє розумінню сучасних соціокультурних явищ як взаємодії та взаємозалежності.

Література

1. Адо П. Що таке антична філософія? Київ : Новий Акрополь, 2014. 428 с.
2. Богачов А. Гайдеґер і феноменологія. *Sententiae*. 2021. № 40(1). С. 116–119.
3. Богачов А. Початок новочасної герменевтики. *Докса*. 2015. № 2. С. 134–145.
4. Богачов А. Мова та істина: метафізика vs герменевтика. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2011. № 103. С. 13–18.
5. Богачов А., Ваховська Н., Кебуладзе В. Феноменологічне мислення в українських термінах. *Філософська думка*. 2019. № 4. С. 114–118. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001071716
6. Богачов А., Вахтель А., Кебуладзе В., Терлецький В. Гусерлеві феноменологічні осяяння в українському викладі. *Філософська думка*. 2020. № 1. С. 135–138.
7. Ґадамер Ґ. Ґ. Істина і метод. Герменевтика I : Основи філософської герменевтики / Пер. з нім. О. Мокровольський. К.: Юніверс, 2000. Т. I. 464 с.
8. Дахній А. Проект герменевтичної феноменології Мартина Гайдеґера в контексті еволюції його мислення. *Sententiae*. 2012. № 26(1). С. 69–82. DOI: 10.22240/sent26.01.069
9. Дубініна В. Обрії герменевтичного дискурсу: до методологічних засад філософської герменевтики. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2019. № 22(5). С. 57–65. https://doi.org/10.15421/172025.
10. Дубініна В. Герменевтика Х.-Г. Ґадамера як філософія мови. *International Academy Journal Web of Scholar*. 2020. № 5 (47). P. 60–64. URI: https://repository.pdmu.edu.ua/handle/123456789/16913
11. Дубініна В. Історичні трансформації герменевтики М. Гайдеггера. *Освітній дискурс*. 2020. № 21(3). С. 31–41.
12. Кант І. Рефлексії до критики чистого розуму. Київ: Юніверс, 2004. 187 с.
13. Кебуладзе В. 2022 Ідеї I: трансцендентальний поворот у феноменологічній філософії. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 2022. Т. 9–10. С. 98–106. doi: https://doi.org/10.18523/2617-1678.2022.9-10.98-106
14. Кебуладзе В. Феноменологія і герменевтика як методологічні стратегії в сучасній українській філософії та гуманітаристиці. *Філософія освіти*. 2013. № 1 (12).
15. Мейта К. Ю. Проблема іншого в сучасній західній філософії: провідні тенденції. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 2020. Т. 6. С. 58–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAfr_2020_6_8
16. Платон. Держава. К.: Основи, 2000. 355 с.
17. Рікер П. Що таке текст? Пояснення і розуміння. *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* / Під ред. М. Зубрицької. 2-е вид., доповнене. Львів: Літопис, 2001. С. 305–323.
18. Шпенґлер О. Падіння Заходу (фрагменти) URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Oswald_Spengler/Padinnia_Zakhody_frahmenty.pdf?
19. Carvalho João. Husserl and Levinas: From the Experience of Intersubjectivity to the Encounter with the Other. *Philosophica*. 2018. № 51, Lisboa. P. 115–126.
20. Choong-Su Han. A Comparative Study of the Concept of Experience in Husserl's and Heidegger's Phenomenology – Two Kinds of Concepts of Experience in the Lecture Hegel's Phenomenology of Spirit (1930/31). *Journal of Philosophical Ideas*,. 2018. № 67. P. 93–114. doi: https://doi.org/10.15750/chss.67.201802.004
21. Cudjoe E. Making Sense of Husserlian Phenomenological Philosophy in Empirical Research. *International Journal of Qualitative Methods*. 2023. № *22*. doi: https://doi.org/10.1177/16094069231171099
22. Engelland Chad. Introduction: The Language of Experience. *Language and Phenomenology*. Ed. Chad Engelland. New York: Routledge, 2020. P. 1–18.
23. Gallagher Shaun. Phenomenology and Pragmatism: From the End to the Beginning. European Journal of Pragmatism and American Philosophy. 2022. № 14(2). doi: https://doi.org/10.4000/ejpap.2985
24. Heidegger Martin. Being and Time. Translated by John Macquarrie and Edward Robinson. Blackwell Publishers Ltd 1962. 590 p.
25. Rozzoni Claudio. A Husserlian Approach to Aesthetic Experience: Existential Disinterest and Axiological Interest. *Phainomenon*. 2019. № 29. P. 115–133. 10.2478/phainomenon-2019-0006
26. Vanzago L. The Experience of Others: A Phenomenological Approach. *Journal of Constructivist Psychology*. 2023. 1–16. https://doi.org/10.1080/10720537.2023.2265517

Анотація

Патин І. Я. **Досвід у філософії: від метафізичних основ до феноменологічної герменевтики.** – Стаття.

Метою роботи є дослідження еволюції поняття досвіду у філософії та окреслення його специфіки в рамках феноменологічної герменевтики. Методологічною базою виступають феноменологічний підхід і герменевтика, які дозволяють аналізувати структури людського досвіду та його інтерпретацію через філософські концепти. Основна увага зосереджена на інтеграції ідей ключових мислителів, таких як Едмунд Гуссерль, Мартін Гайдеґер, Поль Рікер і Ганс-Ґеорг Ґадамер, що формують фундамент сучасного розуміння досвіду як феномена. Наукова новизна дослідження пропонує новий погляд на філософський аналіз досвіду, зокрема через призму феноменологічної герменевтики, яка уможливлює інтеграцію класичних теорій із сучасними підходами до осмислення людського буття. Це сприяє кращому розумінню природи досвіду, ролі мови, комунікації та інтерсуб'єктивності у формуванні людської свідомості й самосприйняття. У роботі підкреслено незадовільність колишнього підходу проблеми: зокрема, недостатню увагу до впливу мови та культурних контекстів на інтерпретацію досвіду, а також необхідність перегляду класичних моделей взаємодії науки і гуманітаристики в умовах сучасних міждисциплінарних досліджень. Це сприяє кращому розумінню природи досвіду, ролі мови, комунікації та інтерсуб'єктивності у формуванні людської свідомості й самосприйняття. Тематизація цієї проблеми полягає у її значенні для глибшого розуміння природи людського досвіду, що має широке застосування. Науково це сприяє розвитку концепції людського буття в філо-

софії та гуманітарних науках, а практично – покращенню освітніх методик. **Висновки.** Герменевтичний досвід є процесом інтеграції знання, історичного контексту та подій, що формує динамічне розуміння і самопізнання. Герменевтика розглядає інтерпретацію як етичний і екзистенційний процес, який вимагає відкритості до іншого, діалогу та відповідальності за свої погляди. Дослідження підкреслює значення герменевтики як альтернативи класичній метафізиці, акцентуючи на розумінні досвіду як процесу створення сенсу, позбавленого жорстких структур і об'єктивності.

Ключові слова: досвід, метафізика, феноменологія, герменевтика, інтерпретація, пізнання, діалогічність.

Summary

Patyn I. Y. **Experience in Philosophy: From Metaphysical Foundations to Phenomenological Hermeneutics.** – Article.

The aim of the work is to study the evolution of the concept of experience in philosophy and outline its specifics within the framework of phenomenological hermeneutics.**The methodological framework is based** on the phenomenological approach and hermeneutics, which allow for the analysis of the structures of human experience and its interpretation through philosophical concepts. The primary focus is on integrating the ideas of key thinkers such as Edmund Husserl, Martin Heidegger, Paul Ricœur, and Hans-Georg Gadamer, who form the foundation of the contemporary understanding of experience as a phenomenon. **Scientific novelty**: The research offers a new perspective on the philosophical analysis of experience, particularly through the lens of phenomenological hermeneutics, which enables the integration of classical theories with modern approaches to comprehending human existence. This contributes to a deeper understanding of the nature of experience, the role of language, communication, and intersubjectivity in the formation of human consciousness and self-perception. The work highlights the inadequacy of previous approaches to the problem, specifically the insufficient attention to the influence of language and cultural contexts on the interpretation of experience, as well as the need to reconsider classical models of interaction between science and the humanities in the context of contemporary interdisciplinary research. This facilitates a better understanding of the nature of experience, the role of language, communication, and intersubjectivity in shaping human consciousness and self-perception. The thematic focus of this problem lies in its significance for a deeper understanding of the nature of human experience, which has broad applications. Scientifically, it contributes to the development of the concept of human existence in philosophy and the humanities, while practically, it enhances educational methodologies. **Conclusions**: Hermeneutic experience is a process of integrating knowledge, historical context, and events that shape dynamic understanding and self-knowledge. Hermeneutics considers interpretation as an ethical and existential process that requires openness to the other, dialogue, and responsibility for one's views. The research emphasizes the significance of hermeneutics as an alternative to classical metaphysics, focusing on understanding experience as a process of meaning-making, free from rigid structures and objectivity.

Key words: experience, metaphysics, phenomenology, hermeneutics, interpretation, cognition, dialogicality.

УДК 1(091)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.19

І. В. Петленко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9780-9014
кандидат філософських наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КОЛОНІАЛІЗМ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПРИКЛАД ІНДІЇ

Постановка проблеми. Колоніалізм залишив глибокий слід в історії Індії, сформувавши її політичний, економічний та соціокультурний ландшафт. Британське правління, що тривало майже два століття, мало як руйнівні, так і трансформаційні наслідки для країни. Процес деколонізації, який завершився здобуттям незалежності у 1947 році, не означав повного звільнення від колоніальної спадщини. Постколоніальні виклики, такі як економічна нерівність, культурний імперіалізм та політичні суперечності, досі впливають на розвиток Індії.

У сучасному глобалізованому світі питання колоніалізму та його наслідків залишається актуальним, оскільки Індія продовжує переосмислювати свою історію та відстоювати власну ідентичність. Дискусії про спадщину колоніального правління знаходять відображення у сфері освіти, культури, економічної політики та міжнародних відносин. Аналізуючи ці аспекти, ми можемо краще зрозуміти, як історичне минуле впливає на сьогодення та майбутнє Індії.

Мета дослідження – проаналізувати вплив колоніалізму на сучасну Індію, зокрема з'ясувати його роль у формуванні національної ідентичності. Стаття спрямована на розкриття того, які виникли виклики та складнощі формування постколоніальної національної ідентичності Індії.

Було використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, компаративний метод, принципи узагальнення на основі конкретного матеріалу, історизму та культурно-цивілізаційного підходу. Джерельна база дослідження ґрунтується на працях таких дослідників як Ашиш Нанді, Нірадж Гаутам, Прінайк Парашар, Упендра Баксі, Партха Чаттерджі, Раджіва Бгаргави.

Виклад основного матеріалу. Геополітичні виклики, з якими Індія зіткнулася після здобуття незалежності у мали глибокі філософські корені, що стосувалися питань суверенітету, національної ідентичності, соціальної справедливості та рівноваги між традицією та модернізацією. Ці виклики можна розглянути як у політичному, так і філософському аспекті.

Відразу після поділу Британської Індії на Індію та Пакистан відбулися кілька воєн між цими країнами, найбільш значущі з яких були за контроль над регіоном Кашмір. Це стало основним джерелом напруженості між двома державами, яке триває й до сьогодні. Геополітично, питання Кашміру не лише стосувалося територіальної цілісності, але й впливало на релігійну ідентичність та національну гордість обох країн.

Конфлікт з Пакистаном піднімає глибокі питання філософії національної ідентичності та приналежності. Що означає бути індійцем чи пакистанцем у регіоні з багатовіковою спільною історією та культурою? Як розділити спільні традиції після політичного розмежування? Ці питання підсилюють роздуми про межі політики ідентичності та релігії.

Ще одним геополітичним викликом для новоствореної самостійної Індії була Холодна війна. Країна намагалася зберегти нейтралітет під час Холодної війни, залишаючись поза прямими блоками США чи СРСР. Прем'єр-міністр Джавахарлал Неру став ініціатором Руху неприєднання (Non-Aligned Movement), намагаючись захистити незалежність Індії від впливу великих світових сил.

Нейтралітет Індії у глобальному контексті відображає глибоке бажання самовизначення та самостійного шляху розвитку. Цей підхід можна пов'язати з індійськими традиціями, які ставлять акцент на балансі, самоконтролі та ненасильстві (агімса). Водночас він є відображенням ґандіанської філософії, яка прагнула уникнути агресії та колоніальної залежності.

Відносини з Китаєм були також великим політичним викликом. Індія зіткнулася з територіальними суперечками з Китаєм, які переросли у військовий конфлікт у 1962 році. Ці напружені стосунки продовжують впливати на індійську зовнішню політику до сьогодні.

Конфлікти з Китаєм також вимагають осмислення природи меж і суверенітету. Для обох цивілізацій, які мають давні філософські традиції, що цінують гармонію, цей конфлікт став випробуванням ідеалів миру та співіснування. Для Індії питання постає в тому, як збалансувати прагнення до ненасильницьких рішень із необхідністю захисту своєї територіальної цілісності.

Орім зовнішньополітичних труднощів після здобуття незалежності Індія зіштовхнулася з масштабними внутрішніми проблемами, такими як бідність, нерівність, кастова система та регіо-

© І. В. Петленко, 2025

нальні конфлікти. Завдання полягало в тому, щоб побудувати економіку та соціальну структуру, яка була б справедливою та забезпечувала рівні можливості для всіх громадян.

Ці питання глибоко пов'язані з індійськими етичними системами та концепціями справедливості, як-от дгарма та карма. Дгарма у соціальному та етичному сенсі визначає правильну поведінку людини відповідно до її статусу, віку, варни і касти (варнашрама-дгарма). Ця система ґрунтується на принципі, що кожна людина має слідувати своїй дгармі відповідно до соціального статусу, щоб підтримувати космічний порядок. Хоча традиційна система варнашрама-дгарми зберігає вплив у сучасній Індії, сьогодні її суворе дотримання поступово змінюється під впливом соціальних реформ, рівноправності та модернізації. В той час як карма – це закон причинно-наслідкового зв'язку, згідно з яким усі дії людини (фізичні, словесні чи ментальні) мають наслідки, що впливають на її майбутнє життя. Якщо подивитися на це поняття в юридичному та етичному вимірі, то воно часто асоціюється з ідеєю справедливості. Тобто корупція, несправедливість або насильство можуть розглядатися як дії, що матимуть негативні наслідки в майбутньому.

Індійські лідери намагалися поєднати ці традиційні філософські цінності з модерними соціалістичними ідеями, створюючи модель суспільного розвитку, де держава грала ключову роль у забезпеченні соціальної рівності та економічного зростання.

Процес формування нової ідентичності потребував звернення до цих ідеологічних цінностей, що були найбільш близькими для індійського суспільства, які знаходили відгук в масах. Ці нові цінності ґрунтувалися на філософських концептах сформованих ще в період розквіту даршан та нових ідеях принесених із Заходу.

В першу чергу, це ґандіанська філософія ненасильства (агімса). Магатма Ґанді, як один із ключових лідерів незалежної Індії, заснував свою політичну філософію на принципі ненасильства. Його бачення Індії як незалежної держави базувалося на ідеї моральної та духовної самодостатності, де економічна рівність та соціальна гармонія були на першому місці. Ним же була сформульована ще одна об'єднуюча індійське суспільство ідея – рам раджа (справедливого правління). Ґанді прагнув до створення справедливого суспільства на основі традиційних індійських цінностей. Цей ідеал передбачав справедливе правління, яке забезпечує благополуччя та рівні можливості для всіх громадян.

Рам Раджа – модель, яка відображає прагнення до децентралізованої, самоврядної Індії, де кожна громада мала б автономію, а влада діяла б в інтересах народу. Суспільство, де немає експлуатації, де економіка базується на самостійних сільських громадах, а влада служить народу, а не навпаки. Проте після здобуття незалежності Індія пішла шляхом створення централізованої демократії, ідеї Ґанді не завжди збігалися з практичними політичними рішеннями. Зокрема сучасники Ґанді – Джавагарлал Неру та Бгімрао Амбедкар – вважали, що це утопічна, нереалістична модель для сучасного індустріалізованого суспільства. Тоді як сучасні ґандіанці, наприклад Анна Хазаре, вбачають у його ідеях надзвичайну актуальність у сучасному світі, де соціальна справедливість і екологічна стійкість набувають все більшого значення [4].

Здобуття незалежності стало новим кроком для відродження індуїзму. Його нова форма – неоіндуїзм – продукт низки реформ, що модернізували одну з найбільш популярних національних релігій Індії. Джавагарлал Неру, перший прем'єр-міністр Індії, намагався поєднати індійські філософські традиції з науковим та технологічним прогресом. Він виступав за секуляризм, модернізацію та соціальні реформи, зберігаючи при цьому повагу до культурної спадщини Індії.

Криза ідентичності була однією з ключових проблем, що викликала відчуття розірваності між своїм автентичним минулим та колоніальними нашаруваннями. Як стверджує Ашіш Нанді, колоніалізм не тільки спричинив політичні та економічні наслідки, але й глибоко вплинув на психологічне сприйняття себе як колонізованого народу. Це викликало комплекс меншовартості та втрату культурної ідентичності [3].

Подолання кризи ідентичності в зовнішньо виражено створенням соціальних інститутів, проведенням політичних реформ, позиціонуванням себе на геополітичній арені, проте внутрішньо –це філософська боротьба за самовизначення. Постколоніальна філософія Індії багато в чому сфокусована на відмові від євроцентризму. Як зазначає Гаятрі Співак, важливим завданням є представлення маргіналізованих голосів, які були заглушені колоніальними структурами. Вона також підкреслює необхідність зберегти унікальність індійської ідентичності, не впадаючи у спроби копіювати колонізаторів [1].

Проте хоча критика колонізаторської політики серйозна і не безпідставна, але не можна заперечувати її вплив на формування індійського політикуму. Так, британське колоніальне правління в Індії, попри свою експлуатаційну природу, суттєво вплинуло на розвиток індійської політичної системи. Воно сприяло формуванню сучасних державних інститутів, правової системи, адміністративної структури та навіть демократичних процесів. Англійці запровадили систему виборного представництва, що, хоч і була обмеженою, заклала основу для майбутньої незалежної Індії.

Крім того, колоніалізм стимулював національно-визвольний рух, сприяючи політичному пробудженню та об'єднанню різних етнічних і релігійних груп у боротьбі за самовизначення. Такі лідери, як Махатма Ґанді та Джавахарлал Неру, використовували як європейські демократичні ідеї, так і традиційні індійські концепти для формування майбутнього політичного устрою країни. Звісно, це не виправдовує колоніальну експлуатацію, однак вплив цього періоду на політичний розвиток Індії неможливо ігнорувати.

Ще складніше просто «відмінити» всі впливи колишньої метрополії в царині культури. Актуальними в Індії і до сьогодні залишаються розвідки на тему культурної гібридності й синтезу. Індійські постколоніальні мислителі, такі як Амітав Гош, часто звертаються до теми гібридності – поєднання індійських та західних елементів у культурі та літературі. Гош підкреслює важливість перегляду історії через призму колоніалізму, вивчаючи, як нащадки колонізованих народів намагаються віднайти власну ідентичність у глобалізованому світі [5].

Культура постколоніального суспільства не є просто відображенням традиційної чи західної моделі, а радше унікальним синтезом, гібридним утворенням. Це можна побачити в індійській літературі, кінематографі, моді та навіть мовній ситуації, де англійська досі відіграє значну роль поряд із хінді та іншими регіональними мовами. Наприклад, «гінгліш» (Hinglish – поєднання англійської та гінді) став поширеним явищем у розмовному мовленні, а Боллівуд майстерно поєднує західні кінематографічні прийоми з традиційними індійськими наративами. Гош, зокрема, часто досліджує, як колоніальна спадщина впливає на історичну пам'ять, ідентичність та усвідомлення свого місця у світі. Його романи, такі як «Тіньові лінії» («The Shadow Lines») або «Скляний палац» («The Glass Palace»), показують складність індійської історії через призму особистих і колективних досвідів.

Гібридність та культурний синтез сформований вимогами пристосування до нової політичної та культурної реальності проявляється на кількох рівнях. Розглянемо це на прикладі роману «Тіньові лінії». Найбільш глобальний рівень – це національна та культурна гібридність. Гош показує, що кордони між країнами є штучними та умовними. Події розгортаються між Калькуттою, Даккою та Лондоном, і персонажі одночасно належать до різних культур. – Головний герой (неназваний оповідач) має родинні та емоційні зв'язки як з Індією, так і з Англією та Бангладеш, що підкреслює складність колоніальної та постколоніальної ідентичності.

Наступний рівень – це мовна та інтелектуальна гібридність. Оповідач балансує між західною освітою та індійськими традиціями, що відображає стан багатьох освічених індійців у колоніальний і постколоніальний періоди. Використання англійської мови для розповіді також є актом гібридності – це і колоніальна спадщина, і засіб вираження власної ідентичності.

І нарешті, особистісна та історична гібридність – рівень сприйняття реальності людьми, які були свідками чи учасниками подій. Спогади персонажів накладаються один на одного, демонструючи, що історія є не лінійною, а переплетеною, залежною від індивідуального досвіду. Трагедії, що відбуваються в різних країнах (наприклад, розподіл Індії 1947 року та бенгальські заворушення 1964 року), показані через призму особистих переживань, а не офіційних наративів [2].

Таким чином, постколоніальна національна ідентичність – це не щось фіксоване, а динамічний процес взаємодії між минулим і сучасністю, Сходом і Заходом, наративами, міфами та особистісним сприйняттям постколоніального суб'єкта. Останній є продуктом колоніального минулого, що за певних історичних обставин отримав кризу ідентичності. Постколоніальний суб'єкт опинився перед питанням: ким він є – носієм традиційної культури чи продуктом колоніального минулого? Тобто, нова ідентичність формується як на рівні кожного окремого індивіда, так і спільноти загалом. Бо відповіді на питання «хто є я?» та «хто є ми?» взаємопов'язані та взаємозалежні.

Таким чином, перед Індією стоїть питання відновлення культурної ідентичності, яка була спотворена колоніальним минулим. Філософські роздуми про самовизначення, етичність та значення національної культури відіграють ключову роль у формуванні постколоніального світогляду країни. Можна виділити наступні характерні риси формування нової постколоніальної ідентичності:

1. Пошук культурної автентичності. Після колоніального періоду Індія зіткнулася з потребою повернення до своїх власних коренів. Багато індійців намагалися відродити традиційні культури, мови та релігії, які були пригнічені колонізаторами. Наприклад, зростання ролі різноманітних регіональних індійських мов, особливо гінді, популяризація і відродження санскриту.

2. Синтез традицій та модернізації. Індійська постколоніальна ідентичність включає поєднання традиційних цінностей з сучасними західними ідеями, привнесеними колоніальною владою. Це відображається в архітектурі, музиці, кіно, літературі, а також у політичних та соціальних інституціях.

3. Політична модернізація. Після незалежності Індія створила демократичну державу з урахуванням принципів, закладених під час колоніального правління, таких як парламентська система. Однак при цьому індійці розвивали власні полі-

тичні рухи, зосереджені на національній єдності, боротьбі з корупцією та соціальною справедливістю. Після здобуття незалежності Неру та багато політичних лідерів Індії звернулися до соціалістичних ідей як способу боротьби з економічною нерівністю. Це також було частиною ширшого філософського проєкту, який ставив перед собою завдання перетворити Індію на країну, де всі мають рівні можливості та ресурси для розвитку.

4. Подолання соціальної нерівності. Постколоніальний період також характеризується активними спробами зруйнувати або модернізувати традиційну кастову систему. Хоча кастові обмеження все ще зберігаються, Індія прийняла законодавчі акти для боротьби з дискримінацією і нерівністю.

5. Травма колоніалізму та опір йому. Індія пережила колоніальну травму – експлуатацію природних ресурсів, культурне пригнічення та економічну нерівність. Цей досвід сформував сучасну індійську ідентичність, яка включає в себе відчуття спротиву та відновлення національної гордості, політику державного регулювання економіки (аж до 1991 року).

6. Мультикультуралізм. Індія є багатонаціональною та багатокультурною країною. Постколоніальна ідентичність відзначається різноманіттям релігійних, етнічних і мовних груп, що живуть на її території. Незважаючи на це різноманіття, зберігається пошук спільної національної ідентичності.

Висновки. Геополітичні виклики Індії після отримання незалежності – від конфліктів з сусідніми країнами до соціальних та економічних проблем – завжди супроводжувалися філософськими роздумами про природу національної ідентичності, праведного правління та соціальної справедливості. Індійські лідери не лише прагнули до вирішення цих викликів на політичному рівні, але й намагалися осмислити їх через призму традиційних та сучасних філософських ідей, що робить індійський шлях розвитку унікальним у світовій історії.

Постколоніальна ідентичність Індії є глибоким питанням, яке стосується не лише політичного звільнення від колоніального гніту, а й впливу колоніальної спадщини на самовизначення, культуру та філософію. Індія після здобуття незалежності зіткнулася з проблемою відновлення власної ідентичності у світі, який продовжував керуватися західними імперіалістичними концепціями.

Література

1. Ambrose M. C. Indian Postcolonial Theorists: A Critical Introduction. International Research Journal of Modernization in Engineering, Technology and Science. 2024. Т. 6, № 1. С. 3963–3968. e-ISSN 2582-520

2. Ghosh A. The Shadow Lines. London: Bloomsbury Publishing, 1988. 256 с.

3. Nandy A. The intimate enemy: Loss and recovery of self under colonialism. Oxford University Press. 1988. Retrieved from https://www.fulcrum.org/concern/monographs/m039k506s#reviews

4. Sengupta, M. Anna Hazare and the Idea of Gandhi. The Journal of Asian Studies. 2012. Т. 71, № 3. С. 593–601.

5. Yesapogu, V. The Impact of Post Colonialism in Amitav Ghosh's Novels-A Post Colonial Perspective. International Journal on Studies in English Language and Literature (IJSELL). 2016. Т. 4, № 1. С. 126–138. ISSN 2347-3126 (Print), ISSN 2347-3134 (Online). URL: www.arcjournals.org.

Анотація

Петленко І. В. **Колоніалізм і національна ідентичність: приклад Індії.** – Стаття.

Дослідження присвячене темі формування постколоніальної ідентичності в Індії після здобуття незалежності. Період перебування в статусі колонії залишив глибокий історичний, культурний, економічний та політичний слід. Прикладом цього є адміністративна система, освітні стандарти та правові інститути від здобуття незалежності до сьогодні. Процес деколонізації та формування нового бачення індійцями себе і своє ролі на глобальній політичній мапі світу не завершений і досі. Постколоніальна ідентичність Індії є динамічним процесом, що поєднує традиційні цінності та західні впливи. Вона формується на перетині історичної пам'яті, наративів національного самовизначення, культурного синтезу та політичної модернізації. Однією з головних проблем залишається питання пошуку автентичності. Відродження місцевих мов, традиційної культури та релігії в умовах глобалізації – результати цих пошуків. Індія, з одного боку, запозичила британську модель демократії, а з іншого – розвинула власні політичні інститути та механізми управління, що відображають її національні особливості. Тобто рисами постколоніальної ідентичності індійця – поєднання модернізації та традиції, в тому числі в сфері політики та пошуки автентичності. Соціальна трансформація в країні також пов'язана з подоланням кастової нерівності та прагненням до соціальної справедливості. Водночас історична травма колоніального панування стимулювала опір культурному імперіалізму та пошук незалежного шляху розвитку. Мультикультуралізм залишається важливою рисою індійського суспільства, що об'єднує численні етнічні, релігійні та мовні групи. Таким чином, постколоніальна ідентичність Індії – це складний і суперечливий феномен, що продовжує формуватися під впливом історичного досвіду, внутрішніх трансформацій та глобальних викликів

Ключові слова: постколоніальна ідентичність, національна ідентичність, постколоніальний суб'єкт, гібридність та культурний синтез.

Summary

Petlenko I. V. **Colonialism and national identity: the case of India.** – Article.

The study focuses on the formation of postcolonial identity in India after gaining independence. The period of being a colony has left a deep historical, cultural,

economic and political mark. An example of this is the administrative system, educational standards and legal institutions from independence to the present day. The process of decolonization and the formation of a new vision of Indians of themselves and their role on the global political map is still in progress. India's postcolonial identity is a dynamic process that combines traditional values and Western influences. It is formed at the crossroads of historical memory, narratives of national self-determination, cultural synthesis, and political modernization. The search for authenticity remains one of the main problems. The revival of local languages, traditional culture, and religion in the context of globalization are the results of this search. India, on the one hand, borrowed the British model of democracy, and on the other hand, developed its own political institutions and governance mechanisms that reflect its national characteristics. That is, the features of the postcolonial Indian identity are a combination of modernization and tradition, including in politics and the search for authenticity. Social transformation in the country is also associated with overcoming caste inequality and the pursuit of social justice. At the same time, the historical trauma of colonial rule has stimulated resistance to cultural imperialism and the search for an independent path of development. Multiculturalism remains an important feature of Indian society, uniting numerous ethnic, religious, and linguistic groups. Thus, India's postcolonial identity is a complex and contradictory phenomenon that continues to be shaped by historical experience, internal transformations, and global challenges.

Key words: postcolonial identity, national identity, postcolonial subject, hybridity and cultural synthesis.

УДК 128.3-051
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.20

С. Т. Репетій
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6946-0142
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

РОЗВИТОК ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА СТВОРЕННЯ НООСФЕРНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Війна, що відбувається в нашій країні, а, також глобальні руйнівні процеси на всій Землі: пожежі, повені, екологічні катастрофи – забруднення атмосфери та природи – торкаються (безпосередньо або опосередковано) всіх жителів планети. Дякуючи сучасним різним засобам інформації майже всі люди беруть участь у всьому, що відбувається. Це підтверджує думку В. Вернадського про те, що людство є єдиним цілим: «Людство єдине, і, хоча в переважній масі це усвідомлюється, але ця єдність проявляється формами життя, які фактично її поглиблюють і зміцнюють непомітно для людини стихійно, в результаті несвідомого до неї устремління. Життя людства, при всій його різнорідності, стало неподільним, єдиним. Подія, що відбулася в глухому куточку будь-якої точки будь-якого континенту чи океану, відбивається і має наслідки – великі і малі – в ряді інших місць, всюди на поверхні Землі» [1].

Постановка проблеми. Як і кожна жива сутність, людина живе і розвивається у біосфері. Однак людина відрізняється від усього живого, що має тіло і душу наявністю ще однієї складової – духу. Ця складова робить людину творцем Всесвіту.

Проблема пізнання людини, її складових займала центральне місце ще у стародавній філософії. Однією із головних вона є і в сучасних наукових дослідженнях. Особливо філософів цікавить феномен духу. Як зазначає С. Кримський, філософська категорія дух є наскрізною проблемою усієї історії філософії [9, с. 177].

Метою статті є дослідження розвитку та впливу духовності особистості на створення ноосферної цивілізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи з учіння античного філософа Аристотеля (384 р. до н.е. – 322 р. до н.е.) дух людини у філософії трактується як нус, тобто розум.

Представник римського стоїцизму Л. Сенека (04 р. – 65 р.) вважав, що розум людини – це ні що інше, як частина Божественного духу, що занурена в тіло людини. А людство, на думку філософа, є частинами єдиного Вселенського організму[8].

Та найбільшої уваги сутності духовності приділено у філософії середньовіччя. У цей період майже по всій Європі стверджується християнство, основні принципи вчення якого стають базисними для філософії. Теологія посіла найвище місце в ієрархії знань. Бог розглядається як абсолютне трансцендентне начало, найвища істота, єдина першопричина, з якої походить усе буття. У середньовічній філософії, на відміну від античності, де людина вважалась частиною природи, космосу, вона перейшла на більш високий рівень і розглядається у контексті Бога, оскільки у Книзі буття, Біблії, зазначається: «І створив Бог людину за своїм образом, за образом Божим створив її» [1:27]. Отже, людина почала розглядатись як вінець творіння, що має божественне начало: «Я сказав: ви боги» [Ів. 10:34].

Грецький філософ А. Оріген (біля 185 р. – біля 254 р.) визначає складові модуси людини: дух, душа і тіло. Дух розглядається як дар Божий, що займає найвищу частину людини. Душа має два види спрямування: до світла та до тьми, вона постійно стає перед вибором добра і зла. Душа наділена свободою вибору: спрямувати своє життя до Бога і тим отримати спасіння, чи загинути, поглинаючись у гріхи. Учений доводить, що людина від народження має свободу вибору. Роздвоєння душі можна розглядати як її хворобу. Вилікувати та спасти її можна за допомогою Божого дару – духу [8]. А. Ориген так міркував відносно кожної окремої людини.

Сьогодні, коли доведено, що розвиток людини відбувається в соціумі і, відповідно, спостерігається взаємовплив якостей суспільства та індивіда, постає відповідальність кожного суб'єкта за власні думки та вчинки.

В. Вернадський з цього приводу так зазначає: «Людина вперше реально зрозуміла, що вона житель планети і може – повинна – мислити і діяти в новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особистості, сім'ї або роду, держав або їх союзів, але і в планетарному аспекті. Її існування є її функція. Вона несе її із собою усюди. І вона її неминуче, закономірно, безупинно змінює.» [1].

Ще на початку XX сторіччя французькі вчені Е. Леруа та Тейяр де Шарден зробили висновок, що під дією людського розуму біосфера перетворюється у нову якість – ноосферу. В. Вернадський більш глибше дослідив це явище і зазначив, що людина проявляється як небувала сила, що може

© С. Т. Репетій, 2025

бути творцем ноосфери, яка уявляє собою всю «галузь людської культури та проявлення людської думки» [1].

Ця ідея є актуальною і в науці сьогодення. Вітчизняні вчені розглядають ідею створення та розвитку ноосферної цивілізації.

Виклад основного матеріалу. Ноосферна цивілізація – це нова якість діяльності та життя людства на засадах гармонійних відносин з природою, гуманістичних наукових, духовно-культурних і технологічних інновацій, консенсусу і всесвітньої консолідації задля подолання глобальних проблем і війн в ім'я гідного розвитку й самореалізації людини. Така цивілізація означає більшу цілісність людства, яке сьогодні поділене на цивілізаційні світи, що часто-густо перебувають у стані протистояння. І це не просто більша кількість цілісності, яку ми могли б визначити як планетарну цілісність, це нова якість цілісності – гуманістична цілісність. Очевидно, що перший крок до такої цілісності – в подоланні проблем війн і голоду, про що писав ще В. Вернадський. Другим кроком може стати реальна, а не декларована консолідована позиція світу щодо вирішення екологічних проблем. Третім кроком стає подолання бідності у світі та створення умов для гідної освіти й креативної самореалізації будь-якої [5].

Вчені вважають, що для виконання цього надскладного завдання, зокрема перших кроків на теренах нашої країни потрібна консолідація українського суспільства і передусім інтелектуалів цього суспільства [5].

На думку С. Крилової для створення та розвитку ноосферної цивілізації необхідно приділити увагу глибинній світоглядній трансформації – трансформації свідомості, а вже на цій основі – трансформації відносин між особистостями, країнами, цивілізаціями та цивілізаційними світами на засадах толерантності, діалогу й партнерства [3].

Потрібно зазначити, що світогляд – це компонент духовності людини, фундаментом якого є свідомість. Ми згодні з думкою С. Крилової і констатуємо, що для створення ноосферної цивілізації потрібно, щоб людство розвивало свою духовність, зародки якої, за словами Г. Сковороди, є у кожної людини від народження.

На думку Н. Хамітова, свідомість – це спрямована розумова активність, що відображає і трансформує буття [10, с. 304]. Водночас, вчений зазначає, що свідомість може бути спрямована як на зовнішній світ, так і на самого себе, постаючи самосвідомістю. За Е. Помиткіним, духовний рівень свідомості людини характеризується розумінням того, що Всесвіт – єдиний організм, а Земля – його невід'ємна частина [6]. Отже, рівень духовної самосвідомості особистості характеризується усвідомленням себе та інших єдиними клітинами Всесвіту.

Таким чином, пізнаючи себе, свої внутрішні негативні якості, особистість, яка досягла розуміння духовної самосвідомості, трансформує їх, що впливає на взаємостосунки, поведінкові акти та на якість ноосфери.

Досягти розуміння духовної самосвідомості має особистість, яка усвідомлено вибрала шлях духовного вдосконалення і має, на думку С. Крилової, особистісний світогляд. Характеризуючи таку особистість вчена зазначає: «...особистість – це глибинна реальність внутрішнього світу людини, яка характеризується унікальністю та відкритістю, що реалізуються в самопізнанні, самотворенні й проявляються у вчинках, відносинах або артефактах культури» [2, с. 111]. Показником особистісного світогляду є глибокий аналіз свого існування, місця в суспільстві. На думку Н.Хамітова особистісний світогляд означає постійне самопізнання, погляд всередину себе, пильну увагу до динаміки розвитку внутрішнього світу [10].

Як зазначали давньогрецькі філософи – для того, щоб змінити світ потрібно змінити себе. Таким чином, удосконалюючи свої внутрішні якості, людина змінює якісний стан ноосфери, що має вплив на розвиток цивілізації.

Та для духовного зростання розвитку духовної самосвідомості недостатньо. Необхідно розвивати й інші компоненти духовності.

Спілкування є духовною потребою кожної особистості як представника суспільства. Як соціальне явище спілкування охоплює всі сфери буття і діяльності людини. У результаті взаємодії і спілкування людина стає особистістю. Духовне спілкування передбачає ставлення до кожного і себе як до частин єдиного організму. Таке ставлення сприяє розвитку духовного єднання з Іншим. Об'єднуючою силою, яка лежить в основі духовного спілкування, є необумовлена любов [7].

Рівень розвитку духовності особистості зазначає її ціннісна орієнтація. Цінності відіграють важливу роль як у житті окремої людини, так і в житті суспільства. Сформована ієрархія ціннісної орієнтації людини є основою для прийняття рішень і її поведінки.

На думку В. Малахова, сенс існування людини суттєво пов'язаний із обраними нею цінностями. Ціннісна орієнтація, підкреслює вчений, дає відповідь на запитання «Заради чого» діє людина, чому вона присвячує свою діяльність. Учений зазначає, що існують два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, та цінності, які навпаки – надають смислу існуванню самої людини [4].

У філософії традиційно цінності поділяються на матеріальні (економічні, технічні, вітальні) та духовні (релігійні, моральні, естетичні, правові, філософські, політичні), які взаємопов'язані і гарантують існування людини як цілісної духовно-тілесної істоти.

Сенсом існування людини як такої є її потреба у духовних цінностях, підпорядкування їм свого життя. Показником рівня розвитку духовності особистості є здатність орієнтуватися на вищі універсальні цінності: Краси, Добра, Істини.

Щоб наблизитись до абсолютної цінності – вищої Сутності, на думку Е. Помиткіна, потрібно спиратись на систему трансцендентальних цінностей, а саме, Віру, Надію, Любов, і спрямованість на реалізацію ідеалів Краси, Добра та Істини в повсякденному житті [6].

Наступним компонентом духовності ми визначили риси характеру.

Виходячи з концепції Е. Помиткіна вважаємо, що кожна людина, яка усвідомлює в собі духовне «Я», має бути цілеспрямованою, творчою, оригінальною, порядною, високоморальною, доброзичливою, мати відповідні риси характеру, які проявляються у діяльності, ставленні до оточуючих, способах дії [7].

Значущим у розвитку духовності є її креативний компонент. Людська сутність проявляється лише в творчості, а самовдосконалення є життєвим завданням людства.

У філософії креативність розглядається як вроджена здатність до творчості, яка розвиваючись, сприяє самотворенню особистості, забезпечує розвиток її творчої життєдіяльності і впливає на розвиток Всесвіту.

Аналіз досліджень зарубіжних та вітчизняних авторів дозволяє зробити висновок, що креативність є сукупністю особистісних якостей людини, які сприяють її саморозкриттю, самореалізації, у контексті нашого дослідження – духовному самовдосконаленню.

В основі креативності лежить нестандартне творче мислення. Для розвитку духовної креативності особистості, на нашу думку, потрібне поєднання духовного і логічного мислення, яке дозволяє голограмно бачити причинно-наслідкові зв'язки різних ситуацій, розуміти дуальність світу. Причина будь-якої ситуації знаходиться у духовному вимірі, у фізичному – її наслідок. Вирішення проблеми, прийняття рішення з урахуванням означеної думки сприяє духовному самопізнанню, самотворенню, самовдосконаленню особистості і, як наслідок, продуктивній творчій життєдіяльності [7].

У процесі усвідомленої життєдіяльності, постійному самовдосконаленні людина набуває духовний досвід. Досвід як філософська категорія – це цілісність і універсальність людської діяльності, що фіксує єдність знань, навичок, почуттів, волі.

У вузькому значенні досвід розглядається як засноване на практиці чуттєво-емпіричне пізнання дійсності, у широкому – єдність умінь і знань.

І. Кант у результаті дослідження даної проблеми в праці «Критика чистого розуму» зазначає, що досвід – це головний продукт людського розуму. Водночас, сам досвід є результатом діяльності духу, що передбачає «форми розуму», які лише сприяють виникненню досвіду.

Як зазначає Н. Шевченко, новий досвід може здобуватися шляхом переосмислення стереотипів наявного досвіду [11, с. 9].

Зазначимо, що досвід людини відкладається у свідомості і успадковується генетично. Через досвід в особистості виробляється первинна неусвідомлена реакція на ситуацію, в якій вона усвідомлює і вирішує завдання. Духовний досвід у даному випадку є механізмом стабілізації, який зберігає процес діяльності особистості, її спрямованість, внутрішню гармонію і гармонійні взаємовідносини у суспільстві. Так, накопичений досвід з духовного самовдосконалення стає фіксованою установкою і непомітно для самої особистості впливає на її життєві позиції [7].

Висновки. Особистість, яка усвідомлено проживає своє життя, пізнає, сприймає дійсність з позиції відчуття себе та іншого клітинами Всесвітнього організму, а всього сутнього – як причетності до нього. Таке сприйняття сприяє розвитку морально-духовної рефлексії, спрямованості на реалізацію ідеалів Краси, Добра та Істини у повсякденному житті, духовному самопізнанню, самотворенню, самовдосконаленню, творчому підходу до професійної діяльності, розвитку необумовленої любові, що сприяє удосконаленню ноосфери та надає можливість створення ноосферної цивілізації. Подальші розвідки можна спрямувати на дослідження розвитку усвідомленої духовної життєдіяльності людини.

Література

1. Вернадський В.І. Філософські думки натураліста. URL: https://stud.com.ua

2. Крилова С. А. Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної метаантропології і андрогін-аналізу: монографія. Київ : КНТ, 2020. 563 с.

3. Крилова С.А. Соціальна метаантропологія як методологія дослідження краси у суспільному бутті. *Нова парадигма:* журнал наук. праць. Вип. 104. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. С. 92–103.

4. Малахов В. А. Етика : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.Київ: Либідь, 2001. 384 с.

5. Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: : від потенцій до нового світогляду і буття людини. Проєкт «Наукова книга» Київ • Наукова думка • 2020. 256с. URL: https://cgo.org.ua ›uploads› Monogr_Pyrozhkov

6. Помиткін Е. О. Ідеали краси, Добра та Істини у розвитку духовності майбутнього професіонала. Педагогічний процес: теорія і практика : зб. наук. праць. [гол.ред. Сисоєва С. О.] Київ : ЕКМО, 2003. С. 267–277.

7. Репетій С.Т. Духовний розвиток особистості майбутнього фахівця: навчально-методичний посібник. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 170 с.

8. Репетій С. Духовність як філософсько-антропологічна проблема в історії західної філософії епохи середньовіччя. *Вісник Львівського університету: філософсько-політичні студії*. Львів : «Гельветика», 2022. Вип. 42. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/uk/2022-42

9. Філософський енциклопедичний словник / під редакцією В. Шинкарука. Київ : Абрис, 2002. 472 с.

10.Філософія науки і культури: словник. За редакцією Н.Хамітова. Київ : КНТ, 2024.437с.

11. Шевченко Н.Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти: автореф. Дис. на здобуття наук. ступ. д-ра психол. наук: 19.00.07 Ін-т психології ім. Г. С.Костюка АПН України. Київ, 2006. 32 с. URL: http://www.nbuv.gov.ua/ard/2006/06snfsvo.zip,

Анотація

Репетій С. Т. **Розвиток духовності особистості як необхідна умова створення ноосферної цивілізації.** – Стаття.

У статті розглядаються підходи до розвитку духовності особистості як умови створення ноосферної цивілізації. Проаналізовано ідеї вітчизняних учених щодо ноосферної цивілізації. Вчені розглядають її як нову якість діяльності та життя людства на засадах гармонійних відносин з природою, гуманістичних наукових, духовно-культурних і технологічних інновацій, консенсусу і всесвітньої консолідації задля подолання глобальних проблем і війн в ім'я гідного розвитку й самореалізації людини.

Зазначено, що високодуховною особистістю вважається та, яка розуміє, що все людство є єдиними частинками Всесвіту, усвідомлено стала на шлях духовного удосконалення і будує свою життєдіяльність з позиції співпраці, а не суперництва.

Розглянуто питання розвитку свідомості, духовної самосвідомості. Визначено, що змістом духовної свідомості є розуміння того, що Всесвіт – єдиний організм, а Земля – його невід'ємна частина, і, відповідно, кожна людина є частиною Всесвіту.

Ставлення до себе визначається рівнем розвитку самосвідомості, наявності адекватної самооцінки.

Проаналізовано компонент духовності – духовне спілкування, яке на всіх рівнях і у видах передбачає ставлення до кожного і себе як до частин єдиного організму, а до тваринного і рослинного світу – як причетності до цього організму. Таке ставлення сприяє розвитку духовного єднання з Іншим. Об'єднуючою силою, яка лежить в основі духовного спілкування, є необумовлена любов.

Звернено увагу на ціннісну орієнтацію особистості, яка є показником розвитку рівня духовності.

У філософії традиційно цінності поділяються на матеріальні (економічні, технічні, вітальні) та духовні (релігійні, моральні, естетичні, правові, філософські, політичні), які взаємопов'язані і гарантують існування людини як цілісної духовно-тілесної істоти.

Розглянуто розвиток креативного компонента духовності особистості. Аналіз досліджень зарубіжних та вітчизняних авторів дозволяє зробити висновок, що креативність є сукупністю особистісних якостей людини, які сприяють її саморозкриттю, самореалізації, у контексті нашого дослідження – духовному самовдосконаленню, що сприяє розвитку ноосферної цивілізації.

Ключові слова: ноосфера, духовність, ноосферна цивілізація, самосвідомість, духовна самосвідомість, духовна креативність, ціннісні орієнтації.

Summary

Repetii S. T. **Development of the spirituality of the individual as a necessary condition for the creation of a noospheric civilization.** – Article.

The article considers approaches to the development of individual spirituality as a condition for the creation of a noospheric civilization. The ideas of domestic scientists regarding noospheric civilization are analyzed. Scientists consider it as a new quality of activity and life of humanity based on harmonious relations with nature, humanistic scientific, spiritual, cultural and technological innovations, consensus and global consolidation to overcome global problems and wars in the name of decent human development and self-realization.

It is noted that a highly spiritual person is considered to be one who understands that all of humanity is a single part of the Universe, has consciously embarked on the path of spiritual improvement, and builds his or her life from a position of cooperation, not competition.

The issue of the development of consciousness, spiritual self-awareness is considered. It is determined that the content of spiritual consciousness is the understanding that the Universe is a single organism, and the Earth is its integral part, and, accordingly, every person is a part of the Universe.

The attitude towards oneself is determined by the level of development of self-awareness, the presence of adequate self-esteem.

The component of spirituality is analyzed – spiritual communication, which at all levels and in all species implies an attitude towards everyone and oneself as parts of a single organism, and towards the animal and plant world as a part of this organism. Such an attitude contributes to the development of spiritual unity with the Other.

The unifying force underlying spiritual communication is unconditional love.

Attention is paid to the value orientation of the individual, which is an indicator of the development of the level of spirituality.

In philosophy, values are traditionally divided into material (economic, technical, vital) and spiritual (religious, moral, aesthetic, legal, philosophical, political), which are interconnected and guarantee the existence of a person as a holistic spiritual and bodily being.

The development of the creative component of the spirituality of the individual is considered. Analysis of research by foreign and domestic authors allows us to conclude that creativity is a set of personal qualities of a person, which contribute to its self-disclosure, self-realization, in the context of our research – spiritual self-improvement, which contributes to the development of noospheric civilization.

Key words: noosphere, spirituality, noospheric civilization, self-awareness, spiritual self-awareness, spiritual creativity, value orientations.

УДК 316.7:111.238
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.21

М. В. Сінельнікова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6085-6087
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Національного університету «Львівська політехніка»

АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЕСТЕТИЗАЦІЇ ЗЛА В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

Дослідження зла веде нас до роздумів
над справжньою сутністю людини.
Тармо Куннас

Вступ. Інтернет мережі стають сьогодні унікальною платформою для створення абсолютно нової реальності в якій, наче в кривому дзеркалі, трансформуються основні поняття та цінності нашого буття. Подібна модифікація торкнулася і етичної проблеми зла, яке сьогодні нерідко прикрашається заради загального блага, розваги, заспокоєння або комерційного успіху. Хоча зло володіє іншим, далеко не естетичним порядком, воно виявилося «одним із найродючіших полів для створення об'єктів, які добре підходять для художнього зображення» [17, с. 149]. Подібний перетин осей етики та естетики в трактуванні зла створює абсолютно нові його виміри та можливості реалізації, через що «спостерігається приголомшливе зростання популярності використання концепцій зла» [20, с. 52], особливо в мережі Інтернет.

Досліджень зла в естетичній площині не так багато, до їх числа можна віднести роботи Тарана Канга, Расмуса Угілта, Бенно Хюбнера, Термо Куннаса, Карла-Отто Апеля, Теодора Адорно та ін. Однак всі вони зосереджують свою увагу на представлені зла в мистецтві або в естетичному ракурсі, проте жоден з них не розглядає трансформацію цього поняття в мережі Інтернет. Тому **метою даної статті** – дослідити та встановити негативні наслідки використання аксіологічного потенціалу естетики для представлення зла в Інтернет просторі.

Виклад основного матеріалу. Колись Жан-Франсуа Ліотар влучно зауважив, що «сучасність, якою б добою вона не датувалася, завжди йде поряд із потрясінням основ віри і відкриттям притаманної реальності нестачі реальності, відкриттям, пов'язаним із винайденням інших реальностей» [18, с. 54]. В сучасному світі масштабної глобалізації, стрімкої технологізації та прискореного інформаційного споживання ми з очевидністю спостерігаємо конструювання абсолютної нової реальності – віртуальної або гіперреальності [14, с. 18], яка є більш естетично-привабливішою для людини. Інтернет мережі – це чудовий спосіб відволіктися від набридливого повсякдення та непривабливої дійсності, від якої дуже втомився сучасний індивід. Крім того, це унікальна можливість змінити, конструювати та інтерпретувати реальність відповідно до власного бачення та естетичного смаку. Інтернет мережі добре використовують стратегії естетизації, щоб насити повсякдення характером мистецтва, через що дійсність сприймається як «витвір, а не місцезнаходження об'єктивної даності» [19, с. 28].

За влучним висловом Бенно Хюбнера, «сучасна людина інсталює себе в естетику» [16, с. 61], через що перетворюється на *homo aestheticus*, яка вибудовує дійсність «не реалістично, а «естетично» [21, с. 1]. Це підтверджує думку Фрідріха Ніцше про те, що естетика виступає основним горизонтом людського існування [9, с. 54]. Однак подібна тотальна естетизація або «естетика повсякдення» розриває цілісне полотно буття, перетворюючи життя людини на безкінечні стоп-кадри, уривки реальності, яскраві миттєвості. Через що вона ніби застрягає в сьогоденні, живучи «дрібними хвилюваннями та короткими мікро-історіями, які по-суті, мало її хвилюють» [11, с. 197]. Таке зміщення в бік емоцій і «кліпове мислення» звужує та спрощує погляд людини на ситуацію, через що вже нічого не сприймається нею серйозно, навіть сцени насилля, знущань, булінгу та жорстокості.

На це спрямована розважальна політика Інтернет мереж, для якої головне «естетика афекту» (Саймон О'Салліван), яка прагне вразити та захопити увагу онлайн авдиторії. Але подібна естетична жадібність або «хтивість очей» (Аврелій Августин) не є тотожна бажанню пізнавати, скоріше навпаки, це спроба втекти від змістовної сторони буття, адже людина намагається не зрозуміти, осмислити, продумати, а побачити, зафіксувати і піти далі. Таким чином, повсякденність перетворюється на «видимість», що не вимагає концентрації уваги, усвідомлення, роздумування [8, с. 34]. Внаслідок цього дійсність ніби «дереалізується» та переживається у формі «естетизованого спектаклю» [6, с. 70]. На цьому мережевому

© М. В. Сінельнікова, 2025

фоні, де розваги та втіха визнаються головними цінностями, етика суттєво тьмяніє, перетворюючись на «зайву «вишеньку на тортику», непотрібні зусилля, які все одно нічого не змінять і не вирішують – на відміну від економіки!» [10, с. 151].

Не дивно, що подібна видовищна Інтернет естетика приводить до етичного релятивізму, який стверджує, що не існує жодної загальної, універсальної етики, є лише етика окремих, одиничних істин [2, с. 58]. Подібний моральний плюралізм підриває звичне трактування добра і зла, які відтепер визнаються відносними поняттями, внаслідок чого «весь світ занурюється в «етичне» божевілля» [2, с. 55]. Слова і речі, смисли та інтерпретації стають розмитими, нечіткими, амбівалентними, адже залежать від зміни настроїв людини [8, с. 35]. Тому зло починає сприйматися як щось «банальне» (Х. Арендт), застарілий рудимент, який давно втратив свою актуальність. Через це людина потрапляє в «сучасне варварство» [4, с. 213], де вже не здатна чітко провести межу між добром і злом.

Це призводить до того, що зло з етичної площини поступово переходить в естетичну, а мораль зміщується в бік аксіології, оскільки між нормою та цінністю вже не спостерігається значної різниці. Подібний розрив між естетичним та етичним, зрештою, призводить до естетизації зла, яке можна потрактувати як процес трансформації даного поняття в бік прикрашення, приховування або згладжування його негативних, непривабливих рис та характеристик. Коли ми говоримо про «естетику зла», ми маємо на увазі розмірковування про те, як Інтернет мережі репрезентують та демонструють зло. Тут на думку спадає не якась філософська концепція, а набір образів, які часто несуть афективний заряд [17, с. 160]. Це логічно, оскільки принцип естетичного задоволення не потребує раціонального обґрунтування. Тому естетичне як емоційність, як афектація передує етичному [16, с. 112], оскільки є більш первинним, спонтанним та природним для людини.

Мета подібної естетизації зла в Інтернет мережі різноманітна. Перш за все – це бажання викликати гострі емоційні реакції онлайн авдиторії, які передбачають отримання суттєвої комерційної вигоди. До більш філософських причин можна віднести прагнення естетичного споглядання недосконалості нашого світу, з нотками елітарності. Ну і нарешті, банальна спроба «розважити» та «повеселити» нудьгуючу публіку. На це і розраховані Інтернет мережі, основне завдання яких не спонукати людей думати і аналізувати, а забавляти, відволікати та спокушати, змушуючи забути про нудьгу, рутину та повсякденність. Адже масова Інтернет культура виступає саме як потужний інструмент організованого забуття [4, с. 43].

Естетизація зла в Інтернет мережі відбувається за допомогою двох основних інструментів. По-перше, це демонстрація зла як чогось величного, прекрасного та піднесеного, а тому привабливого для людини. По-друге, це представлення зла як витвору мистецтва чи естетичного об'єкта. Внаслідок цього зло трансформується і очищається шляхом творчої естетизації, набуваючи абсолютно нових якостей та характеристик, які були йому не властиві в реальному житті. Це нагадує своєрідну магію – віднаходити чарівність в «огидних предметах», перетворюючі звичні, банальні, повсякденні речі у незвичні, захоплюючі та живі.

Не дивно, що в мережі зло часто подається як більш цікава, яскравіша та різноманітніша категорія, ніж добро, яке пов'язується перш за все з нудьгою, прісністю, закостенілістю, нерішучістю і навіть слабкістю. Натомість зло асоціюється з рішучістю, наполегливістю, силою, відчайдушністю та безстрашністю. Часто його зображають через соціальну успішність, багатство, вроду, інтелект, іронічність, тому воно постає об'єктом заздрощів, захоплення, навіть поваги. Зло прагнуть копіювати та наслідувати, взяти хоча б добре розтиражоване в мережі гасло: «Чемні дівчатка потрапляють у рай, погані – куди забажають» [5]. Саме так Інтернет починає формувати концепцію естетичного зла, як чогось красивого, сміливого, довершеного, витонченого, а тому такого бажаного для людини.

Зло справді вміє спокушати, воно володіє особливою, таємничою, привабливою естетикою та неймовірною звабливістю для людини, адже пропонує їй насолоду, розваги та владу [7, с. 132]. Зло в красивій упаковці, створеній талановитими людьми, добре прорекламоване, підкріплене схвальними відгуками онлайн авдиторії, викликає шквал захоплення та естетичну насолоду від його споглядання. Це передусім захват від величі влади та «краси» грубої сили, яку демонструють в Інтернет мережах, що подається як переступання або подолання меж дозволеного та усунення будь-яких бар'єрів і перешкод на шляху до досягнення бажаної мети.

Інтернет мережі пропагують нам «культуру автентичності» або експресивного індивідуалізму, коли кожного заохочують шукати власний шлях, визначати власне покликання, «робити щось своє» [12, с. 474]. Крізь призму цього етика сприймається як обмеження, як спроба уніфікувати та стандартизувати людину, загнати її в рамки, позбавити унікальних, особистісних рис. Тому для максимального самовираження потрібно бунтувати, повставати проти усього та усіх. І чим далі людина відходить від жорстких, встановлених суспільством обмежень, тим більш привабливим та захопливим це їй видається. Адже зло – це

перш за все вседозволеність, яка скасовує мораль, обов'язки та правила, даруючи людині оманливе відчуття свободи, яке, зрештою, приводить її до загибелі. Оскільки прагнучи більшої свободи «від» обмежень, вона ще більше поневолює себе ідеями-фікс насолоди, могутності, марнославства і безпеки [8, с. 204].

Подібна естетизація зла, яка близька до кічу, декоративності, прикрашання, «цукрування» [21, с. 2] – означає не лише кінець естетики, як влучно зауважує Т. Адорно [1, с. 446], вона може сигналізувати про кінець етики, як і про «смерть» самої людини. Оскільки дихотомія добра і зла лежить в основі нашого людського самоусвідомлення, самоідентифікації та самореалізації. Добро – це наближення до себе, в той час як зло – це «від-сутність» – рух від сутності, тобто процес самовтрати [8, с. 148]. Через це неоднозначність зображення зла в Інтернет просторі є небезпечною практикою, оскільки викривляє звичні для людини моральні принципи. Несерйозне ставлення до зла може привести до усвідомлення того, що те, що вважалося морально поганим, було лише питанням наших упереджень, які потрібно подолати або відкинути, але вони також можуть дезорієнтувати та змусити нас втратити моральні орієнтири [17, с. 70]. Тому коли ми усвідомлюємо, що між добром і злом існує різниця, проте більше не здатні точно її ідентифікувати [10, с. 381], ми, по-суті, втрачаємо себе, свою глибинну внутрішню сутність. Оскільки мораль – це мірило нашої людяності і границя нас самих, як самодостатніх та зрілих особистостей, тому коли ми її позбуваємося, ми втрачаємо самих себе.

Щоб заповнити цю втрату, Інтернет мережі пропонують нам естетичну візуалізацію, яка нерідко виступає своєрідним індикатором онтологічного статусу людини, що спонукає її вдавати, а не бути. «Сучасна людина ... не та, яка прагне відкривати саму себе... це та, хто прагне винайти себе, створити себе і вдало себе презентувати» [15, с. 114]. Це підтримується політикою Інтернет мереж, які стверджують, що людська ідентичність – це всього лише інтерпретація. Завдяки цьому людина отримує чудову можливість маніпулювати як своєю зовнішністю, так і особистістю. Через що Інтернет стає унікальною платформою для створення ідеального образу людини, її ідеального «Я». Хоча насправді це лише уявна, несправжня, порожня ідентичність. Оскільки подібне представлення себе в мережі «створює ілюзію представленості в світі» [3, с. 11], яка не відповідає істинній сутності людини. Тому намагаючись стати кимось іншим, кимось «кращим», людина добровільно відмовляється від своєї власної, унікальної сутності. Не дивно, що сучасну епоху Ч. Тейлор влучно характеризує як еру вдавання, тотального відчуження, аномії, морального цинізму та нігілізму [12, с. 1032].

Підсумовуючи, можна зауважити, що в процесі естетизації зла відбувається формування цінностей та відповідний процес оцінювання, який набуває форми аксіологічного судження, що включає в себе ряд суттєвих моментів. Передусім, це *когнітивний аспект*, який передбачає, що цінність – це певна ідея. Тому естетизація зла означає наявність певної думки, яку її творці намагаються донести до онлайн авдиторії. Наступний, *афективний аспект* демонструє, що цінність має сильний емоційний зв'язок з ідеєю. Зважаючи на те, що людина більше цікавиться естетичним представленням, ніж змістом контенту, Інтернет мережі представляють естетику як короткий шлях до ідей. Тому емоційний вплив естетизації зла в мережі здійснюється через його візуалізацію (образ, красиву упаковку), символізацію (певні символи, архетипи, стандарти та стереотипи на кшталт «герой», «фатальна красуня», «мачо») та номіналізацію (відповідна мова, висловлювання).

І, нарешті, *психомоторний аспект* передбачає, що цінність потенційно може призвести до певної дії та сформувати відповідну модель поведінки в онлайн користувачів. Тому через естетизацію зла відбувається насадження, пропагування певного наперед сформованого зразка дій, який визнається «нормальним» та морально прийнятним для людини. Таким чином, кінцевою метою естетизації зла в Інтернет мережі постає зміна аксіологічних цінностей та формування певних моделей поведінки людини через вплив на її емоції, афекти та естетичні почуття. Подібна переоцінка цінностей, яка здійснюється в Інтернет просторі, на відміну від ніцшеанської, постулює анти-цінності або порожні, несправжні цінності, які не можуть стати надійним підґрунтям для ідентифікації людини, оскільки не відповідають її істинній сутності та прагненням.

Єдиний вихід з цієї ситуації – це повернутися до першопочаткової єдності сократівської тріади незмінних цінностей Добра, Істини та Краси, які не дозволять нам асоціювати зло з чимось прекрасним, моральним і тим більше істинним. І хоча ми вже звикли до популістських фраз про те, що світ занадто багатогранний та складний, щоб його можна було описати виключно в чорно-білих тонах, проте ніколи не варто забувати, що коли ми не прагнемо до добра, ми стаємо на шлях зла. Про це нас завбачливо попереджав К.-О. Апель, стверджуючи, що тотальна естетизація ідеї зла ставить під питання етичну ідею добра [13, с. 43]. Іншими словами, естетика ніколи не повинна підміняти собою етику, а людина не повинна піддаватися згубним впливам Інтернет мереж.

Висновки. Сучасні Інтернет мережі можна порівняти з безоднею, про яку Ф. Ніцше говорив,

що вона вабить та затягує. Саме в мережевому просторі, який ніби виводять нас за межі реального та повсякденного, ми віддаємо себе в руки естетики, крізь призму якої починаємо милуватися красою та звабливістю зла. Внаслідок цього сутність зла суттєво трансформується, через що осмислити та розпізнати його стає дедалі важче. Цьому сприяє популяризація Інтернет мереж, які розмивають звичні для нас контури етичного розмежування добра і зла, перетворюючи зло на об'єкт естетики, який втрачає моральні характеристики та не піддається етичним оцінкам. Це викликає значне аксіологічне занепокоєння, оскільки утвердження рівноправності добра і зла може призвести до вседозволеності, яка покривається анонімністю та «свободою слова» Інтернет мереж. Подальші дослідження дозволять розширити межі трактування та розуміння сутності зла, більш детальніше проаналізувати його прояви в мережі Інтернет.

Література

1. Адорно Т. Теорія естетики. Київ : Основи, 2002. 518 с.

2. Бадью А. Етика. Нарис про розуміння зла. Київ : Комбук, 2019. 216 с.

3. Бутиріна М. Постправда: істиною володіє той, хто контролює наративи. *Медіанаративи: колективна монографія*. Дніпро : Ліра, 2022. С. 4–16.

4. Донскінс Л. Сучасність у кризі. Діалог про культуру причетності. Київ : Дух і Літера, 2022. 320 с.

5. Ергардт У. Чемні дівчатка потрапляють у рай, погані – куди забажають. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2024. 288 с.

6. Жижек С. Метастази насолоди. Київ : Альтернативи, 2000. 188 с.

7. Куннас Т. Зло. Розкриття сутності зла у літературі та мистецтві. Львів: Видавництво Анетти Антонечко; Київ : Ніка-Центр, 2018. 288 с.

8. Морозов А. Зло: метафізичні та богословські виміри. Монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 256 с.

9. Ніцше Ф. Шопенгауер як вихователь. Сутінки ідолів. Харків : Фоліо, 2020. 187 с.

10. Седлачек Т. Економіка добра і зла. Слідами людських пошуків: від Гільгамеша до фінансової кризи. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. 520 с.

11. Слотердайк П. Критика цинічного розуму. Київ : Тандем, 2002. 544 с.

12. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша. Київ : Дух і літера, 2013. С. 473–5081.

13. Apel K.-O. Diskurs und Verantwortung. Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral. Berlin: Suhrkamp, 1988. 488 s.

14. Baudrillard J. Simulation and Simulacra (The Body, In Theory: Histories Of Cultural Materialism). Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press, 1994. 164 p.

15. Foucault M. What Is Critique?: & The Culture of the Self. Chicago, Illinois: The University of Chicago Press, 2024. 209 p.

16. Hübner B. Der de-projizierte Mensch: Metaphysik der Langeweile (Passagen Philosophie). Wien: Passagen Verlag, 1991. 176 s.

17. Kang T. Transgression and the Aesthetics of Evil. Toronto: University of Toronto Press, 2021. 224 p.

18. Lyotard J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. Minneapolis, Minnesota: University Of Minnesota Press, 1984. 144 p.

19. Neubauer Z. Respondeo Dicendum: Autosborník k Desátému Výročí Padesátých Narozenin. Praha: Vydavateľstvo O.P.S, 2002. 134 p.

20. Ugilt R. Evil is an Aesthetic Concept. Diacritics. Evil as an Aesthetic Concept. Akademisk Kvarter. Number 5. P. 52–63.

21. Welsch W. Undoing aesthetics. Los Angeles, California: SAGE Publications Ltd, 1998. 224 p.

Анотація

Сінельнікова М. В. **Аксіологічні аспекти естетизації зла в мережі Інтернет.** – Стаття.

В статті досліджуються аксіологічні аспекти естетичної репрезентації зла в Інтернет мережі. Наголошується, що сприйняття зла в мережевому просторі часто відбувається на перетині етичної та естетичної сфери, оскільки естетика доповнює людське бачення та сприйняття світу. Однак поступовий розрив етичного та естетичного, який ми з очевидністю спостерігаємо в Інтернет просторі призводить, з одного боку, до морального релятивізму, нігілізму та плюралізму в трактуванні основних етичних категорій добра і зла. А з іншого – до естетизація зла, його прикрашання та створення привабливого образу, з метою розважити, відволікти онлайн авдиторію від нудного повсякдення, що забезпечує досягнення неабиякого комерційного успіху.

Зазначено, що естетизація зла в Інтернет просторі здійснюється за допомогою двох основних засобів. Передусім, це перебільшена привабливість зла та приховування його негативних рис, коли увага зосереджується виключно на його ефективності та продуктивності в досягненні поставленої мети. Тим самим, творці Інтернет контенту перетворюють зло на естетичний об'єкт або витвір мистецтва, подаючи його в гарній упаковці, підсилюючи це добре продуманою рекламою та схвальними відгуками онлайн користувачів. Зло і справді володіє неймовірною привабливістю, оскільки оповите ореолом заборони, здолавши яку людина отримує ілюзорне відчуття свободи, яка нібито звільняє її від усіх рамок та обмежень.

Однак подібні ілюзії є дуже небезпечними для людини, тому що зло пропонує нам не свободу, а неволю, відкриваючи нові можливості не для самовдосконалення чи саморозвитку, а для саморуйнування та загибелі. Оскільки вміння чітко розрізняти добро і зло виступає мірилом нашої моральності та індикатор нашої людяності. А коли межі між добром і злом розмиваються або взагалі зникають, людина втрачає чіткі орієнтири, що приводить її до непевності та порожнього існування. Тому найбільша небезпека естетизації зла в онлайн просторі полягає у формуванні анти-цінностей, які спотворюють наші традиційні етичні уявлення та моральні оцінки, що, зрештою, приводить людину до втрати її унікальної сутності. Щоб уникнути

цього сучасній людині не варто більше наосліп блукати Інтернет простором, а повернутися до вічної тріади традиційних цінностей Істини-Добра-Краси, яка ще з часів Сократа володіла здатністю онтологічного впорядкування та виступала в якості найвищих і найнадійніших підвалин людського існування.

Ключові слова: зло, добро, естетика, естетизація, Інтернет мережі.

Summary

Sinelnikova M. V. **Axiological aspects of the aestheticization of evil on the Internet networks.** – Article.

The article explores the axiological aspects of the aesthetic representation of evil on the Internet. It is emphasized that the perception of evil in the network space often occurs at the intersection of the ethical and aesthetic spheres, since aesthetics complements the human vision and perception of the world. However, the gradual break between the ethical and the aesthetic, which we clearly observe in the Internet space, leads, on the one hand, to moral relativism, nihilism and pluralism in the interpretation of the main ethical categories of good and evil. And on the other hand, to the aestheticization of evil, its embellishment and creation of an attractive image, in order to entertain, distract the online audience from boring everyday life, which ensures the achievement of extraordinary commercial success.

It is noted that the aestheticization of evil in the Internet space is carried out using two main means. First of all, this is the exaggerated attractiveness of evil and the concealment of its negative features, when attention is focused exclusively on its effectiveness and productivity in achieving the set goal. Thus, creators of Internet content turn evil into an aesthetic object or a work of art, presenting it in a beautiful package, reinforcing this with well-thought-out advertising and positive reviews from online users. Evil truly has an incredible appeal, as it is shrouded in an aura of prohibition, overcoming which a person receives an illusory sense of freedom, which supposedly frees him from all frameworks and restrictions.

However, such illusions are very dangerous for a person, because evil offers us not freedom, but bondage, opening up new opportunities not for self-improvement or self-development, but for self-destruction and death. Since the ability to clearly distinguish good from evil is a measure of our morality and an indicator of our humanity. And when the boundaries between good and evil blur or disappear altogether, a person loses clear guidelines, which leads him to uncertainty and an empty existence. Therefore, the greatest danger of the aestheticization of evil in the online space lies in the formation of anti-values that distort our traditional ethical ideas and moral assessments, which ultimately leads a person to lose his unique essence. To avoid this, modern man should no longer blindly wander through the Internet space, but return to the eternal triad of traditional values of Truth-Goodness-Beauty, which since the time of Socrates has possessed the ability of ontological ordering and acted as the highest and most reliable foundations of human existence.

Key words: evil, good, aesthetics, aestheticization, Internet networks.

УДК 130.2:316.77
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.22

О. Е. Сіпко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-0128-9240
аспірант
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ВПЛИВ КЛІПОВОЇ СВІДОМОСТІ НА СУЧАСНУ ЛЮДИНУ В СЕРЕДОВИЩІ КОМУНІКАТИВНОГО ПРОСТОРУ

Постановка проблеми. На тлі активних процесів глобалізації відбувається докорінна трансформація концептуальних різновидів мисленнєвої сфери особистості в новітні форми. Феномен кліпової свідомості як специфічний вид психологічного маніпулювання характеризується специфікою впливу. Незважаючи на переважно негативне суспільне відношення до кліпового мислення, воно стає невід'ємним атрибутом життєдіяльності в епоху мережево-віртуального мислення.

Використання кліпової свідомості в процесі подання інформації в ролі технології маніпуляції суспільною й індивідуальною свідомістю зумовлює проблему неекологічності зазначеного явища, що призводить до порушення інформаційної безпеки особистості. Звичним явищем стає інтеграція соціальних проектів для створення інформаційно-комунікативних потоків, спрямованих на сприйняття інформації без її адекватного осмислення. Зазначена ситуація вимагає регулювання та врівноваження ситуації щодо маніпулятивних дій за посередництвом кліпової свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика маніпулювання за допомогою сучасних інформаційних технологій входить у наукове коло інтересів сучасних учених. Вагомий внесок у формування концептуального підходу до системи моральної регуляції використання комунікативного простору в маніпулятивних цілях здійснено вченими Л. Педас [1], Г. Руффо та ін. [2], З. Ванг та ін. [3], С. Була [4], Л. Ісмаїлзаде [5]. Особливий науковий інтерес, при цьому, складає питання кліпової свідомості. Сучасними авторами Р. Роджерс, С. Нідерер [6], Г. Вітфілд [7] доведено, що кліпова культура володіє спрямуванням не на раціональне осмислення, а на навіювання стійких смислів, що відбувається через надмірне завантаження інформаційно-комунікативного простору візуалізованим контентом.

Окремі вчені (У. Рейзах [8]) акцентують, що кліпова естетика в інформаційному просторі трансформувалась у своєрідну мову для монетизації ресурсів. Водночас, Е. Кюлоті, Ж. С`ютер [9], Е. Етзіоні-Халеві [10] обґрунтовують методологію стимулювання інтеграції моральних аспектів інформаційно-комунікативних потоків на базисі усталених суспільних норм моралі. Натомість, дослідниками Т. Єрлікая, С. Аслан [11], В. Ден та ін. [12] аналізується використання політичного маніпулювання через медіа-технології. Більша частина сучасної наукової спільноти розглядає кліпову свідомість у синергії з іншими інноваційними типами мислення, зокрема, віртуально-мережевим та NET-мисленням.

Аналітика результатів наукових пошуків сучасних дослідників свідчить, що проблема регулювання процесів психологічного маніпулювання за допомогою кліпової свідомості є на сьогодні актуальною і необхідною із огляду на активну суспільну динаміку та зміщення акцентів комунікативно-інформаційної прерогативи.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз аспектів впливу кліпової свідомості на сучасну людину в середовищі комунікативного простору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нові можливості цифровізації трансформують традиційні підходи до комунікаційного процесу, наділяючи останній доступністю, швидкістю та інтерактивністю. Разом із новими можливостями, з'являються і низка викликів, у тому числі – маніпуляція суспільною думкою, поширення дезінформації, підвищення ризиків поляризації суспільства.

Як маніпулятивна технологія цілеспрямованого соціально-психологічного впливу на свідомість індивідуальності та мас, кліпова свідомість (культура, мислення) виникла на основі стрімкого розвитку індустрії виробництва му-зичних кліпів, де візуальний ряд формувався за шкалою чергування фрагментів. Потік інформації поступово трансформувався на безкінечний та набув рис неконтрольованості у епоху Інтернету. Надзвичайна швидкість та величезний обсяг потоку фактів на сьогодні слугують основними чинниками формування кліпової свідомості [5].

Загалом, доцільно структурувати групи факторів, що задають векторність процесу маніпулювання та межі потенційного впливу на об'єкт. Першочергово, це – технологічні фактори, що пов'язані із структурою та змістом маніпулятивних технологій. Друга група синергізує зовнішні чинники інформаційно-комунікаційних ситуацій, котрі спроможні стимулювати чи знижувати ефективність маніпулятивного впливу (технічне

© О. Е. Сіпко, 2025

забезпечення медіа, комфортність оточення, відволікаючі впливи тощо). До третьої групи відносять внутрішньо-психологічні детермінанти рівня прийнятності людиною впливу маніпуляцій [9].

Рівень конвергентності окремої особистості до впливу кліпової свідомості залежить від ситуативних чинників, зумовлених конкретною інформаційно-комунікаційною ситуацією, а також позаситуативних факторів – стійких психологічних характеристик та індивідуальних особливостей індивідуума, які визначають можливість маніпуляції нею (критичне мислення, навіюваність, негативізм, недовіра тощо) [2].

Між діаметрально протилежними підходами до кліпового мислення (повна інтеграція чи категоричне відчуження й свідоме уникання) можна виділити декілька станів сучасної людини в середовищі комунікативного простору:

– міра повної маніпулятивності – на свідомість чиниться максимально можливий вплив;

– міра часткової недовіри – у особистості на рівні підсвідомості формується відчуття певної згоди з тезами, що пропагуються, ефект самостійного їх усвідомлення, однак в цих ідеях відчувається щось хибне, некомфортне;

– міра повної недовіри: людина усвідомлює сутність маніпуляції.

Кліпове мислення орієнтує, здебільшого, не на графічний текст, а на образ, який комплексно впливає на свідомість людини через звук та візуалізацію. За своєю природою, воно не передбачає довготривалого зосередження, натомість перемикає увагу в форматі певного ланцюга кліпів [7]. Зазначений процес призводить до формування у людини еклектичної картини навколишньої дійсності, без жодної цілісності та системності.

Кліпове мислення характеризується певним співвідношенням основних форм та прийомів маніпулятивного процесу. У даному контексті, зауважуючи на можливості інноваційних технологій та психологічних технік, за допомогою медіа створюється певний простір взаємодії. При цьому, будь-які події, що відбуваються у межах даного простору, є кимось організовані, ініційовані та спрямовані, після чого піддаються відповідному контролінгу. Саме в межах зазначеного простору реалізовується цілеспрямований інформаційний та психологічний тиск, що є ознаками маніпулювання [10].

Проблема сьогодення вбачається у зростанні домінантності кліпового мислення, що формує абсолютно нові алгоритми сприйняття й аналізу інформаційних потоків. Глобальна мережа як інтегроване комунікаційне середовище наразі надає унікальну варіативність способів досягнення просування певних концептів у цільовій аудиторії, що слугують інструментом для розуміння, залучення, підтримки та впливу на повідінкові реакції суспільства та тенденції його мисленнєвого розвитку.

Загалом, Інтернет характеризується механізмом, схожим на властиві дії натовпу, а тому правильно скерована швидко поширювана інформація може бути реалізована у межах медіакампаній із залученням потенціалу різноманітних психотехнологій, що формує сприятливі передумови для самостійного поширювання повідомлення із певним контекстом [12]. Ефективність комунікацій, у даному випадку, вбачається в здатності відшукати спосіб залучення максимально підходящої цільової аудиторії.

Процедура формування кліповості в інформаційно-комунікативному просторі на сьогодні побудована на спотворенні властивостей символу (адаптивність, інтеграційний потенціал, інформаційна компресія, аттрактивність, прецедентність, проактивність, ретроактивність, конвенціональність,), застосовуючи маніпулятивні технології цілеспрямованого інформаційно-психологічного впливу [4].

Мережа дозволяє виділяти в межах цільової аудиторії підгрупи з метою формування більш персоналізованих медіазвернень, фіксувати та зауважувати індивідуальну специфіку кожного реципієнта. Розвиваються напрями динаміки основних медіатехнологій, які швидко отримують популярність та стають новими платформами для маніпулювання: блоги, RSS-канали («стрічка»), дискусійні форуми, пошукова оптимізація (SEO), підкастинги [8].

Варто зауважити, що стрімкий розвиток кліпової свідомості, значною мірою, впливає на зниження рівня довіри свідомої частини суспільства до медіа. Статистика станом на 2024 рік, сформована Edelman, відображає загальне зниження рівня довіри до медіа через тенденцію використання ресурсів медіа у маніпулятивних цілях (рис. 1). Невисокий рівень довіри характерний, першочергово, для розвинених демократичних країн.

Щодо України, динаміка довіри громадян до медіа у часі війни знайшла відображення у результатах соціологічного опитування «Медіаспоживання українців: третій рік повномасштабної війни» [14] (рис. 2). На сьогодні зростає кількість респондентів, що не довіряють жодному джерелу інформації.

Соцмережі, зокрема, Instagram та Youtube залишаються важливими ресурсами для інформаційного забезпечення українців. Водночас, вони використовуються як інфлюенсери, де генеруються оціночні судження, поширюються відверті маніпуляції. У зв'язку з цим, соцмережі страждають від падіння рейтингів.

Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційного простору вимагає ефективної системи

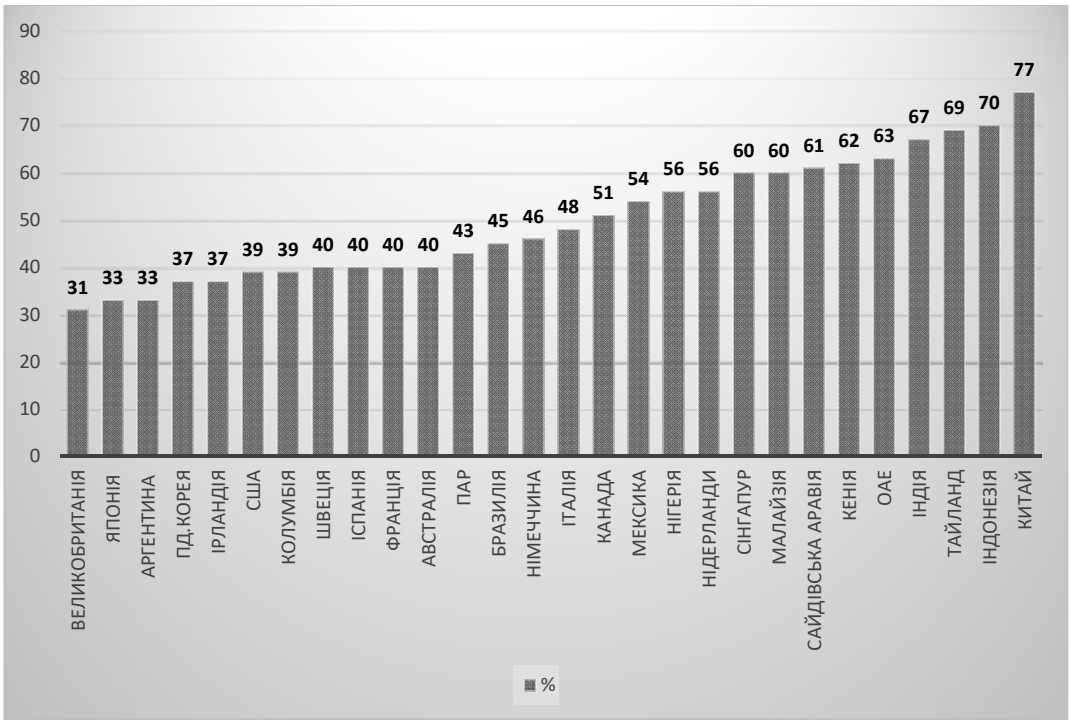

Рис. 1. Рівень довіри глобального суспільства до медіа станом на 2024 р.

Джерело – [13].

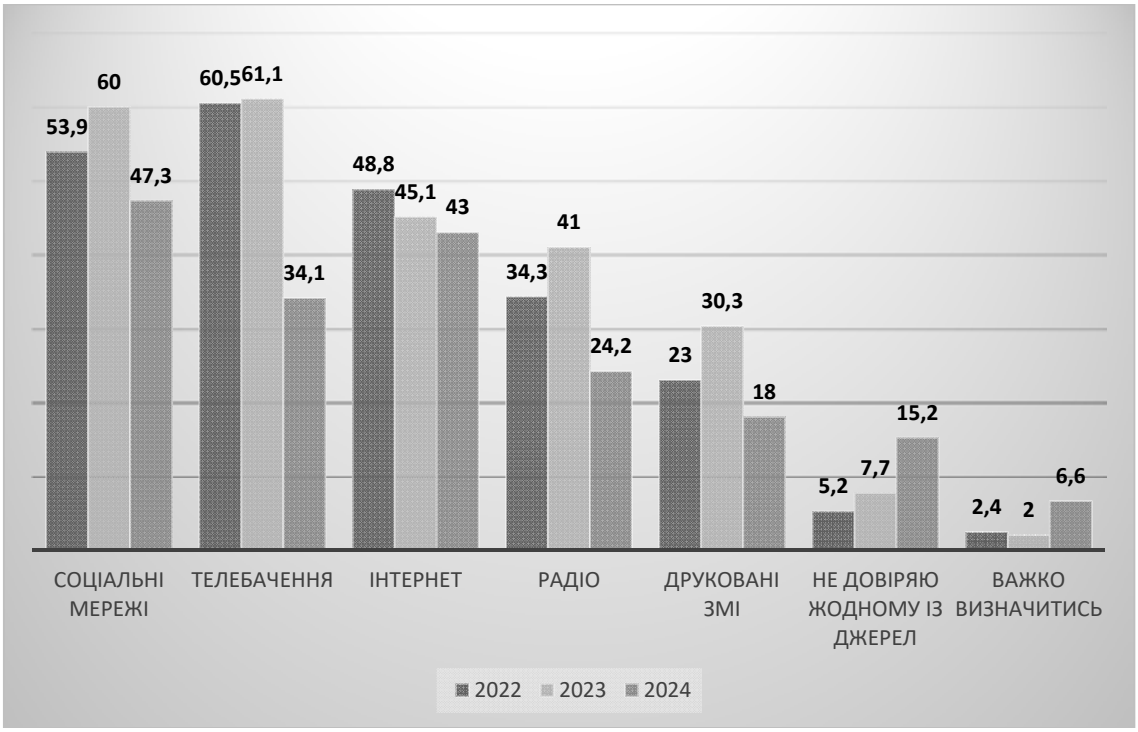

Рис. 2. Рівень довіри українського суспільства до медіаресурсів, 2022–2024 рр.

Джерело – [14].

моніторингу та контролю, що дозволить ідентифікувати системні маніпуляції та зберігати репутацію медіаресурсів на належному рівні. Компетентність, достовірність та стійкий розвиток повинні стати основними принципами розвитку глобального комунікаційного простору.

Збір, аналіз та акумуляція інформаційних масивів на сьогодні повинні проводитись із залу-

ченням можливостей штучного інтелекту та автоматизованих систем аналітики великих даних, що дозволить забезпечити дотримання певних екологічних алгоритмів у глобальному інформаційному просторі [15]. Такі алгоритми володіють функціоналом обмеження застосування маніпулятивних технологій щодо формування кліпової свідомості та дозволяють диференціювати інформаційний простір на цільові блоки з набором певних характеристикам. Це дозволить забезпечити високий рівень безпечності та ефективності пошукової системи, мінімізуючи ризики формування кліпової свідомості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Специфіка сучасного комунікативного простору полягає у наявності безперешкодних можливостей для маніпулятивного впливу як на окрему особистість, так і на суспільство в цілому. Це вимагає розробки комплексної стратегії використання інформаційно-комунікаційних, яка враховувала б потенціал цих платформ в контексті розвитку демократичних процесів та захисту суспільства від маніпулятивного впливу.

Основною проблемою в досліджуваній сфері на сьогодні позиціонується поширення неекологічних соціальних проектів щодо створення інформаційно-комунікативних марафонів (потоків), зосереджених на унеможливлення критичного осмислення особистістю дійсності на основі отриманої інформації та формування «вигідного» замовникам смислу даного інформаційно-комунікативного потоку.

Епоха інноваційного мережево-віртуального мислення на тлі глобальної трансформації концептуальних різновидів мисленнєвої сфери особистості вимагає на сьогодні впровадження моніторингової системи на основі машинних алгоритмів та штучного інтелекту, що дозволить забезпечити дотримання певних екологічних алгоритмів у глобальному інформаційному просторі. Предмет подальших наукових розвідок в окресленій тематиці вбачається у розробленні ефективних комунікаційних стратегій у сучасному інформаційному просторі, які дозволять гарантувати високу якість інформаційного обміну та, водночас, захисту основних прав у демократичному суспільстві.

Література

1. Pedace L. Misinformation and Manipulation on Social Media: User-based and Network-based view. *iSChannel*. 2021. №16(1). URL: https://www.lse.ac.uk/management/assets/documents/ischannel/iSChannel-Volume-16-2021.pdf#page=44

2. Ruffo G., Semeraro A., Giachanou A., Rosso P. Studying fake news spreading, polarisation dynamics, and manipulation by bots: A tale of networks and language. *Computer science review*. 2023. №47. https://doi.org/10.1016/j.cosrev.2022.100531

3. Wang Z., Codella N., Chen Y. C., Zhou L., Yang J., Dai X., Yuan L. Clip-td: Clip targeted distillation for vision-language tasks. *arXiv preprint arXiv:2201.05729*. https://doi.org/10.48550/arXiv.2201.05729

4. Була С. П. Соціальні мережі як інструмент політичної маніпуляції. *Політикус: наук. журнал*. 2020. № 4. С. 21–25. https://dspace.pdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/10335

5. Ісмаїлзаде Л. Медіа, маніпуляція та інформаційна війна. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2023. №26(5). 55–65. https://doi.org/10.15421/1723102

6. Rogers R., Niederer S. The politics of social media manipulation. Amsterdam University Press. 2020. DOI10.5117/9789463724838

7. Whitfield G. On the concept of political manipulation. *European Journal of Political Theory*. 2022. №21(4). P. 783–807. https://doi.org/10.1177/147488512093225

8. Reisach U. The responsibility of social media in times of societal and political manipulation. *European journal of operational research*. 2021. №291(3). P. 906–917. https://doi.org/10.1016/j.ejor.2020.09.020

9. Culloty E., Suiter J. Disinformation and manipulation in digital media: Information pathologies. *Routledge*. 2021. https://doi.org/10.4324/9781003054252

10. Etzioni-Halevy E. Political manipulation and administrative power: a comparative study. Taylor & Francis. 2024. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=6asSEQAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT8&dq=media+and+political+manipulation&ots=sljHi_uJs&sig=d9KdYiud32skyBMmyYkYWIz-iQc&redir_esc=y#v=onepage&q=media%20and%20political%20manipulation&f=false

11. Yerlikaya T., Aslan S. T. Social media and fake news in the post-truth era. *Insight Turkey*. 2020. № 22(2). P. 177–196. URL: https://www.jstor.org/stable/26918129

12. Dan V., Paris B., Donovan J., Hameleers M., Roozenbeek J., van der Linden S., von Sikorski C. Visual mis-and disinformation, social media, and democracy. *Journalism & Mass Communication Quarterly*. 2021. №98(3). P. 641–664. https://doi.org/10.1177/10776990211035395

13. 2024 Edelman Trust Barometer Global Report. *Edelman*. 2024. https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2024-02/2024%20Edelman%20Trust%20Barometer%20Global%20Report_FINAL.pdf

14. Дослідження. Медіаспоживання українців: третій рік повномасштабної війни. *Опора*. 2024. URL: https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennya-mediaspozhivannya-ukrayinciv-tretiy-rik-povnomasshtabnoyi-viyni-25292

15. Perloff R. M. The dynamics of political communication: Media and politics in a digital age. *Routledge*. 2021. https://doi.org/10.4324/9780429298851

Анотація

Сіпко О. Е. **Вплив кліпової свідомості на сучасну людину в середовищі комунікативного простору.** – Стаття.

Дослідження присвячене проблематиці ролі кліпової свідомості у контексті маніпулювання і впливу на суспільну думку. Проблема сьогодення вбачається у зростанні домінантності кліпового мислення, що формує абсолютно нові алгоритми сприйняття й аналізу інформаційних потоків. Метою статті було обрано аналіз аспектів впливу кліпової свідомості на сучасну людину в середовищі комунікативного простору. Вивчення характерних особливостей алгоритму маніпулятивного процесу дало змогу визначити загальну схему його реалізації. Встановлено, що процес маніпулювання на основі кліпової свідомості проходить шляхом навіювання стійких смислів, що відбувається через надмірне завантаження інформаційно-комунікативного простору візуалізованим контентом. Визначено, що основними чинниками формування кліпової свідомості слугують надзвичайна швидкість та величезний обсяг потоку фактів у інформаційному середовищі. З'ясовано, що кліпове мислення не передбачає довготривалого зосередження, натомість перемикає увагу в форматі певного ланцюга кліпів, що призводить до формування у людини еклектичної картини навколишньої дійсності, без жодної цілісності та системності. Доведено, що стрімкий розвиток кліпової свідомості впливає на зниження рівня довіри свідомої частини суспільства до медіа через тенденцію використання ресурсів медіа у маніпулятивних цілях. Обґрунтовано необхідність активної протидії онлайн-маніпуляціям на основі розробки комплексної стратегії збору, аналізу та акумуляції інформаційних масивів на основі штучного інтелекту та автоматизованих систем аналітики великих даних, що дозволить забезпечити високий рівень безпечності та ефективності пошукової системи, мінімізуючи ризики формування кліпової свідомості. Актуалізовано важливість підвищення медіаграмотності суспільства та розвитку в нього критичного мислення для боротьби з дезінформацією та маніпулюванням в мережі.

Ключові слова: кліпова свідомість, кліпове мислення, комунікація, інформаційний простір, мережа, маніпуляція.

Summary

Sipko O. E. **The influence of clip consciousness on modern man in the environment of the communication space.** – Article.

The study is devoted to the problem of the role of clip consciousness in the context of manipulation and influence on public opinion. The current problem is seen in the growing dominance of clip thinking, which forms completely new algorithms for the perception and analysis of information flows. The purpose of the article was to analyze the aspects of the influence of clip consciousness on a modern person in the environment of the communicative space. The study of the characteristic features of the algorithm of the manipulative process made it possible to determine the general scheme of its implementation. It was established that the process of manipulation based on clip consciousness proceeds by suggesting stable meanings, which occurs due to excessive loading of the information and communicative space with visualized content. It was determined that the main factors in the formation of clip consciousness are the extraordinary speed and huge volume of the flow of facts in the information environment. It was found that clip thinking does not involve long-term concentration, but instead switches attention in the format of a certain chain of clips, which leads to the formation of an eclectic picture of the surrounding reality in a person, without any integrity and systematicity. It is proven that the rapid development of clip consciousness affects the decrease in the level of trust of the conscious part of society in the media due to the tendency to use media resources for manipulative purposes. The need for active counteraction to online manipulations is substantiated by developing a comprehensive strategy for collecting, analyzing and accumulating information arrays based on artificial intelligence and automated big data analytics systems, which will ensure a high level of security and efficiency of the search system, minimizing the risks of the formation of clip consciousness. The importance of increasing the media literacy of society and developing critical thinking in it to combat disinformation and manipulation on the network is highlighted.

Key words: clip consciousness, clip thinking, communication, information space, network, manipulation.

УДК 1(091):167.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.23

П. А. Соболєвський
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-6894-7244
кандидат філософських наук, докторант
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФІЛОСОФІЯ ПОВСЯКДЕННОЇ МОВИ ЯК ПРОДОВЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ІДЕАЛЬНОЇ МОВИ: СУЧАСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Вступ. Ідея щодо можливості прояснення мислення та мови за допомогою логічних методів є дискусійною, оскільки логіка за своєю природою має відповідати принципам точності, несуперечності та повноти, в той час як мислення та мова не завжди характеризуються цими критеріями. У 2019 році у видавництві Оксфордського університету вийшло дослідження викладача університету Східної Англії, а також Школи політики, філософії, мови та комунікації О. Куусели (O. Kuusela) «Л. Вітгенштайн про логіку та метод філософії» («Wittgenstein on Logic as the Method of Philosophy Re-examining the Roots and Development of Analytic Philosophy»). Згідно з дослідженням, філософія ідеальної мови, представлена передусім роботами та поглядами Г. Фреге (1848–1925) та Б. Рассела (1872–1970), і філософія повсякденної мови, яку традиційно пов'язують з ім'ям П. Стросона (1919–2006), пропонують різні підходи до вирішення зазначеної вище проблематики, тоді як Л. Вітгенштайн інтегрує ключові аспекти цих двох підходів.

Сучасні дослідження, що представлені, зокрема, роботами Б. Де Меселя (De Mesel), беруть до уваги характеристику філософії повсякденної мови, запропоновану О. Кууселою, та обґрунтовують необхідність переосмислення традиційного протиставлення двох філософських підходів. Замість трактування філософії ідеальної мови та філософії повсякденної мови як взаємовиключних концепцій доцільніше розглядати останню як продовження та розширення першої. Б. Де Месель зазначає: «Я стверджую це, враховуючи характеристики філософії повсякденної мови, яку запропонував Куусела, зокрма думку про те, що Стросон не був представником філософії повсякденної мови. Я вважаю, що замість того, щоб розглядати філософію ідеальної мови і філософію повсякденної мови як протиставлення одне одному, краще розглядати філософію повсякденної мови як розширення філософії ідеальної мови» [4 p. 175].

Метою статті є переосмислення традиційного протиставлення філософії ідеальної мови та філософії повсякденної мови на основі аналізу підходів Б. Де Меселя та О. Куусели, зокрема обґрунтовується доцільність розгляду філософії повсякденної мови не як альтернативи, а як продовження та розширення філософії ідеальної мови.

Виклад основного матеріалу. У роботі «Вітгенштейн про логіку як метод філософії» О. Куусела обґрунтовує думку, що філософські методи Л. Вітгенштейна є продовженням загальної логіко-філософської методології, започаткованої Г. Фреге та Б. Расселом. Як і його попередники, Л. Вітгенштейн розглядає логіку як дисципліну, основним завданням якої є прояснення мислення та мови. Водночас, на відміну від Г. Фреге та Б. Рассела, він розширює межі логічного аналізу, виходячи за рамки методів, заснованих виключно на численні. Логіка в його трактуванні більше не обмежується структурами, характерними для математичної або символічної логіки. Л. Вітгенштейн запроваджує нові логічні методи, які, хоча й пов'язані з традиційними методами числення, включають граматичні правила, мовні ігри та підхід, близький до квазіетнології.

О. Куусела зокрема зазначає: «...прості та статичні правила можуть бути використані для прояснення нечітких, складних і текучих способів використання природної мови. Крім того, він також запроваджує низку нових логічних методів, таких як метод граматичних правил, метод мовних ігор і квазіетнологія (як я буду їх називати), які є неперервними з логічними методами, що ґрунтуються на обчисленні, але поширюють логіку за їх межі, роблячи нові сфери мислення та використання мови доступними для логічного дослідження та роз'яснення» [6 p. 2].

Таким чином логіка в розумінні Л. Вітгенштайна переживає переосмислення свого статусу як неемпіричної дисципліни таким чином, що логіка стає здатною брати до уваги емпіричні факти про мислителів або мовців, і все ж зберігає свій неемпіричний характер.

В останньому розділі своєї роботи О. Куусела висловлює припущення, що пізніші філософські методи Л. Вітгенштайна дають змогу вирішити тривалу суперечку, яка залишається актуальною у філософії логіки та методології аналітичної філософії. Ця суперечка стосується протиставлення філософії ідеальної мови та підходів, заснованих на аналізі звичайної мови. Б. Де Месель підкреслює: «Суперечку можна розглядати як

© П. А. Соболєвський, 2025

відповідь на те, що здається проблемою для ідеї, що мислення чи мову можна прояснити за допомогою логічних методів: мислення та мова не завжди прості чи точні, але логічні пояснення (за самою своєю природою) такими мають бути» [4 р. 176].

Філософія ідеальної мови, представлена роботами Г. Фреге, Б. Рассела, раннім Л. Вітгенштайном і Р. Карнапом, акцентує увагу на принципах простоти та точності. Основна ідея цього підходу полягає в тому, що, оскільки фактичне застосування мови не є ані простим, ані точним на повсякденному рівні, воно має бути спрощене та уточнене. У межах цього підходу філософи ідеальної мови формулюють або конструюють мови та поняття, що відповідають логічним стандартам. Його основна перевага полягає у забезпеченні методологічної простоти та точності аналізу. Водночас такий підхід містить проблему, яку О. Куусела окреслює як проблему фальсифікації. О. Куусела наводить таке пояснення: «Вирішальне питання полягає в тому, як уникнути хибних тверджень, що використання мови є більш точним або простим, ніж воно є. Важливо те, що, на думку Вітгенштейна, ця фальсифікація виникає через те, що логіки представляють ідею про те, що мова керується строгими і точними правилами, ніби роблячи твердження про фактичне використання мови. Але цей опис проблеми вже натякає на її вирішення. Проблеми можна уникнути, висунувши суворі та точні правила не як претензію щодо мови, а як особливий спосіб, у який логіка, для своїх цілей, прагне описати використання мови» [6 р. 126]. Навіть якщо була б розроблена ідеальна мова, яка відповідала б логічним критеріям, і навіть якщо вона була б запроваджена для вирішення когнітивних завдань, все ж залишалося б питання щодо пояснення думок, висловлених природною мовою. Таким чином, проблема полягає в тому, що у межах цього підходу об'єкт дослідження піддається адаптації до «характеристик методології: притаманні методам характеристики (простота, точність) помилково переносяться на сам об'єкт дослідження як його сутнісні властивості.

Філософія повсякденної мови, представлена Дж.Л. Остіном, Г. Райлом і П. Стросоном, зосереджується на складності фактичного мислення та використання мови. В основі цього підходу лежить припущення, що, оскільки реальне мовне вживання не є завжди простим і точним, воно не може бути повністю прояснене логічними методами. Перевагою такого підходу є відсутність проблеми фальсифікації: аналізований об'єкт (мислення та мовне вживання) не піддається штучному спрощенню чи уточненню. Однак цей підхід також має певні обмеження, зокрема втрату ідеалів простоти та точності, що, своєю чергою, призводить до зникнення уявлення про філософські методи як про логічні методи. Основна проблема цього підходу полягає в тому, що філософія повсякденної мови адаптує власні методи до характеристик досліджуваного об'єкта: те, що є суттєвим для об'єкта (складність, неточність), перетворюється на визначальну рису самих методологічних підходів.

Відповідно до позиції О. Куусели, пізній Л. Вітгенштейн інтегрує переваги як ідеальної, так і філософії повсякденної мови, уникаючи при цьому їхніх характерних недоліків. У процесі розв'язання філософських проблем акцент робиться на проясненні фактичного вживання мови, водночас ідеалізація розглядається як невід'ємний елемент такого аналізу. Критерії простоти та точності трактуються не як нормативні вимоги до мислення та мови, а як складові логічного методу дослідження. У межах логічного аналізу застосовуються ідеалізовані засоби для представлення явищ, які в дійсності визнаються складними. Логіка, у цьому контексті, функціонує як спосіб репрезентації використання мовних виразів, забезпечуючи створення простих і точних моделей, з якими можна зіставити емпіричні мовні практики.

Б. Де Месель робить висновок: «Таким чином, методологічний підхід Вітгенштейна дає змогу, по-перше, уникнути проблеми фальсифікації, оскільки мова не розглядається як апріорно проста й точна, а по-друге, не претендує на відтворення фактичного мовного вжитку у всій його складності» [4 р. 176].

О. Куусела наголошує, що філософія ідеальної мови та філософія повсякденної мови не є чітко розмежованими дослідницькими програмами. У своїй інтерпретації філософ спирається на дискусію між П. Стросоном і Р. Карнапом щодо порівняльних переваг двох напрямів дослідження. Згідно О. Куусели, представники філософії повсякденнох мови, зокрема П. Стросон, прагнуть уникати ідеалізації та роблять акцент на важливості опису природної мови у її реальній складності. На думку П. Стросона, сконструйовані концепти філософії ідеальної мови можуть бути використані у філософських роз'ясненнях як об'єкти споглядання та порівняння, метою яких є привернути увагу до складності повсякденного використання за допомогою контрасту.

Б. Де Месель зауважує: «Якщо ця позиція є правильною, постають два можливі варіанти подальшої концептуалізації питання. По-перше, можна припустити, що ні П. Стросон, ні Л. Вітгенштайн не є представниками філософії повсякденної мови. По-друге, що є предметом подальшого обґрунтування, доцільним є переосмислення О. Кууселою розмежування між філософією повсякденної мови та філософією ідеальної мови» [4 р. 177].

П. Ф. Стросона та філософія повсякденної мови

Відповідно до позиції О. Кууселі, у межах філософії повсякденної мови ключовим завданням є роз'яснення понять та аналіз використання природної мови з урахуванням її фактичної складності. Натомість у межах філософії ідеальної мови дослідники конструюють ідеалізовані мовні структури і поняття з метою подальшого застосування у філософському дослідженні.

На основі цих положень О. Кууселою сформульовано два припущення щодо представників філософії повсякденної мови: (1) вони прагнуть прояснити використання природної мови в її реальній складності, (2) вони уникають побудови ідеальних мов і концепцій задля філософського прояснення.

Постає питання, чи дійсно П. Стросон здійснює аналіз природної мови в її фактичній складності. О. Кууселa стверджує, що П. Стросон вважає прості та точні описи мовного використання проблематичними, оскільки вони не відображають реальну складність мовних практик. Водночас у філософії пізнього Л. Вітгенштайна підкреслюється відносний характер філософських пояснень: у процесі аналізу розглядаються лише ті аспекти мовного вжитку, які мають значення для розв'язання конкретних філософських проблем. Прикладом цього є метод мовних ігор, які не слугують основою для теоретичних узагальнень, а використовуються як орієнтири для порівняння варіативності мовного вжитку. Г. Анскомб в роботі «Теорія мови» зазначала: «Вітгенштейн завжди звинувачує вплив «арістотелівської» логіки, яка спонукає людей примушувати використання мови до однієї форми; і тут «аристотелівську» логіку слід розуміти настільки широко, що Фреге та Рассел також є її прикладами» [1 p. 293].

У 1962 році друком виходить робота П. Стросона «Свобода та невдоволення», у якій розглядається питання реактивних станів (зокрема, образи, обурення та провини). У тексті наголошується, що спрощені способи опису складних феноменів можуть бути корисними, якщо вони дають змогу підкреслити ключові аспекти досліджуваних явищ. Б. Де Месель підкреслює: «У цій статті він [П. Стросон] пише, що спрощені способи поводження зі складною областю явищ, які він обговорює (свобода, відповідальність тощо), корисні для нього, якщо вони допомагають підкреслити важливість, яку ми надаємо ставленню інших людей до нас» [4 p. 178].

Зокрема, П. Стросоном запропоновано поділ реактивних установок на особисті реактивні установки (реакція на недоброзичливість стосовно себе), безособисті реактивні установки (реакція на недоброзичливість щодо третьої особи) та самореактивні установки на провину (реакція на власні дії). Водночас зазначається, що така схема не претендує на опис фактичного вжитку відповідних понять у всій їхній складності, а радше пропонує аналітичну «картину», яка виокремлює певні аспекти феномену, нехтуючи іншими. У такий спосіб застосовується методологія, що включає спрощення, ідеалізацію та побудову аналітичних моделей, що є протиріччам для філософії повсякденної мови. А. Бенгстон зокрема зауважував: «Перша паралель стосується того, як Стросон говорить про зв'язок між реактивним ставленням і моральною відповідальністю. Я припускаю, що ми можемо прочитати цей зв'язок подібно до того, як Вітгенштейн стверджував, що частини нашої мови походять від природних реакцій і поведінки» [2 p. 2].

Другий аспект аналізу стосується припущення, що представники філософії повсякденної мови уникають конструювання ідеалізованих мовних понять задля філософського прояснення. Проте у працях П. Стросона можна знайти приклади подібної методології. Зокрема, запропоновані у «Свободі та невдоволенні» категорії «реактивного» та «об'єктивного» ставлення можуть бути інтерпретовані як спроба створення уточнювальних понять, аналогічних до тих, які, за О. Кууселою, застосовуються у методології Л. Вітгенштейна та Р. Карнапа. Додатковий приклад міститься у роботі П. Стросона «Суспільна мораль та індивідуальний ідеал» (1961), у якій розмежовано сфери етики та моралі через введення відповідних аналітичних концепцій. Таким чином, аналіз показує, що методологія П. Стросона включає елементи, які, згідно з О. Кууселою, є характерними для філософії ідеальної мови, а не філософії повсякденної мови. Це ставить під сумнів запропоноване О. Кууселою розмежування між цими двома підходами та свідчить про необхідність його переосмислення.

Філософія повсякденної мови як розвиток філософії ідеальної мови

Описані П. Стросоном методологічні принципи та філософська практика свідчать про те, що він не уникав створення ідеалізованих понять для філософського прояснення, не намагався відтворити використання природної мови у всій її складності та надавав великого значення відносності проблеми у процесі філософського аналізу. Таким чином, його методологічний підхід виявляється ближчим до методів Л. Вітгенштайна, ніж припускає О. Кууселa, хоча це не означає відсутності відмінностей між ними. Подібно до Л. Вітгенштайна, П. Стросон уникає як проблеми фальсифікації, так і відмови від ідеалів простоти та точності.

Якщо погодитися з О. Кууселою щодо його визначення відмінностей між філософією повсякденної мови та філософією ідеальної мови, то ні П. Стросон, ні Л. Вітгенштайн не можуть бути від-

несені до першої традиції. Однак це твердження суперечить усталеному уявленню про їхню роль у розвитку філософії повсякденної мови, оскільки саме їхні роботи часто слугують основними прикладами цього напряму філософіування. Пояснення природи філософії повсякденної мови традиційно спирається на їхні дослідження, і твердження про те, що вони не були її представниками, неминуче викликає питання про те, хто тоді належав до цієї школи.

Концепція Г. Райла, згідно з якою філософія є концептуальною картографією, передбачає можливість і навіть необхідність ідеалізації у філософському аналізі. Г. Райл зокрема пригадував: «Пізніше, коли філософи бунтували проти психологізму в логіці, виникла мода на іншу ідіому, ідіому говорити про значення виразів, і фраза «поняття причини» була замінена фразою «значення слова «причина» або будь-якого іншого з таким же значенням» [7 p. 172]. Дж. Остін, зі свого боку, наголошував, що звичайна мова не є останньою інстанцією у філософських дослідженнях.

Якщо врахувати ці аспекти, постає питання про те, чи хтось із філософів, яких традиційно пов'язують із філософією повсякденної мови (зокрема, П. Стросон, Дж. Остін і Г. Райл), дійсно відповідає характеристиці, запропонованій О. Кууселою. Одним із можливих підходів є припущення, що майже ніхто з представників цієї традиції не відповідає критеріям філософії повсякденної мови в розумінні О. Куусели. Проте більш прийнятним видається варіант, за якого класифікація О. Куусели модифікується таким чином, щоб філософія повсякденної мови залишалася значущою категорією, яка охоплює пізнього Л. Вітгенштейна, П. Стросона, Дж. Остіна та Г. Райла. Об'єднання цих мислителів в межах однієї традиції не заперечує відмінностей між ними, але дає змогу утримати корисний концептуальний поділ.

Хоча повне обґрунтування певного способу розмежування між філософією повсякденної мови та філософією ідеальної мови потребує додаткового аналізу, наведені міркування свідчать про те, що звичайні філософи мови не обмежуються простим описом реального мовного вжитку та не відкидають використання сконструйованих понять для філософського аналізу. В обох традиціях використовуються логічні, а не емпіричні методи, спрямовані на дослідження мислення та мови. Найбільш обґрунтованим видається підхід, який розглядає філософію повссякденної мови як розширення філософії ідеальної мови, подібно до того, як О. Куусела трактує методи Л. Вітгенштайна як розвиток методології ідеальної мови.

Якщо таке трактування є коректним, то зв'язок між двома філософськими напрямами виявляється значно тіснішим. Таке розуміння дає змогу не лише зберегти термін «філософія повсякденної мови» як важливу категорію, а й пояснити позицію самого П. Стросона, який наголошував, що цей підхід поєднує уважне вивчення форм повсякденної мови з розширеним розумінням природи та методів філософського аналізу. Нарешті, зауваження П. Стросона щодо Р. Карнапа демонструє, наскільки умовною може бути межа між філософом, який відкриває логічні системи, та філософом, який аналізує функціонування повсякденної мови.

Висновки. Методологічні засади та філософська практика П. Стросона свідчать про його схильність до використання ідеалізованих понять у філософському аналізі та увагу до відносності проблем, що зближує його підхід із методами пізнього Л. Вітгенштайна. Відповідно, хоча О. Куусела розмежовує філософію повсякденної та ідеальної мови, позиція П. Стросона виявляється складнішою для однозначної класифікації. Враховуючи, що і П. Стросон, і Л. Вітгенштайн не зосереджувалися виключно на описі природної мови в її реальному вжитку, їх важко однозначно віднести до прихильників філософії повсякденної мови у вузькому сенсі.

Однак така класифікація вступає в суперечність із усталеними уявленнями про цих мислителів як представників саме цього напряму. Традиційно філософію повсякденної мови визначають через праці Л. Вітгенштайна, П. Стросона, Дж. Остіна та Г. Райла, що робить проблематичним виключення їх з цієї категорії. Більш доцільним видається перегляд критеріїв філософії повсякденної мови таким чином, щоб вона охоплювала цих мислителів, визнаючи при цьому відмінності в їхніх підходах.

Розгляд філософії повсякденної мови як розширення філософії ідеальної мови дозволяє краще зрозуміти її зв'язок із традицією логічного аналізу. Такий підхід узгоджується з думкою П. Стросона про необхідність поєднання вивчення форм повсякденної мови з ширшим філософським аналізом. Відповідно, поділ між цими двома напрямами є не жорстким, а умовним, що засвідчують і міркування П. Стросона щодо позиції Р. Карнапа.

Література

1. Anscombe G.E.M. A Theory of Language. Geach, M.; Gormally, L. (eds), From Plato to Wittgenstein. Exeter: Imprint Academic. 2011. Pp. 193–203.

2. Bengtson A.B. Responsibility, Reactive Attitudes and Very General Facts of Human Nature. Philosophical Investigations № 42. 2019. Pp. 281–304.

3. De Mesel B. Are Our Moral Responsibility Practices Justified? Wittgenstein, Strawson and Justification in Freedom and Resentment. British Journal for the History of Philosophy № 26. 2018. Pp. 603–614.

4. De Mesel B. Ordinary Language Philosophy as an Extension of Ideal Language Philosophy. Comparing the Methods of the Later Wittgenstein and P.F. Strawson. Philos. Inv. №45. 2022. Pp. 175–199.

5. Heyndels S. Strawson's Method in Freedom and Resentment. The Journal of Ethics № 23. 2019. Pp. 407–423.

6. Kuusela O. Wittgenstein on Logic as the Method of Philosophy. Oxford: Oxford University Press. 2019. P. 312.

7. Ryle G. Ordinary Language. In Collected Essays 1929-1968. London: Routledge. 1953. pp. 314–331.

8. Strawson P.F. Freedom and Resentment. In Freedom and Resentment and Other Essays. London: Routledge. 1974. pp. 1–28.

9. Strawson P.F. Social Morality and Individual Ideal. In Freedom and Resentment and Other Essays. London: Routledge. 1961. pp. 29–49.

10. Strawson P.F. Construction and Analysis. In Philosophical Writings. Oxford: Oxford University Press. 2011. pp. 30–38.

Анотація

Соболєвський П. А. **Філософія повсякденної мови як продовження філософії ідеальної мови: сучасна інтерпретація.** – Стаття.

У статті розглядається можливість інтерпритації філософії повсякденної мови як продовження філософії ідеальної мови. Ідея про можливість прояснення мислення та мови за допомогою логічних методів є дискусійною, оскільки логіка вимагає точності, несуперечності та повноти, тоді як мислення та мова не завжди відповідають цим вимогам. Дослідження О. Куусели, опубліковане в 2019 році, аналізує вплив Л. Вітгенштейна на розвиток логіки та метод філософії, розглядаючи дві основні традиції: філософію ідеальної мови, представлену працями Г. Фреге та Б. Рассела, і філософію повсякденної мови, яку традиційно асоціюють з П. Стросоном. Вітгенштейн, на думку Куусели, інтегрує ключові елементи обох підходів, що дозволяє розширити межі традиційного логічного аналізу, включаючи граматичні правила та мовні ігри.

Сучасні дослідження, зокрема роботи Б. Де Меселя, переосмислюють традиційне протиставлення філософії ідеальної та повсякденної мови. Замість того, щоб розглядати ці два підходи як взаємовиключні, їх доцільно сприймати як взаємодоповнюючі. Б. Де Месель зазначає, що філософія повсякденної мови має бути розглянута як продовження філософії ідеальної мови, виходячи з концепцій, запропонованих Кууселою. Методологія та філософська практика П. Стросона свідчать про використання ідеалізованих понять у філософському аналізі, що зближує його підхід із методами пізнього Вітгенштейна. Незважаючи на це, їх важко однозначно віднести до філософії повсякденної мови, оскільки вони не зосереджувалися лише на описі природної мови.

Такий підхід вступає в суперечність із усталеними уявленнями про цих філософів як представників філософії повсякденної мови. Традиційно цей напрям визначається через праці Л. Вітгенштейна, П. Стросона, Дж. Остіна та Г. Райла. Тому доцільно переглянути критерії філософії повсякденної мови, аби вона могла охоплювати їхні погляди з урахуванням відмінностей у підходах. Розгляд філософії повсякденної мови як розширення філософії ідеальної мови дає можливість краще зрозуміти її зв'язок з традицією логічного аналізу, що узгоджується з думкою П. Стросона про необхідність поєднання вивчення форм повсякденної мови з більш широким філософським аналізом.

Ключові слова: Філософія повсякденної мови, філософія ідеальної мови, Л. Вітгенштайн, П. Стосон.

Summary

Sobolievskyi P. A. **Ordinary language philosophy as a continuation of the ideal language philosophy: a modern interpretation.** – Article.

The concept of clarifying thought and language through logical methods remains a topic of debate, as logic demands precision, consistency, and completeness, while thinking and language do not always adhere to these criteria. A 2019 study by O. Kuusela examines the influence of L. Wittgenstein on the development of logic and philosophical methodology, focusing on two primary traditions: the philosophy of ideal language, as represented by H. Frege and B. Russell, and the philosophy of everyday language, traditionally associated with P. Strawson. According to Kuusela, Wittgenstein integrates key elements of both approaches, thereby expanding the scope of traditional logical analysis to include grammatical rules and language games.

Recent research, particularly by B. De Messel, challenges the conventional opposition between the philosophy of ideal and everyday language. Rather than viewing these two approaches as mutually exclusive, it is more productive to consider them as complementary. De Messel argues that the philosophy of everyday language should be seen as a continuation of the philosophy of ideal language, based on the concepts introduced by Kuusela. P. Strawson's methodology and philosophical practice demonstrate his use of idealized concepts in philosophical analysis, aligning his approach more closely with the methods of Wittgenstein's later work. However, it is difficult to categorically classify them within the philosophy of everyday language, as their focus was not solely on the description of natural language.

This perspective conflicts with established views of these philosophers as proponents of the philosophy of everyday language. Traditionally, this tradition has been defined by the works of L. Wittgenstein, P. Strawson, J. Austin, and G. Ryle. Therefore, it is advisable to reassess the criteria for the philosophy of everyday language to include their perspectives, acknowledging differences in approach. Viewing the philosophy of everyday language as an extension of the philosophy of ideal language facilitates a deeper understanding of its connection to the tradition of logical analysis, aligning with P. Strawson's view on the necessity of combining the study of everyday language with broader philosophical analysis.

Key words: Ordinary language philosophy, ideal language philosophy, L. Wittgenstein, P.F. Strawson.

УДК 130.2+316.77
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.24

Л. В. Стародубцева
ORCID ID: http://orcid.org/0000-0002-8259-4775
докторка філософських наук, професорка,
в. о. завідувача кафедри медіакомунікацій
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Д. В. Петренко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6771-2916
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри теорії культури і філософії науки
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ЦИФРОВИЙ ЕКСГІБІЦІОНІЗМ У СУЧАСНІЙ МЕДІАКУЛЬТУРІ

Постановка проблеми. Не викликає сумнівів, що сучасна медіакультура одночасно і сприяє, і чинить бар'єри для формування транспарентного суспільства, де мережеві суб єкти здаються відкритими один для одного опосередковано, через їхні цифрові сліди. Тенденцію до перманентного заміщення фізичної реальності її цифровими фантомами і поширення принципово демонстративного, агресивно показного медіапозиціонування соціальних суб'єктів через нав'язування створених ними електронних симулякрів іншим користувачам мережі, – тенденцію, що набуває вражаюче загрозливих масштабів і призводить до оманливого зняття міжособистісних дистанцій в інтернет-комунікації, ілюзії зникнення межі між приватним і публічним у просторі соціальних медіа та експоненціального зростання ступеня інформаційної прозорості сучасної медіакультури, можна умовно назвати *цифровим ексгібіціонізмом*. Виходячи з цієї суто операціональної дефініції, на універсальність якої ми, звісно ж, не претендуємо, вважаємо за доцільне окреслити проблемну ситуацію таким ключовим питанням: чи можливо (і, якщо так, то як можливо) зняття опозиції "цифрового ексгібіціонізму" та страху "цифрової оголеності" у сучасній медіакультурі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття ексгібіціонізму з традиційного професійного лексикону дослідників у галузях психології та психопатології несподівано перекочувало до філософсько-культурологічного дискурсу у 2010 році, отримавши нові конотативні сенси як метафоричного означника ситуації "прозорого суспільства" епохи диджитал. У такому розумінні поняття цифрового ексгібіціонізму вперше зустрічається в дослідженні копенгагенської вченої Ани Марії Мунар *Digital Exhibitionism: The Age of Exposure* (*Ana María Munar,* 2010 [35]). Досліджуючи контент, згенерований користувачами онлайн-спільнот епохи Web 2.0 (*UGC: User Generated Content*), вчена під цифровим ексгібіціонізмом розуміє можливість "оцифрувати приватний життєвий досвід", що є предметом епістемологічних студій у межах "нетнографії" (неологізм на основі контамінації понять *net*: "мережа" та *ethnography*: "етнографія") – конструктивного підходу для вивчення онлайн-спільнот і соціальних медіа, які сприяють створенню особистих біографій інтернет-користувачів для розуміння їхнього культурного досвіду, що відображається в цифрових слідах, мережевих практиках і системах соціальних медіа. У контексті досліджуваної проблематики особливу значущість мають концепція "трансформації інтимності" англійського соціолога Ентоні Ґідденса (*Anthony Giddens*, 1993 [19]); рефлексії над хитросплетінням Приватного та Публічного в антропології та розвідках у галузі політичної моралі Ханни Арендт (*Hannah Arendt*, 2018 [4]; *Mihaela Morariu*, 2011 [34]; тлумачення автентичності у цифровій культурі канадського вченого з Університету Квінз Мартіна Хенда (*Martin Hand*, 2016 [23]); концептуальні розвідки у галузі соціальних медіа винахідника "нетнографії", дослідника зі Школи комунікації та журналістики Університету Південної Каліфорнії Роберта Козінця (*Robert Kozinets*, 2019 [26]): роздуми про приватність та свободу в кіберпросторі в контексті теорії цифрового суспільства іспанського соціолога Мануеля Кастельса (*Manuel Castells*, 2007 [21]; *Кастельс*, 2024, [21]) та ін.

Слід зазначити, що у пошуках нашого дослідницького ракурсу ми мимоволі зіштовхуємося з проблематикою суспільної (не)транспарентності. І тут ми свідомо спираємося на потужну інтелектуальну традицію, що сягає коренями не стільки до самого поняття "прозорого суспільства", уведеного італійським філософом Джанні Ваттімо ще у 1989 році (*Gianni Vattimo*, 1992 [40]) та через десятиліття розвинутого Девідом Бріном в його ідеї "взаємної прозорості" (*David Brin*, 1999 [12]), скільки присвячених цьому явищу сучасних дискусій, де поруч із поняттям *transparent society*

© Л. В. Стародубцева, Д. В. Петренко, 2025

з'являється і безліч його варіацій, таких як, наприклад, "соціальна прозорість" (*social transparency*: *Michael Maltzan, Florian Idenberg*, 2016 [28]), "суспільство прозорості", або "прозорість суспільства" (*transparency society*: *Byung-Chul Han*, 2015 [22]) тощо. Не випадково головна редакторка журналу *Metropolis* Акіко Буш охрестила нашу епоху "часом транспарентності" (*Akiko Busch*, 2020 [11]), коли ми все частіше розмірковуємо над правом на "цифрове забуття", бажанням стерти електронні сліди і зберегти "невидимість" (крім уже згаданої нами Акіко Буш, чия монографія має екстравагантну назву "Як зникнути: нотатки про невидимість за часів прозорості", див., наприклад, серію праць, присвячених питанням "How to Disappear", "How to become invisible": *Frank Ahearn*, 2019 [3], *Barry Davies*, 2019 [13] та ін.). Лондонський професор, медіаексперт Альберто Лопес-Валенсуела іменує сучасний світ "гіперпрозорим, взаємопов'язаним і медіаанархічним" (*Alberto Lopez Valenzuela*, 2018 [39, p. 15]), і крізь саме поняття "hyper-transparency" яскраво просвічує критична позиція медіааналітика. З цієї точки зору важливими представляються дослідження "темної сторони прозорості" берлінського філософа та культуролога Бюн-Чул Хана (*Byung-Chul Han*, 2015 [22]) і концепція "деформуючої прозорості" оттавського вченого у галузі теорії комунікації Ісаака Нахон-Серфаті, який запропонував концепцію епатажної етики "деформуючої прозорості" медіадискурсу екстремістів і радикалів (*Isaac Nahon-Serfaty*, 2020 [36]). На цьому концептуальному підґрунті ми і спробуємо знайти власний теоретичний аспект розуміння досліджуваного феномена.

Мета цієї статті – концептуалізація феномена цифрового ексгібіціонізму як інструменту формування (не)транспарентності сучасної медіакультури.

Виклад основного матеріалу. Роздуми над проблемою цифрового ексгібіціонізму як важливого компонента (не)прозорості сучасної медіакультури варто розпочати з телеології та ідеології явища, що є предметом нашого аналізу. Звернімо увагу на те, що у поняття цифрового ексгібіціонізму в контексті нашого дослідження немає еротичного значення: тут мається на увазі створення суб'єктом своєї медійної ідентичності через зняття не фізичних, а метафізичних покривів – словесних і образних, видимих і невидимих, інтелектуальних, емоційних, психологічних. Медійне "самооголення" може бути лукавим і удавано-показним, курйозним і безглуздим, хворобливо-патологічним, а нерідко – брутальним і жорстким зриванням масок, зчищенням кожури, зняттям захисних оболонок, якими окутані наша свідомість і наше життя. Чи не стають мережеві сторінки електронними психоаналітичними кушетками, а особисте життя у сучасній медіакультурі – товаром, виставленим на продаж у скляній вітрині соціальних медіа, де валютою слугують розмінні золоті монетки вподобайок і діаманти сльозинок співчуття? Здавалося б, значно більш зрозуміла мотивація – ділитися наративами про історії власного успіху. Однак у такому разі чи не перетворюється цифровий простір на "ярмарок марнославства", суєти і пихатості? Чим більше цифрові ексгібіціоністи, які полюбляють публічно "роздягатися", будуть засмічувати мережу своїми нав'язливими відкровеннями, тим із більшою вірогідністю медіапростір буде ставати схожим на гігантський – всесвітнього масштабу – "смітник для соромітників".

Ким би не були цифрові ексгібіціоністи – селебріті чи пересічними інтернет-користувачами, рафінованими ерудитами чи примітивними любителями непристойних історій – відвертістю своїх мережевих визнань усі вони мають намір полегшити свої страждання / похизуватися своєю вдачею / привернути до себе увагу / потішити своє самолюбство / збільшити свою популярність (кількість лайків, переглядів, коментів), / знайти нових фанів (слухачів, глядачів, читачів) / розширити аудиторію своїх веб-рекрутів / вчинити "трансфер" своїх переживань на велике коло своїх прихильників / трішки розібратися у самому собі, поспілкувавшись із "провіденціальним співрозмовником" / просто позбавитися від відчуття "самотності в мережі" *et cetera*. А може, і все це одночасно. Люб'язно залишивши пошук відповідей на питання про цілі цифрового ексгібіціонізму психотерапевтам і священникам, перегорнемо це питання догори дригом: навіщо фоловерам і підписникам надто відвертих інтернет-персон дізнаватися про інтимні секрети та конфіденційні подробиці життя своїх улюбленців? Чи не викликає цифрова "оголеність" недоброзичливу усмішку, жалість або розчарування? Чи, навпаки, заздрість? А, може, щось на кшталт дурного післясмаку, що залишає скабрезний анекдот? Так чи інакше, прояви феномена цифрового ексгібіціонізму, здеільшого, викликають зацікавленість і не залишають байдужими. Однак пов'язані вони, на нашу думку, переважно з негативними емоціями, будь то обурення, презирливий сміх, відторгнення або огида. Такими зізнаннями сьогодні важко здивувати. Усе важче стає таким чином викликати шок або раптовий наступ співчуття: таких історій в медіапросторі – несметна кількість. До того ж, больовий поріг щодо сприйняття емоційних мережевих сповідей сьогодні дуже високий. Тому цифрові ексгібіціоністи змушені піднімати ставки все вище, переходячи, здавалося б, "всі межі припустимого" (екстрим-порно, прояви перверсії, насильницькі акції тощо). Але чи

існують взагалі ці межі і, якщо так, то чому вони постійно зміщуються та здаються невловими?

Прототипи брутальних ексгібіціоністських наративів, що поширюються в сучасному аудіовізуальному інтернет-контенті, існували й в домережеву епоху: жанри сповіді, мемуарів і щоденників в історії літератури або автопортрети в історії живопису також припускали відвертість. Але достатньо порівняти їх із такими сміливими витівками, як, наприклад, жест простодушної "повсякденної екзальтації" відомої американської інтернет-персони, лайфкастерки і першої "вебкам-моделі" Дженніфер Рінглі, щоб збагнути, який стрибок здійснила ця традиція "самовикриття" під час диджитал-революції. У 1996-му, задовго до *Facebook Live* та *Instagram Stories*, що зробили нас сьогодні досить цинічними, ця 19-річна дівчина здійснила надзвичайно важливу річ: вона просто увімкнула веб-камеру, що стояла на комп'ютері в її кімнаті в гуртожитку коледжу. Ця камера була налаштована так, щоб робити фото з інтервалом кожні п'ять хвилин. 24 години на добу, 7 днів на тиждень Дженніфер (її іменують *camgirl* – "камера-дівчина") незалежно від того, що вона робила, нон-стоп публікувала зображення в Інтернеті для всього світу (*Jennifer Ringley, 2023* [20]). Цим, на перший погляд, абсолютно невинним вчинком, – вважає британська журналістка Алекс Кротоскі, – Дженніфер змінила сучасний світ (*Aleks Krotoski, 2016* [27]). Протягом семи років, з 1996-го по 2003-й, Дженніфер публікувала у своєму блозі *JenniCam* наївні буденні чорно-білі фото/відеострими зі власної спальні, показуючи себе в прямому етері для незнайомців, але після однієї скандальної трансляції непристойного характеру проєкт Дженні було заборонено. До речі, цікаво, що одна із статей про цю дівчину – британського фотографа і письменника Віктора Берґіна – мала назву "Кімната Дженні: ексгібіціонізм і самотність" (*Victor Burgin, 2000* [10]). Чи суперечать одне одному самотність та ексгібіціонізм, що є принципово публічною дією? На наше переконання, усамітненість, самозамкненість, самоізоляція, зосередженість на внутрішніх переживаннях, з одного боку, та їхня, здавалося б, протилежність – цифрова ексгібіціоністська відкритість до зовнішнього світу – є проявами одного й того ж самого феномена. Точніше, їх пов'язує причинно-наслідковий зв'язок: цифровий ексгібіціонізм і є наслідком удаваної втечі від відчуття одинокості.

У цифровому експерименті Дженніфер не бачила своїх глядачів, але була перманентно потенційно видимою для них. Як відомо, незнайомим людям відкритися простіше, ніж близьким. Глядачі могли спостерігати або не спостерігати за нею: вибір був за ними, а не за дівчиною, яка насправді хотіла, щоб вони за нею споглядали. Невпинно. Без втоми. Тотально. Хіба це не продовження ідеї того самого "паноптикону", де "Всевидячим Оком" спочатку був Бог, потім – наглядач бентамівської в'язниці, де наглядач може спостерігати за в'язнями, залишаючись для них невидимим (*Jeremy Bentham,* 2011 [7]), потім – усі ті, хто має владу "наглядати й карати" у дисциплінарних суспільствах (*Michel Foucault,* 1995 [18]), ну, а потім – одиниці, десятки, сотні, тисячі, мільйони анонімних інтернет-спостерігачів соціуму "взаємного цифрового контролю"?

Глядацький досвід, як визначив ще психоаналітик Жак Лакан, заснований на практиці вуаєризму, задоволенні від підглядування, що є однією з основ психоаналітичних теорій медіа (*Christian Metz,* 1982 [32, p. 58–69]). У цифрову епоху вуаєризм стає тотальною практикою завдяки новітнім медіа. Смартфон чи інший цифровий гаджет є вікном в чуже життя, можливістю в будь-який момент зануритися в інтимний досвід іншого і прожити його, але водночас і стати таким іншим, презентувати своє життя в цифрових медіа. Таким чином, сучасна людина цифрової епохи одночасно стає і вуаєристом, і ексгібіціоністом: підглядає і демонструє. Практика ексгібіціонізму засновується на утопічному бажанні розчинити своє біологічне життя в утопії цифрової культури, стати безтілесним образом, що буде циркулювати в цифрових мережах. Стати чистим образом-задоволенням, що ще не залучений до порядку символічного, з його суворими правилами, і до режиму уявного, вільного від обмежень стадії дзеркала, – чіткої ідентифікації власного тіла з цілісним образом себе. Але також важливо розуміти, що подібне становлення цифровим образом навряд чи можна інтерпретувати в категоріях номадизму, детериторизації і звільнення за Жилем Дельозом (*Claudio Celis Bueno*, 2019 [9]). Перетворення свого життя на цифрову виставу, бажання зробити своє приватне життя публічним може бути розглянуто як втілення новітніх антропологічних стратегій цифрової епохи, але водночас і як залучення до новітніх форм влади цифрового суспільства.

Ще в 1960-роки Гі Дебор описав феномен спектакулярності, відповідно до якого всі сфери життя людини перетворюються на суспільну виставу (*Guy Debord*, 2021 [14]). Дебор намагався описати еру телебачення, але цифрова епоха підсилює спектакулярність і занурює її в найінтимніші сфери існування людини. Ексгібіціонізм стає життєвою стратегією людини цифрової епохи. Більше того залученість життя до цифрових медіа стає ознакою справжньої присутності: як писав колись Вільям Мітчелл, перефразуючи відоме висловлювання Рене Декарта, "я в мережі, отже я існую" (*William J. Mitchell*, 2004 [33]). Водночас важливо пам'ятати про критичну настанову Дебора, адже ми повинні розуміти, що презента-

ція інтимного в публічній сфері завжди є рішенням, що слідує відповідним трендам або домінуючим настановам. Тому тут виникає питання про межу справжнього/ симуляційного: чи справді людина, що оголює своє інтимне життя в соцмережах, робить власний вибір, а не слідує складеним цифровим трендам і програмним алгоритмам? Чи можлива тут взагалі розмова про справжність і чи не є головною метою цих презентацій отримання лайків і відповідна капіталізація мережевого акаунту? Чи не бачимо ми формування ринку «нової щирості», що втілює новітні капіталістичні стратегії цифрової доби? Можливість онлайн транслювати будь-яку сферу свого життя змушує людину постійно відчувати погляд Іншого, оцінювати значення і цінність кожної своєї дії з точки зору публічної презентації. З одного боку, цей процес ніби є ознакою тотальної демократизації публічної сфери сучасності: кожен може стати зіркою, як казав колись художник Енді Воргол. Але з іншого боку, можливо, перед нами – продовження розвитку паноптичної моделі суспільства, винайденої, за Мішелем Фуко, ще в XIX сторіччі і заснованої на новітніх стратегіях влади, що проникають в найінтимніші сфери життя людини, конструюючи її «практики себе» (*Michel Foucault,* 1995 [18]). Суспільство кінця XX – початку XXI століть може бути описано терміном Дельоза «суспільство контролю»: влада тут не є суто ієрархічною, вона є дисперсною і розсіяною, але це робить її стратегії більш гнучкими і тотальними [*Gilles Deleuze*, 1992 [15]). Інстаграм-блоґери, ютуб-стримери, тікток-контентмейкери створюють симуляцію інтимності, завжди вже включену в стратегії суспільства контролю і цифрові алгоритми, що їх розповсюджують. Ця багатоока віртуальна спільнота для цифрового ексгібіціоніста є натовпом безликого або багатоликого (хоча іноді – і "фальшиволикого", бо ховається за масками аватарок) планетарного мережевого гіперспостерігача – аморфного, географічно невизначеного, незнайомого.

Так в епоху цифрового ексгібіціонізму "паноптикон" Джеремі Бентама перетворюється на те, для чого в медіатеорії є своя назва – "перцептрон". Це поняття починаючи з середини минулого століття означало математичну або комп'ютерну модель перцепції, тобто сприйняття інформації мозком. Однак на початку 1990-х французький "катастрофічний мислитель" Поль Віріліо вклав у це поняття новий сенс, напророчивши перемогу над природним людським зором "машини бачення" (*la machine de vision*), – штучного всесвітнього "перцептрону", позбавленого суб'єктності технологічного мистецтва бачити так далеко, "наскільки сягає око" (*Paul Virilio, 2020* [41]). "Тепер уже не я, а речі на мене дивляться", – цитує Віріліо вислів художника Пауля Клеє, аналізуючи зв'язок соціального простору та оптичних медіа. Висуваючи гіпотезу про існування "бачення без погляду", французький мислитель стверджує, що "перцептрон" функціонує немов електронна кора головного мозку. У майбутньому, як прогнозував Віріліо, логічним завершенням процесів поширення всіляких технічних протезів сприйняття, що керуються комп'ютером, стане планетарний "перцептрон" – штучна всесвітня "машина бачення" (*Paul Virilio, 1994* [43]). Соціальні медіа багато в чому вже і сьогодні стають такою "машиною бачення" – забавною нікчемною іграшкою для задоволення амбіцій одиноких ексгібіціоністів ери гіпертранспарентності, які просто бояться собі зізнатися в тому, що їхнє життя нікому не цікаве.

У феномена цифрового ексгібіціонізму, на нашу думку, є, як мінімум, три головних ідеолога і, відповідно, три ключових джерела. По-перше, це кредо лайфлогінґу, себто "оцифровування повсякденності" та створення електронних щоденників, представлене у фундаментальній праці "Ваше життя завантажено" ("*Your Life, Uploaded*") американо-австралійського вченого, дослідника у галузі комп'ютерних наук, письменника і апологета технологій створення цифрових двійників Гордона Белла, який закликає фіксувати та зберігати в мережі всі електронні сліди свого життя (*Gordon Bell, 2010* [5]). По-друге, це програмний "Маніфест кіборгів" каліфорнійської вченої Донни Ґаравей, яка описує інтернет-мешканців як "всюдисущих і невидимих", таких, екрани і камери яких "робляться з сонячного світла" [1, с. 167]): саме звідси беруть початок унікальні технічні винаходи для цифровізації повсякденності – від натільних комп'ютерів до окулярів-відеокамер із доповненою реальністю *Digital Eye Glass,* – що були сконструйовані, апробовані та впроваджені екстравагантним канадським інженером, професором, апологетом прозорості та справжньою "людиною-кіборгом" Стівом Менном, автором теорій "сенсорної сингулярності" та "кіберлоґінгу" (*Steve Mann, 2001* [29]). По-третє, це ідея абсолютної відкритості власного життя, втілена в реальність американцем японського походження, автором першого у світі "моблогу" та апологетом практик перманентного фотостримінгу, директором *MIT Media Lab* і Центру радикальних трансформацій Дзёіті Іто, у США більш відомим під іменем Джой Іто, якого вважають "адвокатом емерджентної демократії, конфіденційності та свободи Інтернету" (*Joichi (Joy) Ito, 2016* [25]). Ці три джерела цифрового ексгібіціонізму зумовили його теоретичну і практичну філософію – "феорію" і "праксис" соціальної транспаретнтості сучасної медіакультури.

Ідеологи та зірки стратегії тотальної інформаційної відкритості стають не тільки "провокато-

рами" (у кращому сенсі цього слова), але й вчителями соціальної прозорості, надаючи практичні уроки власного мережевого ексгібіціонізму, такі як, наприклад, 150 тисяч фото, 750 тисяч оцифрованих сторінок тексту і 20 тисяч повідомлень електронної пошти у започаткованому ще у 1988 році особистому відкритому е-архіві Гордона Белла, який, до речі, є автором книжки з характерною назвою *Total Recall* – "Пригадати все" (*Gordon Bell, 2009* [6]), або психологічний експеримент, що провів над собою "техаський кібервідлюдник" Мітч Меддокс – колись відомий інтернет-персонаж із медійним псевдонімом *DotComGuy*, який протягом одного року (року Мілленіуму) буквально проєктував у мережу всі подробиці та перипетії свого усамітненого життя, не виходячи зі свого будинку в Далласі (*Mitch Maddox, 2023* [16]) і тим самим немовби передбачаючи майбутні практики вимушеної самоізоляції під час пандемії COVID-19: у далекому 2000 році їжу, воду, ліки та інші предмети першої необхідності "публічний медіаанахорет" *DotComGuy* замовляв онлайн, демонструючи своїм численним фанам, як можна жити наодинці з самим собою.

"Майбутнє", як колись помітив канадський письменник-фантаст американського походження, автор трилогії "Кіберпростір" і винахідник стилю "кіберпанк" Вільям Ґібсон, – вже тут ("*already here*"), воно просто нерівномірно розподілено: "*It's just not evenly distributed*" (*William Gibson,* цит. по: *Joy Ito, 2016* [25, p. 25]). Зухвалі екзистенційні експерименти Гордона Белла, Стіва Менна, Дженніфер Рінглі, Джоя Іто, Мітча Меддокса та багатьох їхніх послідовників слугують яскравими аргументами на користь того, що "абсолютна прозорість соціуму" – не абстрактний вимисел, не наївна легенда, а "майбутнє, що вже наступило" і частково присутнє в теперішньому як розсип справжніх історій реальних людей, які ще на самому початку ери цифрової траспарентності перетворили самих себе на її епатажних концептуальних персонажів.

Чим є такі кричущі кейси цифрової наготи, ці вражаючі маніфестації цифрового ексгібіціонізму: аномалією чи трендом, девіацією чи новою нормою? На нашу думку, відповідь мала би бути обережно діалектичною: цифрова відвертість деяких трохи дивакуватих харизматиків не тільки на межі тисячоліть, але і сьогодні є аномалією, однак такою, що перетворюється на тренд, – девіацією, що формує нову норму. За останні десятиліття ми спостерігаємо невидане зростання ступеня прозорості суспільства: камери спостереження, електронні браслети, системи тотального стеження та контролю, доведених до абсурду "цифрового Гулагу". Стала вже майже не трюїзмом думка про те, що немає нічого більш кошмарного, ніж реалізація утопій. Ймовірно, не виключенням є і утопія "паноптикону", що сьогодні стає одночасно і жаданим, і жахливим втіленням образу в'язниці тотальної спостережуваності.

Умовно виділимо три кроки еволюції цифрового ексгібіціонізму. Латентною фазою ґенези цього феномена будемо вважати ідеї та технічні винаходи лайфлогінґу, що беруть початок в медіакультурі кінця 1970-х років (Стів Менн), умовною датою народження цифрового ексгібіціонізму – 1996-й (рік експерименту Дженніфер Рінглі), а періодом його розквіту – описані та апробовані Джоєм Іто практики тотального стримінгу (live streaming, або потокового відео), що поширились на початку XXI століття та сьогодні стали ледь не повсякденністю (ймовірно, першою масштабною спробою відрефлексувати явище відеостримінгу з точки зору не його технологічної специфіки, а його культурної значущості як практики потокової фіксації життя мережевих суб'єктів є колективна монографія *Streaming Video* за редакцією Аманди Д. Лотц і Рамона Лобато (*Amanda D. Lotz, Ramon Lobato*, 2023 [38]). Перед нами – майже півстоліття розгортання цифрової утопії паноптикону суспільства контролю.

Однак слід погодитися з тим, що розвиток технологій, що роблять медіакультуру більш прозорою, суттєво впливають також і на те, щоб зробити її більш захищеною, закритою: ті ж самі технології допомагають медіакультурі ставати все більш і більш непрозорою (див., наприклад, захищену в Маастріхському університеті дисертацію у галузі стратегічного маркетингу і міжнародного бізнесу Йорга Зесака "Темна сторона персоналізації: як збір і використання персональних даних впливають на конфіденційність, персоналізацію та готовність до транзакцій" дослідника та (*Jörg Ziesak*, 2012 [44]). Чи не може виявитися, що соціум, на перший погляд, прозорий, насправді таким не є, а сама його прозорість є спокусою та оманом? Може, його транспарентності заважають не тільки самі простакуваті і доброзичливі жителі віртуальної реальності (у якій, як колись мріяв Вільям Ґібсон, будуть циркулювати електронні дані всіх комп'ютерів світу), юзери всіх типів і мастей: інтернет-наркомани і вебомани, "нейроманти" і "нейрократи", геймери, випадкові мандрівники та інтернет-залежні (уражені хворобою IAD), які іноді готові (чи то внаслідок помилки, чи спеціально) поділитися з мережевими друзями конфіденційною інформацією?

Цифрові ексгібіціоністи створюють фантомну реальність. І тут логічно знову звернутися до думок Поля Віріліо, який в одній зі своїх найпесимістичніших робіт, "Інформаційна бомба", писав про "драму комунікації", що веде до "катастрофи реального". Вона полягає у "втраті світом реальності" (*Paul Virilio, 2006* [42]). Можна втратити ключ, мобільний телефон, лептоп. Можна

втратити пам'ять, віру, кохання. Але ці локальні втрати – ніщо у порівнянні з глобальною "втратою реальності". Йдеться не про окремих індивідуумів, а про сучасну медіакультуру в цілому. Це світова трагедія планетарного масштабу, породжена диджитальною революцією. За думкою Віріліо, "стереореальність" світу, що складається, з одного боку, з дійсної, первісної реальності безпосередніх видимостей і, з іншого – з віртуальної реальності медійних проявів (trans-apparences), породжує "оманливість феноменів і крах видимого", що в цілому можна назвати "стратегією обману". Однак повернемося до предмету наших роздумів.

Недовіра сучасним медіа як абсолютно раціональна, адекватна реакція людини на ситуацію зіткнення з можливістю обману: вірогідністю того, що представлена в медіа інформація може бути не зовсім достовірною, не зовсім повною і не зовсім об'єктивною, – реакція, яку б ми могли б назвати "герменевтичною підозрою" або "когнітивним сумнівом", створює епістемічний бар'єр для існування соціальної прозорості в епоху цифрового екстібіціонізму. Сподіваємося, що цей бар'єр є не якоюсь нездоланною перешкодою, а усього лише домінуванням тих чи інших динамічних когнітивних установок і "звичок свідомості", що зумовлюють своєрідну цифрову онтологію соціальної прозорості, точніше – онтологію неможливості тотальної соціальної прозорості в еру диджитал. Неможливості "*тотальної*" соціальної прозорості чи тотальної "*неможливості*" прозорого соціуму? Відповідь на це питання залежить від надто багатьох факторів, тому поки що залишимо його риторичним.

Крім епістемічної перешкоди для існування прозорості соціуму існують й інші, важливе місце серед яких посідає соціально-психологічний бар'єр. Задля того щоб зрозуміти його специфіку, поставимо питання: що заважає людині бути прозорою у цифровому просторі з соціально-психологічної точки зору? Сором інформаційної "оголеності"? Страх бути "роздягненим" і тому здаватися смішним, потворним, курйозним? Чи не звідси народжується бажання прикрити свою наготу одежами реальних або вигаданих захисних соціальних оболонок? Мимоволі пригадуються ледь не з біблійних часів циркулюючі у просторі історії ідей роздуми про те, як між собою пов'язані нагота, сором і страх. Однак нас цікавить нагота не фізична, а соціальна. Зазвичай, поняття "публічної наготи" (*public nudity*), або "соціальної наготи" (*social nudity*), використовуються у гуманітарному дискурсі для позначення практик оголеності у публічних місцях (натуризм і нудизм), імплікацій сприйняття природної наготи з позицій суспільної моралі (Марк Сторі, Ліз і Джеймс Еггер та ін.). Заклики позбутися "боязні бути роздягненим" і навчитися жити оголеним "без сорому" (*without shame*) – так, як наївна дитина, як Адам і Єва до вигнання з Едему – дещо схожі на новий руссоїзм з його бунтом проти цивілізації та технологій (див., наприклад, роботу "Голий страх: міфи про антитіло, фобії, марення та божевілля скромності" шотландського вченого Школи соціальних і політичних наук Університету Глазго Денніса Крейга Сміта: *Dennis Craig Smith, 2010* [37]). В епоху диджитал ідеал натурального, органічного життя в едемський наготі цілком міг би слугувати психологічним виправданням і концептуальним кредо для мільйонів "цифрових екстібіціоністів", звичайно ж, якщо витлумачувати поняття "соціальної наготи" в іншому сенсі, як інформаційну прозорість інтернет-користувачів у суспільному медіапросторі, їхню взаємну видимість, відкритість один для одного через символічне зняття меж між приватним і публічним. З цієї точки зору цифровий екстібіціонізм є не чим іншим як бажанням хоча б ілюзорно подолати соціальну ізоляцію, символічним поверненням до дитинства, до едемського єднання через створення мережевим суб'єктом у медійному просторі фантомів його "соціальної наготи".

І тут ми впритул підходимо до загадки соціально-психологічних, морально-правових і культурних наслідків боязні оголення, що має назву "нудофобія" (іноді її ще називають "гімнофобією"). Цифрова нудофобія як патологічний страх перед власною та чужою наготою є противагою цифрового екстібіціонізму. Ставлення до своєї та чужої цифрової наготи можуть суттєво різнитися. Чи заважає страх власної інформаційної "роздягненості" бажанню спостерігати за цифровим "самооголенням" інших? Ще два десятиліття тому, аналізуючи медіаправові аспекти роботи цілодобових вебсайтів із відеокамерами для дівчаток у Всесвітній Павутині, а також телевізійних шоу, таких як "Джеррі Спрінгер", або реаліті-шоу, таких як "Копи", доктор комунікацій Стенфордського університету, доцент кафедри комунікацій і права Університету штату Пенсільванія Клей Калверт назвав США "нацією вуаєристів" (*voyeur nation*). Позиція автора висловлена надто категорично та узагальнено. Ми стали глобальним світом вуаєристів, – стверджує Калверт, – ми любимо спостерігати за іншими, коли розкриваються їхні інтимні моменти, їхні приватні факти, їхні таємниці та брудна білизна (*Clay Calvert, 2000* [12]). Попри прямолінійність і однобокість таких суджень, в них фіксуються ретельно відслідковані автором важливі медіапсихологічні повороти та перцептивні трансформації сучасного суспільства. Напевно, сьогодні "цінність вуаєризму", апологетом якої виступав Калверт, поширилася далеко за межі американської культури – на весь гіпермедіатизований всесвіт. Варто підкреслити, що сьогоднішний телевізійний або онлайн-ву-

аєризм є синонімом не прямого, а "опосередкованого споглядальництва", – того, що американський дослідник влучно іменує словосполученням "медіатизований вуаєризм" (*mediated voyeurism*) [там само]. Чим більше відкриває себе особистість у цифровому просторі, тим частіше і більш зацікавлено вона спостерігає за іншими, і навпаки: чим менше людина полюбляє "підглядати" за життям інших, тим більш стриманою є і у своїй власній мережевій репрезентації.

Такий медіатизований вуаєризм неодмінно слідує тінню за цифровим ексгібіціонізмом і, на нашу думку, є явищем, багато в чому спричиненим тим, що ми могли б умовно назвати "цифровою нудофобією". Цифровий ексгібіціонізм і цифрова нудофобія пов'язані дуже тісно. Може здаватися дивним, що майже в один і той же час у суспільстві співіснують два нібито антиномічних твердження: ми є і "цифровими ексгібіціоністами", і "цифровими нудофобами". Однак, на наш погляд, ці твердження не суперечать, а доповнюють одне одного. Більше того, не помилкою було би припустити, що вони нескінченно провокують існування одне одного. А це сигніфікує не стільки наявність паліативної "золотої середини" між опозиціями, скільки конфліктну поетику їхнього співіснування у просторі сучасної медіакультури. Ще Гете колись помітив, що між полюсами протилежностей немає золотої середини – між ними є проблема. У нашому випадку це проблема зняття опозицій відкритості/закритості, прозорості/непрозорості, цифрового ексгібіціонізму / цифрово нудофобії через їхнє парадоксальне співпадіння.

Висновки. Отже, нами окреслено ключові напрями концептуалізації феномена цифрового ексгібіціонізму як інструменту формування транспарентності сучасної медіакультури, – транспарентності, що в той же самий час виявляється утопічною, нездійсненою мрією. Результати проведеного дослідження можна представити в таких положеннях. Нами надано авторське визначення поняття "цифровий ексгібіціонізм" (головними семантичними маркерами якого є тенденція до перманентного заміщення фізичної реальності її диджитальними фантомами та ілюзія зникнення межі між приватним і публічним у просторі соціальних медіа), а також здійснено спробу систематизувати основні теоретичні підходи до розуміння цього феномена, що спираються на концепції транспарентності (від Джанні Ваттімо і Девіда Бріна до Акіко Буш, Бюн-Чул Хана та Ісаака Нахон-Серфаті), ідеї "панотпикону" (від Джеремі Бентама до Мішеля Фуко), теорію "перцептрона" Поля Віріліо та концепцію "нетнографії" Роберта Козинця. За допомогою "оптичного прицілу", сконструйованого з цих аналітичних підходів, маємо достатньо підстав для того, щоб більш точно визначити наш дослідницький ракурс, закцентувавши увагу на медійному аспекті розуміння феномена цифрового ексгібіціонізму, а точніше – стати на ментальну тропку, що пролягає поміж медіаепістемологією, медіаантропологією, медіасоціологією та філософсько-культурологічними рефлексіями над диджиталізацією сучасної культури.

Обраний концептуальний інструментарій дозволив нам окреслити особливості телеології та ідеології цифрового ексгібіціонізму, що тримається, як мінімум, на "трьох китах": 1) кредо лайфлогінґу, представленому у праці "Ваше життя завантажено" Гордона Белла, 2) ідеї "всюдисущих і невидимих" інтернет-мешканців, описаних у "Маніфесті кіборгів" Донни Ґаравей, розвинутій Стівом Менном у власних теоріях "сенсорної сингулярності" та "кіберлоґінгу", 3) апології "перманентного стримінгу" Джоя Іто). Ми здійснили спробу проаналізувати ґенезу та еволюцію явища цифрового ексгібіціонізму, виокремивши три її кроки: від експериментів винахідника натільного комп ютера Стіва Менна, що розпочалися ще з кінця 1970-х років (і продовжуються досі, приростаючи знахідками у галузі оптичних окулярів і доповненої реальності), через ризикований досвід "цифрового самооголення" Дженніфер Рінглі та Мітча Меддокса в останнє десятиліття минулого століття до сучасних практик тотального відеостримінгу.

Нарешті, нами надано власну інтерпретацію розуміння феномена "медіатизованого вуаєризму" (Клей Калверт) і визначено вектор наростаючої протидії цифровому ексгібіціонізму, а саме: доведено, що в сучасній медіакультурі у якості стратегії подолання цифрового ексгібіціонізму зростає страх "публічної наготи" (цифрова "нудофобія"), завдяки якому мережеві суб єкти прагнуть зберегти конфіденційність – захистити своє цифрове правесі та/або залишитися невидимими. Таким чином, поєднання протилежностей орієнтованого на стрімкий розвиток технологічних інновацій цифрового ексгібіціонізму, з одного боку, і його консервативного антагоніста: боязні "цифрової оголеності", – з іншого, надають ключ для розуміння "третього шляху" поєднання протилежних полюсів у формуванні настільки ж бажаної, настільки й удаваної транспарентності сучасної медіакультури.

Література

1. Гаравей Д. Маніфест кіборгів: наука, технології та соціалістичний фемінізм / пер. з англ. Надії Парфан. *Політична критика.* 2012, № 3. С. 163–171.

2. Кастельс М. Політика Інтернету II : приватність та свобода в кіберпросторі // Кастельс М. Інтернет-ґалактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / пер. А. Б. Волкова, Е. Г. Ганиш. Київ : Ваклер, 2007. С. 168–187.

3. Ahearn F. How to Disappear: Erase Your Digital Footprint, Leave False Trails, And Vanish Without A Trace. Lyons Press, 2019. 208 p.

4. Arendt H. The Human Condition / introduction by Margaret Canovan. 2nd ed. Chicago, IL : University of Chicago Press, 2018. 380 p.

5. Bell G., Gemmell J. Your Life, Uploaded: The Digital Way to Better Memory, Health, and Productivity. New York, NY : Plume, 2010. 304 p.

6. Bell G., Gemmell J. Total Recall : How the E-Memory Revolution Will Change Everything. Boston, MA : Dutton Adult, 2009. 304 p.

7. Bentham J. Panopticon (Preface) // Bentham J., Bozovic M. The Panopticon Writings. 2nd ed. London : Verso, 2011. P. 29–95. (Radical Thinkers).

8. Brin D. The Transparent Society: Will Technology Force Us To Choose Between Privacy And Freedom? New York : Basic Books, 1999. 384 p.

9. Bueno C. C. From Spectacle to Deterritorialisation: Deleuze, Debord and the Politics of Found Footage Cinema // Deleuze and Guattari Studies. 2019. No. 13(1). P. 54–78.

10. Burgin V. Jenni's Room: Exhibitionism and Solitude. *Critical Inquiry*. The University of Chicago Press, 2000. Vol. 27, No. 1. P. 77–89.

11. Busch A. How to Disappear: Notes on Invisibility in a Time of Transparency. London, UK : Penguin Books, 2020. 224 p.

12. Calvert C. Voyeur Nation: Media, Privacy, and Peering in Modern Culture. New York, NY : Basic Books, 2000. 240 p.

13. Davies B. How to Disappear and Never Be Found: The Ultimate Guide to Privacy, Security, and Freedom. New York, NY : Skyhorse, 2019. 224 p.

14. Debord G. The Society of the Spectacle / transl. from French by Fredy Perlman, Ken Knabb. New York : Critical Editions, 2021. 128 p.

15. Deleuze G. Postscript on the Societies of Control / transl. from French // *October*. 1992. Vol. 59. P. 3–7.

16. DotComGuy Fan Page. URL : https://urgo.org/dotcomguy/ (дата звернення: 02.03.2025).

17. Fau M. E. Summary of "The Transparent Society" By Gianni Vattimo. B09MLC3PNP, 2021. 33 p. (Summaries of Social Sciences).

18. Foucault M. Discipline & Punish: The Birth of the Prison / transl. from French by Alan Sheridan. London ; New York : Vintage Books, 1995. 333 p.

19. Giddens A. The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love, and Eroticism in Modern Societies. Redwood City, CA : Stanford University Press, 1993. 216 p.

20. Jennifer Ringley. Biography. URL : https://www.imdb.com/name/nm1478850/ (дата звернення: 02.03.2025).

21. Castells M. Advanced Introduction to Digital Society. Cheltenham, UK : Edward Elgar Publishing, 2024. 168 p. (Elgar Advanced Introductions series).

22. Han B. The Transparency Society / transl. from German. Redwood City, Ca: Stanford Briefs, 2015. 152 p.

23. Hand M. Making Digital Cultures: Access, Interactivity, and Authenticity. New York ; London : Routledge, 2016. 198 p.

24. Hughes C., Turner T. Software Transparency: Supply Chain Security in an Era of a Software-Driven Society. Hoboken, NJ : Wiley, 2023. 336 p.

25. Ito J., Howe J. Whiplash: How to Survive Our Faster Future. New York, NY : Grand Central Publishing, 2016. 321 p.

26. Kozinets R. Netnography: The Essential Guide to Qualitative Social Media Research. Los Angeles, CA : SAGE Publications Ltd; 3rd edition, 2019. 472 p.

27. Krotoski A. Jennicam: The first woman to stream her life on the internet // BBC News. October 17, 2016. URL : https://www.bbc.com/news/magazine-37681006 (дата звернення: 02.03.2025).

28. Maltzan M., Idenberg F. Social Transparency: Projects on Housing. New York, NY : Columbia Books on Architecture and the City, 2016. 144 p. (GSAPP Transcripts, 6).

29. Mann S. Cyborg: Digital Destiny and Human Possibility in the Age of the Wearable. Toronto, Ontario : Doubleday of Canada, 2001. 304 p.

30. Matthews J. Guardians of Transparency: Illuminating the Path of Body Cameras for a Safer Tomorrow. Independently published, 2023. 208 p.

31. McLuhan M. Understanding Media. 2nd ed. Abingdon, OX : Routledge, 2001. 400 p. (Routledge Classics).

32. Metz Ch. Psychoanalysis and Cinema: The Imaginary Signifier / transl. from French. New York, London : Palgrave Macmillan, 1982. 327 p.

33. Mitchell W. J. Me++: The Cyborg Self and the Networked City. New York, London, 2004. 269 p.

34. Morariu M. Public and Private in the Anthropology of Hannah Arendt // Agathos: An International Review of the Humanities and Social Sciences. 2011. Vol. II, No. 2. P. 146–150.

35. Munar A. M. Digital Exhibitionism: The Age of Exposure // Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research. 2010. Vol. 2(3), P. 401–422.

36. Nahon-Serfaty I. Strategic Communication and Deformative Transparency. Abingdon, Oxfordshire : Routledge, 2020. 112 p. (Routledge Focus on Communication Studies).

37. Smith D. C. Naked Fear: Anti-Body Myths, Phobias, Delusions, and the Madness of Modesty. Glasgow, UK : Ultraviolet Press, 2010. 239 p.

38. Streaming Video / ed. by Amanda D. Lotz, Ramon Lobato. New York, NY : NYU Press, 2023. 376 p. (Critical Cultural Communication).

39. Valenzuela A. L. The Connecting Leader: In the Age of Hyper-Transparency, Interconnectivity and Media Anarchy, How Corporate Leaders Connect Business with Society. Austin, TX : Lioncrest Publishing, 2018. 244 p.

40. Vattimo G. The Transparent Society / transl. from Italy. New York : Polity, 1992. 129 p.

41. Virilio P. Art and Fear' and 'Art as Far as the Eye Can See' / transl. from French by Julie Rose. London, UK : Bloomsbury Academic, 2020. 128 p. (Bloomsbury Revelations).

42. Virilio P. The Information Bomb / transl. from French. 2nd ed. New York, NY : Verso, 2006. 160 p. (Radical Thinkers).

43. Virilio P. The Vision Machine / transl. from French. Bloomington, IN : Indiana University Press, 1994. 96 p. (Perspectives).

44. Ziesak J. The Dark Side of Personalization: How Personal Data Collection and Data Use influence Privacy

Concerns, Personalization and Willingness to Transact. Munich : GRIN Verlag, 2012. 78 p.

Анотація

Стародубцева Л. В., Петренко Д. В. **Цифровий екстбіціонізм у сучасній медіакультурі.** – Стаття.

Статтю присвячено концептуалізації феномена цифрового екстбіціонізму як інструменту формування (не)транспарентності сучасної медіакультури. Надано авторське визначення поняття "цифровий екстбіціонізм", головними семантичними маркерами якого є тенденція до перманентного заміщення фізичної реальності її диджитальними фантомами та ілюзія зникнення межі між приватним і публічним у просторі соціальних медіа. Здійснено спробу систематизувати основні теоретичні підходи до розуміння цього феномена, що спираються на концепції транспарентності (від Джанні Ваттімо і Девіда Бріна до Акіко Буш, Бюн-Чул Хана та Ісаака Нахон-Серфаті), ідеї "панотпикону" (від Джеремі Бентама до Мішеля Фуко), теорію "перцептрона" Поля Віріліо та концепцію "нетнографії" Роберта Козинця. За допомогою "оптичного прицілу", сконструйованого з цих аналітичних підходів, визначено власний дослідницький ракурс, що зумовлений акцентуацією уваги на медійному аспекті розуміння феномена цифрового екстбіціонізму і дозволяє стати на ментальну тропку, що пролягає поміж медіаепістемологією, медіаантропологією, медіасоціологією та філософсько-культурологічними рефлексіями над диджиталізацією сучасної культури.

Обраний концептуальний інструментарій дозволив окреслити особливості телеології та ідеології цифрового екстбіціонізму, що тримається, як мінімум, на "трьох китах": 1) кредо лайфлогінґу, представленому у праці "Ваше життя завантажено" Гордона Белла, 2) ідеї "всюдисущих і невидимих" інтернет-мешканців, описаних у "Маніфесті кіборгів" Донни Ґаравей, розвинутій Стівом Менном у власних теоріях "сенсорної сингулярності" та "кіберлоґінгу", 3) апології "перманентного стримінгу" Джоя Іто). Здійснено спробу проаналізувати ґенезу та еволюцію явища цифрового екстбіціонізму, виокремлено три її кроки: від експериментів винахідника натільного комп'ютера Стіва Менна, що розпочалися ще з кінця 1970-х років (і продовжуються досі, приростаючи знахідками у галузі оптичних окулярів і доповненої реальності), через ризикований досвід "цифрового самооголення" Дженніфер Рінглі та Мітча Меддокса в останнє десятиліття минулого століття до сучасних практик тотального відеостримінгу.

Надано власну інтерпретацію розуміння феномена "медіатизованого вуаєризму" (Клей Калверт) і визначено вектор наростаючої протидії цифровому екстбіціонізму, а саме: доведено, що в сучасній медіакультурі у якості стратегії подолання цифрового екстбіціонізму зростає страх "публічної наготи" (цифрова "нудофобія"), завдяки якому мережеві суб єкти прагнуть зберегти конфіденційність – захистити своє цифрове правесі та/або залишитися невидимими. Таким чином, поєднання протилежностей орієнтованого на стрімкий розвиток технологічних інновацій цифрового екстбіціонізму, з одного боку, і його консервативного антагоніста: боязні "цифрової оголеності", – з іншого, надають ключ для розуміння "третього шляху" поєднання протилежних полюсів у формуванні настільки ж бажаної, настільки й удаваної транспарентності сучасної медіакультури.

Ключові слова: вуаєризм, медіакультура, панопти-кон, приватність, прозорість, публічність, соціум, цифровий екстбіціонізм, соціальні медіа, мережевий суб'єкт.

Summary

Starodubtseva L. V., Petrenko D. V. **Digital exhibitionism in contemporary media culture.** – Article.

The article is dedicated to conceptualizing the phenomenon of digital exhibitionism as a tool for shaping the (non)transparency of contemporary media culture. The author provides a definition of "digital exhibitionism", whose key semantic markers include the tendency to permanently replace physical reality with its digital phantoms and the illusion of the disappearance of the boundary between private and public in the realm of social media.The study attempts to systematize the main theoretical approaches to understanding this phenomenon, drawing on concepts of transparency (from Gianni Vattimo and David Brin to Akiko Busch, Byung-Chul Han, and Isaac Nahon-Serfaty), ideas of the "panopticon" (from Jeremy Bentham to Michel Foucault), Paul Virilio's "perceptron" theory, and Robert Kozinets' concept of "netnography." Using the "optical lens" constructed from these analytical perspectives, the research establishes its own methodological angle, emphasizing the media aspect of digital exhibitionism. This approach allows the study to navigate a conceptual path between media epistemology, media anthropology, media sociology, and philosophical-cultural reflections on the digitalization of contemporary culture.

The chosen conceptual framework enables an outline of the teleology and ideology of digital exhibitionism, which rests, at a minimum, on three pillars:

1. The credo of lifelogging, represented in Gordon Bell's work "*Your Life Uploaded.*"

2. The idea of "ubiquitous and invisible" internet dwellers, described in Donna Haraway's "*Cyborg Manifesto*", further developed by Steve Mann in his theories of "sensory singularity" and "cyberlogging."

3. The apology of "perpetual streaming" articulated by Joi Ito.

An attempt is made to analyze the genesis and evolution of the phenomenon of digital exhibitionism, distinguishing three stages: 1) from the experiments of wearable computer inventor Steve Mann, which began in the late 1970s and continue today with advancements in optical glasses and augmented reality; 2) through the risky experiences of "digital self-exposure" by Jennifer Ringley and Mitch Maddox in the last decade of the 20th century; 3) to the contemporary practices of total video streaming.

The article offers an original interpretation of the phenomenon of "mediatized voyeurism" (Clay Calvert) and identifies the growing resistance to digital exhibitionism. Specifically, it argues that in contemporary media culture, the fear of "public nudity" (digital "nudophobia") is emerging as a strategy to counteract digital exhibitionism.

This fear drives online individuals to protect their digital privacy and/or remain invisible. Thus, the combination of opposites of digital exhibitionism, focused on the rapid development of technological innovations, on the one hand, and its conservative antagonist: the fear of "digital nudity", on the other, provide the key to understanding the "third way" of the combination of opposite poles in the formation of the equally desired, equally feigned transparency of modern media culture.

Key words: digital exhibitionism, media culture, network subject, social media, society, panopticon, privacy, publicity, transparency, voyeurism.

УДК 26:378:284.001.11
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.25

О. А. Спис
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9439-8512
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та історії науки і техніки
Державного університету інфраструктури та технологій

ВІДКРИТА АКАДЕМІЯ В УКРАЇНІ: ПОШУКИ НОВОЇ ПАРАДИГМИ ЦЕРКВИ

У часи Революції Гідності 2014 року у вітчизняних протестантів розпочався серйозний процес подолання ізоляціоністської позиції та аполітичності, в які вони були жорстоко увігнані тоталітарною добою. Прагнення українських протестантів свободи "від" і свободи "для" уже в постмайданівські часи поставило нові завдання – «переформатувати мислення з локального на глобальне» – виходити за церковні стіни на ширший простір – державницький, «займатися всім суспільством, а не тільки його частиною» [3, с. 212]. Тож Революція Гідності сприяла в українському протестантському середовищі виникненню передумов до необхідності формування соціально-політичного богослов'я для активного входження в усі сфери суспільства з метою його зміни, наскільки це можливо. Все це підводило значну частину духовного проводу євангельських протестантських церков до усвідомленого розпрацювання спільних проєктів та шляхів їх реалізації, які одній церкві виконати не під силу.

Одним з проєктів, який покликаний готувати християн для «реалізації практичних програм, що втілюють біблійні цінності в різних аспектах життя та сприяють відбудові України» стала освітня онлайн-платформа «Християнська Відкрита Академія» (далі – ХВА або Академія) [2].

Важливим меседжем, який зазвучав у «віртуальних стінах» ХВА став такий: «Церква є відповідальна за долю країни» [6]. Чи не вперше у новітній історії України у євангельському середовищі взято серйозний курс на націєбудування. З огляду на вищезазначене дослідження такого освітнього феномену в українському протестантизмі як Християнська Відкрита Академія, є вельми актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До вивчення євангельського протестантського руху в українському релігійному просторі в останні три десятиліття зверталися науковці: В. Любащенко, В. Єленський, М. Черенков, Р. Соловій, М. Мокієнко, Л. Филипович, П. Яроцький, В. Титаренко, Т. Грушева та ін. Проте діяльність такого освітнього проєкту, як Християнська Відкрита Академія, яка з кожним роком набирає обертів в сенсі збільшення кількості слухачів, розширення навчальної програми, залучення до викладацького складу відомих громадських діячів, служителів і науковців, ще не досліджувалася. Таке дослідження має збагатити вітчизняне релігієзнавство новими тенденціями розвитку українського протестантизму у постмайданівский та сучасний періоди російсько-української війни.

Метою статті є дослідити діяльність Християнської Відкритої Академії як феноменального освітнього утворення в українському євангельському просторі, зокрема – завдання, етапи розвитку та світоглядну парадигму.

Виклад основного матеріалу. Упродовж 30 років релігійної свободи в Україні у євангельських протестантських союзах і спільнотах соціальне і євангелізаційне служіння було пріоритетними [9, с. 117]. Проте в останнє десятиліття в українському євангельському середовищі формується когорта християн, які місією Церкви бачать не тільки важливість євангелізаційної і соціальної роботи, а – і націєбудування.

Таке розуміння, яке виразно було і є властиве греко-католицькій Церкві і аж ніяк, до цього часу, не протестантській, сформоване зовнішніми та внутрішніми чинниками. До зовнішніх чинників віднесемо події останнього десятиліття – Революцію Гідності та повномасштабну російсько-українську війну. До внутрішніх – послідовну активну діяльність у парацерковних організаціях упродовж всього часу доби незалежності, які були спрямовані вплинути через позацерковну євангелізацію на суспільні процеси [7, с. 103]. Проте цей вплив виявився занадто слабким через аполітичність багатьох протестантів, несформовану національну свідомість і слабку світоглядницьку підготовку.

Участь у подіях Революції Гідності 2014 року і її переосмислення посприяли подоланню «катакомбної» свідомості більшості українських протестантів. Проте низка питань, що стосується політики, влади, пацифізму, патріотизму, так і не було розв'язано, а соціально-політичне богослов'я – не сформовано. І хоча в українському протестантському просторі існували й існують деякі проєкти, як наприклад, Асоціація «Новомедіа», Асоціація «Духовне відродження», рух «Школа без стін», «Всі разом», Глобальний лідер-

© О. А. Спис, 2025

ський саміт чи Східноєвропейський лідерський форум, які спрямовані на інтеграцію в суспільство з метою його зміни, проте системного підходу до підготовки християн-лідерів для зміни суспільного культурного середовища не було. Тому постало нагальне завдання створити міжконфесійну освітню платформу з метою сформувати християнську інтелігенцію, яка буде здатна «поширювати академічні гуманітарні знання, а також реалізувати практичні проєкти, що впливають на культуру та національні процеси з християнської перспективи» [10]. Така освітня платформа дістала назву Християнська Відкрита Академія, яка розпочала свою діяльність у 2020 р.

Отже, це перша онлайн-платформа у євангельському українському середовищі, яка створена з чіткою метою – підготувати впливовий корпус християн, вмотивованих взяти активну участь у розбудові нації. «Ключовим фактором формування таких мереж є підготовка лідерів, здатних поєднувати цілісний біблійний світогляд, професіоналізм та християнський характер», – зазначено на сайті Академії [Там само].

Керівник ХВА Я. Лукасік переконаний, що Церква не може стояти осторонь всіх процесів, які відбуваються у суспільстві, що «доля України залежить від позиції людей, які вірять у Бога» [6]. Служитель вважає, що від правильної або неправильної форми відносин поміж двома інститутами – Церкви і Держави «буквально залежить доля народів» [Там само]. Тому завданням для Церкви бачить не тільки євангелізацію особистості, але й вплив на культурне середовище з метою його зміни і участь християн у націєтворчих і державотворчих процесах [2]. На головній сторінці сайту ХВА зазначається, що лише та Церква може бути ефективною у служінні цій країні, яка має щиру любов до своєї країни [11]. Тому одним з пріоритетних завдань ХВА є зібрати і підготувати ту «критичну масу» християн, які могли б взяти участь у таких процесах. Ще одне важливе завдання Академії – допомогти християнам позбутися комплексу меншовартості у суспільстві і розвивати здорову амбіцію – змінювати культуру.

Отже, ХВА не готує лідерів тільки для служіння у церкві, як це роблять здебільшого богословські заклади. Академія за тематичним наповненням навчальної програми поєднує елементи закладів різного призначення – богословських і світських, обов'язково з формуванням цілісного біблійного світогляду у контексті тих подій, що відбуваються в теперішній час на локальному та глобальному рівнях у цілому, та – в конкретних суспільних напрямах. Одноразові на тиждень Zoom-вебінари та акцент на самостійне опрацювання лекцій та інтерв'ю досвідчених спікерів-професіоналів з різних країн, а також опрацювання різних тем з тестами та читанням книг упродовж 7 місяців, робить навчання динамічним, наповненим і максимально пізнавальним. ХВА акцентує увагу на духовне та професійне зростання, яке реалізується через формування цілісного біблійного світогляду, критичного мислення і мотивації особи у розвиткові покликання. «Формувати нову категорію християнських служителів, які, як професіонали у своїй галузі (освіті, медіа, політиці, мистецтві тощо), усвідомлено реалізували б своє покликання – нести євангельську Істину в різні сфери суспільного життя» [10] – одне із завдань Академії.

Для реалізації таких завдань створено такі спеціалізовані напрями навчання: «Економіка і розвиток громад», «Економіка і бізнес», «Капеланство, консультування та сучасне благовістя», «Сімейна політика та розвиток освіти», «Суспільство і культура». Отже, як бачимо, такі сфери, як економіка, бізнес, сім'я, освіта, капеланство, культура визначені ХВА пріоритетними. Крім обрання конкретного напряму слухачі Академії паралельно ще мають пройти обов'язковий спільний світоглядний курс «Бачення і принципи відновлення України».

120 навчальних тем для кожного напряму підібрано з метою окреслити суспільні процеси, побачити Церкву у цих процесах, її реальний стан і, відповідно до контексту часу, визначати завдання – як Церкві діяти в конкретний історичний період. Програма ХВА побудована таким чином, щоб якнайширше розкрити панораму історичних викликів для сучасної Церкви, породжених ситуаціє в Україні і процесами Західної цивілізації. «Теми підбираються так, – йдеться на головній сторінці сайту, – щоб охоплювати різні аспекти християнської місії у суспільстві, а також основи різних гуманітарних дисциплін, таких як історія, філософія, соціологія, політологія та ін.» [10]. 7 модулів світоглядного курсу «Бачення і принципи відновлення України»: «Розуміння часу, у який ми живемо», «Виклики війни та християнська відповідь», «Цивілізаційні та націєтворчі процеси», «Християнство як джерело формування еліт, держави та громадянського суспільства», «Фактори повоєнної відбудови», «Глобальні виклики сучасності», «Церква в умовах глобальних суспільних перетворень» розглядаються через призму вищевказаних предметів.

Тематика модулів спеціалізованих курсів підібрана з метою «готувати служителів для системної реалізації практичних проєктів, які б відповідали на потребу українського суспільства» [11]. Такі курси допомагають виявити важливі напрями і з'ясувати виклики конкретної суспільної сфери. Наприклад: курс «Економіка і бізнес» включає теми: «Біблійне бачення економіки», «Економіка та ідеологія», «Сучасні глобальні виклики в еко-

номіці», «Особливості української економіки», «Економіка і бізнес в умовах війни», «Характер підприємця», «Вибрані питання підприємницької діяльності». Варто зауважити, що викладачі Академії не просто подають загальну картину того чи іншого явища, процеса, окреслюючи виклики, але і вказують на шляхи розв'язання, мотивуючи слухачів бути активними громадянами.

Лектори ХВА – відомі мислителі і громадські діячі: ректори, проректори, магістри і доктори наук; соціальні критики, письменники і публіцисти; теологи, філософи, апологети, історики, соціологи, психологи; капелани і волонтери; пастори і координатори різних міжконфесійних проєктів. У Академії діляться своїми знаннями і досвідом такі відомі українські історики, філософи, психологи і політологи, як Я. Грицак, О. Палій, С. Чаплигін, В. В'ятрович, Ю. Маціївський, А. Буковинський, ректор і проректор університету «Острозька Академія» І. Пасічник і Д. Шевчук, директор (2024 р.) Інституту Фоми Аквінського П.Балог, правозахисник, проректор Українського католицького університету (УКУ) М. Маринович, міський голова м. Рівного О. Третяк (2023–4 рр.), колишній Уповноважений Президента України з прав дитини М. Кулеба, капелани Г. Мохненко, І. Плохой і М. Шаргаєв.

Викладацький склад, крім українських провідних діячів і учених, складають й відомі зарубіжні – оксфордський учений, християнський апологет Джон Леннокс, професор християнської історії, перекладач Біблії Чарльз Вайт, професор християнської теології Ерік Джонсон, письменник і соціальний критик Оз Ґіннес, провідні християнські апологети Вільям Крейґ та Пол Копан, професор історії Глен Саншайн, доктор філософії, засновник та керівник Міжнародної теологічної освітньої мережі Брюс Андерсон, один з найвпливовіших філософів Америки Роберт Джордж, керівник відомої правозахисної організації Ordo Luris Єжи Квасневський та ін.

Варто вказати й на те, що Академія не є заангажованою лише протестантським вченням. Вона відкрита до досвіду й інших конфесій. Про це свідчить те, що спікерами у ХВА є римо-католики – вже згадуваний П. Балог та засновник і координатор Християнської Служби Порятунку А. Оленчик; греко-католики – проректор УКУ М. Маринович та к.політ.н. П. Байковський, доктор філософії Ю. Підлісний і єпископ владика Венедикт Алексійчук.

Вагомим здобутком ХВА є формування політично-соціального богослов'я в українському євангельському русі. У час повномасштабної російсько-української війни, коли формується національна ідентичність України, Церкві випадає унікальна можливість вплинути на хід історії шляхом активного задіяння у різних суспільних сферах. Проте, як зазначає Я. Лукасік, «для цього необхідне розуміння історичного процесу, духовної ситуації, у якій знаходиться Україна і світ в цей час, а також розуміння місії, яку Всевишній заповів для Церкви серед народів» [12]. У цьому контексті цікавим для дослідження є світоглядний курс «Бачення і принципи відновлення України». Контент-аналіз вебінарів та лекційних матеріалів дає підстави зробити висновок, що цілісний біблійний світогляд та біблійна модель патріотизму є підмурком всієї навчальної програми Академії. «Цінності християнства втілені у суспільне життя» та «Патріотизація християн і християнізація патріотів» – два провідних гасла ХВА.

У лекціях піднімаються проблеми, над якими євангельські церкви в Україні не задумувалися або які до цього часу намагалися обійти – це індивідуалістична теологія і патерналізм; теологія патріотизму і українізація Церкви; питання християн, пацифізму і справедливої війни; приватна і публічна етика; проблема сімейної політики в Україні; «ліві і праві»; богослов'я культури; історія й ідентичність; постмодернізм і ліберальна теологія; українізація Церкви, національна ідея і Бог.

У Академії звертається увага на те, що до цього часу теологія протестантів була надто індивідуалістичною, спрямована тільки на особу, у ній був відсутній колективний характер. Протестанти дуже увірували у тезу, що їх житло – на небі, церква була тільки у своїх стінах. І це, – на думку керівника Академії, – є великою проблемою.

Лектори курсу «Бачення і принципи відновлення України» переконані, що Церква повинна бути в епіцентрі змін. «Призначення Церкви – не тягнутися у хвості, а розуміти історичний процес і випереджати його» [5].

Важливим вченням у Академії, яке покликане формувати критичне мислення у слухачів, є вчення про глобальні і локальні проблеми та дотичні до них питання: «Які є Божі геополітичні погляди?», «Чим є ця війна?», «Які причини цієї війни?», «Що я можу зробити сьогодні зі своїми здібностями?». На вебінарах обговорюється питання: «Яких головних рис набуває українська церква, що не були їй притаманні?» Провідним питанням у цій низці, на яке упродовж навчання студентів спонукають дати відповідь: «Що Церква повинна робити, щоб відповідати на виклику часу?»

У ХВА велика увага звертається й на формування інтелектуального потенціалу Церкви, без якого із сучасним світом вона не здатна вести паритетну розмову. На думку одного з викладачів – проф. С. Ґуставсона, проблема Церкви – це проблема впливу на суспільство, яка проявляється, крім іншого, і у відстороненні Церкви від інтелектуальної суперечки з адептами нових

ідей [4]. Для вирішення цього питання необхідні знання історії, апологетики, політології. Тому значне місце у програмі курсу посідає апологетика, яка, як стверджує професор Ч.Уайт, є частиною євангелізації й допомагає вибудувати структуру світогляду [13].

Низка лекцій у навчальному процесі відводиться й переосмисленню історії, без знання якої не може бути цілісної системи оцінок, розуміння цілісного формування нації і ідентичності. Так, наприклад, відомий історик О. Палій у контексті історичних свідчень про притаманні риси російського народу, що є, на думку вченого, однією з причин російської агресії, дозволяє глибше осмислити сутність екзистенційної боротьби України проти Московії та краще побачити перспективи подальших відносин з північним сусідом [8].

Для розширення бази історичних знань слухачам курсу пропонуються уроки з історії Польщі, історія і досвід Південної Кореї, Ізраїля, США.

Лекційний матеріал ХВА акцентує увагу й на важливості формування не тільки патріотизму, а й християнських цінностей і характеру: «Там, де християнські служителі проявили егоїзм, малодушність, близорукість, де християнство втрачало свою суть і вплив, розвивався лівий рух» [6]. «Справжній християнський патріотизм – це рішення українських проблем» [Там само]. У лекціях Академії питання освячення християн, переміни суспільства і патріотизму, як практичного вияву любові до ближнього, взаємопов'язані. Акцентується увага на тому, що тільки перероджені християни можуть вплинути на зміну суспільних процесів. Розвінчується таке явище, як активність сучасного християнина, який не випливає зі стосунків з Богом [1].

У ХВА підходять до аналізу діяльності Церкви таким чином: в Україні, як і у всьому світі, є дві церкви: церква ізоляції і церква впливу. Одна церква не бажає виходити із зони комфорту, інша – прийняла виклики війни. Слухачів Академії закликають «не пересидіти і перечекати до другого пришестя Христа» [12], а діяти і впливати на суспільство, виходячи з духовного бачення, яке Церква отримує з аналізу ситуації. Протестанти чи не вперше усвідомлено звертаються до спадщини А. Шептицького, переосмислюючи Церкву за час його духовного проводу як духовну і націєтворчу силу з освітньою роботою, збереженням історичної пам'яті, вихованням національної ідентичності і християнського патріотизму.

Висновки. Отже, виникнення і функціонування Християнської Відкритої Академії як освітньої платформи, заснованої євангельськими протестантами, із пріоритетними завданнями виховання національної ідентичності, християнського патріотизму, формуванням цілісного біблійного світогляду і відкритості до позитивного досвіду інших конфесій, є свідченням того, що в сучасному євангельському русі в Україні за 30-літній час релігійної свободи сформувалася когорта християн, яка подолала «катакомбну» свідомість і патерналізм. Проте чи стане ця когорта християн впливовою більшістю бодай у протестантському русі, це питання, на яке відповість тільки час.

Література

1. Владика Венедикт Алексійчук. Покликання до служіння. *Лекція. (Конспект О.С.)*. 2024.

2. Виклики євангельської церкви в Україні у контексті історичних перетворень. URL: https://c4u.org.ua/vyklyky-dlia-ievanhelskoi-tserkvy-v-ukraini-v-konteksti-istorychnykh-peretvoren-2/ (дата звернення: 21.02.2025).

3. Грушева Т., Спис О. Реформаційна доктрина і політичні цінності: історико-філософський аналіз (на прикладі історії пізнього протестантизму в Україні). *Східноєвропейський історичний вісник / Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика»*. 2021. Вип. 19. С. 204–216. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058X.19.233808

4. Ґуставсон С. Як зрозуміти згасання європейської культури. *Лекція. (Конспект О.С)*. 2023.

5. Лукасік Я. Теологія патріотизму. *Лекція. (Конспект О.С)*. 2024.

6. Лукасік Я. Які є правильні відносини церкви і держави? URL: https://www.youtube.com/watch?v=Zn8ovybjmBY (дата звернення: 21.02.2025).

7. Любащенко В. Євангельський протестантизм в Україні: пошуки нової парадигми Церкви. *Історія релігії в Україні: актуальні питання. Львів: «Логос»*. 2020. С. 100–109.

8. Палій О.Правда про війну та міф про російську "істинну духовність". *Лекція. (Конспект О.С)*. 2024.

9. Спис О. Роль парацерковних організацій у розвиткові пізньопротестантського руху в Україні в XXI ст. *Історія релігії в Україні: актуальні питання.* Львів : «Логос». 2020. С. 117–123.

10. Огляд проєкту/ Християнська Відкрита Академія/ URL: https://hva.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/presentation-HVA-2022-ukr.pdf (дата звернення: 21.02.2025).

11. Християнська Відкрита Академія /Головна сторінка/ URL: https://hva.org.ua/#:~:text=Християнська%20Відкрита%20Академія%20%28ХВА%29%20–%20це%20освітній%20проєкт%2C,в%20різних%20аспектах%20життя%20та%20сприяють%20відбудові%20України (дата звернення: 21.02.2025).

12. Християнська служба порятунку як системна відповідь на історичний виклик. Інтерв'ю з А. Оленчиком. *(Конспект О.С.)*. 2024.

13. Уайт Ч. Щоденна апологетика. *Лекція. (Конспект О.С)*. 2024.

Анотація

Спис О. А. **Християнська Відкрита Академія в Україні: пошуки нової парадигми церкви.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню виникнення та функціонування такого міжконфесійного освітнього майданчика, заснованого євангельськими протестантами, як Християнська Відкрита Академія (далі – ХВА, Академія). Вивчення мети, завдань, навчальної програми та викладацького складу ХВА дозволили виснувати, що українські протестанти за 30 років релігійної свободи поступово долають ізоляціоністські настрої, аполітичність, байдужість до націтворчих процесів. Академія вперше в українському євангельському русі стала освітньою платформою, де велика увага приділяється не тільки формуванню цілісного біблійного світогляду, але і національної свідомості та біблійного патріотизму.

Виявлено, що метою Християнської Відкритої Академії є підготовка християнських лідерів з впливовою позицією на всі суспільні процеси не тільки в якісному, але і в кількісному відношенні, з амбіцією сформувати так звану «критичну масу», яка б змогла впливати на суспільство. Це є досить сміливим задумом керівництва освітнього проєкту, який свідчить про нове бачення ним Церкви – Церкви впливу.

Досліджено, що тематика курсів ХВА підібрана таким чином, щоб у слухачів сформувати розуміння, що справжній патріотизм, який здатний принести собою якісні зміни у суспільство, не може бути без сформованих християнських цінностей, характеру і професіоналізму. Водночас не можна бути і справжнім християнином, якщо бути байдужим до ближнього та до того, що відбувається у країні.

У статті з'ясовано, що Академія є відкритою до досвіду різних християнських конфесій, культур і служінь, про що свідчить студентський і викладацький склад.

У статті виснувано, що Християнська Відкрита Академія є такою новою моделлю підготовки християнських лідерів, в якій в українському євангельському християнстві, поряд з формуванням цілісного біблійного світогляду, поставлено за мету підготувати національно свідомих християн для розбудови країни. Це виразно характеризує еволюцію протестантів у часи релігійної свободи в Україні – від подолання ізоляціонізму – до усвідомлення процесів націєтворення.

Ключові слова: Християнська Відкрита Академія, євангельські християни, освітня платформа, християнський патріотизм, цілісний біблійний світогляд, процеси націєтворення.

Summary

Spys O. A. **Christian Open Academy in Ukraine: searching for a new paradigm of the church.** – Article.

The article is devoted to the study of the emergence and functioning of such

an interfaith educational platform founded by evangelical Protestants as the Christian Open Academy (further COA). The study of the purpose, objectives, curriculum, and teaching staff of the Academy has shown that over 30 years of religious freedom, Ukrainian Protestants have gradually overcome isolationist sentiments, apolitical attitudes, and indifference to nation-building processes. For the first time in the Ukrainian evangelical movement, the COA has become an educational platform where great attention is paid not only to the formation of a holistic biblical worldview, but also to national consciousness and biblical patriotism.

It has been found that the goal of the Christian Open Academy is to train Christian leaders with an influential position on all social processes, not only in terms of quality but also in terms of quantity, with an ambitious position to form a so-called "critical mass" that would be able to influence the society. This is a rather bold idea of the educational project's leadership, which indicates a new vision of the Church – the Church of influence.

It has been researched that the topics of the COA courses are selected in such a way as to form an understanding among students that true patriotism, which can bring qualitative changes in society, cannot exist without formed Christian values, character, and professionalism. At the same time, one cannot be a true Christian if one is indifferent to one's neighbor and to what is happening in the country.

The article shows that the Academy is open to the experience of different Christian denominations, cultures, and ministries, as evidenced by the student and teaching body.

The article suggests that the Christian Open Academy is a new model of training Christian leaders, which for the first time in Ukrainian evangelical Christianity, along with the formation of a holistic biblical worldview, aims to prepare nationally conscious Christians for the development of the country. This clearly characterizes the evolution of Protestants in the times of religious freedom in Ukraine – from overcoming isolationism to realizing the processes of nation-building.

Key words: Christian Open Academy, evangelical Christians, educational platform, Christian patriotism, holistic biblical worldview, nation-building processes.

УДК 141.319.8
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.26

Л. В. Теліженко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4558-513X
доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету

С. С. Лелека
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-4966-7509
здобувач вищої освіти
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

ЛЮБОВ ЯК СУТНІСНА ВЛАСТИВІСТЬ ЛЮДИНИ: ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. До числа тем, які філософи вважають вічними, належить тема любові. Вона цікавить людство рівно стільки, скільки воно існує, і водночас рівно стільки любов залишається однією з його найглибших таємниць, пізнати яку – все рівно, що пізнати сутність людини, своєрідний живий ключ до всього, що в світі існує. На противагу філософам древнього світу сучасники вважають, що це не можливо, ні пізнати людину, ні любов як її сутнісну властивість, оскільки відповідь на ці питання означатиме кінець самої філософії, в якій більше не буде потреби. Адже відповіді на вічні питання будуть отримані. Та як показує дійсність, коли сумнів викликає майбутнє людства, сама можливість його завтрашнього дня, викликані кризою людини, сутність людини, як і сутність любові, все ж мають бути розкриті, до того ж таким чином, щоб «вічні питання» отримали свою відповідь, адекватну реальній людині. Сьогодні такі перспективи з'являються в межах третього етапу розвитку науки, пов'язаного з трансдисциплінарністю та уявленням про нелінійні процеси в саморозвиваючих «людинорозмірних» системах, до числа яких належить і людина, яка перебуває в середині світу, а не навпроти нього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як було зазначено вище, тема любові як властивості людини стала предметом досліджень досить давно, а тому перші згадки про неї закріпилися ще у філософії Сократа, Платона, Аристотеля, які заклали теорію духовної любові [1]. З появою європейської науки дослідженням феномену любові займалися Т. Гоббс, Р. Декарт, Дж. Локк, Б. Паскаль та ін. Сьогодні тему любові досліджує велика кількість як українських, так і зарубіжних науковців у різних галузях. Серед українських учених це О. Білов, О. Золотнюк, Н. Дзьобань, Т. Кабанець, В. Лісовий та ін. Серед зарубіжних дослідників любов вивчають Е. Бершайд і П. Ріган, які аналізують її як прояв романтичних відносин [2]; Д. Готтман, який вивчає любов у контексті партнерських стосунків [3]; А. де Боттон, який осмислює любов як елемент сучасної культури, зокрема взаємовідносин людей [4]. У контексті сучасної капіталістичної культури любов досліджує Е. Іллуз [5]. Антрополог та нейробіолог Г. Фішер розглядає любов як певні фізіологічні процеси [6]. І. Сінгер порівнює різні щодо любові позиції у філософії, літературі та мистецтві [7]. А взагалі, зважуючи на дискусійність питання та тривалість його обговорення в науковій спільноті, кількість дослідників, яких цікавила і продовжує цікавити тема любові, як і різноманіття їх точок зору, надзвичайно велика. Проте трансдисциплінарний аспект проблеми любові залишається й досі не дослідженим.

Мета статті – дати аналіз любові як сутнісної властивості людини та з'ясувати, які значення вона має для людини з точки зору трансдисциплінарності.

Виклад основного матеріалу. Якщо спробувати дати визначення поняття «любов» або знайти домінантне слово, через яке її пояснити, то ми опинимося перед проблемою вибору як визначення даного поняття із безлічі існуючих, так і ключового слова, що її інакше називає. Адже, починаючи з часів Стародавнього світу, описано безліч граней, модусів, форм, видів, підвидів, ступенів та навіть кіл любові. Створено величезне різноманіття її класифікацій та визначень. Вважається, що любов – це і почуття, і прив'язаність, і сильний інтерес до когось чи чогось, і духовний потяг, і глибока повага чи приязнь до людини, і просто прихильність до особи іншої статі. Це й інтимні стосунки між чоловіком і жінкою, що в українській мові прийнято називати коханням. Любов є до людини і до Бога, до самого себе і до інших, до життя і до батьківщини, любов до істини і до добра, любов до свободи і до влади тощо. А в християнстві любов і взагалі вважається самим Господом Богом.

Та все ж любов і досі залишається чимось таємничим, що постійно перебуває в сфері підвищеного інтересу як

© Л. В. Теліженко, С. С. Лелека, 2025

науковців, так і пересічних людей, стаючи для кожного по-своєму зрозумілою, близькою і водночас незбагненною, а іноді навіть болісною. Про неї прийнято писати, розмірковувати наодинці, відображати в гармонії образів і фарб, звуків і рухів, але не говорити вголос, оскільки розуміння любові та ставлення до неї дуже різне.

Одна із перших класифікацій любові була сформована ще в Стародавній Греції, де любов високо цінувалася та вважалася найвищою чеснотою людини. Греки розмежовували пристрасну любов, тобто ерос, та ніжну, жертовну любов – агапе [8]. Вважалося, що перша любов не залишає людині можливості відчути милість або жалість, оскільки вона палка та егоїстична. Друга, навпаки, виражається в прагненні люблячого розчинитися в своєму обранцеві. Філія як любов-дружба відображала потребу греків у формуванні соціальних зв'язків на основі особистого вибору людини. А любов, названа сторге, відображала сімейну прихильність, існуючу переважно на взаємній повазі [там же].

Що стосується сучасної європейської науки, то у її осмисленні феномену любові існує певна закономірність, визначена самим характером розвитку науки, яка змінювалася. У межах класичної наукової раціональності, яка первинним визнавала об'єкт дослідження, а людину як суб'єкт вторинною, цілком їм визначеною та від нього залежною, любов пов'язувалася виключно з природною стороною буття людини. Тому для людини як частини природи любов відігравала роль чогось другорядного, більш того, механічного. Вона була звичайним процесом, що не містить жодної глибини в цілому. Так, Р. Декарт, відомий не лише своїми філософськими досягненнями, а й впровадженнями у точних науках, зокрема математиці, дав власне бачення дефініції любові на кшталт «простої та первинної пристрасті», яка має, безумовно, «тілесне начало» і виникає несвідомо, самочинно під час зустрічі з предметом інтересу, що представляється «підходящим для нас» [9, с. 484].

Не менш однобоко любов розумів і Б. Спіноза, який вважав її афектом задоволення чи певним станом тіла [10]. «Для пасивної людини, яка живе за законами природи у рабстві афектів, любов може бути надмірною та ставати злом, руйнуючи її. Для активної людини, яка пізнає сама себе, долаючи афекти, любов здатна бути вищим благом та приводити її до пізнання Бога, тобто природи як причини всіх речей, стаючи пізнавальною, вічною любов'ю, якою «Бог любить самого себе» [11, с. 47]. У тому й іншому разі любов була силою природи, якою фізично або інтелектуально мала скористатися людина» [там же].

Фактично протилежне розуміння любові та її значення для людини з'явилося в межах некласичної раціональності, започаткованої з відкриттям квантово-хвильового дуалізму та теорії відносності А. Ейнштейна. Квантова фізика змінила традиційне до цього часу наукове уявлення про вторинність людини щодо об'єкта, поставивши її на перше місце. Тепер увесь світ «обертався» навколо людини, все залежало від неї, в тому числі й природа, якою вона повинна була скористатися для власного розвитку. Це змінило уявлення про любов. З. Фрейд зазначав, що «людина є істотою зі слабким інтелектом, якою володіють її пристрасті» [12, с. 51]. До їх числа, вважав він, належить і любов, в тому числі й батьківська, яка виступає одним із видів останньої та є «сублімованим статевим інстинктом», специфічним способом зняття внутрішньої напруги людини [там же]. Врешті-решт З. Фрейд прийшов до висновку, що «в ході розвитку культури із сексуального було взято стільки божественного і святого, що збіднілий залишок став зневажатися» [там же].

Таке розуміння любові свідчить про те, що і в межах некласичної раціональності не з'явилося адекватного реальній людині ні її розуміння, ні тим більше любові як сутнісного прояву людини.

Класична та некласична раціональність, які почергово абсолютизували або природні умови людини, її зовнішній світ, або її саму, зокрема внутрішній світ, зведений до чуттєвого, психічного, виявилися такими ж однобокими і в їх уявленні про любов, що пов'язувалася з однією із сторін людини, фізичною, природною або психічною, чуттєвою, домінантною над природною. На думку С. Пінкера, це призвело до того, що «любов, якщо вона взагалі ще існує, пояснюється на сучасний лад … підвищеною концентрацією якогось поки що не уточненого поліпептидного гормону в гіпоталамусі» [13, с. 38].

У межах постмодерну, який звів сутність людини до «поверхні» без здорового глузду, «сексуального бажання», фантазмів, що резонують з ними і в яких тільки і можлива суб'єкт-об'єктна єдність, любов взагалі була деконструйована, особливо що стосувалося відносин між чоловіком і жінкою [14]. Наприклад, Ж. Дельоз наполягав на тому, що призначення і кінцева мета любові – це тільки ревнощі, оскільки природа любові така, що вона демонструє невідомий нам світ, брехливий для інтерпретації, Содома і Гомори, що a priori властиві чоловіку і жінці як глибинна реальність [15].

Уявлення про людину та її сутнісні властивості, в тому числі й про любов, сьогодні докорінно змінюються в межах трансдисциплінарності, з якою пов'язується новий, більш високий етап розвитку науки. Не зосереджуючи увагу окремо на об'єкті чи суб'єкті дослідження, а піднімаючись на сходинку вище, в полі зору трансдисциплінарності опиняється початкова та нерозривна єдність того й іншого – людиносвітова цілісність,

яка має досліджуватися фактично всіма дисциплінами. На думку румунського фізика Басараба Ніколеску, засновника Міжнародного центру трансдисциплінарних досліджень (CIRET) у 1987 р. у Парижі, автора маніфесту трансдисциплінарності, специфіка цього етапу науки полягає в тому, що трансдисциплінарне дослідження одночасно може відбуватися «між дисциплінами, в різних дисциплінах, а також за межами усіх наукових дисциплін» [16].

Справа в тому, що трансдисциплінарність, яка ґрунтується на сучасних досягненнях фізики та теорії інформації, виходить з раціонально обґрунтованого визнання існування інформаційного середовища, або як його називає Б. Ніколеску, Третього, яке є властивістю суб'єкта і об'єкта одночасно та об'єднує їх між собою, уможливлюючи їх взаємовплив [17]. Разом з цим Б. Ніколеску вводить уявлення про різні рівні реальності суб'єкта і об'єкта, що стосується і природи, і людини, і всього суспільства в цілому [там же]. При цьому різні рівні реальності об'єкта доступні для пізнання людиною, оскільки вона має різні рівні сприйняття, аж до все більш і більш загального, всеохоплюючого бачення реальності, не вичерпуючи його повністю. Але для цього її онтологічна внутрішня єдність має бути ідентичною Третьому, в якому знаходиться і об'єкт пізнання. Адже «інформація природна (об'єкта) та інформація духовна (суб'єкта) взаємодіють між собою через включену в них і водночас природно близьку їм третю сторону» [17, с. 93, 94].

Це докорінно змінює уявлення про людину та її сутність, яка одночасно перебуває в різних рівнях буття і є не лише фізичним тілом, що виокремлює людину з-поміж інших таких же тіл, а і енерго-інформаційною сутністю, нерозривно з'єднаною з усім світом. Завдяки цьому фундаментальному складнику буття людина виявляється єдиною з усім сущим та з усім людством у його минулому, теперішньому та навіть майбутньому, відкриваючи для себе перспективу онтологічного еволюціонування як можливість нелінійної, миттєвої трансформації своєї триєдиної сутності. Увідповіднюючи всі властиві їй процеси як «по горизонталі», так і «по вертикалі», для людини, з точки зору трансдисциплінарності, без примусу та на короткий час виявляється можливим утворення такого порядку в ній самій, між всіма її динамічними рівнями, який може бути тотожним вищому порядку, тобто духовному порядку світу як цілого, що перебуває в Третьому.

Саме ця мить трансформації людини, яка можлива лише в стані любові як абсолютній відкритості та гармонії, Платоном свого часу називалася вищим благом, а в християнстві містичним злиттям або синергією людини і Бога, в якій з'являється нова якість людини – енергія, що не зникає навіть з її смертю, даруючи людині вічність. Адже любов змушує людину зосередитися на іншому, що поза нею, як центрі буття, переносячи тим самим його порядок в саму себе як ціле.

Зважуючи на таке вище трансформаційне значення любові для людини, цілком логічно виникає антропологічне питання про те, як же в такому разі має сприйматися любов сучасною людиною або з чим вона має ідентифікуватися нею?

Насамперед, така любов є вищою метою, в прагненні до якої стає можливим гармонійне увідповіднення двох сторін складної людини в спільному для них інформаційному полі. Присутня в усіх справах людини, в усіх життєвих смислах, водночас залишаючись в ідеалі недосяжною, а тому завжди попереду, така мета робить людину відкритою на зустріч всьому світу, який в ній присутній і який вона в собі починає відчувати.

Вища мета, окрім Я людини, стає другим центром її буття, який вона створює всіма властивими їй енергіями і який, як доводить теорія нелінійних процесів, на певному етапі формування здатен впливати на саму людину, визначаючи її майбутнє та притягуючи до себе. Тому любов як вища мета – це ще й нове джерело розвитку людини, яке актуалізує в ній її другу сторону, перетворюючи її з потенційної повноти в актуальну. «Утворюючи єдиний ритм, лад, гармонію двоскладного буття людини, що проявляється в стабільності думки, почуттів, динаміці серця та всього генерологічного каркасу, любов відкриває людину самій же собі як безмежності, як повноті, як тотальності, оскільки утворює в ній онтико-онтологічний порядок, ідентичний вищому» [18]. Свого часу Е. Фромм, розмірковуючи про любов, писав так: «Якщо я можу сказати: «Я тебе люблю», я кажу тим самим: «Я люблю в тобі все людство, все живе, я люблю в тобі також і самого себе» [19, с. 452].

Само собою зрозуміло, що любов у такому разі людиною має сприйматися як гармонія і порядок у ній самій, коли емоції не затоплюють її розум, а свідомо народжуються та підтримуються як енергія відкритості на зустріч іншому. Водночас любов стає сенсом життя людини, способом її самоздійснення, досягнення в собі повноти, можливої тільки для неї як цілісної сутності. У такому сенсі любов – це і нова, самоперевершуюча духовна сила людини, що дозволяє їй бути безумовно щасливою, з розумінням сприймати недосконалий світ людей, бачити невидиме в очевидному та захоплюватися неперевершеною красою божого світу, невід'ємною частиною якого вона себе відчуває.

Висновки. Отже, з точки зору трансдисциплінарності любов для людини є і вищою Цінністю, на основі якої вона тільки й може виникнути, і еволюційною Метою, що веде до повноти буття та самоперевершення, і універсальною формою

діяльності людини, що стосується обох її сутнісних сторін, водночас вищим сенсом буття людини та її щастя. Любов гармонізує зовнішній і внутрішній світи людини, перетворює на цілісність, ідентичну світу як Цілому, стає проявом духовної краси та досконалості людини.

Література

1. Білавич Б. Філософія любові : історико-філософський ракурс. *Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації :* щоріч. наук. пр. / відп. за вип. Т. В. Гончарук. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. С. 238–241.

2. Berscheid E., Regan P. The Psychology of Interpersonal Relationships. New York : Taylor & Francis, 2016. 578 p.

3. Gottman J., Silver N. The Seven Principles for Making Marriage Work. Weidenfeld & Nicolson, 2015. 281 p.

4. Botton A. Essays In Love. Stuttgart : Pan Macmillan, 2024. 224 p.

5. Illouz E. Toward a post-normative critique of emotional authenticity: Capitalism, Consumption and Authenticity. *Emotions as Commodities*, 2017. Pp. 197–213.

6. Fisher H., Island H. D., Rich J., Marchalik D., Brown L. L. Four broad temperament dimensions: description, convergent validation correlations, and comparison with the Big Five. *Front. Psychol.* 2015. doi:10.3389/fpsyg.2015.01098.

7. Singer I. Philosophy of Love: A Partial Summing-Up. MIT Press, 2011. 144 p.

8. Панченко В. І. Етика. Естетика. Київ, 2019. URL: https://pidru4niki.com/1766060361079/etika_ta_estetika/lyubov (дата звернення: 25.12.2024).

9. Декарт Р. Твори в 2 т. Т. 1. 1989. URL: http://surl.li/gmfev (дата звернення: 23.12.2024).

10. Спіноза Б. Етика. Мультимедійне видавництво Стрільбицького, 2015. URL: https://fb2-epub.com.ua/781-etika.html.

11. Теліженко Л. В. Любов як сутнісний атрибут буття людини. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури.* Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. Вип. 2, Т. 12, 2020. С. 46–52.

12. Фрейд З. Майбутнє однієї ілюзії. Харків, 2013. 157 с.

13. Pinker S. The Blank Slate. The Modern Denial of Human Nature. London, 2003. 560 p.

14. Дельоз Ж., Гватарі Ф. Що таке філософія? / Пер. с фр. Я. Тарасюк. Львів : Астролябія, 2015.

15. Deleuze G. Proust and signs. London : The Athlone Press, 2000. 188 p.

16. Nicolescu B. Methodology of transdisciplinarity – levels of reality, logic of the included middle and complexity. *Transdisciplinary Journal of Engineering & Science.* 2010. Vol. 1. No 1. P. 19–38.

17. Nicolescu B. The Hidden Third as the Unifier of Natural and Spiritual Information. Cybernetics and Human Knowing, 2015. V. 22, n. 4. P. 91–99.

18. Теліженко Л. В. Постнекласичний зміст гуманітарної інноватики: тоталогічний аспект. *Зб. наук. праць «Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження».* № 30. Київ : ЦГО НАН України, 2013. С. 96–111.

19. Фромм Е. Мистецтво любові. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 192 с.

Анотація

Теліженко Л. В., Лелека С. С. **Любов як сутнісна властивість людини: трансдисциплінарний аспект.** – Стаття.

Дослідження присвячене аналізу любові як сутнісної властивості людини з позиції третього етапу розвитку науки, пов'язаного з трансдисциплінарністю та теорією нелінійності.

Показано, що проблема осмислення любові взаємопов'язана з проблемою осмисленням самої сутності людини, яка в межах класичної та некласичної наукової раціональності була звуженою, переважно зведеною до однієї із сутнісних сторін людини. Заснована на квантовій фізиці та теорії інформації трансдисциплінарність долає розірваність, протисавлення суб'єкта і об'єкта. Піднімаючись на сходинку вище у науковому пізнанні людини і світу, вона вперше відкриває можливість осмислення людини як людиносвітової цілісності, в якій присутнє все суще, увесь світ. Основу для такої єдності людини і світу трансдисциплінарність вбачає у «прихованому Третьому», інформаційна природа якого властива суб'єкту і об'єкту пізнання та водночас утворює спільне для них інформаційне (духовне щодо людини) поле.

З'ясовано, що з трансдисциплінарної точки зору любов є ключовою умовою гармонізації процесів у людині, встановлення їх відповідності та інформаційної повноти світу як цілому.

Показано, що для людини любов набуває значення порядку як гармонії в ній самій, ідентичного вищому, є сенсом її життя, способом самореалізації, духовного еволюціонування та досягнення в собі повноти і цілісності.

Доведено, що з позиції трансдисциплінарного підходу любов також є внутрішньою силою людини, яка дозволяє їй бути безумовно щасливою, з розумінням сприймати недосконалий світ людей, бачити невидиме в очевидному, захоплюватися неперевершеною красою божого світу, невід'ємною частиною якого вона здатна себе відчувати.

Зроблено висновок про те, що любов як сутнісна властивість людини ідентифікується нею як вища Цінність, як еволюційна Мета, вищий сенс життя і щастя, як універсальна форма діяльності, що стосується відразу обох її сторін, здатна перетворювати триєдину сутність людини в Ціле.

Ключові слова: любов, людина, цілісність, сутність людини, трансдисциплінарність, духовність, мета.

Summary

Telizhenko L. V., Leleka S. S. **Love as an essential human property: a transdisciplinary aspect.** – Article.

The study is devoted to analyzing love as an essential property of a person from the standpoint of the third stage

of development of science related to transdisciplinary and nonlinearity theory.

It is shown that the issue of understanding love is interconnected with the problem of understanding the very essence of a person, which, within the framework of classical and non-classical scientific rationality, was narrowed, mainly reduced to one of the essential sides of a person. Based on quantum physics and information theory, transdisciplinarity overcomes discontinuityand the contradiction between the subject and the object. Rising to the step higher in the scientific knowledge of a person and the world, it's for the first timeopens the possibility of understanding a person as a human-world integrity, in which everything is present, the whole world. Transdisciplinarity sees the basis for such unity of human and the world in the "hidden Third", the informational nature of which is characteristic of the subject and object of cognition and, at the same time, forms common information (spiritual) for them.

It is found that from a transdisciplinary point of view, love is a key condition for harmonizing processes in human, establishing their compliance andthe informational completeness of the world as a whole.

It is shown that for a person, love acquires the importance of order as harmony within oneself, identical to the highest, is the meaning of his life, a way of self-realization, spiritual evolution, and the achievement of fullness and integrity.

It is proved that from the standpoint of a transdisciplinary approach, love is also an inner force of a person, which allows him to be unconditionally happy, with an understanding of the perception of the imperfect world of people, to see the invisible in the obvious, to admire the unsurpassed beauty of God's world, an integral part of which they can feel.

It is concluded that love as an essential property of a person is identified by one as the highest Value, as an evolutionary Goal, the highest meaning of life and happiness, as a universal form of activity, which relates to both sides at once, capable of transforming the triune essence of a person into a Whole.

Key words: love, person, integrity, human essence, transdisciplinarity, spirituality, purpose.

УДК 17
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.27

І. М. Ушно
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3660-3666
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Національного аерокосмічного університету
імені Н.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

В. В. Олещенко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-9907-5924
аспірант кафедри філософії та суспільних наук
Національного аерокосмічного університету
імені Н. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

ЕТИКА ПОСТГУМАНІЗМУ: СВОБОДА ОСОБИСТОСТІ В ЕПОХУ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ДЕТЕРМІНІЗМУ

Постановка проблеми. Сучасні технологічні досягнення, зокрема штучний інтелект, біоінженерія та нейроінтерфейси, докорінно змінюють уявлення про людську суб'єктність і свободу. В епоху постгуманізму традиційне розуміння автономії особистості стикається з викликами, пов'язаними з кіборгізацією, цифровою ідентичністю та алгоритмічним управлінням поведінкою. Це ставить питання про межі людської свободи, відповідальність за власну модифікацію, рівний доступ до технологій та цифрового контролю які можуть суттєво змінити саму природу людини. Аналіз цих аспектів є вкрай важливим для осмислення майбутнього суспільства та розробки етичних принципів, що гарантуватимуть збереження автономії особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки тематика обраної статті актуалізує проблеми сучасного інформаційного суспільства, у якості аналітичної бази були обрані роботи іноземних та українських авторів що було опубліковано не раніше 2010-х років, але при цьому деякі концепції та поняття використані в статті, запозичені з робіт 20 та навіть 19 століття. Так, поняття «технологічного детермінізму», було описано ще Карлом Марксом в роботі «Злидні філософії» [1], та «Теорії бездіяльного класу» [2] Торстейна Веблена наприкінці 19 століття, проте чітко визначений він був лише у другій половині 20 століття в роботах Кларенса Айреса (1944), який розвинув інституційну економіку Веблена, зосереджуючись на впливі технологій на економічний розвиток та суспільні інститути. В роботі Маршалла Маклюена «Розуміння медіа: розширення людини« [3] (1964) автор популяризував ідею, що медіа та технології формують людське сприйняття та суспільні структури. Ленгдон Вінер в статті «Чи мають артефакти політичне значення?» [4] (1980) критично аналізує технологічний детермінізм, досліджуючи, як технологічні артефакти можуть впливати на політичні та соціальні відносини.

Беручи до уваги вищеописані роботи виключно як історико-філософську базу для відслідковування напрямку розвитку дослідження у цій статті ми зосередимось на баченні проблеми нашими сучасниками: Шошанна Зубофф «Епоха капіталізму нагляду: Боротьба за людське майбутнє на новому кордоні влади» (The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power). PublicAffairs, 2019 [5]. В роботі описано, як великі технологічні корпорації використовують особисті дані для прогнозування та впливу на поведінку людей, створюючи нову форму капіталізму – «капіталізм нагляду«. Авторка досліджує вплив цих практик на демократію, свободу та особисту автономію. Девід Роден «Постгуманне життя: Філософія на межі людського» (Posthuman Life: Philosophy at the Edge of the Human). Routledge, 2014 [6]. Роден досліджує концепцію постгуманізму, ставлячи під сумнів традиційні уявлення про людську природу та моральність в умовах швидкого технологічного прогресу. Він розглядає можливість існування постлюдей, чия свідомість та досвід можуть бути радикально відмінними від наших. Н. Кетрін Хейлз «Як ми стали постлюдьми: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці» (How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics). University of Chicago Press, 1999 [7]. Хейлз аналізує, як розвиток кібернетики та інформаційних технологій змінює наше розуміння тіла, свідомості та ідентичності. Вона досліджує, як ці зміни впливають на наше сприйняття людяності в цифрову епоху. Клаус Шваб «Четверта промислова революція» (The Fourth Industrial Revolution). Crown Business, 2017 [8]. Шваб досліджує, як поєднання фізичних, цифро-

© І. М. Ушно, В. В. Олещенко, 2025

вих та біологічних технологій змінює суспільство, економіку та індивідуальну свободу. Він піднімає етичні питання щодо майбутнього людства в умовах технологічного детермінізму. С. Метью Ляо (ред.) «Етика штучного інтелекту та робототехніки» (The Ethics of Artificial Intelligence and Robotics). Oxford University Press, 2020 [9]. В цій збірці статтей розглянуті різні етичні аспекти розвитку штучного інтелекту та робототехніки, включаючи питання автономії, контролю та впливу на людську ідентичність. Щодо українських публікацій, то найбільший вплив на цю статтю справили: Наталія Стратонова «Морально-етичні проблеми трансгуманізму» (Moral and Ethical Problems of Transhumanism), 2018 [10]. Стаття аналізує вплив технологій на сучасне суспільство та зміну людської природи в рамках трансгуманізму. Авторка досліджує морально-етичні дилеми, що виникають через технологічний прогрес, включаючи питання кіборгізації, генетичних модифікацій та постгуманістичної ідентичності. Також згадується вплив технологій на філософські концепції особистості, свідомості та самовизначення. Андрій Горбатюк «Феномен технокультури в контексті трансгуманізму: взаємодія між людством і технологіями» (Phenomenon of Technoculture in the Context of Transhumanism: Interaction between Humanity and Technology), 2023 [11].

Метою цієї статті – на підставі дослідження етичних аспектів постгуманізму в контексті свободи особистості, що перебуває під впливом технологічного детермінізму, виявити зміни в моральних орієнтирах людини, викликані стрімким розвитком штучного інтелекту, біотехнологій та цифрових систем, а також показати їхній вплив на автономію особистості, відповідальність та етичний вибір у нових соціокультурних умовах.

Об'єкт дослідження: взаємозв'язок між технологічним прогресом і свободою особистості в рамках постгуманістичної етики. **Предмет дослідження:** етичні принципи та концепції постгуманізму, що визначають свободу особистості в умовах технологічного детермінізму.

Виклад основного матеріалу. Технологічний детермінізм як концепція бере свій початок ще з середини XIX століття, коли Карл Маркс та Фрідріх Енгельс у своїх роботах наголошували на вирішальній ролі матеріального виробництва в історичному розвитку суспільства. Маркс писав: «Ручний млин дає вам суспільство з феодалом; паровий млин – суспільство з промисловим капіталістом» [1, с. 62]. Ця теза з «Злиденності філософії» (1847) ілюструє основну ідею матеріалістичного розуміння історії: технологічні зміни визначають соціально-економічні формації та зміну суспільних відносин. У своїй головній праці «Капітал» (1867) Маркс розвиває цю ідею, стверджуючи, що продуктивні сили (технології, засоби виробництва) є базисом, що визначає надбудову суспільства [18].

На межі XIX–XX століть концепція технологічного детермінізму набула розвитку в роботах Льюїса Генрі Моргана та Торстейна Веблена. Американський антрополог Морган у своїй книзі «Давнє суспільство» (1877) запропонував модель еволюції людства, яка базується на технологічному прогресі [20]. Він виділив три стадії суспільного розвитку – дикість, варварство та цивілізацію і вказав, що перехід між ними зумовлений саме технологічними досягненнями, такими як розвиток сільського господарства, появи писемності тощо.

Торстейн Веблен, у свою чергу, у книзі «Теорія бездіяльного класу» (1899) наголошував, що в умовах індустріального суспільства саме інженери та технічні спеціалісти мають найбільший вплив на соціальний розвиток, а не політики чи фінансисти [19]. Таким чином, він сформулював ідею «інженерного детермінізму», яка стала важливим елементом подальших теорій технологічного детермінізму.

У другій половині XX століття концепція технологічного детермінізму набула нового розвитку, особливо в контексті переходу від індустріального до постіндустріального суспільства. Одним із найвпливовіших дослідників цього процесу став Деніел Белл, який у своїй книзі «Прихід постіндустріального суспільства» (1973) описав зсув від виробничої економіки до економіки знань [17]. Белл визначив кілька ключових рис постіндустріального суспільства: зростання значення інформації та знань як основного ресурсу, перехід від важкої промисловості до сектору послуг та зростаючу роль наукових досліджень та інновацій. Белл зазначав: «У постіндустріальному суспільстві головним фактором соціальних змін є не виробничий капітал, а знання» [17, с. 507]. Один з ключових каталізаторів переходу від індустріального до постіндустріального, або інформаційного суспільства, створення та поширення Інтернету, вносить і свої зміни до філософської думки. Мануель Кастельс у своїй роботі «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» (1996–1998) запропонував концепцію «мережевого суспільства» [12]. За Кастельсом, сучасний світ розвивається не через централізовані інститути (уряди, корпорації), а через децентралізовані мережі інформаційного обміну. Він писав: «Мережеве суспільство змінює саму структуру влади, адже контроль над інформаційними потоками важливіший, ніж контроль над матеріальними ресурсами» [12, с. 650].

Якщо у XX столітті технологічний детермінізм пояснювався через розвиток індустріального та інформаційного суспільства, то у XXI столітті

він трансформується в нові форми. Ключовими темами сучасного технологічного детермінізму стали постгуманізм, алгоритмічне управління, цифровий капіталізм та автоматизація прийняття рішень.

Постгуманізм – це сучасна філософська течія, яка переосмислює місце людини в світі, зосереджуючись на виході за межі традиційного антропоцентризму. Його коріння лежать в гуманізмі, який від початку визначав людину як центр світобудови, наділену особливою моральною, раціональною та суб'єктивною роллю. Однак, із розвитком технологій, штучного інтелекту, біоінженерії та роботизації, постгуманізм пропонує переглянути роль людини, ставлячи питання про її межі, можливість виходу за межі біологічної форми існування та перетворення в більш гнучкі та технологічно вдосконалені форми буття. В центрі постгуманістичних дискусій стоять проблеми взаємодії людини з технологіями, питання суб'єктності, злиття біологічного з штучним, а також проблема відповідальності в новій постлюдській епосі. Постгуманізм кидає виклик фундаментальним уявленням про людську природу, включаючи те, що значить бути людиною у світі, де технології змінюють тіло і свідомість. Заявлена тема є новим та мало представленим напрямком сучасної вітчизняної філософської думки.

Українська наукова думка тільки починає досліджувати поняття «постгуманізм» та його особливості в сучасному українському суспільстві. Цінними думками на цю тему ділиться Наталія Стратонова у своїй роботі «Морально-етичні проблеми трансгуманізму» [10], в якій вона досліджує морально-етичні виклики, що постають у зв'язку з технологічними змінами, які розширюють можливості людського тіла і свідомості. Авторка зазначає, що сучасні біотехнології та штучний інтелект не лише змінюють нашу взаємодію зі світом, а й відкривають питання щодо відповідальності за зміну людської природи. Зокрема, вона підкреслює, що постгуманізм кидає виклик класичним гуманістичним уявленням про людину, її автономію та самовизначення, оскільки технології стають не просто інструментом, а частиною нової постлюдської ідентичності.

Андрій Горбатюк у статті «Технокультура як соціокультурна основа постгуманізму» [11], розглядає феномен технокультури як основу для переходу до постгуманістичного суспільства. Він наголошує, що цифрова революція та розвиток штучного інтелекту сприяють створенню альтернативних форм самовизначення, де традиційні уявлення про тіло, мислення та соціальну взаємодію поступово втрачають свою сталу форму. Важливою тезою дослідника є те, що технології, які сприймаються як засіб розширення можливостей людини, водночас можуть призвести до радикальної перебудови соціальної структури, викликаючи питання про нові форми влади та контролю. У цьому контексті Горбатюк звертає увагу на ризики цифрової ідентичності, де межа між людською автономією та технологічною детермінацією стає все менш виразною.

Дискусійним залишається питання різниці між поняттями «трансгуманізм» та «постгуманізм». Так, в роботах Л. Гоц відмічається: «Трансгуманізм є антропоцентричним рухом, який, наголошуючи на подоланні обмежень, накладених природою на людину, акцентує людську вищість та необхідність вдосконалення людства шляхом застосування технологій. На відміну від цього, постгуманізм відкидає антропоцентричну перспективу і переглядає ієрархічне положення людини у всесвіті в напрямку спростування стратегій видизму – присвоєння життєвих привілеїв істотам певному виду» [21, с. 186–188].

Трансгуманізм зосереджувався на можливостях технологічного вдосконалення людини за допомогою біотехнологій, штучного інтелекту та кіборгізації, з метою подолання таких традиційних людських обмежень, як старіння, хвороби та смерть. Цей підхід відкривав шлях до постгуманістичної думки, де людина вже не є остаточною формою еволюції, а лише перехідним етапом до нових форм існування. В дослідженні Н. Загурської представлено аналіз спекулятивного постгуманізму: «досліджується вплив критичного постгуманізму та спекулятивного реалізму на спекулятивний постгуманізм і водночас доводиться оригінальність спекулятивного постгуманізму, який полягає в становленні дивергентних життєформ та їхніх подій», а також «окреслюється сучасна концепція постлюдини в контексті спекулятивного постгуманізму як принципово онтологічна невизначена» [22,с. 25–31]. Дані роботи присвячені досить загальним питанням, актуалізуючи проблеми послюдини не можна не звернутися до її особистої свободи.

Історично, поняття «свободи особистості» було сформульовано ще Імануїлом Кантом у його «Критиці чистого розуму» (1788) [23], в якій він сформулював автономію як здатність діяти згідно з моральним законом, який встановлює сама людина. У контексті сучасного світу, автономія особистості означає також незалежність у прийнятті рішень у цифровому просторі: від свободи отримання інформації до самостійності у визначенні власної поведінки у мережі. Одним із найбільш обговорюваних аспектів втрати автономії є той самий алгоритмічний контроль, який впроваджується через штучний інтелект та big data.

Big Data – це технологія масового збору, зберігання, аналізу та використання величезних обся-

гів даних, які генеруються в цифровому просторі. Ці дані включають інформацію з соціальних мереж, транзакцій, GPS-трекінгу, пошукових запитів, електронної пошти та навіть біометричних сенсорів. Завдяки алгоритмам штучного інтелекту та машинного навчання Big Data дозволяє прогнозувати поведінку користувачів, персоналізувати рекламні та комунікаційні стратегії, а також впливати на прийняття рішень.

Однак, у контексті свободи особистості та постгуманізму, Big Data несе суттєві загрози. По-перше, відсутність контролю над власними даними веде до ерозії приватності: кожен онлайн-клік, транзакція або рух у просторі можуть бути зафіксовані та використані без відома людини. По-друге, технології поведінкової аналітики створюють цифровий профіль особистості, що дозволяє алгоритмам впливати на вибір людини, обмежуючи її автономію.

Крім того, у політичному контексті Big Data може перетворюватися на інструмент цифрового тоталітаризму. Використовуючи методи аналізу соціальних зв'язків та прогнозування поведінки, держави та корпорації здатні формувати алгоритмічний контроль над громадянами, створюючи репутаційні рейтинги (як у випадку соціального кредитного рейтингу в Китаї) або передбачаючи можливі акти інакомислення. Усе це піднімає ключове філософське питання: чи залишається людина незалежним суб'єктом у світі, де її свобода визначається параметрами алгоритмічної системи?

Шошана Зубофф у «Епосі спостережного капіталізму» (2019) [5], зазначає, що алгоритми Google, Facebook та Amazon не лише аналізують поведінку користувачів, а й активно маніпулюють нею. «Люди більше не є суб'єктами прийняття рішень – вони стають сировиною для нових ринків поведінкових прогнозів» [5, с. 784]. Це означає, що автономія особистості поступово підмінюється алгоритмічною регуляцією. Алгоритми соціальних мереж фільтрують контент на основі минулих уподобань, створюючи ефект інформаційної бульбашки. Це обмежує здатність особи до критичного мислення та отримання альтернативних точок зору.

Дослідження Кейсі Ньютона (2020) [24], про роботу алгоритмів Facebook довело, що платформа підсилює радикальні політичні настрої, формуючи в людей хибне уявлення про реальність. Алгоритми, прагнучі максимізувати час перебування користувача в мережі, активно пропонують контент, що викликає емоційні реакції (гнів, страх), а не раціональне обговорення.

Таким чином, контроль технологій створює альтернативну цифрову реальність, в якій автономія вибору фактично стає ілюзорною. Окрім інформаційного контролю, серйозну загрозу для автономії особистості становить цифрове спостереження. Урядові структури та приватні компанії використовують технології розпізнавання облич, геолокацію, аналіз поведінкових патернів для моніторингу населення.

Мануель Кастельс у «Мережевому суспільстві» (1996) [12], підкреслював, що цифрові технології створюють нові форми влади, у яких контроль за інформаційними потоками є важливішим за контроль над фізичними ресурсами.

Китайська система соціального рейтингу є найбільш відомим прикладом алгоритмічного контролю населення. Згідно з дослідженнями Мей Чена (2021) [25], система оцінює громадян за їхньою поведінкою в реальному та цифровому просторі, обмежуючи доступ до соціальних послуг для «низькооцінених» індивідів. Технології перетворюють громадян з автономних суб'єктів у цифрових піддослідних, поведінка яких визначається алгоритмічними критеріями.

Таким чином, цифрові технології стають інструментом контролю, що підриває традиційне розуміння автономії та свободи особистості. Ювал Ной Харарі у книзі «Homo Deus» (2016) [15], пише, що в майбутньому люди можуть втратити автономію не лише через цифровий контроль, а й через біотехнологічні модифікації. Він прогнозує, що великі корпорації та уряди почнуть впроваджувати біометричні пристрої та нейроінтерфейси для контролю людської поведінки. «У майбутньому свобода вибору може стати архаїчним поняттям, адже алгоритми краще за людину знатимуть, що їй потрібно» [15, с. 464]. Це вже частково реалізується: Amazon використовує систему контролю працівників через штучний інтелект, оцінюючи їхню продуктивність і навіть ухвалюючи рішення про звільнення.

Нік Бостром у своїй книзі «Суперінтелект» (2014) [16] попереджає, що розвиток штучного інтелекту може призвести до втрати контролю над технологіями, оскільки автономні системи почнуть ухвалювати рішення без людського втручання. Таким чином, технологічний детермінізм загрожує автономії особистості не лише через цифровий контроль, а й через поступову підміну людських рішень алгоритмічними системами.

Постгуманістична епоха неминуче вимагає переосмислення фундаментальних морально-етичних принципів, які повинні гарантувати свободу особистості в умовах технологічного детермінізму. Якщо гуманістична традиція визначає людину як центральну цінність буття, то сучасні реалії демонструють, що технології здатні не лише покращувати життя, а й ставати засобом контролю, маніпуляцій і соціального конструювання. Альтернативна етична модель має ґрунтуватися на кількох принципах, що допоможуть уникнути

небезпек цифрового контролю та алгоритмічного детермінізму.

Одним із таких принципів є цифровий анархізм, який органічно виникає у відповідь на глобальний цифровий контроль, що дедалі активніше впливає на приватне життя людей. Сам термін «цифрового анархізму» хоч і активно використовується у масовій інтернет-культурі, втім ще ніколи не був детально описаний у серйозних наукових роботах. Необхідно підкреслити відсутність прямих зв'язків терміну з класичними вченнями анархізму, або відокремлення його в окремий вид анархізму; схожіть деяких їх принципів, таких як децентралізація, протистояння державному впливу, створення ієрархії контролю, тощо. На нашу думку, його сутність полягає у використанні технологій не як засобу централізації влади, а як інструменту для збереження особистої свободи та приватності.

Як зазначає Кевін Мітнік у книзі «Привид у дроті» (2011) [14], технології не повинні бути одностороннім інструментом влади – вони можуть і повинні використовуватися самими людьми для захисту своєї незалежності. Інструменти шифрування, анонімні мережі (Tor), блокчейн та децентралізовані фінансові системи стають механізмами боротьби за інформаційну автономію, дозволяючи приховувати особисті дані від корпорацій та державних інститутів, які прагнуть монополізувати інформаційні потоки. Той, хто контролює дані, контролює суспільство, тому єдиним способом захистити цифрову свободу є створення альтернативних інформаційних екосистем, які будуються на принципах децентралізації та анонімності.

Другий принцип стосується етичної прозорості алгоритмів, що керують цифровими процесами. У сучасному світі алгоритмічне управління визначає, яку інформацію отримує користувач, які можливості перед ним відкриваються і навіть як формується його світогляд. Як підкреслює Шошанна Зубофф у книзі «Епоха спостережного капіталізму» (2019) [5], люди більше не є суб'єктами прийняття рішень – вони стають об'єктами прогнозованої поведінки, дані яких використовуються для комерційного та політичного впливу. Такі механізми створюють інформаційні бульбашки, що обмежують доступ до альтернативних точок зору, сприяють соціальному розшаруванню та формують цифрову нерівність. Етична прозорість алгоритмів має стати ключовим елементом нового суспільного договору між людиною та технологіями, що означає не лише відкритість принципів роботи алгоритмів, а й право особистості контролювати, які дані вона передає, а які залишаються поза цифровими мережами.

Неможливо говорити про свободу в епоху постгуманізму, не розглядаючи питання автономії особистості в мережевому суспільстві. Якщо в індустріальному суспільстві влада належала тим, хто контролював матеріальні ресурси, то в цифровому світі вона зосереджена в руках тих, хто контролює інформацію. Повертаючись до Мануеля Кастельса і його книги «Мережеве суспільство» (1996) [12], він зазначив, що нові форми цифрової влади мають більший вплив, ніж традиційні політичні та економічні системи, оскільки вони визначають самі правила гри. У цьому контексті критично важливо закріпити право на цифровий суверенітет як третій етичний принцип нового суспільного устрою. Кожна людина повинна мати можливість контролювати власні цифрові сліди, обирати рівень відкритості своєї інформації, а також реалізовувати право бути забутою, що означає можливість повного видалення особистих даних із цифрового середовища. Втрата контролю над цифровою ідентичністю веде до втрати автономії, тому регулювання цієї сфери має бути зосереджене не на державах чи корпораціях, а на самих громадянах.

Водночас, однієї лише технологічної прозорості недостатньо для збереження людської свободи. Четвертий етичний принцип – мережевий гуманізм – ідея, що технологічний розвиток має бути спрямований не на контроль над людиною, а на розширення її можливостей. Говард Рейнгольд у книзі «Розумний натовп: соціальна революція» [26] підкреслює, що технології не є нейтральними: вони або дають людям свободу, або позбавляють її, залежно від того, хто визначає їхній розвиток. Якщо алгоритми стають способом нав'язування рішень, вони мають бути переосмислені як інструмент підтримки критичного мислення та демократичного доступу до знань. Постгуманістичне суспільство не повинно зосереджуватися лише на технологічних досягненнях, ігноруючи морально-етичні засади людського існування. Навпаки, воно має створювати механізми, які підтримують рівний доступ до знань, захищають особистість від цифрової дискримінації та надають індивідам можливість впливати на власне майбутнє.

Висновки. У цій роботі було розглянуто морально-етичні виклики, які постають перед людством у добу постгуманізму та технологічного детермінізму. Стрімкий розвиток цифрових технологій, штучного інтелекту та алгоритмічного управління поведінкою людини створює нову реальність, у якій традиційні концепції свободи, автономії та приватності зазнають радикальних змін. Центральним результатом дослідження стало формулювання чотирьох ключових морально-етичних принципів, які можуть стати основою для гармонійного існування особистості в постгуманістичному суспільстві.

Перший принцип – цифровий анархізм – передбачає використання технологій як засобу захисту

індивіда від тотального контролю. Децентралізовані системи, блокчейн, анонімні мережі та технології шифрування мають забезпечити людям право на інформаційну автономію та свободу вибору.

Другий принцип – етична прозорість алгоритмів – є необхідною умовою для подолання ризиків цифрової дискримінації та маніпуляції свідомістю. Алгоритми, що визначають інформаційні потоки, соціальні привілеї та політичні рішення, повинні бути зрозумілими, відкритими та підконтрольними суспільству. У цьому контексті особливо важливим є право людини на усвідомлене цифрове середовище, що не спотворює її реальність і не піддає її поведінку прихованому впливу.

Третій принцип – автономія особистості в мережевому суспільстві – означає право людини самостійно визначати, як вона взаємодіє з цифровими платформами, якими є межі її цифрового існування та як регулюються її персональні дані. Право бути забутим, цифровий суверенітет та можливість незалежного існування у цифровій сфері є важливими складовими цього принципу.

Четвертий принцип – мережевий гуманізм – наголошує на тому, що технологічний розвиток має не лише розширювати функціональні можливості людини, а й забезпечувати етичну рівновагу між інтересами суспільства та технологічними корпораціями. Використання штучного інтелекту, автоматизованих систем ухвалення рішень та цифрових платформ має сприяти зміцненню демократичних інститутів, а не їх ерозії.

Таким чином, запропоновані морально-етичні принципи дають змогу подолати виклики цифрового тоталітаризму, створюють умови для побудови справедливого та відкритого постгуманістичного суспільства. Вони забезпечують не просто виживання людської автономії в умовах технологічної революції, а її зміцнення та трансформацію в нових умовах буття. Свобода людини у XXI столітті повинна визначатися не лише відсутністю зовнішнього контролю, але й наявністю інструментів, що дозволяють їй залишатися незалежним суб'єктом власного майбутнього.

Література

1. Маркс К. Злидні філософії. 1847. 62 с.
2. Веблен Т. Теорія бездіяльного класу. 1899. 15 с.
3. Маклюен М. Розуміння медіа: розширення людини. Нью-Йорк : McGraw-Hill, 1964. 359 с.
4. Віннер Л. Чи мають артефакти політичне значення? Daedalus, 1980. № 109 (1). С. 121–136.
5. Зубофф Ш. Епоха капіталізму нагляду: Боротьба за людське майбутнє на новому кордоні влади. Київ : Наш Формат, 2020. 784 с.
6. Роден Д. Постгуманне життя: Філософія на межі людського. Лондон : Routledge, 2014. 272 с.
7. Хейлз Н. К. Як ми стали постлюдьми: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці. Чикаго : University of Chicago Press, 1999. 350 с.
8. Шваб К. Четверта промислова революція. Нью-Йорк : Crown Business, 2017. 192 с.
9. Ляо С. М. (ред.). Етика штучного інтелекту та робототехніки. Оксфорд : Oxford University Press, 2020. 400 с.
10. Стратонова Н. Морально-етичні проблеми трансгуманізму. Філософська думка, 2018. № 4. С. 75–89.
11. Горбатюк А. Феномен технокультури в контексті трансгуманізму: взаємодія між людством і технологіями. Київ : Наукова думка, 2023. 256 с.
12. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура. Лондон : Blackwell, 1996. 650 с.
13. Говард Р. Розумний натовп: соціальна революція. Нью-Йорк : Perseus Publishing, 2002. 288 с.
14. Мітнік К. Привид у дроті. Нью-Йорк : Little, Brown and Company, 2011. 432 с.
15. Харарі Ю. Н. Homo Deus: Коротка історія майбутнього. Нью-Йорк : Harper, 2016. 464 с.
16. Бостром Н. Суперінтелект: Стратегії, небезпеки та перспективи. Оксфорд : Oxford University Press, 2014. 390 с.
17. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. Нью-Йорк : Basic Books, 1973. 507 с.
18. Маркс К. Капітал. 1867.
19. Веблен Т. Теорія бездіяльного класу. Нью-Йорк: Macmillan, 1899.
20. Морган Л. Г. Давнє суспільство, або Дослідження щодо лінійного розвитку людства від дикості через варварство до цивілізації. Чикаго: Henry Holt & Co., 1877.
21. Гоц Л.С. Проблема ототожнення термінів «трансгуманізму» і «постгуманізм» та ступінь наукової розробленості теми в Україні. *Збірник наукових праць LOGOS*. 2021. с. 186–188. DOI: 10.36074/logos-15.10.2021.56
22. Загурська Н. Speculative posthumanism: naturalization and vitalization *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. 2018. Вип. 59. с. 25–31. DOI:10.26565/2226-0994-2018-59-3
23. Кант І. Критика чистого розуму. 1788
24. Інтернет ресурс: Newton, Casey. (2020). «Facebook's Algorithm: A Major Threat to Political Discourse». URL: https://www.platformer.news/how-facebook-does-and-doesnt-shape/
25. Інтернет ресурс: Chen, M. F., & Racz, M. Z. (2020). «Network disruption: maximizing disagreement and polarization in social networks». https://arxiv.org/abs/2003.08377
26. Рейнгольд Г. Розумний натовп: нова соціальна революція (Smart Mobs: The Next Social Revolution). Нью-Йорк : Perseus Publishing, 2002. 288 с.

Анотація

Ушно І. М., Олещенко В. В. **Етика постгуманізму: свобода особистості в епоху технологічного детермінізму.** – Стаття.

У статті розглядається проблема свободи особистості в умовах розвитку постгуманістичної епохи та

технологічного детермінізму. Стрімкий розвиток цифрових технологій, штучного інтелекту, біоінженерії та алгоритмічних систем змінює не лише суспільну структуру, а й фундаментальні уявлення про автономію особистості, право на приватність та контроль над власною ідентичністю. Аналізуються новітні концепції цифрового контролю та алгоритмічного управління поведінкою людини, що формують нові виклики для традиційних етичних і правових систем. У роботі підкреслюється, що існуючі механізми регулювання не враховують специфіку технологічного прогресу та його впливу на суспільні відносини, що створює ризики для персональної свободи.

Автори досліджують можливі шляхи вирішення даних проблем через запровадження нових морально-етичних принципів, що враховують потребу у збереженні свободи особистості в умовах глобальної цифровізації. Зокрема, обґрунтовується роль концепції цифрового анархізму, яка передбачає використання технологій не як засобу контролю, а як інструменту самозахисту особистості від централізованого спостереження. Розглядається необхідність етичної прозорості алгоритмів, які все більше впливають на поведінку користувачів та прийняття рішень у різних сферах життя. Визначається значення автономії особистості у мережевому суспільстві та права на цифровий суверенітет, що передбачає можливість самостійного контролю над персональними даними. Також акцентується увага на концепції мережевого гуманізму, яка пропонує поєднання технологічного прогресу з гуманістичними цінностями, що гарантують баланс між свободою, безпекою та етичним використанням цифрових технологій.

У статті робиться висновок, що постгуманізм не заперечує технологічний розвиток, а вимагає його переосмислення з точки зору збереження основних прав людини. Запропоновані принципи можуть слугувати основою для формування нової етичної парадигми, що враховує вплив цифрового середовища та постлюдських трансформацій на майбутнє людської автономії.

Ключові слова: постгуманізм, трансгуманізм, інформаційне суспільство, цифровий анархізм, технологічний детермінізм, етика технологій, алгоритмічний контроль, штучний інтелект, свобода особистості, мережевий гуманізм.

Summary

Ushno I. M., Oleshchenko V. V. **The Ethics of posthumanism: freedom of the individual in the era of technological determinism.** – Article.

The article examines the issue of individual freedom in the context of the posthumanist era and technological determinism. The rapid advancement of digital technologies, artificial intelligence, bioengineering, and algorithmic systems is transforming not only social structures but also fundamental concepts of personal autonomy, the right to privacy, and control over identity. The study explores modern concepts of digital control and algorithmic governance, which create new challenges for traditional ethical and legal frameworks. It is emphasized that existing regulatory mechanisms fail to adequately address the specific nature of technological progress and its impact on societal relations, leading to risks for personal freedom.

The authors investigates possible solutions through the adoption of new moral and ethical principles aimed at preserving individual freedom in the era of global digitalization. In particular, the concept of digital anarchism is justified as a means of using technology not as a tool of control but as a mechanism for protecting individuals from centralized surveillance. The necessity of algorithmic transparency is analyzed, highlighting how automated systems influence user behavior and decision-making across various fields. The significance of personal autonomy in networked society is emphasized, along with the right to digital sovereignty, which entails self-regulation over personal data. Additionally, the study explores the idea of network humanism, advocating for the integration of technological progress with humanistic values to ensure a balance between freedom, security, and ethical digital practices.

The article concludes that posthumanism does not reject technological progress but calls for its reevaluation in the context of human rights preservation. The proposed principles serve as a foundation for a new ethical paradigm that accounts for the influence of digital environments and posthuman transformations on the future of human autonomy.

Key words: posthumanism, transhumanism, information society, digital anarchism, technological determinism, ethics of technology, algorithmic control, artificial intelligence, personal freedom, network humanism.

УДК 00.165.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.28

С. Ф. Шевчук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3394-0977
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри суспільних наук
Поліського національного університету

Н. Й. Романюк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2340-4476
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри суспільних наук
Поліського національного університету

ІНТУЇЦІЯ ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Постановка проблеми. Явище інтуїції викликає інтерес не лише у дослідників, але й у представників різноманітних професій та пересічних людей. Зазвичай це таємниче явище зустрічається там, де є проблема, рішення якої пов'язане з творчістю нового, що виходить за межі усталеного бачення. Інтуїція надає новий імпульс діяльності і визначає напрямок подолання проблеми. Особливого значення інтуїція набула в науковому пізнанні.

Щоб отримати нове знання людина використовує раціональне мислення, яке керується правилами, прийомами та законами формальної логіки. Проте, як показує досвід пізнавальної діяльності, далеко не у всіх випадках логіка є допоміжною, особливо коли йдеться про вирішення складних наукових проблем; процес пошуку нових знань не завжди піддається індуктивному чи дедуктивному способам мислення. Процес раціонального пізнання, зазвичай, здійснюється усвідомлено і контрольовано. Це означає, що пізнаючий суб'єкт усвідомлює та обгрунтовує кожен свій крок на шляху до кінцевого результату (істинного знання) законами і правилами логіки. Тому його називають пізнанням у логічній формі.

Разом з тим раціональне пізнання не вичерпується лише такими процесами. Поряд з ними воно включає в себе явища раптового, досить чіткого осягнення результату, який шукався; при неусвідомленості та неконтрольованості шляхів, що привели до нього. Ці явища прийнято називати інтуїцією.

Мета нашої статті – дослідити, як змінювались уявлення про феномен інтуїції в історії філософії та спостереженнях, висловлених видатними вченими; окреслити умови, механізми, стадії формування інтуїтивного здогаду, на основі чого стверджувати статус інтуїції як особливої форми наукового пізнання (мислення).

Виклад основного матеріалу. Феномен інтуїції здавна цікавив мислителів. Вперше філософське розуміння цього феномена знаходимо у роботах Платона, Аристотеля та Демокріта, котрі розглядали інтуїцію як внутрішній зір, особливу вищу здатність розуму. Споглядання ідей (прообразів речей) трактується Платоном як безпосереднє знання, що приходить раптово, проте йому передує тривала підготовка розуму [6]. Загалом у працях античних мислителів інтуїція пов'язувалась переважно з абстрактним мисленням, ігнорувалась її чуттєва природа.

Особливого значення, як вищої здатності до пізнання, проблема інтуїції набуває у філософії Нового часу. Рене Декарт писав: «Під інтуїцією я розумію не хитке свідчення чуттів і оманливе судження брехливої уяви, але поняття ясного та уважного розуму настільки легкі і виразні, що не залишають ніякого простору для сумніву стосовно того, що ми розуміємо, або, що одне і те ж, інтуїція є міцне поняття міцного і уважного розуму, що породжується лише природним світлом розуму і завдяки своїй простоті набагато достовірніше, ніж сама дедукція» [3, AT II: 268].

Для Бенедикта Спінози інтуїція є вищим проявом раціональних здібностей людини, заснованим на волі сприйняття, при якому «річ сприймається єдино через її суть або через пізнання її найближчої причини» [1, с. 325]. Інтуїція у цього мислителя – це своєрідний прискорений висновок, виражений в знаковій формі з використанням понять.

Лейбніц у своєму творі «Нові досліди про людський розум», в цілому поділяючи позицію Р. Декарта, наголошував на тому, що інтуїція є результатом тривалої попередньої пізнавальної діяльності, яка здійснюється дискурсивним мисленням.[1].

Розуміння інтелектуальної інтуїції у Декарта, Спінози, Лейбніца протилежне її розумінню як здорового глузду (включно з релігійною вірою).

Підсумком раціоналістичної філософії Нового часу можна вважати думку про існування двох

© С. Ф. Шевчук, Н. Й. Романюк, 2025

видів знання, опосередкованого і безпосереднього (тобто інтуїтивного). Нею було узаконено існування істин особливого роду, що досягаються прямим, «інтелектуальним міркуванням», без допомоги доказів.

У XIX столітті поступово інтуїція як форма пізнання починає втрачати свої реалістичні контури і стає об'єктом сфери містичних одкровень. Ірраціоналізм довгий час мав монополію на інтуїцію, оголошуючи її таємничим, містичним, надприродним способом осягнення істини, що не підвладний розуму.

Феноменологічна школа початку XX століття (Гуссерль, Мейнонга) розуміла саму філософію як опис всього того, що з'являється у свідомості, безвідносно до того, чи відповідає воно чомусь у реальному житті. Термін «інтуїція» використовувався також неокантіанцями (Коген, Наторп) для позначення «переживання», протиставляючи останнє мисленню, заперечуючи наявність у ньому пізнавальних елементів. Розуміння інтуїції у них носило цілком ірраціональний характер (сліпа інтуїція) [1, с. 90].

Проблема інтуїції та її місця в науковому пізнанні продовжує хвилювати освічене людство, і дотепер вона не втратила актуальності. І хоча в цій царині зроблено вже багато, уявлення про інтуїцію продовжують бути суперечливими та неоднозначними. Так, А. Пуанкаре говорив про велике значення інтуїції для розгадки таємниць творчості та наукового прогресу. Він мав рацію, коли говорив про тісний взаємозв'язок інтелекту, інтуїції та творчості. Багато фахівців у галузі творчості поділяють таку ж думку (С.Р. Микулинський, В.А. Енгельгард, А. Ньюелл, Г. Саймон, Дж. Шоу та інші).

Сучасні дослідники вивчають явище інтуїції в різних аспектах. Особливість інтуїції як психологічного феномену, пов'язаного з функціонуванням позасвідомої сфери людської психіки, досліджували М. Бунге, Ф. Емері, О.Я. Пономарьов, М.Р. Березна, І.Я. Грановська, В.С. Ротенберг та інші. Вивчались гносеологічні механізми інтуїції (В.Р. Ірина, А.О. Новікова, Г.У. Лихошерстних).

Враховуючи знання, вироблені протягом історії філософії та сучасними дослідниками, спробуємо виробити уявлення про інтуїцію як особливу форму наукового пізнання.

За допомогою інтуїції істина осягається прямо, безпосередньо, раптово і неусвідомлено, без обгрунтування доказами. Історія науки зафіксувала випадки раптового віднайдення нових ідей, та ще й в умовах, непридатних для наукового пошуку. До когорти вчених, що зробили відкриття інтуїтивним шляхом можна віднести Архімеда, Ньютона, Кекуле, Ейнштейна та багато інших.

Часто інтуїцію порівнюють зі станами натхнення, духовного бачення, одкровення – всі вони мають свої корені у підсвідомому рівні людської психіки. Існує думка, що переважання правої півкулі у мисленні людини є передумовою розвитку творчої інтуїції. Йдеться про те, що психофізичні механізми генерування інтуїтивного здогаду залежать від функціональної асиметрії мозку людини, а саме процеси протікання образного мислення здійснюються на основі правої півкулі.

Часто інтуїцію вважають результатом інстинктивної діяльності, безпосередньо пов'язують з художньою моделлю пізнання, тоді як наука пов'язується з інтелектом, логікою та аналізом. Однак в інтуїції також присутня рефлексія. Науковець може прийти до рішення проблеми на основі накопичених раніше в пам'яті образів та абстракцій, комбінуючи та переробляючи їх. Умови виникнення інтуїтивного рішення включають в себе грунтовну попередню роботу інтелекту:

Це є: а) глибоке знання конкретної проблеми та професійна підготовка науковця; б) усвідомлення проблемності пошукової ситуації; в) спроби та зусилля, прикладені до вирішення проблеми; г) «пусковий механізм», наявність підказки для інтуїції.

Наприклад, загальновідомо, що підказкою для Ньютона, було яблуко, падіння якого, породило здогад про земне тяжіння; інженера С. Броуна на ідею підвісного мосту наштовхнуло спостереження розвішеного між гіллям павутиння; Ф.А. Кекуле здогадався про структуру молекули бензолу, побачивши змію, що вхопила свій власний хвіст.

Інтуїтивний здогад часто виникає внаслідок переносу одних властивостей чи структур на інші за аналогією. Іншими словами, істотні властивості чи відношення одних об'єктів, які перебувають у більш відомому контексті, порівнюються з іншими, які потребують пояснення. Так, наприклад, здогад Фалеса Мілетського, який використовував тінь від палиці для вимірювання висоти пірамід, грунтувався на аналогії. Ф. Кекуле відвідала думка про циклічну будову молекули бензолу під час перебування у зоопарку та спостереження за грою мавп у вольєрі.

Отже, інтуїція є своєрідним типом мислення, коли окремі фрагменти процесу мислення здійснюються більш-менш підсвідомо, лише результат (істина) усвідомлюється чітко. Проте, інтуїція дозволяє лише ухопити, угледіти істину, а щоб переконати інших у цій істині потрібна грунтовна свідома робота розуму.

На основі сучасних досліджень стало можливим виявити основні види інтуїції та показати її як особливу форму пізнання. Основними видами інтуїції є чуттєва (швидке ототожнення, здатність створювати аналогії, творча уява тощо) та інте-

лектуальна (пришвидшений умовивід, здатність до синтезу та оцінки).

Як специфічний пізнавальний процес і особлива форма пізнання інтуїція характеризується шляхом виділення основних етапів (періодів) цього процесу та механізмів пошуку рішення на кожному з них.

Перший етап (підготовчий період) – переважно свідома логічна робота, пов'язана з постановкою проблеми і намаганнями вирішити її раціональними (логічними) засобами у межах дискурсивних міркувань.

Другий етап (період інкубації) – це накопичення і підсвідома робота над образами та абстракціями у пам'яті, їх комбінуванням і переробкою, підсвідомий аналіз і вибір рішення.

Третій етап – раптове «осяяння» (інсайт), тобто чітке усвідомлення результату, якісний стрибок від незнання до знання (інтуїція у вузькому розумінні слова).

Четвертий етап – свідоме впорядкування інтуїтивно отриманих результатів, надання їм логічно стрункої форми, встановлення логічного ланцюга суджень та умовиводів, що ведуть до вирішення проблеми, визначення місця і ролі результатів інтуїції в системі накопиченого знання.

До механізмів інтуїції належать: 1) наявність двох видів аналізу проблеми (свідомого та підсвідомого); 2) неповнота свідомого аналізу; 3) паралельне здійснення свідомого та підсвідомого аналізу, їх взаємне стимулювання одне одного; 4) стимулюючий вплив емоційної сфери. Таким чином, інтуїція – це складно структурований процес, що включає в себе як раціональні, так і чуттєві елементи, що дозволяє віднести її до особливих форм пізнання.

Хоча інтуїтивне не контролюється безпосередньо свідомістю, воно є «високоінтелектуальним процесом». Цей процес пов'язаний з багатьма, не лише психологічними факторами, такими як особливість духовного освоєння дійсності людиною; інформаційні процеси в свідомості; залежність ефективності мисленнєвої діяльності від запасу знань, від культури мислення, від світогляду, від виробленого стилю наукової діяльності тощо.

Найбільш рельєфно значення інтуїції в науковому пізнанні, а отже, і важливість дослідження природи інтуїції, видно на найвідповідальнішому і найбільш евристичному відрізку пізнавального процесу, перед яким зупиняється формально-логічне мислення. Формальна логіка майже всесильна, але тільки в межах звичної картини світу, де вона може зводити незрозуміле до зрозумілого, і відразу втрачає свою «неспростовність» за умови виходу за ці межі звичного. Кармін А.С. зауважує, що «...незадоволеність визначенням наукового пізнання як безперервно формалізованої діяльності, кожна фаза якого випливає за відомими законами логіки із попередньої, закріплювала переконаність у тому, що дійсно творче начало приховане в області інтуїції» [4, с. 90].

Такої ж думки дотримується М. Бунге, говорячи що «...процес виникнення і розвитку нового знання ... не може бути осягнутим шляхом простого логічного аналізу, шляхом зведення всієї складності цього процесу тільки до логіки руху ідей» [5, с. 18].

Роль інтуїції в науковій творчості – неоціненна. Наукові відкриття багатьох великих вчених були безпосередньо пов'язані з інтуїтивним мисленням про що вони писали у своїх наукових працях та спогадах. Зокрема, Луї де Бройль, французький фізик, що стояв біля витоків сучасної квантової механіки, зазначав: «...інтуїція несподівано розкриває нам в якомусь внутрішньому прозрінні, яке не має нічого спільного з важковаговим силогізмом, глибини реальності, є можливістю, внутрішньо притаманною людському розуму, повсякденно відіграє істотну роль у створенні науки. Завдяки цим стрибкам здійснюються великі завоювання розуму» [7, с. 115]. А Альберт Ейнштейн зауважував: «якщо не згрішити проти логіки, то взагалі не можна ні до чого прийти. Справжньою цінністю є, по суті, тільки інтуїція» [9, с. 212].

Евристичним сегментом (відрізком) наукового пізнання є «наука активного пошуку» на відміну від науки «твердого ядра». Процес наукового відкриття завжди протікає в умовах високої невизначеності, що передбачає необхідність вибору. Вибір же в умовах великої кількості можливостей не може бути здійсненим засобами елементарної логіки. Це неможливо не тільки через те, що вибір за умови невизначено великої кількості можливостей потребує невизначено тривалого часу. Труднісь полягає в тому, що саме коло «можливих варіантів» мислиться з позицій старої (наявної до відкриття) картини світу і тому у нього, зазвичай, не потрапляє той варіант, котрий згодом реалізується у відкритті.

Інтуїтивне мислення завжди зберігає тісний зв'язок з усвідомленим мисленням. Це проявляється у тому, що інтуїтивне мислення може здійснювати свою роботу над завданням лише спираючись на працю усвідомленого мислення. З іншого боку, інтуїтивне мислення дає відповідь на найважчі задачі, надає для конструкцій (моделей) усвідомленого мислення саме те, чого їм не вистачає. Із цього видно, що інтуїтивне мислення відіграє стосовно усвідомленого мислення допоміжну роль.

Особливістю інтуїтивного пізнання є і те, що воно відбувається, зазвичай, на тлі напружених і емоційно розфарбованих роздумів над пошуком рішення. Воно вирізняється своєю простотою і лаконічністю, вказуючи лише фрагментарно на певний ключовий момент. У листі до М. Планка

(1918) Ейнштейн відмічав зв'язок інтуїції з особливим настроєм: «Емоційний стан, який веде до відкриття, нагадує релігійний екстаз чи закоханість; безперервна активність виникає без попереднього наміру і не за програмою, а в силу природної необхідності» [8, с. 17]. В Ейнштейнівській концепції наукової творчості інтуїції відводиться особливе місце. Механізм інтуїції вчений уявляв як відношення між чуттєвими образами та поняттями, зв'язок, «зчеплення» між ними на рівні неусвідомленої мисленнєвої діяльності. Ейнштейн уявляв, що кожне поняття нашої свідомості має певний «ореол» чуттєвих уявлень, ніби оточене ними. Саму ж діяльність мислення він бачив у двох площинах: «понятійній», яка керується законами раціональних міркувань та «образній», що здійснюється у формі випадкових асоціацій між образами. Інтуїтивна здогадка – це стрибок думки, що переносить її з однієї площини на іншу. Асоціації, що виникли у площині образного мислення внаслідок «стрибку» раптово з'єднують різні поняття, зв'язок між якими не можна було встановити логічним шляхом.

Подібну характеристику творчості самого Ейнштейна знаходимо У Б.Г. Кузнєцова: «Геній Ейнштейна виражався у здібності пов'язувати, поєднувати, іноді ототожнювати поняття, далекі одне від одного. У мозку мислителя кожне поняття ... оточене хмарою віртуальних зв'язків або полем сил, котрі захоплюють інші поняття, іноді реконструюють їх, пов'язують з даним поняттям, викликають народження нових понять і анігіляцію деяких старих. Колосальна могутність такої хмари, напруга такого поля, радіус дії таких сил – ознаки генія» [8, с. 19]. Інтелектуальне налаштування, емоційну напругу та енергію для неї Ейнштейн шукав у музиці, читанні художньої літератури тощо.

Творче мислення має чуттєвий, образний характер. Так, усі генії фізики були майстрами мисленнєвих, картинних за своїм характером, експериментів. Згадаємо «демонів» Максвела, падаючі ліфти Ейнштейна тощо. Які б проблеми ми не намагались обміркувати, то найбільш складні, «гарячі» їх пункти завжди набувають наочних форм. «Гарячі» пункти – це, зазвичай, невідповідності (традиційних уявлень новим дослідним даним). Ці невідповідності в процесі роботи над проблемою виділяються і утворюють наочну і просту за своєю структурою пошукову схему, до якої і докладаються творчі зусилля, які полягають у пошуку такого варіанту, який би усував невідповідності.

В силу граничної простоти пошукової схеми, пошукова робота набуває в певному сенсі «рутинного» характеру. Кінець кінцем рутинна робота, як і будь-яка інша повторювана процедура, починає прояснятись «сама собою», підсвідомо, що і є переходом роботи творчої думки на режим інтуїтивного мислення. У сфері підсвідомості факторами, що наводять на ідею про новий варіант, виступають образи потоку вражень (у тому числі і образи сновидінь), які асоціативно взаємодіють із образними елементами пошукової схеми і викликають у ній зміни. Перехід від одного образу до іншого здійснюється не за ознакою формально-логічного зв'язку, а за ознакою наочного, і тому не потребує формально-логічного обгрунтування схожості. Це відразу ж різко розширює діапазон можливих варіантів, у тому числі і таких, до яких формально-логічне мислення в принципі не може дійти, оскільки вони для нього є такими, що лежать за межами «розумного», «допустимого».

Запропоноване розуміння інтуїтивного мислення дозволяє розвіяти ілюзію про те, що є якийсь шлях до осягнення наукових істин, який обминає логіку та наукові методи. В дійсності все це вдається інтуїтивному мисленню лише завдяки тому, що попередньо усвідомленим мисленням була прояснена робота з аналізу проблеми, з формування пошукової схеми та критеріїв рішення. Далі, оскільки інтуїтивне мислення дає не саме рішення проблеми, а ключ до рішення («головний принцип»), то доведення рішення до робочого стану (до теорії) знову кладеться на «плечі» усвідомленого мислення.

Із описаної моделі також випливає, що розтягнений у часі пошук рішення в межах інтуїтивного мислення є фактично продовженням «іншими засобами» роботи усвідомленого мислення для побудови деякої гіпотези (адже, на інтуїтивному (підсвідомому) рівні функціонує пошукова схема, зіткана логічним мисленням у процесі пошуку рішення).

Висновки. Таким чином, явище інтуїції свідчить про єдність, цілісність людського пізнання, моментами якого є чуттєве та раціональне. Для ефективного функціонування процесів наукового пізнання важливою є злагоджена робота обох півкуль людського мозку, одна з яких відповідає за логічне мислення, а інша – за емоційно-чуттєве відображення світу. Порівняно з раціональним інтуїтивне пізнання не дає усіх ознак, за якими здійснюється висновок, і не усвідомлює засобів, за допомогою яких він робиться. Проте в аспекті рішення задач інтуїтивне пізнання часто випереджає раціональне, здійснює прорив у невідоме, надає імпульс пізнавальній діяльності і визначає напрямок подолання проблеми.

Оскільки інтуїтивне пізнання працює на основі підказок (аналогії, загальні схеми, принципи), то можна надати певні рекомендації людині, що намагається здійснити творчий пошук: необхідно опановувати максимальну кількість інформації не лише зі своєї спеціальності, але й із суміжних дисциплін, а також розширювати діапазон влас-

них інтересів (музика, живопис, художня, науково-фантастична і детективна література тощо). Адже широкий світогляд людини надає більше простору та можливостей для інтуїції.

Література

1. Батлер – Боудон Т. 50 видатних творів. Філософія. / Пер. з англ. Н. Лавської. К. : Вид. група КМ-БУКС, 2019. 456 с.

2. Бугрим В. Дослідження. Нові явища, проблеми та конструкти «Взаємодії людини й інформації». Інформація на службі людини. ЯРМАРОК. Сумська обласна щотижнева незалежна газета. 2024, 21 березня. № 12. С. 4.

3. Dekartes R. Eures completes in 11 vol., Paris: Vrin, publiess par ch. Adam et P. Tannery, 1996.

4. Кармін А.С. Наукове мислення та інтуїція: ейнштейнівська постановка проблеми. *Наукова картина світу. Логіко-гносеологічний аспект.* Київ : Наукова думка, 1983. С. 88–102.

5. Микулинський С.Р. Джеральд Холтон і його концепція тематичного аналізу. *Філософська думка.* 2000, № 4. С. 15–24.

6. Платон Діалоги /Пер. Ю. Мушак, Й. Кобів. Харків: Фоліо, 2022. 352 с.

7. Поліщук О.П. Інтуїція: природа, сутність, евристичний потенціал. Київ : ПАРАПАН, 2010. 228 с.

8. Шевчук С.Ф. Раціональне та інтуїтивне у поглядах на наукову творчість А. Ейнштейна. *Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації.* Матеріали міжнар. Наук.-практ. конф. (м. Львів, 25–26 лютого 2022 р.). Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2022. С. 16–20.

9. Шевчук С.Ф. Точне і неточне у науковому пізнанні. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії.* Вип. 46. Львів : Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 210–216.

Анотація

Шевчук С. Ф., Романюк Н. Й. **Інтуїція як форма наукового пізнання.** – Стаття.

У статті розглядається проблема інтуїції та її ролі у науковому пізнанні, яка продовжує хвилювати людство, і дотепер не втратила своєї актуальності. Інтуїтивне мислення відрізняється як від чуттєвого, так і від раціонального пізнання. Якщо процес раціонального пізнання, зазвичай, здійснюється усвідомлено і контрольовано, підкоряючись законам і правилам логіки, то робота інтуїтивного мислення починається тоді, коли пізнавальний процес наштовхується на проблему, рішення якої виходить за межі усталеного бачення, здійснюється неконтрольовано, підсвідомо і раптово. Роль інтуїтивного здогаду проявляється в тому, що він значно активізує пізнавальний процес, визначаючи напрям подолання проблеми.

В історії філософії та науки не один раз робились спроби осягнути таємниче явище інтуїції, розкрити ті чи інші аспекти її прояву, механізми функціонування, різновиди.

У статті ставилась мета сформувати уявлення про інтуїцію як особливу форму наукового пізнання, врахо-вуючи знання, вироблені протягом історії філософії та сучасними дослідниками. Для характеристики інтуїції як особливого пізнавального процесу і форми пізнання розглядаються основні етапи (періоди) цього процесу та механізми пошуку рішення на кожному з них. Підкреслюється важливість інтуїції в науці «активного пошуку» як найбільш евристичному сегменті наукового пізнання, на відміну від науки «твердого ядра».

У висновку констатується, що підсвідомий характер інтуїтивного мислення не означає його відірваності від усвідомленого мислення. По-перше, інтуїтивне мислення здійснює свою роботу над проблемою тільки після того, як над цією проблемою попрацювало усвідомлене мислення. По-друге, рішення, отримані на інтуїтивному рівні, дають відповідь саме на найважчі задачі, що стоять перед усвідомленим мисленням (саме те, чого йому не вистачало). Таким чином, інтуїтивне мислення слідує за усвідомленим мисленням в аспекті проблематики, але часто випереджує його в часі в аспекті рішення задач.

Отже, явище інтуїції можна вважати особливою формою наукового пізнання, в якій органічно поєднались чуттєве і раціональне.

Ключові слова: інтуїція, раціональне пізнання, чуттєве пізнання, підсвідоме мислення, інтуїтивний здогад, механізми інтуїції, наука «активного пошуку».

Summary

Shevchuk S. F., Romanyuk N. Y. **Intuition as a form of scientific Cognition.** – Article.

The article examines the problem of intuition and its role in scientific cognition, which continues to intrigue humanity and remains relevant to this day. Intuitive thinking differs from both sensory and rational cognition. While the process of rational cognition is usually carried out consciously and in a controlled manner, following the laws and rules of logic, the work of intuitive thinking begins when the cognitive process encounters a problem whose solution goes beyond established perspectives. It occurs uncontrollably, subconsciously, and suddenly. The role of intuitive insight lies in its ability to significantly activate the cognitive process, determining the direction for overcoming the problem.

Throughout the history of philosophy and science, numerous attempts have been made to comprehend the mysterious phenomenon of intuition, uncover various aspects of its manifestation, understand its mechanisms, and classify its types.

The article aims to conceptualize intuition as a distinct form of scientific cognition, taking into account knowledge developed throughout the history of philosophy and by contemporary researchers. To characterize intuition as a unique cognitive process and form of cognition, the key stages (periods) of this process and the mechanisms for finding solutions at each stage are analyzed. The article emphasizes the importance of intuition in the science of “active search” as the most heuristic segment of scientific cognition, in contrast to the science of the “hard core.”

The conclusion states that the subconscious nature of intuitive thinking does not mean it is detached from conscious thought. First, intuitive thinking engages with a problem only after conscious thought has worked

on it. Second, the solutions obtained at the intuitive level provide answers to the most challenging questions faced by conscious thinking – precisely what it was lacking. Thus, intuitive thinking follows conscious thinking in terms of problem selection but often surpasses it in time when it comes to finding solutions.

Therefore, intuition can be considered a unique form of scientific cognition, in which sensory and rational elements are organically combined.

Key words: intuition, rational cognition, sensory cognition, subconscious thinking, intuitive insight, mechanisms of intuition, science of “active search”.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 314
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.29

О. Д. Замашкіна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7343-3497
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри права і соціальної роботи
Ізмаїльського державного гуманітарного університету

І. І. Прудченко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8547-7104
кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-гуманітраних дисциплін
Київського кооперативного інституту бізнесу і права

Н. С. Чернікова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5470-0622
кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри філософії, соціології та історії
Дніпровського державного аграрно-економічного університету

СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОНТЕРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЧАСІ АКТУАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ ВІЙНИ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Феномен волонтерства позиціонується стійким позитивним каталізатором суспільного розвитку та чинником інтенсифікації безпеки соціального середовища. Особливої актуальності волонтерська діяльність набуває на тлі актуальних викликів воєнного часу. Волонтери доволі часто стикаються з низкою проблем у процесі взаємодії з державними органами та суспільством, що впливає на подальшу ефективність їх діяльності, рівень вмотивованості до її розвитку. Серед таких детермінуючих чинників варто відзначити недосконаліть законодавчо-правового регулювання, наявність бюрократичних механізмів, низький рівень розвитку державно-приватного партнерства в контексті волонтерської діяльності, що суттєво ускладнює функціонування волонтерських організацій та спричинює низький рівень реєстрації волонтерів, стримуючи подальший поступ даного виду діяльності.

Волонтерство, загалом, являє собою соціально значущу діяльність, що має на меті вирішення першочергових соціальних проблем. На тлі масштабних викликів війни волонтерський рух формує невидимий фронт соціального захисту, що вимагає на сьогодні належної підтримки зі сторони держави, спільноти науковців та суспільства загалом [1]. Саме рівнем взаємодії усіх стейкхолдерів визначаються на сьогодні рівень життя та соціального захисту військових та цивільних громадян.

Динаміка функціоналу та значимості волонтерської діяльності з перших днів війни в Україні набуває нових обрисів та не обмежується навіть перспективним періодом повоєнного відновлення. Волонтерство формує наразі окремий, відносно незалежний інститут соціальної безпеки, що вимагає дослідження можливостей його гармонійного та безперешкодного розвитку. Проблематика, мало досліджена у науковому полі, формує нові підстави для оптимізації організаційного управління волонтерськими проектами та розробки стратегії перспективного розвитку волонтерського потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Дефініція волонтерства не є новітнім поняттям у соціальній сфері розвитку та входить в широке коло досліджень учених (Y. Blokha [1], О. Панькова, О. Касперович, О. Іщенко [2], С. Яремчук, А. Семенюк-Прибатень, В. Адамовський [3], В. Руденко [4]). Волонтерська діяльність позиціонується авторами в контексті особливої концепції свободи (Т. Яцюк [5], Р. Драпушко, О. Ілюк [6]), особистісно-мотиваційного розвитку (Ю. Маціївський, Я. Лук'янчук [7]), стратегій залучення добровольців до реалізації соціально значимої

© О. Д. Замашкіна, І. І. Прудченко, Н. С. Чернікова, 2025

діяльності (P. John та ін. [8]). Особливості еволюції досліджуваного феномену вивчали закордонні дослідники C. Rochester [9], L. Hustinx та ін. [10], K. Dempsey-Brench, A. Shantz [11], N. Webster, K. Ajrouch, T. Antonucci [12].

У той же час, сучасний контекст волонтерської діяльності набуває принципово нового значення, трансформуючись із малорозвиненого вибіркового руху в потужний соціальний інститут. Основні питання подальшого розвитку волонтерства, його підтримки у законодавчо-правовому полі залишаються невирішеними, що актуалізує проблематику даного дослідження.

Формулювання мети статті. Метою роботи є аналіз аспектів соціального впливу волонтерської діяльності в Україні в умовах війни.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Волонтерська діяльність набула нового етапу розвитку в Україні з початком повномасштабного вторгнення рф. В українському суспільстві стали звичними явища організованого долучення до допомоги в кризових ситуаціях як результат підвищення рівня соціальної відповідальності суспільства.

Аналіз специфіки розвитку явища волонтерства, розуміння причинно-наслідкових зв'язків сприятиме розробленню кращих практик із метою досягнення більш ефективних результатів. Зазначений процес вимагає розвитку теоретико-методологічної основи даного соціального явища, формування нових концептуальних моделей, а також розробки принципово нового підходу до оцінювання ефективності волонтерської діяльності [5].

Волонтерство володіє значущою спроможністю об'єднувати різних представників суспільства навколо єдиної мети, спільних соціальних цінностей, що виходить за межі усталеної концепції задоволення індивідуальних інтересів та нівелює різноголосся, у тому числі – політичні [7]. Волонтерська діяльність формує стійку основу для ефективної взаємодії та співробітництва у векторній спрямованості на єдине суспільне благо.

Окрім того, волонтерський рух створює передумови для створення цільових спільнот, в межах яких різних представників соціуму об'єднують взаєморозуміння, спільні цінності, що сприяє розвитку загальної концепції взаємодопомоги в соціуму, розвиває толерантність та емпатію, сприяє ефективному поступу громадянської свідомості та укріпленню соціальної єдності [13].

Від початку війни в Україні більш, ніж кожен другий громадянин у різних формах долучався до волонтерської діяльності. У офіційному Реєстрі волонтерів за перший рік війни зареєструвалось до п'яти тисяч осіб (рис. 1).

Водночас, велика кількість людей займається волонтерською діяльністю, з різних причин не реєструючись у державних органах. Зокрема, поширеним способом волонтерства є збір на банки (рис. 2).

Волонтерська діяльність володіє особливою значимістю в підтримці внутрішньо переміщених осіб, кількість яких сягає до 5 млн. осіб [16].

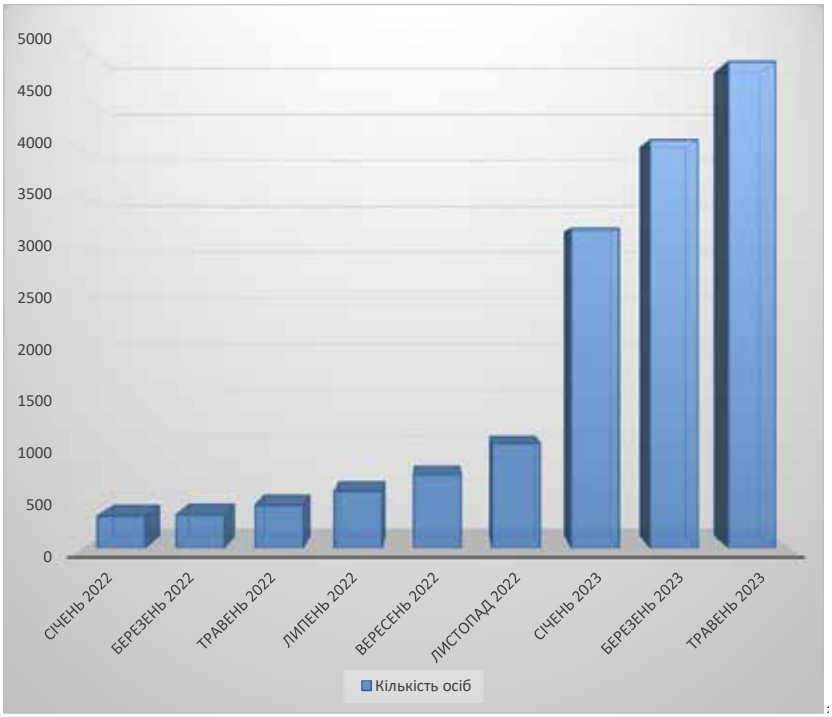

Рис. 1. Чисельність Реєстру волонтерів в Україні

Джерело – [15].

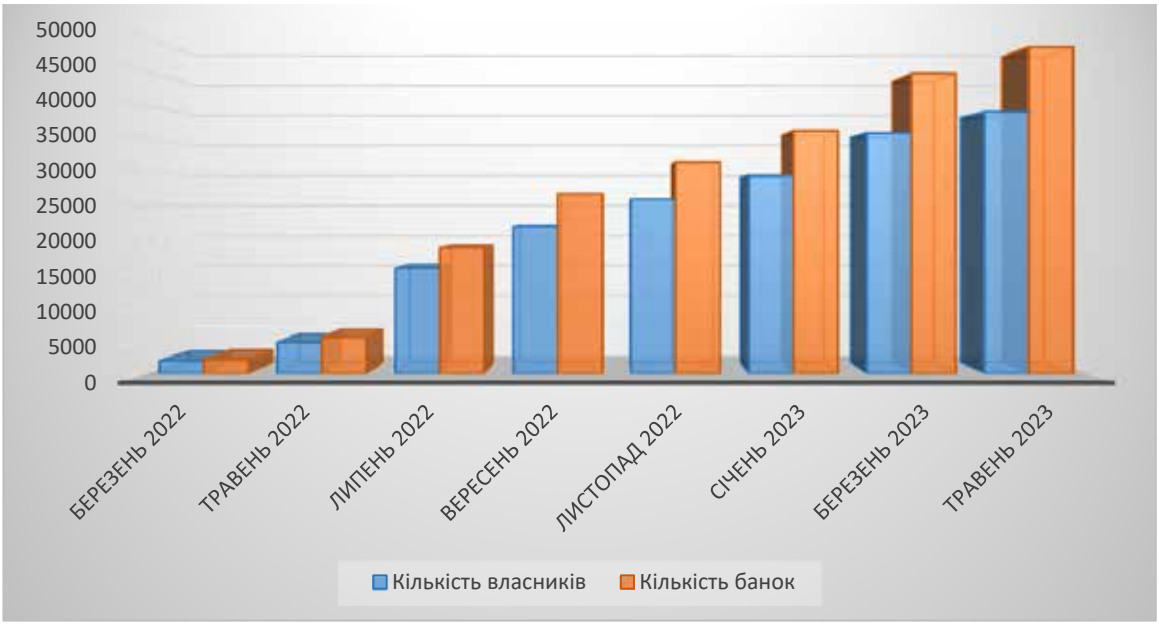

Рис. 2. Кількість банок для збору коштів та їх власників в Україні

Джерело – [15].

Активні процеси внутрішньої мало контрольованої міграції стали викликом для суспільства, економіки та інститутів держави. Проблематика, що супроводжує процеси внутрішньої міграції, виходить за межі фінансової допомоги та матеріальних дотацій, вимагаючи підтримки процесів реінтеграції переміщених осіб у суспільство [14].

У даному контексті, волонтерські організації створюють можливості для отримання соціальної підтримки, освіти та професійної перепідготовки, подальшого розвитку. Відповідно, стимулюється економічний розвиток соціуму: зростає зайнятість, залучаються інвестиції, знижується рівень безробіття, зростає самозайнятість населення. Усе це сприяє підвищенню рівня соціальної безпеки, укріплює соціальну солідарність, забезпечує стабільність у суспільстві.

Потреба у створенні Реєстру волонтерів виникла ще у 2014 році. Внесення у реєстр захищає волонтера від низки бюрократичних обмежень та упереджує ризик потрапити під фінмоніторинг. Водночас, самі волонтери переконують у недосконалості функціонування Реєстру, а також наявності ряду проблем, що утруднюють розвиток волонтерських організацій. Серед основних проблем – розвинений патерналістський менталітет в суспільстві, низький рівень культури доброчинності, недовіра громадян до безкорисливих дій [4].

Окрім групи ментальних чинників, ефективному розвитку волонтерства заважає зниження рівня економічного благополуччя населення та нерозвиненість державної політики сприяння розвитку, відсутність стимулів з боку держави. Впливовими є, також, проблеми інституційного росту: недостатній рівень публічної діяльності, низький рівень управлінської культури персоналу [6].

Волонтерська діяльність забезпечує відчутну фінансову допомогу військовим та цивільним України в часі викликів війни. За даними рейтингу видання «Forbes» [17], найбільші волонтерські організації лише за 9 перших місяців війни зібрали 63 млрд. грн. (табл. 1). Зазначені значущі суми характеризуються різким зростанням в цей період.

Результати дослідження розвитку волонтерства в Україні повинні бути використані для розробки програм оптимізації підтримки та розвитку волонтерської сфери діяльності. Щодо необхідних змін на законодавчому рівні, найактуальнішими є пропозиції щодо:

– спрощення механізму реєстрації в Реєстрі волонтерів;

– скасування оподаткування прямих витрат неприбуткових організацій на діяльність волонтерів;

– запровадження соціальних гарантій для волонтерів;

– запровадження Державної програми з розвитку волонтерської діяльності, що передбачає популяризацію волонтерства в Україні, підвищення рівня співпраці волонтерів з органами влади.

Окрім того, необхідними вбачаються підвищення прозорості співпраці з органами місцевого самоврядування, формування механізмів верифікації волонтерів, створення єдиного консультаційного центру з волонтерства та навчальних блоків для населення щодо можливостей волонтерського менеджменту [6]. Зростає, також, необ-

Таблиця 1

Рейтинг найбільших фандрейзингових платформ за перші 9 місяців війни в Україні

Організація	Зібрана сума, млрд. грн.
Спецрахунки НБУ для військових та гуманітарних потреб	21,5
Благодійна організація World Central Kitchen	13,8
Платформа United24	8,5
Фонд «Повернись живим»	5,3
SCM, Фонд Ріната Ахметова та ФК «Шахтар»	3,5
Фонд Сергія Притули	3,2
Телемарафон ARD	2,1
Фонд Віктора Пінчука	1,8
Благодійний фонд RAZOM	1,7
Благодійний фонд KSE Foundation	1,5

Джерело – [17].

хідність налагодження системи психологічної підтримки для волонтерів на регулярній основі.

З метою оптимізації проблемних аспектів розвитку волонтерства в Україні вбачається за доцільне практичне залучення успішного досвіду розвинених країн [11]. Зокрема, дієві механізми підтримки волонтерських ініціатив характерні для США, де волонтер має переваги при наймі на роботу, у Молдові (переваги волонтера при вступі до закладів вищої освіти), у Польщі (волонтерська діяльність звільняє від сплати податку на прибуток), у Чехії, де стаж волонтерства враховується до загального трудового стажу.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Дослідження соціального впливу волонтерства дозволяє досягнути поглибленого розуміння його функціоналу в суспільному розвитку. Волонтерська діяльність у часі війни є одним із значущих важелів підтримки соціальної безпеки на необхідному рівні, покращуючи якість життя цивільних та військових осіб, гарантуючи допомогу уразливим соціальним групам, підтримуючи стабільність.

Серед негативних чинників розвитку волонтерства на сьогодні варто відзначити недосконаліть законодавчо-правового регулювання, наявність бюрократичних механізмів, низький рівень розвитку державно-приватного партнерства в контексті волонтерської діяльності. Це все ускладнює функціонування волонтерських організацій та спричинює низький рівень реєстрації волонтерів, стримуючи подальший поступ даного виду діяльності.

Волонтерство як суспільно корисний вид діяльності потребує подальшого розширеного дослідження для забезпечення ефективної підтримки зі сторони держави та органів самоврядування. Це дозволить підвищити рівень соціальної безпеки в суспільстві в часі війни та повоєнного відновлення, сприяючи його стійкому поступу.

Література

1. Blokha Y. Світоглядні засади волонтерства в Україні в умовах війни. Філософські обрії. 2023. № 47. С. 80–88. https://doi.org/10.33989/2075-1443.2023.47.282578

2. Панькова О.В., Касперович О.Ю., Іщенко О.В. Розвиток волонтерської діяльності в україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. Науковий журнал «Українське суспільство». *Укр. соціум.* 2016. № 2(57). С. 25–40. DOI: https://doi.org/10.15407/socium2016.02.025

3. Яремчук С. С., Семенюк-Прибатень А. В., Адамовський В. І. Правові інструменти розвитку волонтерства в Україні: на виклики воєнного часу. *Академічні візії.* 2023. № 17. URL : https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/223

4. Руденко В. Волонтерство, як провідне явище в процесі забезпечення соціальної безпеки України: еволюція, значення, сучасний стан та проблематика. *Економіка та суспільство*. 2023. № 52.

5. Яцюк Т. Теоретико-правова характеристика інституту волонтерства в Україні: основні законодавчі принципи. *Collection of scientific papers «SCIENTIA»*. 2023. Sydney, Australia. С. 86–88. https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/933

6. Драпушко Р., Ілюк О. Формування філософії волонтерського руху як теоретичної основи особливого розуміння свободи. *Мультиверсум. Філософський альманах.* 2023. №1 (1). С. 40–56. DOI: https://doi.org/10.35423/2078-8142.2023.1.1.3

7. Маційовський Ю., Лук'янчук Я. Волонтерство та псевдоволонтерство в Україні: новий погляд крізь призму неформальних інститутів. *Політичні дослідження/Political Studies.* 2024. №1 (7). http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/305717

8. John P., Cotterill S., Moseley A., Richardson L., Smith G., Stoker G., Wales C. Volunteering. *Nudge, nudge, think, think (second edition).* 2020. Pp. 77–95. https://doi.org/10.7765/9781526153487.00013

9. Rochester C. Trends in volunteering. *In The Routledge handbook of volunteering in events, sport and tourism* (pp. 460–472). Routledge, 2021.

10. Hustinx L., Grubb A., Rameder P., Shachar I. Y. Inequality in volunteering: Building a new research front. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations.* 2022. №33(1). Pp. 1–17. https://doi.org/10.1007/s11266-022-00455-w

11. Dempsey-Brench K., Shantz A. Skills-based volunteering: A systematic literature review of the intersection of skills and employee volunteering. *Human Resource Management Review.* 2022. № 32(4), 100874. https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2021.100874

12. Webster N. J., Ajrouch K. J., Antonucci T. C. Volunteering and health: The role of social network change. *Social Science & Medicine*/ 2021. № 285, 114274. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.114274

13. Kail B. L., Carr D. C. More than selection effects: Volunteering is associated with benefits in cognitive functioning. *The Journals of Gerontology: Series B.* 2020. № 75(8). Pp. 1741–1746. https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa101

14. Yumagulova L., Phibbs S., Kenney C. M., Yellow Old Woman-Munro D., Christianson A. C., McGee T. K., WhitehairR.TheroleofdisastervolunteeringinIndigenous communities. *Environmental Hazards*. 2021. № 20(1). Pp. 45–62. https://doi.org/10.1080/17477891.2019.1657791

15. Лише 5 тисяч українців зареєструвалися у Реєстрі волонтерів. 26 червня 2023 р. Опендатабот. URL: https://opendatabot.ua/analytics/real-volunteers

16. Офіційний сайт. Міністерство соціальної політики України. URL: http://surl.li/hhucn

17. Ланда В. Перша десятка. Найбільші благодійники зібрали 63 млрд грн за 9 місяців війни. «Forbes Ukraine». 29 листопада 2022. URL: https://forbes.ua/money/desyatki-milyardiv-na-armiyu-ta-dopomogu-10-naybilshikh-fandreyzingiv-za-chas-viyni-renking-forbes-29112022-10118

Анотація

Замашкіна О. Д., Прудченко І. І., Чернікова Н. С. **Соціальна діяльність волонтерських організацій у часі актуальних викликів війни.** – Стаття.

Волонтерська діяльність формує стійку основу для ефективної взаємодії та співробітництва у векторній спрямованості на єдине суспільне благо. Від початку війни в Україні більш, ніж кожен другий громадянин у різних формах долучався до волонтерської діяльності. Дослідження присвячене аналітиці волонтерства як суспільно значимого явища, що сприяє забезпеченню соціальної безпеки України. У статті детерміновано основні виклики та проблеми, з якими стикаються волонтери в процесі діяльності, як зі сторони суспільства, так і з боку держави. Закцентовано значимість волонтерського руху як ефективного практичного інструменту об'єднання суспільства, синергізації його зусиль щодо гарантій соціальної єдності та розвитку громадянської свідомості. Обґрунтовано, що феномен волонтерства набув особливої актуальності на тлі масштабних викликів війни в Україні, забезпечуючи підтримку військовим та цивільним громадянам, внутрішнім переселенцям та вразливим соціальним групам. Досліджено роль волонтерської діяльності в процесі реінтеграції внутрішньо переміщених осіб. Запропоновано низку кроків для оптимізації розвитку волонтерства в Україні, що включають покращення державної підтримки, апгрейд законодавчо-правової підтримки, вдосконалення системи оподаткування, сприяння розвитку та формування механізмів ефективної взаємодії з суспільством. Доведено, що волонтерство формує наразі окремий, відносно незалежний інститут соціальної безпеки, що вимагає дослідження можливостей його гармонійного та безперешкодного розвитку. Обґрунтовано, що волонтерський рух створює передумови для створення цільових спільнот, в межах яких різних представників соціуму об'єднують взаєморозуміння, спільні цінності, що сприяє розвитку загальної концепції взаємодопомоги в соціуму, розвиває толерантність та емпатію, сприяє ефективному поступу громадянської свідомості та укріпленню соціальної єдності.

Ключові слова: волонтерська діяльність, соціальна безпека, вплив, соціальна відповідальність, воєнний час, громадянська свідомість, волонтерський рух.

Summary

Zamashkina O. D., Prudchenko I. I., Chernikova N. S. **Social activity of volunteer organizations in the time of actual challenges of war.** – Article.

Volunteer activity forms a stable basis for effective interaction and cooperation in vector orientation to a single social good. Since the beginning of the war in Ukraine, more than every second citizen has been involved in volunteering. The study is devoted to volunteering analytics as a socially significant phenomenon that contributes to the provision of social security of Ukraine. The article determines the basic challenges and problems that volunteers face in the process of activity, both from society and from the state. The importance of the volunteer movement as an effective practical instrument of uniting society, synergizing its efforts to guarantees social unity and the development of civic consciousness is signed. It is substantiated that the phenomenon of volunteering has become especially relevant against the background of large -scale challenges of war in Ukraine, providing support for military and civilian citizens, internal displaced persons and vulnerable social groups. The role of volunteer activity in the process of reintegration of internally displaced persons is investigated. A number of steps are proposed to optimize the development of volunteering in Ukraine, including improving state support, upgrading of legislative support, improving the taxation system, promoting the development and formation of mechanisms of effective interaction with society. It has been proven that volunteering is currently forming a separate, relatively independent institution of social security, which requires the study of the possibilities of its harmonious and unobstructed development. It is substantiated that the volunteer movement creates the preconditions for the creation of target communities, within which different representatives of society combine mutual understanding, common values, which contributes to the development of the overall concept of mutual assistance in society, develops tolerance and empathy, promotes the effective progress of civil consciousness.

Key words: volunteer activity, social security, influence, social responsibility, wartime, civil consciousness, volunteer movement.

УДК 378.4.093.5:331.548:331.108.4
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.30

Д. О. Лобанов
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-4874-1791
аспірант кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ПРОФОРІЄНТАЦІЙНІ ПОСЛУГИ ЦЕНТРІВ РОЗВИТКУ КАР'ЄРИ УНІВЕРСИТЕТІВ ЯК ЧИННИК КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА РИНКУ ПРАЦІ

Актуальність проблеми. Актуальність дослідження проблеми профорієнтаційних послуг центрів розвитку кар'єри університетів як чинника конкурентоспроможності здобувачів вищої освіти на ринку праці зумовлена кількома ключовими аспектами. По-перше, в умовах глобалізованого ринку праці та стрімкого розвитку цифрових технологій зростають вимоги до фахівців, їхніх компетентностей та здатності адаптуватися до нових умов. По-друге, попри високий рівень вищої освіти, здобувачі освіти часто постають перед труднощами під час виходу на ринок праці. Це зумовлено недостатнім практичним досвідом, неефективною адаптацією до реальних умов професійної діяльності та слабкою орієнтацією на вимоги роботодавців. По-третє, зростання конкуренції серед випускників університетів потребує вдосконалення профорієнтаційних послуг як ключового інструменту підвищення їхніх шансів на успішну кар'єру. Це сприятиме не лише професійній реалізації молодих фахівців, а й підвищенню престижу закладів вищої освіти. Таким чином, дослідження цієї теми є актуальним для розробки ефективних стратегій надання профорієнтаційних послуг, які сприятимуть розвитку кар'єрних навичок, формуванню практичних знань, налагодженню контактів із потенційними роботодавцями та, зрештою, поліпшенню конкурентоспроможності здобувачів вищої освіти на сучасному ринку праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах повномасштабної війни та складної соціально-економічної ситуації питання працевлаштування молоді та її конкурентоспроможності на сучасному ринку праці набуває особливої актуальності для наукових досліджень. Діяльність центрів розвитку кар'єри в закладах вищої освіти України, а також специфіку надання профорієнтаційних послуг досліджували такі українські науковці та практики, як А. Голотенко, Т. Деркач, І. Заєць, О. Ігнатович, М. Мелько, М. Саприкіна, Л. Сліпчишин, Г. Татаурова-Осика, А. Шевенко, Т. Шушкевич та інші. Водночас на сьогодні відсутні наукові публікації, присвячені комплексному дослідженню профорієнтаційних послуг центрів розвитку кар'єри університетів в умовах війни.

Мета статті – охарактеризувати основні профорієнтаційні послуги провідних центрів розвитку кар'єри університетів в Україні.

Виклад основного матеріалу. На основі аналізу вебсайтів центрів розвитку кар'єри провідних українських університетів, зокрема Державного торговельно-економічного університету, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського університету імені Бориса Грінченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Національного університету «Києво-Могилянська академія», Національного університету «Львівська політехніка», Полтавського університету економіки і торгівлі та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також нормативно-правових документів, зокрема положень про діяльність цих центрів, було встановлено, що профорієнтаційні послуги провідних центрів розвитку кар'єри українських закладів вищої освіти можна згрупувати у чотири основні категорії: інформаційне забезпечення, кар'єрне консультування, навчально-тренінгові заходи та сприяння працевлаштуванню. Охарактеризуємо кожну з цих категорій послуг детальніше.

Інформаційне забезпечення – це послуга з надання здобувачам вищої освіти інформації щодо можливостей працевлаштування, стажування та проходження практики; поширення відомостей про тимчасове працевлаштування під час навчання; інформування про заходи від стейкхолдерів, що можуть передбачати подальше працевлаштування тощо [5, с. 13].

Інформування здобувачів вищої освіти центрами розвитку кар'єри здійснюється різними способами з метою охоплення максимальної кількості осіб і надання їм доступу до актуальної інформації. Серед основних способів інформування були виокремити такі:

1. Вебсайти. Вебсайт університету чи центру розвитку кар'єри є основним джерелом інформування своїх відвідувачів і виконує функцію «обличчя» центру. На вебсайтах провідних цен-

© Д. О. Лобанов, 2025

трів розвитку кар'єри українських університетів, які стали об'єктом нашого дослідження, розміщено актуальну інформацію про події, новини, заходи, а також є сайти де створено окремий розділ з вакансіями, стажуваннями та програмами практики. Як рекомендацію можемо запропонувати інтегрувати розділ з вакансіями з популярними кар'єрними порталами, такими як LinkedIn, Work.ua, Rabota.ua. Інтеграція вебсайту університету з кар'єрними порталами сприятиме зручному доступу здобувачів вищої освіти до потрібної інформації та покращить їхні шанси на працевлаштування, оскільки надасть їм прямий доступ до широкої бази даних вакансій.

2. Електронні розсилки. Через те, що електронна пошта є приватною інформацією центрів розвитку кар'єри, і ми не можемо перевірити інформацію, можемо запропонувати такі поради. Варто здійснювати регулярні (щотижневі або щомісячні) email-розсилки, адже вони є ефективним способом інформування здобувачів вищої освіти. Надсилання інформаційних повідомлень з переліком актуальних вакансій, стажувань чи подій дозволить підтримувати постійний контакт з аудиторією. Персоналізація розсилок для здобувачів різних спеціальностей або курсів забезпечить точнішу відповідність інформації потребам конкретної групи. Розсилки повинні здійснюватися через корпоративні акаунти, що підвищить рівень довіри серед отримувачів.

3. Соціальні мережі. Всі центри розвитку кар'єри українських університетів, які стали об'єктом нашого дослідження, долучені до ведення офіційних акаунтів на таких платформах, як Facebook, Instagram, Telegram, YouTube та інших. Ці платформи також є важливими каналами для публікації новин і вакансій. Особливо актуальними наразі є Telegram та WhatsApp-канали університетів, які дозволяють швидко доносити інформацію до широкої аудиторії.

4. Дошки оголошень. Варто зазначити, що всі центри розвитку кар'єри, які стали об'єктом нашого дослідження, мають власний фізичний простір і відповідно – дошки оголошень у холі біля входу. Вважаємо, що раніше фізичні дошки оголошень центрів розвитку кар'єри мали високий рівень актуальності серед здобувачів освіти, однак сьогодні, з розвитком технологій та дистанційною формою навчання, ця потреба значно зменшилася. Рекомендуємо фізичні дошки оголошень поступово замінювати на електронні інформаційні екрани, на яких демонструються оголошення на інтерактивних екранах.

5. Особисті консультації. Послугу інформування можна отримати безпосередньо через персонал центрів розвитку кар'єри, зокрема кар'єрних радників. На вебсайтах центрів розвитку кар'єри вказані години роботи та контактна інформація для запису на консультації. Саме індивідуальні консультації з кар'єрними радниками, які надають інформацію про відповідні вакансії та інші можливості, є важливим елементом профорієнтаційних послуг, оскільки дозволяють врахувати індивідуальні потреби здобувачів вищої освіти та надати їм персоналізовані рекомендації.

6. Інтерактивні сервіси. Серед центрів розвитку кар'єри, які стали об'єктом нашого дослідження, є приклади інтеграції розділу кар'єрного консультування в онлайн-платформи, такі як Moodle, що дозволяє організувати доступ до вакансій і кар'єрних порад безпосередньо через платформу, яку здобувачі вищої освіти використовують для навчання. Як рекомендацію можемо запропонувати центрам розвитку кар'єри використовувати мобільні додатки університету, які сповіщатимуть студентів про нові вакансії в режимі реального часу. Вони є сучасним і зручним способом інформування.

Таким чином, всі ці способи інформування, які використовують провідні центри розвитку кар'єри українських університетів, забезпечують доступ здобувачів вищої освіти до актуальних можливостей, підвищуючи їхню обізнаність завдяки організації інформаційних заходів.

Кар'єрне консультування – це комплексна послуга, що передбачає діагностику особистісних і професійних компетентностей здобувачів вищої освіти, надання рекомендацій щодо їх ефективного застосування в перспективних професійних сферах, а також підтримку у виборі напряму кар'єрного розвитку. Послуга кар'єрного консультування охоплює розробку персонального плану кар'єрного зростання або кар'єрограми, визначення індивідуальної стратегії пошуку роботи та формування професійної самопрезентації [5, с. 13].

На основі аналізу вебсайтів провідних центрів розвитку кар'єри українських університетів було встановлено, що кар'єрне консультування є ключовою послугою, оскільки спрямоване на індивідуальну підтримку здобувачів вищої освіти у їхньому професійному становленні та працевлаштуванні. Послуга кар'єрного консультування може надаватися як у форматі індивідуальних консультацій, так і в груповій формі, що дає змогу адаптувати її до потреб кожного. Метою кар'єрних консультацій є допомога здобувачам освіти у визначенні професійних цілей, оцінці компетенцій та розробці стратегії пошуку роботи. Крім того, вони включають рекомендації щодо ефективної самопрезентації, складання резюме та мотиваційних листів, а також підготовки до проходження співбесід.

Під час кар'єрних консультацій здійснюється аналіз сильних та слабких сторін кожного здобувача вищої освіти з метою розробки індивідуаль-

ного плану розвитку. Алгоритм консультування включає три основні етапи:

1) визначення цілей – аналіз професійних інтересів, амбіцій та кар'єрних пріоритетів;

2) оцінка компетентностей – аналіз наявних знань і навичок, визначення прогалин, які необхідно усунути для досягнення поставлених кар'єрних цілей;

3) розробка стратегії дій – створення покрокового плану, що включає проходження відповідного навчання, стажування та розвиток професійних навичок для досягнення бажаного результату [6].

У кар'єрному консультуванні для оцінки професійних навичок здобувачів вищої освіти та побудови плану дій фахівці центрів розвитку кар'єри зазвичай використовують такі методи:

– *тестування* – використовується для визначення особистісних якостей, професійних схильностей, а також оцінки технічних знань і компетенцій. До найпопулярніших профорієнтаційних тестів належать: MBTI (Myers-Briggs Type Indicator) – визначає тип особистості та допомагає зорієнтуватися у відповідній кар'єрній сфері враховуючи індивідуальні особливості; тест Голланда (RIASEC) – аналізує професійні інтереси та пропонує сфери діяльності, які відповідають особистісним характеристикам; тест Клімова – визначає схильність до певного типу діяльності (наприклад, «людина-людина», «людина-природа», «людина-техніка» тощо) що допомагає краще зрозуміти власні професійні уподобання. Також корисними є тести, представлені на сайті Державної служби зайнятості та на порталі «Освіта Нова» [7, с. 12].

– *SWOT-аналіз* – інструмент планування професійного розвитку, що дозволяє визначити сильні (Strengths) і слабкі сторони (Weaknesses), а також зовнішні чинники, які сприяють досягненню мети (Opportunities) або можуть стати перешкодою (Threats);

– *технологія SMART* – метод формулювання цілі, яка відповідає п'яти критеріям: конкретність (Specific), вимірюваність (Measurable), досяжність (Achievable), значущість (Relevant) та обмеженість у часі (Time bound);

– *зворотний зв'язок* – бесіди з кар'єрним консультантом, який оцінює професійні навички здобувача освіти на основі його досвіду, виконаних проєктів або стажувань.

Застосування цих та інших методів у кар'єрному консультуванні, які використовують провідні центри розвитку кар'єри університетів, сприяє комплексній оцінці рівня компетентностей здобувачів вищої освіти, підвищує їхню конкурентоспроможність на ринку праці та допомагає їм усвідомлено планувати професійну діяльність, приймаючи обґрунтовані рішення щодо кар'єрного зростання.

Навчально-тренінгові заходи включають організацію семінарів, вебінарів, тренінгів та майстер-класів, спрямованих на підготовку здобувачів вищої освіти до працевлаштування та розвиток м'яких навичок(soft skills), затребуваних на ринку праці. До них належать самопрезентація, командна робота, комунікабельність, ініціативність, управління часом тощо [5, с. 13].

Послуги з навчання є одним із найбільш затребуваних напрямів діяльності центрів розвитку кар'єри університетів, оскільки вони надають здобувачам вищої освіти практичні знання та навички, необхідні для професійного зростання. На основі аналізу вебсайтів провідних центрів розвитку кар'єри українських університетів було визначено, що ця діяльність охоплює кілька основних напрямів:

1. *Проведення тренінгів, семінарів, майстер-класів* та інших навчальних заходів з розвитку м'яких навичок (soft skills), які є важливими для успішної адаптації здобувачів вищої освіти в робочому середовищі. Основними темами тренінгів є: *складання резюме та супровідних документів* – навчання з підготовки різних видів інформаційних матеріалів про претендента на робоче місце: резюме, мотиваційного листа, онлайн-портфоліо; *комунікація* – розвиток навичок міжособистісного спілкування, переконання, самопрезентації під час проходження співбесіди; *лідерство* – формування лідерських якостей, управління командою, прийняття рішень, самомотивація та мотивація інших; *тайм-менеджмент* – ефективне планування часу, пріоритизація завдань, управління робочим навантаженням; *емоційний інтелект* – розуміння та контроль власних емоцій, розпізнавання емоції оточуючих та взаємодія з ними. Наприклад, вебінар «Як скласти резюме: аналіз найпоширеніших помилок», майстер-клас «Як побудувати кар'єру та реалізувати себе за обраним фахом» (НТУУ КПІ ім. Ігоря Сікорського») [2], практичні воркшопи на тему успішного працевлаштування в рамках рубрики «За кавою про кар'єру» (ЛНУ ім. Івана Франка) [1], вебінар «Кар'єрні можливості в IT для студентів» (Державний торговельно-економічний університет) [10], тренінг «Навігація з працевлаштування: резюме та інші папірці» (КНЕУ імені Вадима Гетьмана) [3] та багато інших.

2. *Курси підвищення кваліфікації*, які спрямовані на поглиблення знань у конкретних професійних сферах і підвищення конкурентоспроможності здобувачів вищої освіти на ринку праці. Основними напрямками таких курсів є: *підвищення професійних компетенцій* – програмування, аналітика даних, маркетинг, управління проєктами тощо; *професійна комунікація* – ділова українська мова, бізнес-англійська та інші мови для ділового спілкування; *сертифікаційні про-*

грами – наприклад, сертифікати Google, Project Management Institute та інші галузеві сертифікати. Формати навчання можуть бути як онлайн, так і офлайн.

3. *Підтримка підприємницьких ініціатив*, спрямована на допомогу здобувачам вищої освіти у розвитку підприємницького мислення та реалізації бізнес-ідей. Основними напрямками є: *навчання основ підприємництва* – бізнес-планування, управління фінансами, маркетинг для стартапів; *інкубатори та акселератори* – платформи для створення та розвитку стартапів, менторська підтримка від досвідчених підприємців; *грантові та фінансові програми* – консультації щодо пошуку інвестицій та підготовки грантових заявок.

Центри розвитку кар'єри університетів через навчальні програми готують здобувачів вищої освіти до професійного життя, сприяючи розвитку як особистісних, так і професійних компетенцій. Поєднання онлайн та офлайн підходів (blended learning) є найбільш ефективним: дистанційна комунікація розширює доступ до міжнародного досвіду, а формат офлайн сприяє якісному закріпленню знань на місцях.

С*прияння працевлаштуванню* здобувачів вищої освіти є одним із ключових напрямів діяльності центрів розвитку кар'єри університетів й спрямоване на створення умов для швидкої та ефективної інтеграції здобувачів освіти у професійне середовище. Ця діяльність включає встановлення партнерських відносин із роботодавцями, організацію прямих контактів між здобувачами вищої освіти та потенційними роботодавцями шляхом проведення ярмарок вакансій, надання підтримки компаніям у доборі кандидатів на вакантні посади, а також проведення кар'єрних заходів, конкурсів і майстер-класів за участю експертів провідних компаній та організацій [5, с. 13].

На основі аналізу вебсайтів провідних центрів розвитку кар'єри українських університетів було встановлено, що основними напрямами діяльності центрів розвитку кар'єри в межах сприяння працевлаштуванню є:

1. *Співпраця з роботодавцями та випускниками.* Центри розвитку кар'єри активно взаємодіють із бізнес-компаніями, державними та недержавними організаціями, рекрутинговими агентствами, засобами масової інформації та випускниками для розширення можливостей працевлаштування та стажування здобувачів вищої освіти. Основні аспекти співпраці включають: *пошук партнерів* – розширення бази даних контактів із потенційними роботодавцями з метою формування ефективних каналів взаємодії між здобувачами освіти та ринком праці; *підписання договорів та меморандумів про співпрацю* – створення довгострокових партнерств між університетами та роботодавцями з метою подальшого працевлаштування та стажування; *організація спільних кар'єрних заходів* – проведення днів кар'єри, ярмарків вакансій, професійних зустрічей, презентацій роботодавців та організація екскурсій на підприємства та організації. Наприклад, упродовж трьох останніх років були проведені всеукраїнські кар'єрні проєкти «Час працювати» за участю 13 провідних центрів розвитку кар'єри університетів України [9], щорічно на базах університетів проводяться «Форум кар'єри» в ЛНУ ім. І. Франка [1], «Тиждень кар'єри» в ХНУ імені В. Н. Каразіна, «Career Week-2024» в Державному торговельно-економічному університеті [10], Ярмарок вакансій «Кар'єрний лабіринт» в КНЕУ імені Вадима Гетьмана [3] та багато інших заходів, які сприяли безпосередньому знайомству здобувачів вищої освіти з потенційними роботодавцями, отриманню актуальної інформації про відкриті вакансії та стажування, а також налагодженню корисних професійних контактів.

2. *Організація програм практики та стажування.* Програми практики та стажування є ключовими елементами професійної підготовки здобувачів вищої освіти, адже вони забезпечують можливість набуття практичного досвіду роботи за спеціальністю. Основні аспекти цієї діяльності включають: *аналіз потреб ринку праці* – центри кар'єри відстежують тенденції ринку праці, співпрацюють із роботодавцями для створення відповідних програм стажувань та практик; *організація стажувань* – координація проходження студентами практики в компаніях-партнерах, що дає їм змогу не лише застосувати отримані знання на практиці, а й налагодити професійні контакти, які можуть стати корисними у майбутньому; *підтримка у працевлаштуванні* – за результатами успішного стажування роботодавці часто пропонують здобувачам вищої освіти офіційне працевлаштування, що підвищує їхню конкурентоспроможність на ринку праці. Наприклад, Центр розвитку кар'єри КПІ ім. Ігоря Сікорського у 2023-2024 навчальному році пропонував здобувачам вищої освіти пройти стажування в компанії Melexis, Carlsberg Group, а також стажування для майбутніх аналітиків MS Dynamics 365 Business Central тощо [2], на сайті Центру розвитку кар'єри Державного торговельно-економічного університету розміщено інформацію про стажування у таких компаніях, як Сільпо, ВАТ Україна, Kernel, ПУМБ, Vodafone, LCF Law Group, ПриватБанк, INTERTOP Україна та інші [10]. Завдяки співпраці з роботодавцями та організації практик і стажування університетські центри розвитку кар'єри сприяють професійній самореалізації здобувачів вищої освіти, створюють умови для ефективного переходу студентів від навчання до про-

фесійної діяльності та забезпечують їхню успішну інтеграцію в ринок праці.

Висновки. Аналіз вебсайтів центрів розвитку кар'єри провідних українських університетів дозволив виокремити чотири основні категорії профорієнтаційних послуг: інформаційне забезпечення, кар'єрне консультування, навчально-тренінгові заходи та сприяння працевлаштуванню. Ці послуги охоплюють широкий спектр активностей, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності здобувачів вищої освіти на ринку праці. Дослідження підтверджує, що тільки комплексний підхід до надання профорієнтаційних послуг сприяє професійному становленню здобувачів вищої освіти, забезпечуючи їм доступ до актуальної інформації, практичних навичок та дієвих механізмів працевлаштування.

Однак проведений автором аналіз є лише однією зі спроб систематизації профорієнтаційних послуг центрів розвитку кар'єри університетів і не претендує на вичерпність. Перспективним напрямом подальших досліджень може стати вивчення базових та набутих бар'єрів в організації роботи центрів розвитку кар'єри у складі закладів вищої освіти.

Література

1. Відділ кар'єрного розвитку та співпраці з бізнесом Львівського національного університету імені Івана Франка: вебсайт. URL: http://work.lnu.edu.ua (дата звернення: 01.02.2025).

2. Відділ професійної орієнтації – Центр розвитку кар'єри КПІ ім. Ігоря Сікорського: вебсайт. URL: https://robota.kpi.ua/ (дата звернення: 02.02.2025).

3. Відділ сприяння працевлаштуванню «Перспектива» Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана: вебсайт. URL: https://kneu.edu.ua/ua/student_life/centr_pracevlashtuvannja_perspektyva/ (дата звернення: 04.02.2025).

4. Голотенко А. Специфіка надання послуг з кар'єрного консультування в умовах війни: виклики та перспективи : *збірник тез круглого столу за міжнародної участі «Актуальні виклики в сучасній соціально-педагогічній практиці»*. Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. С. 17–20.

5. Інформаційно-методичний збірник «Функціонування центру розвитку кар'єри» (Тренувальні вправи, практичні поради та рекомендації). – Харків : НМЦ ПТО у Харківській області, 2023. 80 с.

6. Кар'єрне консультування: практичний посібник / О. М. Ігнатович, І. В. Заєць, Г. П. Татаурова-Осика, А. М. Шевенко / за ред. О. М. Ігнатович. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 282 с.

7. Порадник керівникам центрів розвитку кар'єри закладів професійної (професійно-технічної) освіти в Україні. Київ, 2023. 56 с.

8. Сліпчишин Л., Мелько М. Роль центрів професійної кар'єри в особистісному і професійному становленні майбутніх фахівців. *Нові технології навчання*. 2024. № 98. С. 211–217. https://doi.org/10.52256/2710-3560.98.2024.98.26.

9. Центр кар'єри та працевлаштування студентів та випускників Національного університету «Києво-Могилянська академія» : вебсайт. URL: https://jcc.ukma.edu.ua/ (дата звернення: 09.02.2025).

10. Центр розвитку кар'єри Державного торговельно-економічного університету: вебсайт. URL: https://knute.edu.ua/blog/read?n=Centr%20rozvitku%20kar%E2%80%98eri&uk (дата звернення: 02.02.2025).

Анотація

Лобанов Д. О. **Профорієнтаційні послуги центрів розвитку кар'єри університетів як чинник конкурентоспроможності здобувачів вищої освіти на ринку праці.** – Стаття.

Стаття присвячена аналізу основних профорієнтаційних послуг провідних центрів розвитку кар'єри університетів як чинника конкурентоспроможності здобувачів вищої освіти на ринку праці.

Проведений автором аналіз вебсайтів центрів розвитку кар'єри провідних університетів України, дозволив зробити висновок, що профорієнтаційні послуги можна згрупувати у чотири основні категорії: інформаційне забезпечення, кар'єрне консультування, навчально-тренінгові заходи та сприяння працевлаштуванню.

Інформування здобувачів вищої освіти центрами розвитку кар'єри здійснюється різними способами: через вебсайт, email-розсилки, соціальні мережі, дошки оголошень, інтерактивні сервіси та особисті консультації фахівців центрів.

Кар'єрне консультування є ключовою складовою діяльності центрів розвитку кар'єри університетів. Воно охоплює розробку персонального плану кар'єрного зростання, визначення індивідуальної стратегії пошуку роботи та формування професійної самопрезентації за допомогою таких методів, як тестування, SWOT-аналіз, технології SMART, зворотний зв'язок та інші.

Навчально-тренінгові послуги охоплюють широкий спектр заходів: тренінги, семінари, вебінари, майстер-класи з розвитку м'яких навичок, курси підвищення кваліфікації та підтримку підприємницьких ініціатив.

Також у статті визначено, що основними напрямами діяльності центрів розвитку кар'єри у сфері сприяння працевлаштуванню є співпраця з роботодавцями та випускниками, а також організація практик і стажувань.

Профорієнтаційні послуги надаються центрами розвитку кар'єри як офлайн, так і онлайн, залежно від безпекової ситуації, регіону розташування університету та формату самих заходів.

Завдяки такому широкому спектру профорієнтаційних послуг центри розвитку кар'єри провідних українських університетів сприяють конкурентоспроможності своїх здобувачів вищої освіти на ринку праці.

Ключові слова: здобувачі вищої освіти, інформування, кар'єрне консультування, навчально-тренінгові заходи, профорієнтаційні послуги, сприяння працевлаштуванню, центри розвитку кар'єри.

Summary

Lobanov D. O. **Career guidance services of university career development centers as a factor in the competitiveness of higher education applicants in the labor market.** – Article.

The article is devoted to the analysis of the main career guidance services of leading university career development centers as a factor in the competitiveness of higher education applicants in the labor market.

The author's analysis of the websites of career development centers of leading universities in Ukraine led to the conclusion that career guidance services can be grouped into four main categories: information provision, career counseling, educational and training activities, and employment assistance.

Career development centers provide information to higher education applicants in various ways: through websites, email newsletters, social networks, bulletin boards, interactive services, and personal consultations with center specialists.

Career counseling is a key component of the activities of university career centers. It includes the development of a personal career growth plan, the definition of an individual job search strategy, and the formation of a professional self-presentation using methods such as testing, SWOT analysis, SMART technologies, feedback, and others.

Educational and training services cover a wide range of activities: trainings, seminars, webinars, master classes on soft skills development, advanced training courses, and support for entrepreneurial initiatives.

The article also determines that the main areas of activity of career development centers in the field of employment promotion are cooperation with employers and graduates, as well as the organization of internships and training.

Career guidance services are provided by career development centers both online and offline, depending on the security situation, the region where the university is located, and the format of the events themselves.

Thanks to such a wide range of career guidance services, career development centers of leading Ukrainian universities contribute to the competitiveness of their higher education applicants in the labor market.

Key words: higher education applicants, information, career counseling, educational and training activities, career guidance services, employment assistance, career development centers.

УДК 37.014.5
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.31

Л. О. Радіонова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9691-1199
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії і політології
Харківського національного університету міського господарства
імені О. М. Бекетова

Н. В. Козирєва
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1643-1871
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії і політології
Харківського національного університету міського господарства
імені О. М. Бекетова

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

Постановка проблеми. Амбівалентність дослідження міського простору передбачає суперечливі, але водночас співіснуючі підходи, інтерпретації та методологічні підходи. Актуальність статті пов'язана з необхідністю адекватного, філософськи обґрунтованого вивчення міського простору та важливістю критичного осмислення методологічного апарату дослідження і, як наслідок, об'єктивного відображення міських процесів, напрямів у розвитку міста.

Сучасне місто, що являє собою простір потоків домінантних сил, не може аналізуватися у відриві від просторового виміру. Водночас зміщення методології в бік утвердження одного домінантного чинника або принципу розвитку робить пояснення міських процесів проблематичним і неповним. Тому **метою статті** є спроба показати роль безлічі взаємопов'язаних аспектів, що слугують поясненню організації міського простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші важливі спроби з осмислення міста як особливого самостійного утворення були представлені роботами Е. Дюркгейма, М. Вебера, Г. Зіммеля, К. Маркса, Ф. Енгельса. Від самого початку розгляд міста відбувався в рамках ширшої перспективи: історичного становлення суспільства, як у М. Вебера та Ф. Енгельса, з погляду суспільних трансформацій – переходу від моделі традиційних відносин до індустріальних, що стає предметом дослідження Г. Зіммеля в рамках питання становлення сучасності. Особливо важливо, що місто стає місцем зародження нового типу соціальних відносин, а це принципово змінює їхнє теоретичне осмислення. Простір міста є центром різноманіття соціальних відносин. Так, Л. Вірт, представник Чиказької школи соціології, розглядає різні просторові моделі міста як результат боротьби за виживання індивідів і груп людей. Одними з найважливіших напрямів ранніх досліджень Чиказької школи є спроба встановити зв'язок соціальних феноменів і просторових моделей, через розгляд проблеми соціальної інтеграції та дезінтеграції [1]. Множинність напрямів досліджень пов'язана з різноманітністю суспільних відносин міського простору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Уже наприкінці минулого століття низкою філософів і соціальних теоретиків, особливо в контексті марксизму, урбаністики та політичної економії розглядався просторовий розподіл ресурсів як важливий чинник розвитку міста. Одним із популярних пояснень міського зростання та змін є процес циркуляції капіталу. Ідея циркуляції капіталу в місті розроблялася ще К. Марксом у «Капіталі» під час аналізу руху капіталу [2], а Ф. Енґельс у «Становищі робітничого класу в Англії» описав, як капітал концентрується в містах, створюючи соціальні нерівності [3]. Однак А. Лефевр критикує класичний марксизм, зокрема, він вважає, що К. Маркс, розглядаючи процеси індустріалізації, формування та розвиток капіталістичного суспільства, приділив недостатньо уваги міському питанню. Лише Ф. Енгельс розглядав міську житлову проблему робітничого класу, однак, міські проблеми набагато ширші, ніж просто житлові. Найбільшу популярність серед усіх праць, присвячених міській тематиці, здобула праця А. Лефевра «Виробництво простору», в якій він розглядав місто як простір, де капітал циркулює через забудову, нерухомість і транспорт [4]. Він увів поняття «право на місто», пов'язане з відчуженням міських просторів ринковою економікою. Сучасний марксистський географ Девід Гарві розвинув ідеї Лефевра в «Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development» та «Бунтівних містах», розробив концепцію другого кола нагромадження капіталу, показуючи, як капітал інвестується в нерухомість, інфраструк-

© Л. О. Радіонова, Н. В. Козирєва, 2025

туру та джентрифікацію [5]. Мануель Кастельс досліджував циркуляцію капіталу через інформаційні потоки та фінансові центри, ввівши поняття «простору потоків», де капітал рухається через мережу міст-глобальних вузлів [6].

Фердинанд Тьоніс хоча не розробляв концепцію циркуляції капіталу напряму, але його теорія Gemeinschaft і Gesellschaft пояснювала перехід від традиційного до індустріального міста, де капітал став рушійною силою соціальних зв'язків. Ніл Сміт пояснював міські зміни через джентрифікацію, як стратегію капіталістів зі збільшення вартості міської нерухомості. Джером Крас у книжці «Як міста змінюють місцеву культуру та клас. Міська антропологія» [7] аналізує, як етнічні квартали, раніше населені представниками робітничого класу, з часом стають престижними районами для проживання. Наприклад, він згадує перетворення богемного району Грінвіч-Віллідж у Нью-Йорку в 1970-х роках на модне місце для життя. Дж. Крас пов'язує це явище з концепцією «другого кругообігу капіталу», коли інвестиції спрямовують у нерухомість і міську інфраструктуру, що призводить до зміни соціального й економічного ландшафту міських районів.

Таким чином, якщо Маркс заклав основи аналізу руху капіталу, то неомарксисти адаптували ці ідеї до урбаністики, аналізуючи сучасний капіталізм, нерухомість і глобальні фінансові потоки, та зробили значний внесок в аналіз циркуляції капіталу в місті, особливо з погляду просторової економіки та нерівномірного розвитку.

Формуванню міської нерівності та нових форм влади присвячені праці британської соціологині Дорін Массі. Вона наголошувала, що капітал рухається не тільки лінійно, а й просторово, створюючи відмінності між районами та містами. У праці «Spatial Divisions of Labour» [8] вона аналізувала, як капітал переміщується між регіонами, створюючи бідні та багаті зони. Вона критикувала ідею, що глобалізація веде до «згладжування» просторів, доводячи, що капітал концентрується в певних точках (наприклад, у фінансових центрах), створюючи нові форми просторової нерівності. Її концепція «силового географічного розташування» у книжці «For Space» стверджувала, що різні групи (багаті, бідні, бізнес, робітничий клас) нерівномірно включені в потоки капіталу, інформації та влади [9]. Розвивала ідеї Лефевра про простір як соціальний продукт, досліджувала, як забудова, транспорт і нерухомість стають інструментами перерозподілу капіталу в містах. Вона аналізувала нерівномірний розвиток капіталізму, вивчала потоки капіталу та глобальні мережі. Як і Лефевр, наголошувала, що простір – це не просто географія міста, а результат взаємодії соціальних та економічних сил.

Простір відіграє ключову роль у поясненні міських змін, тому що він не є нейтральним або пасивним тлом, а формується через соціальні, економічні та політичні процеси. Різні теоретичні підходи розглядають простір по-різному, але всі вони визнають його динамічність і зв'язок із рухом капіталу, влади та соціальних відносин (табл. 1).

Незважаючи на зрослу роль простору в теорії пояснення міських змін, одним з основних питань залишалася роль держави. Вона висту-

Таблиця 1

Основні підходи до ролі простору у міських змінах

№	Теоретичні підходи	Автори	Характеристики
1	Марксистська політична економія	Маркс, Енгельс, Лефевр, Харві [2–5]	Простір як поле боротьби і капіталістична логіка розвитку. Міста розвиваються відповідно до логіки нагромадження капіталу, де простір використовується для інвестицій, нерухомості та перерозподілу ресурсів. Джентрифікація, нерівномірний розвиток та урбаністичні кризи – це наслідки капіталістичного способу виробництва. Лефевр у «Виробництві простору» показав, що простір – це продукт соціальних відносин, а не просто фізичне середовище.
2	Постструктуралізм і просторова теорія	Фуко, Соуджа, Дорін Массі [8,9]	Простір як соціальний конструкт і поле влади. Фуко бачив простір як інструмент дисципліни (в'язниці, фабрики, школи – це організовані простори контролю). Едвард Соуджа («Третій простір») і Дорін Массі («Power- Geometry») стверджували, що простір формується внаслідок перетину різних сил – політики, капіталу, міграції. У містах це виражається в нерівному доступі до простору, коли багаті контролюють центральні райони, а бідні витісняються на периферію.
3	Урбаністична екологія та просторова диференція	Чиказька школа [1]	Простір як система зон і конкуренції за міські ресурси. Місто розвивається як екосистема, де різні групи борються за вигідні місця (зони ділової активності, елітні квартали). Важлива ідея «інвазивної зміни», коли одні групи замінюють інші в міському просторі.
4	Мережева та інформаційна теорія	Кастельс [6]	Простір потоків і цифрові міста. Сучасні міста перестають бути просто фізичними місцями, а стають вузлами в глобальній мережі капіталів, даних і людей. Виникає розрив між «центральними» і «периферійними» просторами, де одні райони інтегровані у світову економіку, а інші залишаються маргіналізованими

Джерело: складено авторами на основі: 1–9.

пає регулятором, інвестором і політичним актором, що впливає на розвиток міського простору. Залежно від ідеології та економічної системи держава може або сприяти справедливому розвитку, або посилювати нерівність. Держава визначає правила забудови, податки на землю, орендне законодавство. Втручання може стримувати спекуляції (наприклад, контроль орендних ставок у Берліні) або, навпаки, створювати умови для джентрифікації.

Міський транспорт, дороги, комунальні послуги – все це залежить від державних рішень. Вкладення в транспортні вузли підвищують вартість нерухомості, що веде до джентрифікації та зміни соціальних верств у районах. Наприклад, розвиток метро в Лондоні чи Парижі змінив соціальну карту міст. Держава може будувати соціальне житло (як у Скандинавії) або, навпаки, дозволяти ринку витісняти малозабезпечених (як у США). У 1980-ті у Великій Британії Маргарет Тетчер приватизувала соціальне житло, що призвело до зростання нерівності в містах. Капіталізм породжує «підприємницьке місто» [5], де муніципалітети конкурують за інвестиції, пропонуючи податкові пільги бізнесу. У результаті зростає боргова залежність міст, а бідні райони залишаються без фінансування

Держава може заохочувати або обмежувати міграцію, що змінює етнічну та соціальну структуру міста. Політики «нульової терпимості» (наприклад, джентрифікація Нью-Йорка за Рудольфа Джуліані) змінюють міські райони шляхом витіснення вразливих груп. Критика неомарксистів, Гарві та Лефевра, ролі держави в міських змінах особливо підкреслює, що держава підтримує капіталізм, допомагаючи перерозподіляти міський простір на користь еліт. Наприклад, масова реконструкція Парижа (барон Осман, XIX століття) – не просто модернізація, а інструмент контролю над робітничими кварталами. Своєю чергою, неоліберальні вважають, що держава має мінімально втручатися, а ринок сам «регулює» розвиток міста. Однак це веде до зростання цін, джентрифікації та погіршення доступності житла. Наприклад, Сан-Франциско і криза доступного житла через пріоритет IT- бізнесу. Постструктуралісти Дорін Мессі, Ніл Сміт показують, що держава посилює просторову нерівність, концентруючи інвестиції в елітних районах та ігноруючи маргіналізовані групи [8, 9].

Держава – ключовий гравець у формуванні міського простору, визначаючи: хто може жити в місті й де; які райони розвиваються, а які залишаються бідними; як розподіляються ресурси та інфраструктура. Роль держави не можна ігнорувати, бо без її втручання ринкові сили призводять до хаотичного зростання нерівності та соціальних конфліктів.

Поряд із державною участю у функціонуванні міської системи, існують різні соціальні групи, які вступають у змагання. Вони борються за підтвердження легітимності власних дій і прав, що неминуче передбачає участь державних інститутів. У результаті місто стає ареною серйозної політичної боротьби. Проблеми, що виникають, і конфлікти інтересів реальні й розглядаються як один із важливих чинників міського розвитку, на відміну від попередніх періодів, коли на їхнє значення не зважали настільки явно на практиці або в теоретичних працях.

Традиційний підхід заперечував політичний вплив на міський розвиток, особливо планування. Як критичний аргумент наводилося те, що планування приділяє занадто багато уваги соціальним утопіям, опускаючи при цьому наявний контекст. Існує розбіжність між світом наявної теорії планування та його практичним втіленням. Перший світ представляє порядок і розум, тоді як другий – хаос та ірраціональність. Конвенціоналісти вирішили розв'язати цю суперечність, запровадивши уявлення про те, що планування не намагається пояснити світ таким, яким він є, але те, яким він має бути. Тоді теорія планування ставить перед собою завдання раціоналізувати ірраціональне і шукає спосіб втілити себе в соціальній та історичній реальності, привнісши у світ набір абстрактних, незалежних і трансцендентних норм. На думку марксистів теорії планування бракує зв'язку з реальним міським контекстом.

Джон Форестер розробив цілу теорію планування, що ґрунтується на концепції Юргена Габермаса. Основний зміст цього зв'язку полягає в тому, що планування процесу повинно бути орієнтоване на діалог і взаєморозуміння між різними учасниками, а не на технократичне або суто бюрократичне ухвалення рішень. Джон Форестер стверджував, що сучасний капіталізм був легітимований за допомогою створення навколо себе складного комплексу викривлень у комунікації, що запобігав самій можливості розуміння власного функціонування. Ці спотворення обмежують не тільки розуміння того, що відбувається, а й ускладнюють процес ухвалення рішень. Форестер розглядає планування як процес комунікації між зацікавленими сторонами (громадянами, владою, бізнесом, експертами) [10]. У книжці «Раціональність і несподіванка: драма посередництва у відновленні громадянського суспільства» він розвиває ідеї про ролики діалогу, посередництва. «Визнаючи практику планування як нормативну комунікативну дію зі структурою розподілу ролей, що спотворює, покриває, або розкриває громадськості перспективи та можливості, з якими вона стикається, критична теорія планування допомагає нам практично та етично.

Це внесок критичної теорії в планування: прагматичне бачення – відкрити істинні альтернативи, виправити хибні очікування, протистояти цинізму, збільшити поінформованість, поширити політичну відповідальність, залученість і дію. Практика критичного планування, технічно оснащена і політично чутлива – організуюча і демократизуюча практика» [11].

Інакше кажучи, необхідно створювати зв'язки у спільнотах, уважно вислуховувати думки людей, залучати до процесів різні громадські групи, освічувати громадян у питаннях долучення до цього руху, забезпечити їхньою інформацією та переконатися, що люди можуть отримати до неї доступ, розробити навички роботи у групах у конфліктних ситуаціях, особливо наголошувати на необхідності участі.

Місто існує в просторі постійного потоку змін, які визначають напрямок розвитку і є своєрідним містобудівним «матеріалом». Зміни – це насамперед ухвалені рішення, які символічно або фізично відображаються в міському ландшафті. Динаміка простору міста, що постійно змінюється, – єдина можливість підтримання його стабільності. Зв'язок змін і прийнятих рішень відсилає до питання міської справедливості.

У численних міських конфліктах брали участь володарі капіталу, які інвестували в житловий комплекс, і його мешканці – орендарі (необхідно зауважити, що історично більшість із них були представниками професій, які отримують дохід від праці. Питання соціальної нерівності має частково контролюватися державними ініціативами, без яких розрив рівнів життя прошарків населення лише збільшуватиметься. Деякі дослідники міста вбачають державну участь у становленні глобального податку на багатство, який має скоротити нерівність. Важко повністю охопити наслідки реалізації цієї ідеї, проте можна припустити, що це призведе до значного посилення ролі держави. Його ідея про досягнення більшої прозорості глобальних фінансових потоків наштовхується на питання про межі суверенітету держав і характер використання отриманої інформації. Зрештою, реалізація соціальних інтересів багато в чому залежить не тільки від держави, а й від цивільних груп, що взаємодіють із нею.

Міське планування призводить до необхідності ухвалення конкретних рішень щодо кожного об'єкта: чи є він житловим комплексом, парком або автомагістраллю. Тут важлива функція держави як посередника при збереженні інтересів сторін.

Інвестиції у зміни – один з основних процесів, що формують образ міста та характер міських перетворень, який також дає владу в ухваленні найважливіших рішень для стабільного функціонування міста.

Найбільш очевидна царина, зміни в якій стосуються всіх мешканців міста – це публічний простір. Публічні простори – суть внутрішні вузли відносин, які роблять місто містом, це простори зустрічей різноманітних міських груп, які, стикаючись і вмикаючись у випадкові й непередбачувані взаємодії, дізнаються про альтернативні думки та стилі життя (а отже, у публічних місцях завжди є ризик зіткнення з «іншим», «чужим», «небажаним»). Боротьба міських сил за вплив дуже гостро ставить питання про співвідношення публічного і приватного простору.

Споконвічно демократичний характер публічного простору, як вільного для пересування і використання, відсилає до уявлень про античну агору, рівноправність громадян в обговоренні проблем і ухваленні рішень. Перенесення цієї моделі на сучасні міста свідчить про те, що саме громадянам має належати ініціатива міських перетворень за допомогою участі у функціонуванні міських громадянських інститутів. Але обмеженість інструментів впливу як на владні структури, так і на ініціативи бізнесу призводить громадянські інститути до оборонної позиції захисту від небажаних змін, ніж до активного просування альтернативних пропозицій.

Створення будь-якої інфраструктури міста потребує великих матеріальних витрат. В ідеальній схемі влада громадян очевидна: державі вони платять податки, а отже, від цих надходжень залежить процвітання міста, а також громадяни є джерелом попиту для бізнесу, схема спотворюється в реальному місті. Громадянські ініціативи розрізнені і рідко призводять до отримання прибутку. Інакша ситуація з політичними та економічними силами, які за можливості об'єднання спільно ухвалюють рішення щодо формування образу міста і примножують стабільний дохід.

Міське капіталовкладення – це один із найефективніших інструментів контролю міського простору, спосіб підтримання вітальних сил міста, а також інструмент, за допомогою якого проводять соціальні кордони між приватним і публічним простором. Однією з головних проблем, що породжують численні конфлікти, стає приватизація публічного простору. Міркування та механізми, що лежать в основі цього процесу, численні. Наприклад, на території комерційної власності або закритих житлових комплексів, основним мотивом обмеження доступу стає прагнення уникнути небажаних контактів (з волоцюгами, злочинцями або просто міськими жителями). Для цього створюється додатковий поліцейський контроль, наймаються приватні охоронні підприємства. У цьому разі сам принцип публічного простору, що перебуває в розпорядженні городян, порушується. Контроль локалізується, а правила поведінки і склад людей,

які в цьому просторі можуть перебувати, встановлюється невеликою групою громадян. Ці процеси можуть згубно позначитися на уявленні про публічний простір. Прагнення убезпечити окремі місця міста можуть обернутися повною безконтрольністю і зовсім іншими принципами поведінки в інших місцях публічного простору. Це розбиває цілісність, ставлячи під удар контроль публічного простору.

Необхідно також розуміти, що сувора демаркація міста на зони приватного контролю, мілітаризація простору стають предметом естетизації. Виробляється символічна мова заборони, меж права та санкціонування дій. У сучасному місті візуальний канал вкрай важливий, він стає потужним економічним інструментом.

З іншого погляду питання меж приватного і публічного простору пов'язане з тим фактом, що практично вся міська інфраструктура – магазини, парки, кафе, ресторани, торгові центри, зони рекреації – є приватними володіннями. Усі ці місця стають джерелами образів міста, отже, пов'язані з певними моделями поведінки. Для процвітання і благополуччя місто має бути різноманітним. Воно має в одному просторі задовольняти всі потреби городян. Місто пропонує людям одночасно і комфортне повсякденне існування, і світ ритуалізованих задоволень. Наприклад, в Харкові безліч парків і скверів було перебудовано і облагороджено (насамперед згадується Центральний парк), хоча кожен із парків унікальний, у кожному з них було створено схожу інфраструктуру, що збільшує зручність і комфорт відвідувачів. У Харкові відкрилися культурні центри: «ЄрміловЦентр» – центр сучасного мистецтва, Арт-завод «Механіка. Інша Земля», Культурна Асоціація «Новий Акрополь» Харків, Єврейський Культурний Центр «Бейт Дан». Усі вони є комплексними структурами, діяльність яких спрямована на мистецтво, освіту, відпочинок, роботу. Вони стають «опорними точками» в культурному полі міста та місцями виробництва продуктів символічної економіки.

Різноманітність є основним принципом і секретом процвітання згідно з думкою одного з найзначніших міських дослідників і громадського активіста Джейн Джейкобс: «Різноманітність – природна якість великих міст» [12]. Слід однак зауважити, що воно більше не є просто міською чеснотою, а стає інструментом у боротьбі за владу над міським простором. Зробити місто різноманітним – означає зробити його демократичним. А з цього випливає, що й вільним.

Висновки. Таким чином, простір міста – це не просто географія, а активний чинник міських змін. Він формується і трансформується внаслідок капіталістичного нагромадження, політичної влади, соціальних конфліктів і технологічного прогресу. Марксисти бачать простір міста як арену боротьби за капітал. Постструктуралісти розглядають його як поле влади та ідентичностей. Екологи міста аналізують його як динамічну екосистему. Мережеві теоретики описують його через потоки інформації та грошей.

Образи міського простору формуються силами, що втілюють або об'єднані, або такі, що протистоять один одному, економічні та політичні інтереси, а також інтереси різних спільнот. Місцем боротьби стає публічний простір, який зазнає змін, стаючи приватним. Це призводить до практично безроздільного впливу окремих груп на формування моделей поведінки, характеру споживання і сприйняття громадян. При цьому законність введення подібних «бар'єрів» або обмежувальних заходів досить часто сумнівна. Трапляється, що брак інформації подекуди не дає змоги навіть точно визначити статус місця як приватного чи публічного володіння. Приватизація публічного простору і незаконне обмеження доступу до суспільної власності призводить до звуження і суворої демаркації міста.

Література

1. Wirth l. Urbanism as a Way of life. URL: https://aliah.ac.in/upload/media/04-04-20_1585984766.pdf (дата звернення: 12. 01. 2025).

2. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії / упоряд. Ф. Енґельс. Партвидав «Пролетар». Харків. 1988. 950 с. URL: https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/kapital/Kapital_Tom_1_Knyha_1.pdf (дата звернення: 15. 01. 2025).

3. Engels Ф. Die Lage der arbeitenden Klasse in England. 333 p. URL: https://www.sas.upenn.edu/~cavitch/pdf-library/Engels_Die_Lage_der_arbeitenden_Klasse.pdf (дата звернення: 15. 01. 2025).

4. Lefebvre Henri The Production of Space. Basil Blackwell Ltd. 3 Cambridge Center Cambridge, Massachusetts 01142, USA. URL: https://monoskop.org/images/7/75/Lefebvre_Henri_The_Production_of_Space.pdf (дата звернення: 20. 01. 2025).

5. Harvey David. Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development». Verso. London 2006. 154 p. URL: https://typeset.io/pdf/spaces-of-global-capitalism-towards-a-theory-of-uneven-2gyaazntwk.pdf (дата звернення: 20. 01. 2025).

6. Castells Manuel The City and the Grassroots: A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements. University of California Press. 1983. 488 p. URL: https://archive.org/details/citygrassrootscr0000cast (дата звернення: 02. 02. 2025).

7. Jerome Kras. Seeing Cities Change Local Culture and Class. An Urban Anthropology. City University of New York, USA. URL: https://www.book2look.com/embed/9781317057819 (дата звернення: 02. 02. 2025).

8. Doreen B. Massey. Spatial Divisions of Labor: Social Structures and the Geography of Production. Psychology Press, 1995. 393p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=X_uVogLRjQsC&pg=PR7&hl=ru&sourc

e=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 01. 02. 2025).

9. Gillian Rose. For Space – by Doreen Massey. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1745-5871.2007.00452.x (дата звернення: 02. 02. 2025).

10. Forester John. Critical Theory and Planning Practice July. Cornell University 1980. URL: https://www.researchgate.net/publication/249051513_Critical_Theory_and_Planning_Practice

11. Forester John. Rationality and Surprise: The Drama of Mediation in Rebuilding Civil Society. University of Toronto Press eBooks. URL: https://www.academia.edu/108497206/4_Rationality_and_Surprise_The_Drama_of_Mediation_in_Rebuilding_Civil_Society (дата звернення: 02. 02. 2025).

12. Jane Jacobs The Death and Life of Great American Cities. URL: https://www.petkovstudio.com/bg/wp-content/uploads/2017/03/The-Death-and-Life-of-Great-American-Cities_Jane-Jacobs-Complete-book.pdf (дата звернення: 03. 02. 2025).

Анотація

Радіонова Л. О., Козирєва Н. В. **Амбівалентність дослідження міського простору.** – Стаття.

У статті розглядаються суперечливі, але водночас співіснуючі підходи, інтерпретації та методологічні підходи до аналізу простору сучасного міста. Доведено на основі аналізу робіт дослідників міста, що простір міста – це не просто географія, а активний чинник міських змін. Показано, як він формується і трансформується внаслідок капіталістичного нагромадження, політичної влади, соціальних конфліктів і технологічного прогресу. Аналізуються основні підходи до ролі простору у міських змінах. На основі аналізу робіт класиків, а також сучасних філософів-урбаністів та економістів доведено, що марксисти бачать простір міста як арену боротьби за капітал, постструктуралісти розглядають його як поле влади та ідентичностей, екологи міста аналізують його як динамічну екосистему, мережеві теоретики описують його через потоки інформації та грошей. У статті аналізується роль держави в розвитку міського простору, показано, що вона виступає регулятором, інвестором і політичним актором, якій впливає на розвиток міста. Показано, що залежно від ідеології та економічної системи держава може або сприяти справедливому розвитку, або посилювати нерівність. Доведено, що планування процесу розвитку повинно бути орієнтоване на діалог і взаєморозуміння між різними учасниками, а не на технократичне або суто бюрократичне ухвалення рішень. Підкреслюється необхідність залучати до процесів різні громадські групи, бо реалізація соціальних інтересів міста багато в чому залежить не тільки від держави, а й від цивільних груп, що взаємодіють із нею. Доведено, що образи міського простору формуються силами, що втілюють або об'єднані, або такі, що протистоять один одному, економічні та політичні інтереси, а також інтереси різних спільнот. Наведено приклади публічних просторів Харкова. Місцем боротьби стає публічний простір, який зазнає змін, стаючи приватним. Це призводить до практично безроздільного впливу окремих груп на формування моделей поведінки, характеру споживання і сприйняття громадян. При цьому законність введення подібних «бар'єрів» або обмежувальних заходів досить часто сумнівна.

Ключові слова: місто, держава, простір міста, циркуляція капіталу, міський розвиток, теорія планування міст, публічний простір, приватний простір.

Summary

Radionova L. O., Kozyreva N. V. **Ambivalence of the study of urban space.** – Article.

The article deals with contradictory, but at the same time coexisting approaches, interpretations and methodological approaches to the analysis of the space of the modern city. Based on the analysis of the works of urban researchers, it is proved that urban space is not just geography, but an active factor of urban change. It is shown how it is formed and transformed as a result of capitalist accumulation, political power, social conflicts and technological progress. The main approaches to the role of space in urban change are analysed. Based on the analysis of the works of classical and contemporary urban philosophers and economists, it is proved that Marxists see the city space as an arena of struggle for capital, post-structuralists consider it as a field of power and identities, urban ecologists analyse it as a dynamic ecosystem, network theorists describe it through the flow of information and money. The article analyses the role of the state in the development of urban space, showing that it acts as a regulator, investor and political actor that influences the development of the city. It is shown that, depending on the ideology and economic system, the state can either promote equitable development or exacerbate inequality. It is proved that the planning of the development process should be focused on dialogue and mutual understanding between different participants, rather than on technocratic or purely bureaucratic decision-making. The author emphasises the need to involve various public groups in the processes, since the realisation of the social interests of the city largely depends not only on the state, but also on civil groups that interact with it. It is proved that the images of urban space are formed by forces that embody either united or conflicting economic and political interests, as well as the interests of different communities. Examples of public spaces in Kharkiv are given. Public space becomes a place of struggle, which is undergoing changes, becoming private. This leads to the almost undivided influence of certain groups on the formation of behavioural patterns, consumption patterns and perceptions of citizens. At the same time, the legality of introducing such 'barriers' or restrictive measures is often questionable.

Key words: city, state, urban space, capital circulation, urban development, urban planning theory, public space, private space.

УДК 316.774:32
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.32

В. В. Чекалюк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1223-6646
кандидат наук із соціальних комунікацій, докторант
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПАРАДИГМИ СОЦІОЛОГІЇ МАСОВИХ КОМУНІКАЦІЙ У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОГО ІМІДЖУ

У сучасному глобалізованому світі імідж держави виступає одним із ключових чинників, що визначають політичну, економічну та соціокультурну позицію країни як всередині національного простору, так і на міжнародній арені. Формування державного іміджу відбувається через складний процес взаємодії різноманітних інформаційних потоків, що циркулюють у медіа-просторі, і є об'єктом дослідження соціології масових комунікацій. Ця наукова галузь дозволяє не лише систематизувати механізми поширення інформації, але й аналізувати способи впливу засобів масової інформації на свідомість громадськості, що в свою чергу формує уявлення про державу як політичний суб'єкт. Під впливом глобальних інформаційних процесів та технологічних інновацій традиційні підходи до конструювання іміджу зазнають суттєвих трансформацій, що зумовлює необхідність глибокого соціологічного аналізу сучасних парадигм у цій сфері [1]. Історичний розвиток соціології масових комунікацій розпочався у першій половині XX століття завдяки фундаментальним дослідженням видатних науковців, серед яких Г. Лассуелл, П. Лазарсфельд, М. Маклюен і Н. Луман. Їхні роботи заклали базові теоретичні засади, які дозволили розглянути мас-медіа не тільки як засіб передачі інформації, але і як потужний інструмент впливу на формування соціальної свідомості та політичних установок. Зокрема, теорія адженда-сеттінгу стверджує, що засоби масової інформації визначають набір соціально значущих тем, тим самим формуючи уявлення громадськості про актуальні проблеми державного управління [2. Теорія фреймінгу розширює це поняття, пояснюючи, як саме спосіб подачі інформації впливає на сприйняття аудиторією тих чи інших подій чи процесів, створюючи певні інтерпретаційні рамки [3]. У свою чергу, соціальний конструктивізм акцентує увагу на тому, що державний імідж формується в процесі соціальної взаємодії, коли спільнота конструює спільні значення і уявлення про державу [4]. Крім того, сучасні дослідники вказують на важливість когнітивного підходу, що аналізує, як інформаційні стимули впливають на мислення індивіда, а також мережевої теорії комунікації, яка розглядає структуру інформаційних зв'язків між суб'єктами комунікаційного простору [5]. Значний акцент у наукових дослідженнях приділяється методологічному забезпеченню аналізу процесів формування державного іміджу. Сучасна методологія поєднує кількісні та якісні методи дослідження. Контент-аналіз, як один із базових методів, дозволяє систематизувати інформаційний простір медіа, виділяючи основні теми та патерни, які впливають на формування іміджу держави [6]. Дискурсивний аналіз спрямований на виявлення ідейних та ідеологічних компонентів текстів, що публікуються у засобах масової інформації, і допомагає розкрити механізми репрезентації держави в медійному дискурсі. Соціологічні опитування, проведені за допомогою анкетування та інтерв'ю, надають змогу отримати емпіричні дані щодо ставлення громадськості до державних інституцій, дозволяючи виявити закономірності впливу медіа на формування колективної свідомості [7]. Додатково до цього, експериментальні дослідження допомагають встановити причинно-наслідкові зв'язки між конкретними комунікаційними стратегіями та реакцією аудиторії, а також оцінити ефективність різних підходів у контексті державної політики [8]. Метод фокус-груп, що дозволяє детально вивчити сприйняття та інтерпретацію інформації різними соціальними групами, стає особливо актуальним у дослідженнях сучасних масових комунікацій, де цифровий простір дає змогу відстежувати зміни у громадській думці в режимі реального часу.

З появою цифрових технологій традиційні моделі масових комунікацій зазнали кардинальних змін, що має суттєві наслідки для формування державного іміджу. Соціальні мережі, мобільні додатки, онлайн-платформи та інші форми цифрових медіа стають основним майданчиком для конструювання та трансляції державних наративів. Алгоритмічна персоналізація контенту дозволяє державним установам точно орієнтувати свої меседжі, однак цей процес не позбавлений ризиків, зокрема формування так званих інформаційних бульбашок, коли аудиторія отримує виключно ті повідомлення, які відповідають її попередньому досвіду та переконанням [9]. Цей ефект може обмежувати доступ громадян до різноманітної інформації та сприяти виникненню поляризації у суспільстві. Разом з тим, можливості цифрової аналітики відкривають нові гори-

© В. В. Чекалюк, 2025

зонти для аналізу та прогнозування змін у громадській думці, що стає важливим інструментом для державної політики у сфері комунікації [10]. Цифрова дипломатія, як нове напрямок міжнародних комунікацій, дозволяє державам не лише оперативно реагувати на інформаційні виклики, але й будувати позитивний імідж на світовій арені за допомогою інтерактивних платформ і соціальних медіа. Особливо важливим аспектом у формуванні державного іміджу є роль кризових комунікацій, коли державі доводиться оперативно реагувати на непередбачувані події, такі як військові конфлікти, епідемії або економічні кризи. У кризових ситуаціях стратегічно важливою є здатність державних структур до ефективного управління інформацією, забезпечення прозорості та оперативного інформування громадськості. Дослідження у сфері кризових комунікацій свідчать про те, що відкритість і швидкість реакції значно впливають на рівень довіри до державних інституцій, що, у свою чергу, формує позитивний або негативний імідж держави в очах як внутрішньої, так і зовнішньої аудиторії [11]. Сучасні моделі кризових комунікацій враховують не лише традиційні засоби інформаційного впливу, але й інтегрують інструменти цифрових технологій, що дозволяють в режимі реального часу відслідковувати реакцію суспільства і оперативно коригувати стратегію комунікації. При цьому застосування технологій штучного інтелекту для аналізу великих обсягів даних стає важливим чинником, який дозволяє прогнозувати можливі інформаційні кризи та запобігати їх негативним наслідкам [12]. При цьому застосування технологій штучного інтелекту для аналізу великих обсягів даних стає важливим чинником, який дозволяє прогнозувати можливі інформаційні кризи та запобігати їх негативним наслідкам. Наприклад, під час пандемії COVID-19, численні уряди та міжнародні організації використовували алгоритми штучного інтелекту для моніторингу та аналізу ситуації в реальному часі. Уряд Великобританії і місцеві органи влади активно застосовували моделі машинного навчання для відслідковування поширення вірусу через соціальні медіа, що дозволяло вчасно виявляти дезінформацію і меративи, які можуть призвести до паніки або порушення соціальної стабільності. Аналіз великих даних, зокрема, дозволяє ідентифікувати тенденції у громадському ставленні до запроваджених карантинних заходів, що давало змогу коригувати інформаційні кампанії та оперативно реагувати на нові виклики. Завдяки використанню технологій штучного інтелекту, також вдалося забезпечити своєчасне інформування суспільства щодо безпеки вакцин, таким чином, зміцнивши довіру громадян до державних інститутів і допомогла зменшити наслідки несприятливих інформаційних хвиль, таких як антинаукові кампанії. Цей приклад демонструє, як технології штучного інтелекту можуть бути застосовані для аналізу великих даних у реальному часі та використані для управління комунікаціями в кризових ситуаціях, що дозволяє прогнозувати і гасити можливі інформаційні кризи на ранніх етапах. При цьому застосування технологій штучного інтелекту для аналізу великих обсягів даних стає важливим чинником, який дозволяє прогнозувати можливі інформаційні кризи та запобігати їх негативним наслідкам. Наприклад, під час пандемії COVID-19 уряди Сполучених Штатів та Великобританії впровадили AI-системи для моніторингу соціальних мереж та інтернет-ресурсів, що дозволило виявити ранні ознаки поширення дезінформації про вакцини та методи лікування. Завдяки оперативному аналізу даних ці системи ідентифікували спалахи фейкових новин, що загрожували інформаційній стабільності, і сприяли своєчасному впровадженню контрзаходів. Це дозволило урядам скорегувати свої комунікаційні стратегії, посилити офіційне інформування населення та підтримати довіру громадськості до перевірених джерел інформації.

Сучасна наука про масові комунікації розглядає процес формування державного іміджу як інтегральну систему, де поєднуються історичні, соціокультурні та технологічні фактори. Науковці зазначають, що імідж держави формується не лише через офіційні канали комунікації, а й за рахунок дискурсивних практик, які розгортаються у вільному інформаційному просторі. У цьому контексті важливе місце займає концепція репрезентації, що дозволяє аналізувати, як медіа створюють символічний образ держави, який може відрізнятися від фактичного стану речей. Аналізуючи численні приклади як позитивного, так і негативного впливу медіа на формування державного іміджу, дослідники приходять до висновку, що ефективна стратегія комунікації повинна враховувати як офіційні повідомлення, так і паралельні наративи, що виникають у суспільстві [13]. Наприклад, під час збройного конфлікту на Донбасі та інформаційної війни, що розгорнулася після 2014 року, в Україні спостерігалося активне використання як офіційних, так і альтернативних комунікаційних каналів. Офіційні медіа та державні установи наголошували на необхідності захисту суверенітету та демократичних цінностей, тоді як незалежні журналісти та онлайн-платформи створювали більш критичні наративи, що відображали різноманітність думок у суспільстві. Дана мультиканальна комунікаційна стратегія сприяла формуванню комплексного образу України як держави, яка не лише бореться з агресією, але й активно формує власну ідентичність через дискурсивні практики віль-

ного інформаційного простору. Аналізуючи численні приклади як позитивного, так і негативного впливу медіа на формування державного іміджу, припускаємо, що ефективна стратегія комунікації повинна враховувати як офіційні повідомлення, так і паралельні наративи, що виникають у суспільстві. Крім того, інтеграція традиційних медіа із сучасними цифровими технологіями дозволяє розширити комунікаційний простір, забезпечити більш гнучке та адаптивне реагування на виклики сучасності, що сприяє підвищенню довіри громадськості до державних інституцій. Системний підхід до аналізу парадигм соціології масових комунікацій у формуванні державного іміджу вимагає інтеграції різноманітних наукових концепцій, що дозволяють комплексно розглядати як внутрішні процеси формування інформаційного простору, так і зовнішні впливи, зумовлені глобальними тенденціями розвитку цифрових технологій. Таким чином, дослідження цих процесів повинні базуватись на міждисциплінарному аналізі, який об'єднує методи соціології, психології, політології та інформаційних технологій. Особлива увага приділяється вивченню алгоритмічних моделей розповсюдження інформації, які дозволяють моделювати процеси формування інформаційних потоків і виявляти закономірності впливу цифрових технологій на процес репрезентації держави. Цей підхід відкриває можливості для розробки нових теоретичних моделей, здатних врахувати багатовимірність сучасних комунікаційних процесів і сприяти оптимізації державних стратегій управління іміджем.

За результатами численних досліджень можна стверджувати, що парадигми соціології масових комунікацій відіграють визначну роль у формуванні іміджу держави, адже вони дозволяють аналізувати поточні процеси й прогнозувати їхній розвиток у майбутньому. Системний аналіз таких парадигм допомагає виявити як традиційні, так і новітні фактори впливу, зокрема, роль інформаційних технологій, алгоритмів персоналізації, цифрової дипломатії та інтерактивних комунікаційних платформ. Водночас, зростання інформаційних ризиків, пов'язаних із поширенням дезінформації та формуванням інформаційних бульбашок, вимагає розробки нових підходів до забезпечення інформаційної безпеки та стабільності державного іміджу. Прийняття ефективних стратегій комунікації, що поєднують традиційні методи аналізу з сучасними цифровими інструментами, є необхідною умовою для адаптації державної політики до змінних умов глобального інформаційного простору. Враховуючи всі вищезазначені аспекти, припускаємо, що дослідження парадигм соціології масових комунікацій є надзвичайно актуальним і має практичне значення для розробки стратегії формування позитивного державного іміджу: сучасні наукові підходи дозволяють розуміти механізми впливу медіа на громадську думку й створювати інструменти для моніторингу та аналізу інформаційного простору, що в підсумку сприяє зміцненню позицій держави як на внутрішній, так і на міжнародній арені. Застосування міждисциплінарних методів дозволяє враховувати як історичний контекст, так і сучасні тенденції розвитку цифрових технологій, що суттєво розширює можливості дослідників у галузі масових комунікацій. Особливо важливою є розробка інтегрованих моделей аналізу, які поєднують традиційні соціологічні методи з новітніми цифровими технологіями, що дозволить отримати більш точні дані про вплив інформаційних процесів на формування державного іміджу. Такий підхід є необхідним для розробки ефективних стратегій управління інформаційними потоками, що допомагають державним структурами оперативно реагувати на виклики сучасності та забезпечувати стабільність і позитивний імідж країни.

Зауважимо, що парадигми соціології масових комунікацій виступають як комплексний інструмент аналізу процесів, що визначають формування державного іміджу. Вони охоплюють широкий спектр теоретичних концепцій і методологічних підходів, починаючи від класичних моделей адженда-сеттінгу та фреймінгу і закінчуючи сучасними інструментами цифрової аналітики та штучного інтелекту. Наукове осмислення цих парадигм дозволяє зрозуміти минулі тенденції, й прогнозувати майбутній розвиток інформаційного простору, що набуває особливої актуальності у періоди кризових явищ. Завдяки міждисциплінарному підходу, дослідники можуть розробляти нові методологічні моделі, які враховують як традиційні, так і сучасні чинники впливу, що у підсумку дозволяє сформувати збалансовану і ефективну систему державних комунікацій. Дана система є запорукою підвищення рівня довіри громадян до державних інституцій та зміцнення позицій країни на світовій арені. Перспективи подальших досліджень у сфері соціології масових комунікацій спрямовані на інтеграцію новітніх цифрових технологій, зокрема, алгоритмів штучного інтелекту та методів аналізу великих даних, у процес моніторингу та управління інформаційними потоками. Розробка таких технологій відкриває можливості для більш точного прогнозування реакції аудиторії та оперативного коригування комунікаційних стратегій. Особливо актуальним є дослідження впливу алгоритмічних рішень на формування інформаційних бульбашок та процес поляризації суспільної думки. Такі дослідження дозволяють оптимізувати роботу державних структур у сфері комунікацій й сприяють розробці нових нормативних доку-

ментів щодо забезпечення інформаційної безпеки. Інтердисциплінарний характер цих досліджень створює платформу для співпраці між науковими установами, державними структурами та приватним сектором, що в умовах сучасної глобалізації є необхідним для забезпечення сталого розвитку інформаційного простору. У сучасних умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та зростання ролі соціальних мереж у формуванні громадської думки дослідження у сфері соціології масових комунікацій набувають нових вимірів, що відкриває можливості для застосування інноваційних підходів у аналізі процесів формування державного іміджу. Одним із ключових напрямків сучасних досліджень є інтеграція традиційних соціологічних методів з сучасними цифровими технологіями, зокрема аналізом великих даних, машинного навчання та штучного інтелекту, що дозволяє отримувати більш точні прогностичні моделі та оперативно реагувати на зміни інформаційного простору [14].

Новаторські підходи вимагають перегляду концептуальних рамок традиційних методів, таких як контент-аналіз і дискурсивний аналіз, які сьогодні доповнюються методами цифрової етнографії, мережевого аналізу та алгоритмічної інтерпретації даних. Така комбінація дозволяє не лише оцінити якісні характеристики медіа-простору, але й виявити динамічні закономірності впливу цифрових комунікацій на формування уявлень про державу серед різних соціальних груп, що має особливе значення для розуміння сучасних процесів у суспільстві [15]. Особлива увага приділяється аналізу зворотного зв'язку, який виникає в умовах активної участі громадян у цифровому середовищі. Сучасні соціальні мережі перетворюють кожного користувача на активного творця інформації, що сприяє формуванню колективної участі у створенні державного іміджу. Така децентралізована модель комунікації змінює традиційні підходи, де державні структури виступали виключно джерелом інформації, і відкриває нові можливості для вивчення процесів самоорганізації та взаємодії в інформаційному просторі [16]. Нові дослідницькі парадигми акцентують увагу на текстові, візуальні та мультимедійні компонентах, які сьогодні стають невід'ємною частиною державного наративу. Використання методів візуального аналізу дозволяє дослідникам ідентифікувати основні патерни формування образів через відеоконтент, графічні репрезентації та інтерактивні елементи, що сприяють створенню символічного образу держави. Ці підходи дозволяють визначити фактори, які позитивно впливають на сприйняття державних установ, а також виявити потенційні ризики щодо формування негативного іміджу [17]. Сучасні дослідження також орієнтовані на вивчення ролі штучного інтелекту та алгоритмічних систем у процесах моніторингу та прогнозування змін у державному іміджі. Завдяки використанню алгоритмів машинного навчання для аналізу активності в соціальних мережах та визначення тенденцій у громадській думці, можливо створювати прогностичні моделі, які забезпечують оперативну реакцію державних структур на інформаційні виклики. Такі технології дозволяють розробляти адаптивні стратегії комунікації, що враховують як поточний стан інформаційного простору, так і можливі сценарії його розвитку [18].

Новаторський підхід у дослідженні парадигм соціології масових комунікацій базується на концепції інтегрованої комунікаційної екосистеми, яка об'єднує як традиційні, так і інноваційні методи аналізу. Така екосистема дозволяє комплексно оцінити вплив інформаційних технологій на формування державного іміджу, враховуючи як структурні, так і контекстуальні чинники. Міждисциплінарний аналіз, що об'єднує соціологічні, психологічні та інформаційні підходи, відкриває нові перспективи для розробки ефективних моделей управління інформаційними потоками, спрямованих на забезпечення стійкості державного іміджу в умовах глобальних викликів [19]. Важливим аспектом сучасних досліджень є також вивчення ролі громадської участі у процесах формування іміджу. Активна взаємодія користувачів із цифровими платформами створює нові форми зворотного зв'язку, які дозволяють аналізувати механізми впливу на громадську думку в режимі реального часу. Дослідження в цьому напрямку спрямовані на виявлення процесів самоорганізації цифрових спільнот та аналіз ролі медіа у формуванні колективної свідомості, що в свою чергу є важливим для розробки стратегій державної комунікації [20]. Інноваційний підхід у дослідженні парадигм соціології масових комунікацій дозволяє глибше усвідомити багатовимірність процесів, що визначають формування державного іміджу. Інтеграція традиційних методів з новітніми технологіями відкриває можливості для розробки сучасних моделей аналізу, які сприяють оперативному реагуванню на інформаційні виклики та забезпечують стабільність іміджу держави в умовах постійних змін. Підходи, що базуються на використанні штучного інтелекту, алгоритмічного аналізу та цифрової етнографії, дозволяють виявити нові закономірності у взаємодії громадян і медіа, що є важливим для розробки ефективних стратегій управління інформаційними потоками та забезпечення довіри до державних установ [21].

Підсумовуючи результати дослідження парадигм соціології масових комунікацій у формуванні державного іміджу, можна стверджувати, що ефективний імідж держави формується зав-

дяки комплексній взаємодії традиційних теоретичних моделей і новітніх цифрових технологій. Класичні підходи, такі як адженда-сеттінг, фреймінг і соціальний конструктивізм, закладені в працях Г. Лассуелла, П. Лазарсфельда, М. Маклюена та Н. Лумана, демонструють, як засоби масової інформації спрямовують увагу суспільства до визначених тем і формують специфічні рамки сприйняття подій. Проте з появою цифрових технологій традиційні моделі зазнали суттєвої трансформації, що вимагає інтеграції інноваційних методів аналізу. Сучасні підходи, засновані на аналізі великих даних, цифровій етнографії, алгоритмічному аналізі та штучному інтелекті, дозволяють отримати більш точне уявлення про динаміку інформаційних процесів і оперативно реагувати на виклики, які ставить глобалізований інформаційний простір. Новаторські дослідження показують, що активна участь громадян у цифрових платформах стає важливим чинником у формуванні державного іміджу, адже кожен користувач перетворюється на творця інформації, що впливає на загальний характер комунікаційних процесів. Аналіз мультимедійного контенту, включаючи візуальні та інтерактивні елементи, дає можливість ідентифікувати фактори, що сприяють як позитивному, так і негативному сприйняттю державних установ, що є особливо актуальним у періоди інформаційних криз. Міждисциплінарний підхід, який об'єднує методи соціології, психології та інформаційних технологій, сприяє розробці інтегрованих моделей комунікаційних екосистем, що дозволяють забезпечити адаптивність і стійкість державного іміджу навіть в умовах швидкозмінного інформаційного середовища.

Література

1. Лассуелл Г. Політика як процес. Нью-Йорк : Університетський Прес, 1948.

2. Лазарсфельд П. Масові комунікації у виборчих процесах. Чикаго : Університет Чикаго, 1944.

3. Маклюен М. Розуміння медіа. Нью-Йорк : С. Нортон, 1964.

4. Луман Н. Соціальні системи. Лондон : Форт–Брідж, 1995.

5. Браун Т. Когнітивний аналіз медіа. Київ : Наукова думка, 2000.

6. Сміт А. Теорія мереж: основи комунікаційних процесів. Львів : Літопис, 2005.

7. Іваненко О. Методи контент-аналізу в соціальних дослідженнях. Харків : Видавництво ХНУ, 2010.

8. Коваленко М. Дискурсивний аналіз медійних текстів. Одеса : ОНУ, 2012.

9. Джонсон П. Цифрові медіа і трансформація громадської думки. Вашингтон : Routledge, 2015.

10. Гаррісон Л. Дипломатія у цифрову епоху / Л. Гаррісон. – Лондон: Palgrave Macmillan, 2017.

11. Браун С. Кризові комунікації в державній політиці. Київ : Інститут сучасних досліджень, 2018.

12. Мартін Д. Інформаційна безпека та імідж держави. Львів : Видавництво «Світ науки», 2019.

13. Кім С. Штучний інтелект у медіасфері. Тайбей : Asia Media Studies, 2020.

14. Smith J. Digital Technologies in Mass Communication. New York : Oxford University Press, 2021.

15. Johnson A. Digital Ethnography: Methods in Online Media Research. London : Routledge, 2020.

16. Williams R. Citizen Participation in Digital Communication. Chicago : University of Chicago Press, 2022.

17. Brown L. Visual Analysis in Contemporary Media. Cambridge : Cambridge University Press, 2021.

18. Davis M. Artificial Intelligence in Media Analysis. New York : Springer, 2022.

19. Wilson K. Integrated Communication Ecosystems: New Theoretical Models. London : Palgrave Macmillan, 2020.

20. Thompson P. The Sociology of Digital Communities. Boston : Harvard University Press, 2021.

21. Clark S. Innovative Approaches to Information Flow Analysis. New York : Wiley, 2023.

Анотація

Чекалюк В. В. **Парадигми соціології масових комунікацій у формуванні державного іміджу.** – Стаття.

У даній статті здійснюється ґрунтовний науковий аналіз ролі соціології масових комунікацій у формуванні державного іміджу, зосереджуючи увагу на глибоких соціологічних процесах, структурних трансформаціях сучасного інформаційного простору та динаміці соціальних взаємодій у цифрову епоху. Дослідження інтегрує класичні теоретичні моделі – теорію вирощування, адженда-сеттінг, фреймінг та соціальний конструктивізм – із сучасними емпіричними підходами, що ґрунтуються на застосуванні комплексних соціологічних методів: контент-аналізу, дискурсивного аналізу, соціологічних опитувань, експериментальних досліджень та аналізу великих даних. Автор розкриває, як структурні, культурні та інституціональні фактори взаємодіють у процесі конструювання державного образу, визначаючи соціальну репрезентацію державних інституцій у мас-медіа та громадській свідомості. Окрему увагу приділено ролі цифрових технологій та соціальних мереж, що спричиняють радикальні зміни у традиційних моделях комунікації, створюючи як нові виклики, так і можливості для державної інформаційної політики. Особливо актуальним є дослідження впливу алгоритмів цифрових платформ на розподіл інформації, персоналізацію контенту та формування суспільної думки. Важливим аспектом є роль глобальних кризових ситуацій, зокрема політичних конфліктів і пандемій, що суттєво змінюють стратегії державних комунікацій. У даному контексті аналізується використання стратегічних комунікацій для протидії дезінформації та підвищення рівня довіри до державних інституцій. Результати дослідження дозволяють глибше зрозуміти механізми формування державного іміджу й розширюють теоретичні засади соціології масових комунікацій. Вони сприяють ідентифікації ключових соціологічних чинників, що впливають на ефективність іміджевої політики, та закладають основу для подальших емпіричних досліджень

у контексті глобалізації, цифровізації та зростання соціальної активності громадян у медійному просторі. Отже, запропонований підхід відкриває перспективи для вдосконалення державної інформаційної політики та зміцнення міжнародного іміджу країни в сучасному світі.

Ключові слова: соціологія масових комунікацій, державний імідж, медіа-аналіз, комунікаційні стратегії, інформаційна конкуренція, цифровізація, соціальний конструктивізм, цифрові технології, соціальні мережі, культурна ідентичність.

Summary

Chekaliuk V. V. **Paradigms of mass communication sociology in the formation of the state image.** – Article.

This article provides a thorough scientific analysis of the role of the sociology of mass communications in shaping the state's image, focusing on deep sociological processes, structural transformations of the modern information space, and the dynamics of social interactions in the digital era. The study integrates classical theoretical models – cultivation theory, agenda-setting, framing, and social constructivism – with modern empirical approaches based on the application of complex sociological methods: content analysis, discourse analysis, sociological surveys, experimental research, and big data analysis. The author explores how structural, cultural, and institutional factors interact in the process of constructing the state's image, determining the social representation of state institutions in mass media and public consciousness. Particular attention is given to the role of digital technologies and social networks, which cause radical changes in traditional communication models, creating both new challenges and opportunities for state information policy. Especially relevant is the study of the impact of digital platform algorithms on information distribution, content personalization, and the formation of public opinion. Another important aspect is the role of global crises, particularly political conflicts and pandemics, which significantly alter state communication strategies. In this context, the use of strategic communications to counter disinformation and increase public trust in state institutions is analyzed. The research results deepen the understanding of the mechanisms behind the formation of a state's image and expand the theoretical foundations of the sociology of mass communications. They contribute to identifying key sociological factors affecting the effectiveness of image policy and lay the groundwork for further empirical research in the context of globalization, digitalization, and the growing social activity of citizens in the media space. Thus, the proposed approach opens perspectives for improving state information policy and strengthening the country's international image in the modern world.

Key words: mass communication sociology, state image, media analysis, communication strategies, informational competition, digitalization, social constructivism, digital technologies, social networks, cultural identity.

ПОЛІТОЛОГІЯ

UDC 321.01:321.4:342.25:351.91:343.352
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.33

N. A. Babarykina
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6167-3693
PhD, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Political Technologies,
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

THE IMPACT OF THE DECENTRALIZATION PROCESS ON THE INTERNAL SOVEREIGNTY OF THE STATE

Introduction. In the conditions of modern state governance, the principle of internal sovereignty remains one of the key foundations of power organization, defining its boundaries and mechanisms of implementation. The essence of this principle lies in the supremacy of the state in resolving internal affairs, its independence from external influences in the sphere of domestic politics, and its ability to maintain law and order within its own territory.

At the same time, due to globalization processes and the growing role of international organizations, the concept of internal sovereignty undergoes significant transformation, making it particularly relevant for scientific comprehension. The significance of internal sovereignty is enhanced in times of political crises when the state faces the issue of preserving unity and control over its own territory. In this context, the system of power organization plays a special role, particularly the issue of decentralization, which can simultaneously serve as a tool for strengthening sovereignty or threaten its erosion. Decentralization contributes to more effective management, strengthening the role of local self-government, but in certain cases can create preconditions for internal division of the state. Therefore, the balance between centralized governance and delegation of powers to local levels is critical for preserving internal sovereignty.

In addition, the development of democratic institutions and expansion of civic participation in the political process also affect the concept of internal sovereignty. The state is no longer a monopolist in exercising power, as social movements, civic initiatives, and new forms of political communication change traditional notions about relations between power and people. In such conditions, there is a need to review classical models of internal sovereignty that were based on exclusive dominance of the state as a single decision-making center. Apart from internal challenges, state's internal sovereignty faces external threats such as interference in domestic politics, economic dependence or informational influences. In today's world no state can exist in isolation, which forces governments to seek compromises between maintaining their own autonomy and the need for interaction with international actors. Therefore, the issue of internal sovereignty arises not only as a legal category, but also as a flexible mechanism that ensures the stability of state governance.

Thus, the aim of the article is to define the role of internal sovereignty as a principle of power organization in the state in connection with the modern process of decentralization in the context of contemporary challenges.

State of scientific development of the problem. Modern scientific research on internal sovereignty as a principle of power organization in the state demonstrates the multidimensionality of this concept and its close connection with political, legal and socio-economic processes. The starting point in studying the problem is the classical understanding of sovereignty, initiated by J. Bodin [1; 18], who defined it as the indivisible and absolute power of the state. Lately this concept underwent changes, in particular thanks to the ideas of popular sovereignty, which highlighted the need for legitimizing power through people's will [22; 4].

In modern conditions, the internal sovereignty of the state is considered through the prism of constitutional order and the principle of rule of law. Domestic researchers, including Z. Kuznetsova [14] and T. Bevz [2], analyze the issues of formal and real sovereignty, emphasizing that the presence of democratic institutions does not yet guarantee full realization of popular sovereignty. In Ukraine, for example, mechanisms of democracy often face challenges related to political instability, corruption and the influence of oligarchic groups on state governance [24]. One of the key challenges to the realization of internal sovereignty in democratic states is cor-

© N. A. Babarykina, 2025

ruption, which significantly undermines both the legitimacy of power and the effectiveness of state governance. In countries with unstable political systems, a high level of corruption can lead to the delegitimization of central authority and strengthen the influence of informal political and economic groups. This, in turn, complicates the implementation of the principle of popular sovereignty, as decisions are made not in the interests of citizens but for the benefit of narrow elites.

A separate aspect of research concerns the interconnection between internal sovereignty and decentralization processes. On one hand, decentralization can serve as a tool to increase the efficiency of state governance and bring power closer to citizens, as noted by N. Gorlo [10]. On the other hand, excessive expansion of regional powers without proper control from central authorities can cause erosion of sovereignty and pose threats to territorial integrity.

The issue of internal sovereignty is also closely related to information space, especially in the context of hybrid wars. V. Vorotynsky [7] emphasizes the need to protect information sovereignty as an integral part of state security. He highlights that modern conflicts are fought not only on the battlefield but also in media space, where control over information flows becomes a decisive factor for political stability of the state.

In an international context, the problem of internal sovereignty is studied through the influence of globalization processes that change classical notions about state power. S. Semchyshyn [20], H. Mashura [16] and N. Melnyk [17] consider debates between realists who emphasize preservation of states as main actors in international relations and neoliberals who assert that national governments increasingly cede power to international institutions. This poses a challenge for states to maintain sovereignty in conditions of international interdependence.

Overall, modern research confirms that internal sovereignty remains a fundamental principle of power organization in a state, but its realization depends on the effectiveness of state institutions, level of democratic development, information security and ability to adapt to global challenges. It is not a fixed category, but constantly transforms according to political, social and economic changes.

Main material. 1. The essence of state sovereignty.

Analysis of the historical development of the concept of state sovereignty shows that understanding of sovereignty changed depending on who was its bearer. If in J. Bodin and T. Hobbes the bearer of state sovereignty was a monarch endowed with unlimited power and rights, then with the process of forming national states and developing democratic ideals, an alternative source of power became the people.

State power began to be considered as an absolute category, state sovereignty had to rely on the sovereignty of the people as its source and legitimizing factor. Therefore, the people became the new source of sovereign power [5], [1]. The concept of sovereignty emerged gradually, based on political-legal thought and practice of state-political development of different countries of the world and continues to exist today.

Currently, there is no unanimity among modern researchers regarding the essence of sovereignty and its role in political practice. In literature, a wide range of concepts are used – personal sovereignty, economic sovereignty, ethnic, popular, parliamentary, territorial, distributed sovereignty, etc. In our opinion, these terms characterize only different aspects of sovereignty, defining its internal content. In legal literature, only the existence of state sovereignty, the sovereignty of the nation or people is recognized, and legal significance is given only to state sovereignty.

The concept of state sovereignty is inextricably linked with democracy, legal social statehood. Under the conditions of affirming the principle of the rule of law, based on ideals of justice, real protection of human rights, when one's freedom is a condition for everyone's freedom, popular rule is possible. The current stage of human development makes it impossible for direct exercise of power by the people, which necessitates its delegation to the state. In a democratic society, the state transforms into a representative form of expression and organization of the will and interests of the people.

In modern democratic society, people use various channels to exercise power through tools of direct democracy – elections, referendums, recall of deputies, spontaneous mass protests. In everyday life, the power of the people, on behalf of the people, is primarily realized as state power, through state bodies, local self-government bodies, directly through elections or indirectly through other bodies created by the people [3, p. 309].

The adoption and recognition of a specific power structure is one of the aspects of internal sovereignty. Internal sovereignty is a political-legal property of state power, which means its supremacy and completeness within the country and the monopoly right to legislate and govern. Internal sovereignty represents a special type of power relations in the state, internal powers of state structures and their ability to effectively influence the population. The key component of internal sovereignty is the legitimacy of power.

The signs of internal sovereignty are [1]:

1. Supremacy – there can be no other powers competing with the state within its territory; only the state can make its commands obligatory for all.

2. Independence – any illegal interference by other subjects of the political system in the state's activities is prohibited; the state has enough resources to perform its tasks and functions.

3. Completeness – state power extends to all spheres of social life without exception; the state has the right to decide on any matters of public interest, without exception.

4. Indivisibility – state power is integral, unified; only powers are distributed among state bodies and branches of power for more effective resolution of social issues.

The concept of popular sovereignty, which reflects the balance between absolute state power and civil society, is substantively included in the composition of internal sovereignty. The form of resolving this balance has become the recognition of the right of the entire population of the state to be the sole source of state power. In such a case, state sovereignty can be considered as derived from popular sovereignty. Both concepts are interrelated, as it is impossible for a nation to fully realize sovereignty without a state.

At the same time, a state that does not recognize in one way or another the sovereignty of its people, but not a certain social group or class, cannot prosper. All this somehow stemmed from the basic political and legal principles of classical liberalism: separation of an individual from society and the state, demarcation between the state and civil society, respect for minority rights, rule based on laws and minimal state intervention in the economy. The people are not exclusively an appointing body, whose function and right are exhausted by appointing deputies. On the contrary, electing deputies creates a strong legal link between them and their representatives – a normal political dependence of deputies on their voters.

The correspondence of legislative will of parliament to interests and needs of people is maintained by periodic renewal of parliament composition. The more democratic the state, the shorter the legislature. The constitution is a means of restraining parliament, in particular by recognizing the head of state's right to dissolve parliament prematurely.

The idea of popular sovereignty, which has been known to mankind since ancient times, gained its conceptual form in the second half of the XVIII – first half of the XIX century. For the first time, this idea appeared as a comprehensive theory in the work of J.-J. Rousseau "The Social Contract". The essence of it was that the inalienable natural right to power belongs to the people, who directly implement it on the basis of the common will of the majority. The key idea of J.-J. Rousseau's concept lies in interpreting popular sovereignty as the primary bearer of power. The doctrine of popular sovereignty is based on specific forms of organization and functioning of power and issues of comparison between direct and representative democracy [1].

The main form of realization of popular sovereignty is self-government in a democratic society, that is, the representation of the interests of the people before the authorities and control over them. The essence of popular sovereignty as a fundamental principle of a democratic legal state is manifested through conscious collective will by expressing the interests and needs of each of its participants.

Thus, the analysis of the concept of state sovereignty demonstrates its evolution from the absolute power of the monarch, which was fundamental in the works of J. Bodin and T. Hobbes, to the concept of popular sovereignty, which was formed under the influence of democratic ideas of the XVIII–XIX centuries.

In modern understanding, state sovereignty is a combination of supremacy, independence, completeness and indivisibility of power within a certain territory. It provides the state with a monopoly right to pass laws, manage social processes and protect its independence. At the same time, internal state sovereignty cannot be considered separately from popular sovereignty, which identifies the people as the only source of power.

Thus, state sovereignty is derived from popular sovereignty, since the legitimacy of state power depends on its recognition and support by citizens. Popular sovereignty, in turn, is realized through mechanisms of democratic governance, including elections, referendums, representative institutions and civic activity. It is embodied both in direct and representative form, which allows combining direct expression of citizens' will with effective functioning of the state apparatus.

A key aspect of popular sovereignty is its connection with democratic legitimacy of power: the more citizens are involved in governance processes, the higher is the legitimacy of the state. Thus, modern states are forced to balance between centralized exercise of power and decentralization processes that give citizens more opportunities to influence government decisions. This confirms that effective functioning of state sovereignty is possible only if it is inseparably linked with popular sovereignty as a fundamental principle of democratic governance.

2. Decentralization as a context of modernity.

The process of implementing the principle of popular sovereignty in conditions of democratic transformation may face speculations from the authorities. This, in turn, carries the threat of political corruption, discrediting democratic values and delegitimizing power. After all, abuse of the principle of popular sovereignty is contrary to fundamental human rights and democracy. Popular sovereignty can receive the fullest realization in conditions of decentralization of power. The theory of participa-

tory democracy considers decentralization as a tool for strengthening political participation of citizens at the local level. Creating an effective mechanism for accountability of local self-government bodies to voters and the state and a mechanism for real influence of citizens on actions and decisions of local authorities is a guarantee of irreversibility of decentralization.

Decentralization is one of the forms of democracy development, which allows, while preserving the unity of the state and its institutions, to expand local self-government, activate the population to meet their own needs and interests, narrow the sphere of state influence on society, replacing this influence with mechanisms of self-regulation, self-government, and democracy [21, p. 23].

Decentralization of power is considered in the state-legal aspect as a model of organization and process of power functioning at the national, subregional and basic levels and is objectified through the implementation of the principle of popular sovereignty. In a broad sense, decentralization is often defined as a regrouping of competence volumes and redistribution of power among local and central levels of public authority with a focus on the local level in terms of implementing predefined and guaranteed functions of the state [8].

Decentralization is also described as a mechanism for territorial organization of power, where state bodies delegate decision-making rights on certain issues or in a certain field to local or regional structures that are not elements of the executive power system and are relatively independent from it [8, p. 88].

French researchers have several definitions of decentralization. For example, J.-B. Albertini considers it a policy aimed at establishing such relations between central services and their territorial structural units characterized by delegation on the territory of significant powers [25]. As a mechanism for territorial organization of power, where the state delegates decision-making rights on certain issues or in a specific field to local or regional structures that are not part of the executive power system and are relatively independent from this system [23]. As a simple, integral management system in which non-central (elective) bodies have the right to make decisions on matters considered local without subordination in their relations with central authority [27]. G. Breban points to decentralization as a method of transferring powers, which is implemented from one legal entity to another, from the state to a collective at the local level or a public institution [27].

German researchers J. von Braun and U. Grote see decentralization as a way of delegating powers and responsibility for common functions from the central government to local self-government [26]. Germany is one of the countries with positive experience in implementing decentralization. Decentralization is a path that allows civil society to participate in the political process and thus increase transparency and predictability of decision-making. Local self-government bodies are usually more informed about the needs and preferences of the local population and respond more sensitively to them than central governments [29, p. 44].

Decentralization is a form of organization of power, thanks to which the authorities in their activities in the field of direct contacts with citizens use the principle of subsidiarity, which, among other things, involves the redistribution of power load from the central level of state administration to the local one [11]. J. Litvak, a World Bank expert, presents decentralization in a broader sense – as a means of delegating powers and responsibilities for public functions to quasi-independent state institutions and/or private (public) sector from the central government.

Thus, decentralization is the transfer of power and responsibility for state functions from the central government to subordinates. These executive bodies are usually heterogeneous and complex objects that may include central, provincial and local layers. Centralization and decentralization are modes of governance, i.e., ways of exercising control and decision-making in government. Decentralization involves changing the subordination of various powers and responsibilities for decision-making among government departments [30].

According to T. Falleti, a scholar from the University of Pennsylvania, decentralization is as a process and complex of political strategies within electoral system reform or constitutional reform, during which delegation of responsibility, power and resources from higher levels of power hierarchy to lower levels occurs. The policy defined by such definitions aimed at achieving decentralization does not include the transfer of powers or resources to non-state actors, it does not imply privatization [28, p. 34].

Nobuko Kawashima, a Japanese management researcher, highlighting cultural, financial and political elements in decentralization, outlines it as an art of governance in which increasing resources of territorial units occurs without limiting ownership of central resources [1].

In the works of American scholar N. Rosenblum, who emphasizes decentralization as strengthening power structural units that are not related to central power; organization of effective management process both local authorities and intermediate level authorities; an effective way of checks and balances within the power itself; a means of stimulating citizens and non-governmental organizations to govern; platforms for the development of democratic practices and skills, we can find the

broadest view on decentralization among foreign authors [19].

In domestic scientific literature, decentralization is mostly interpreted as a mechanism of territorial organization of power, under which the state delegates the right to make decisions on outlined issues or in a certain field to local or regional structures that do not belong to the system of executive power and are relatively independent from it.

Decentralization is a complex, multifaceted phenomenon in a socio-legal, democratic state, which involves the delegation of a certain scope of powers by central state authorities to management subjects at a lower level, who possess the necessary rights, duties, and resources. The ability to approve effective management decisions at the state, regional, and local levels serves as the ultimate goal of such a redistribution of powers. Thus, decentralization can be understood as a mechanism for defining and distributing operations, tasks, and functions, most of which are delegated from the central level to the lower level and become the task and authority of bodies at the lower level. The volume of administrative types of activities is entrusted to local bodies or other subjects defined by the state.

Therefore, governance at the local level and regarding local affairs can take place in two ways: by "top-down" appointed heads of the state apparatus who act "on the ground" (officials of state authorities), as well as within decentralized governance systems that determine the functioning of local self-government and other authorized subjects by the state. Depending on the forms of state structure, administrative decentralization (which is inherent in unitary states) and political (typical mainly for federations) are distinguished. Hence – under a unitary state, decentralization is a way of redistributing functions and powers between central and local state authorities mainly at the executive power level (however, decentralization of certain powers to implement legislative functions will not be an exception), while under a federal state, decentralization reflects the mechanism for redistributing functions and powers to exercise state power first between certain federal bodies and federation subjects in legislative, executive, and judicial power, and later between bodies of federation subjects and local public administration bodies.

Decentralization from the point of view of its use as one of the tools for optimizing the functioning of political-power relations has long been in the circle of interests of Ukrainian experts and scientists. This is mainly due to, not least, the successful implementation of reform in the practice of a significant number of European states. For our state, which is only on the path of reforming the political system, it is extremely relevant to gain experience from the best examples of implementing the achievements of decentralization reform in European countries. As evidenced by the analysis of the introduction of similar processes in European Union countries, decentralization of power is often associated with certain socio-political trends in society's development, namely – the development of civil society, strengthening democracy, strengthening internal sovereignty.

The most common and fundamental tendencies of this phenomenon are the democratization of internal political relations in the state, the increase of its responsibility proportionally to the increase of its functions and competences [13, p. 17]. Decentralization is recognized as one of the fundamental rules of democracy development in European countries, a basic principle of their regional policy. Along with such principles as concentration, subsidiarity, complementarity, partnership, program approach, a significant place is devoted to decentralization, namely the distribution of powers at the regional level, for optimal use of internal potential resources, stimulation of regional initiative and division of tasks and powers of different levels of government institutions [12].

Currently, there are no universal models, technologies or methodologies in world practice that could be fully and without adaptation applied in our state. At different stages of development, various historical factors of development prompted the formation of several types of models for local self-government organization, the distinctive features of which are forms of interaction between local self-government bodies and state authorities. In order to optimize the implementation of decentralization in practical terms, it is necessary to have a clear understanding of this concept and practical conditions for implementing processes of decentralization of power relations and management sphere, their specifics, boundaries, shortcomings and strengths.

Overall, the implementation of decentralization reform in many world states is accompanied by positive and at the same time negative political consequences. French and Polish well-developed reform programs had a generally positive effect – democratization of society took place by involving the population in decision-making procedures, activation of political processes, improvement in the quality of administrative services provision, rationalization in budget resources allocation, supported initiatives aimed at local and regional development, increased public trust in government bodies and loyalty.

The study of French decentralization practice indicates that after the adoption of the law in 1982, the regional development plan was transformed into contractual agreements for several years on one hand – from the state and on the other – regional administration. This method served as a tool for

optimizing the distribution of competence and responsibility for regional planning among various state authorities in relation to strengthening the importance of the regional level as strategic partners, changing subordination relations to cooperation and partnership [15, p. 81].

Administrative decentralization in Poland supported the development of local self-government, contributed to improving the quality of life of the population, and later, as a result of Poland's accession to the EU, made it possible for newly formed administrative-territorial units to act as equivalent partners in international cooperation [6].

In order to promote decentralization reforms, the capabilities of local communities and population participation in planning, when assessing development indicators in certain states, institutions of regional development have been established – fundamental factors of national policy. According to many experts, the decentralization processes of Central and Eastern European countries, in addition to trends of increasing the importance of the nonprofit sector in providing administrative services, are characterized by the progressive establishment of a system of state aid and financing from the provision of administrative services, regardless of which sector they are provided by; introduction of market mechanisms at the level of consumption of territorial formations [9].

The formation of a balanced, effective and functional system of government bodies capable of bringing the government and the population closer together, helping to optimally satisfy their requests is one of the significant problems that is currently most relevant in the majority of world states. The result of such a system, analyzing practical experience, is the introduction of an alternative system for providing quality administrative services to citizens within the decentralization of power, increasing the significance of the role of municipal bodies in European countries.

Decentralization as a process of redistributing powers from central government to local authorities is an important trend in the development of modern democratic states. It provides more effective governance, promotes active citizen participation in decision-making and creates conditions for regional development. The theory of participatory democracy emphasizes that decentralization strengthens popular sovereignty, as it allows citizens to control the activities of local self-government bodies, influence decisions and shape the political agenda. Successful examples of decentralization, such as in France and Poland, demonstrate that expanding the autonomy of local communities can contribute to economic growth, increase efficiency in using budget resources and strengthen democratic institutions.

At the same time, decentralization carries certain risks, including the threat of weakening internal state sovereignty if the redistribution process takes place without proper control and checks and balances mechanisms. Decentralization can also become an environment for localized corruption practices. Without proper state oversight and accountability mechanisms, local authorities may use their expanded powers for personal gain or to reinforce oligarchic influence at the regional level. As the experience of some states has shown, decentralization without effective anti-corruption control can lead to a situation where corruption simply shifts from the central to the local level instead of being eradicated. Thus, in the process of decentralization, it is essential to incorporate effective anti-corruption mechanisms, such as transparency in budgetary processes, public oversight, independent audits of local authorities, and the implementation of digital technologies in public administration. Only under these conditions can decentralization fulfill its democratic function, strengthening popular sovereignty and enhancing the internal sovereignty of the state as a whole.

This is especially true for countries with unstable political systems or ethnically heterogeneous populations, where decentralization can be used as a tool for regional separatism. The success of this reform depends on a balanced policy that takes into account both the need to expand local self-government and the need to preserve the unity of the state. Thus, decentralization should be seen as part of a comprehensive reform of public administration, which ensures effective interaction between central government and local communities, strengthens democratic mechanisms and promotes social stability.

Conclusions. State sovereignty and its internal dimension remain the main principles of power organization in democratic states, but their practical application changes according to political and social transformations. The internal sovereignty of the state is closely linked to popular sovereignty, which implies the supremacy of the people's will in the political process. However, in the modern world, the realization of popular sovereignty requires not only formal recognition of the supremacy of the people, but also the creation of effective mechanisms for their participation in state governance.

In this context, decentralization appears as one of the key tools for ensuring democratic participation of citizens in decision-making. It allows to increase the responsibility of local authorities, enhance transparency of administrative processes and involve citizens in solving important social issues. At the same time, the success of implementing the principle of popular sovereignty and decentralization reforms depends on the state's ability to balance between transferring powers and preserving unity of state governance.

Excessive decentralization without proper control mechanisms can lead to weakening state power and increasing regional fragmentation.

Therefore, decentralization processes should be carried out within a single state policy that takes into account the peculiarities of the political system, level of civic activity and threats to national security. In such an approach, the realization of state and popular sovereignty complement each other, creating a stable basis for effective management and development of democracy.

Bibliography

1. Бабарикіна Н.А. Розділ 2. Внутрішній суверенітет як принцип організації влади в державі. Державний суверенітет в умовах глобалізації: теорія та практика : монографія / Н. А. Бабарикіна, Н. В. Горло, М. Ф. Заболотна, О. М. Кіндратець, Т. І. Сергієнко; за заг. ред. О. М. Кіндратець. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2022. 226 с. С. 71–105. URL: https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/11735/1/0051974.pdf

2. Бевз Т.А. Суверенітет як невід'ємна ознака держави у документах і практиці українського державотворення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2013. Вип. 3. С. 190–212. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2013_3_11

3. Богів Я. С. Народний суверенітет та проблеми його реалізації в умовах демократичної трансформації в Україні: теоретике-правовий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер.: Юридичні науки.* 2017. № 876. С. 304–312

4. Богів Я.С. До питання про сутність суверенітету: теоретико-правовий аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2018. №2(18). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n2/18bystpa.pdf

5. Боден, Жан. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. 2002. 742 с.

6. Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е., та ін. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України. Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні -DESPRO. К.: ТОВ «Софія». 2012. 128 с.

7. Воротинський В.В. Вплив гібридної війни на формування державного інформаційного суверенітету України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2024. Вип. 95. С. 266–279. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001505224

8. Гапотій В. Д. Вплив глобалізаційних процесів на теорію та практику державного суверенітету. *Вісник Національного університету внутрішніх справ.* 2004. №27. 243–250

9. Головатий М. Ф. Демократія: історія, теорія, практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та асп.-політ. Київ: Вид. дім «Персонал». 2011. 230 с.

10. Горло Н. Вплив регіоналізму на державний суверенітет. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2022. Вип. 44. С. 171–178. URL: https://doi.org/10.30970/PPS.2022.44.20

11. Гройсман В. Місце та роль децентралізації влади у процесах становлення громадянського суспільства. *Демократичне врядування.* 2015. № 15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_22

12. Загородиш Ю. Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень. *Політичний менеджмент.* 2004. №3. С. 10–19.

13. Колодій А. Транзитологічна парадигма суспільних змін в світлі Помаранчевої революції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Політичні науки. «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004–2007 рр.».* 2008. №3. С. 7–24.

14. Кузнецова З.В. Співвідношення внутрішнього та зовнішнього суверенітету держави. Політико-правова доктрина державного суверенітету в умовах глобалізації : міжнар. наук.-практ. конф., прсвяч. 100-річчю з дня народж. Л. М. Стрельцова, 26 жовт. 2018 р. / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», Півден. регіон. центр Нац. акад. прав. наук України. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 156–160.

15. Лелеченко А. П., Васильєва О. І., Куйбіда В. С., Ткачук А. Ф. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень: навч. посіб. К.: ТОВ «Софія». 2017. 110 с.

16. Машура Х.А. Проблеми просторового впливу інтеграційних процесів та еволюція державного суверенітету. *Гілея: науковий вісник.* 2014. Вип. 83. С. 370–374. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_83_99

17. Мельник Н.Т. Проблема державного суверенітету в умовах глобалізаційних процесів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2012. Вип. 3. С. 295–307. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2012_3_15

18. Пархоменко Н.М. Суверенітет держави: соціально-політична сутність та юридичний зміст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право.* 2011. Вип. 14. С. 113–124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2011_14_20

19. Розенблюм Н. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму. *Незалежний культорологічний часопис.* 2001. URL: http://www.ji.1viv.ua/n21texts/rosenblum.htm

20. Семчишин С.І. Постмодерністське прочитання суверенітету в теорії міжнародних відносин. *Гілея: науковий вісник.* 2014. Вип. 90. С. 251–256. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_90_63

21. Скрипнюк О. Децентралізація влади як чинник забезпечення стабільності конституційного ладу: теорія й практика. *Віче: громадсько-політичний і теоретичний журнал.* 2015. № 12. С. 22–24.

22. Скрипнюк О.В., Крусян А.Р. Концепт «державний суверенітет» у класичних західних теоріях. *Альманах права.* 2021. Вип. 12. С. 11–19. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/library/skrypnyuk_o._krusyan_a._kocept_derzhavnyy_suverenitet.pdf

23. Турне Б. Державне управління / Пер. з фр. В. Шовкуна. К. : Основи. 1993. 165 с.

24. Хижняк І.А. Держава всупереч: імперативи забезпечення її суверенітету – двадцять років потому

Української Незалежності. *Гілея: науковий вісник.* 2013. №78. С. 357–360. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_78_109

25. Albertini J.-B. La deconcentration: 1'administration territoriale dans la reforme de 1'Etat. Paris: Economica. 1997. 238 p.

26. Braun von J. Does decentralization serve the poor? 2002. URL: www. imf. org/external/pubs/ft/seminar/2000/fiscal/vonbraun. pdf.

27. Endo K. The Principle of Subsidiarity: From Johannes Althusius to Jacoques Delors. 2000. URL: http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/ 15558/ l/44(6)_p652-553.pdf

28. Failed T. G. Decentralization and Subnational Politics in Latin America. Cambridge: Cambridge University Press. 2010. 285 p.

29. Levick B. Claudius. Psychology Press. 2012. 143 p.

30. Litvack J. What is Decentralization? URL: www.ciesin.org/decentralization/English/General/Differentforms.html

Summary

Babarykina N. A. **The impact of the decentralization process on the internal sovereignty of the state.** – Article.

The article is dedicated to the study of internal sovereignty as a key principle of power organization in the modern state, particularly in the context of decentralization processes. The author examines the evolution of sovereignty from its classical understanding as absolute state power to the concept of popular sovereignty, which emphasizes the legitimacy of power through the will of the people. Special attention is given to the challenges posed by globalization, democratic transformation, and information security, which influence the realization of internal sovereignty. The study highlights decentralization as an essential mechanism for implementing popular sovereignty by transferring power from the central government to local authorities. The author analyzes successful cases of decentralization in France and Poland, demonstrating its positive effects on governance efficiency, public trust, and regional development. However, the article also underscores the risks associated with excessive decentralization, particularly in politically unstable or ethnically diverse states, where it may weaken state control or fuel separatist tendencies. The author concludes that maintaining a balance between centralized authority and decentralized governance is critical for ensuring both effective administration and national unity. Properly implemented decentralization strengthens democracy, enhances citizen participation, and fosters social stability, making it an integral part of modern state-building strategies.

Key words: internal sovereignty, popular sovereignty, information sovereignty, territorial integrity, good governance, anticorruption, state.

Анотація

Бабарикіна Н. А. **Вплив процесу децентралізації на внутрішній суверенітет держави.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню внутрішнього суверенітету як ключового принципу організації влади в умовах децентралізації. Авторка аналізує еволюцію поняття суверенітету, починаючи від класичних теорій Ж. Бодена та Т. Гоббса, які розглядали його як абсолютну владу монарха, до концепції народного суверенітету, що визначає народ як єдине джерело влади. Особливу увагу приділено взаємозв'язку між внутрішнім суверенітетом та демократичними процесами, які змінюють традиційні уявлення про механізми управління державою. У статті розглядається децентралізація як процес перерозподілу владних повноважень між центральним та місцевим рівнями, що сприяє підвищенню ефективності управління та забезпеченню участі громадян у прийнятті рішень. Досліджуються різні підходи до децентралізації, які пропонують західні та вітчизняні науковці, наголошуючи на її потенційних перевагах для зміцнення народного суверенітету та розвитку місцевого самоврядування. Авторка аналізує історичні приклади Франції та Польщі, які впровадили успішні децентралізаційні реформи, що дозволили посилити підзвітність влади та ефективність використання бюджетних ресурсів. У цих країнах децентралізація не лише покращила якість адміністративних послуг, а й сприяла розвитку громадянського суспільства та демократичного врядування. Разом із тим у статті наголошується на ризиках децентралізації, серед яких можливе ослаблення внутрішнього суверенітету держави у разі недостатнього контролю з боку центральної влади. У країнах з етнічно неоднорідним населенням або слабкими інституціями децентралізація може використовуватися як механізм регіонального сепаратизму, що створює загрозу територіальній цілісності держави. Авторка підкреслює, що без належного контролю передача владних повноважень на місцевий рівень може сприяти поширенню корупційних схем. Запобігти цьому можна завдяки прозорості бюджетних процесів, громадському контролю та впровадженню механізмів незалежного аудиту місцевої влади. Також у статті аналізується вплив децентралізації на демократичні процеси, зокрема на залучення громадян до управління. Децентралізація розглядається як спосіб підвищення політичної активності населення та формування ефективних механізмів громадської участі. Авторка наголошує, що баланс між централізацією та децентралізацією є критичним для збереження стабільності та функціональності державного управління. Підсумовуючи, авторка доводить, що внутрішній суверенітет є динамічним поняттям, яке змінюється під впливом політичних, соціальних та економічних факторів. Збереження внутрішнього суверенітету можливе лише за умови ефективної взаємодії між центральною владою та місцевими громадами, а також створення дієвих механізмів контролю, які запобігатимуть зловживанням владою. У статті робиться висновок, що децентралізація може бути ефективним інструментом розвитку демократії та зміцнення державного управління, але потребує ретельного планування, врахування потенційних ризиків та запровадження механізмів протидії корупції та сепаратизму.

Ключові слова: внутрішній суверенітет, народний суверенітет, інформаційний суверенітет, територіальна цілісність, належне врядування, протидія корупції, держава.

УДК 342.573+342.4/.5+328.1](477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.34

А. Ю. Войчук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1925-1307
доктор філософії з галузі соціальних та поведінкових наук
зі спеціальності політологія,
асистент кафедри політичних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РЕФЕРЕНДУМ ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ

Постановка проблеми. У політичній і політико-правовій науках система стримувань і противаг розуміється як «інтегрована сукупність повноважень гілок державної влади в системі поділу влади, яка дозволяє їм урівноважувати та обмежувати одна одну» [5, с. 466]. Гілки державної влади в системі стримувань і противаг представляють вищі органи держави – глава держави, який більшістю конституцій ідентифікується з виконавчою владою, парламент, уряд, верховний суд. Елементами системи стримувань і противаг є не будь-які повноваження вищих органів держави, а тільки ті, які є противагою одних органів щодо інших, стримувальними чинниками щодо їх діяльності. Такими є, наприклад, повноваження глави держави щодо дострокового припинення повноважень (розпуску) парламенту, повноваження парламенту щодо усунення президента з поста в порядку імпічменту, повноваження президента чи парламенту щодо відправлення уряду у відставку, повноваження уряду щодо контрасигнування актів глави держави, без якого акти не набирають чинності, право президента застосувати вето щодо прийнятого парламентом закону (законопроекту) і право парламенту подолати вето президента кваліфікованою більшістю голосів від конституційного складу парламенту, право верхньої палати парламенту відхилити законопроект, прийнятий нижньою палатою парламенту, і право нижньої палати подолати вето верхньої щодо законопроекту звичайною чи кваліфікованою більшістю голосів, право верховного суду як органу судового конституційного контролю визнати той чи інший акт парламенту або президента неконституційним, внаслідок чого акт втратить юридичну силу тощо.

Система стримувань і противаг є необхідною складовою поділу державної влади. Від збалансованості повноважень вищих органів держави в системі поділу влади, системі стримувань і противаг як її складової, залежать стабільність і демократизм державної влади. У разі незбалансованості таких повноважень виникають суперечності і конфлікти між вищими органами державної влади, політична нестабільність, влада зосереджується в одному її органі або навіть в одних руках, виявляється тенденція до встановлення в країні авторитарного правління.

Елементи системи стримувань і противаг багатоманітні, охоплюють відносини між главою держави і парламентом, між парламентом і урядом, між урядом і главою держави, між ними і верховним чи конституційним судом як органом судового конституційного контролю. У інших публікаціях було розглянуто інститути конституційного суду та контрасигнатури як елементи системи стримувань і противаг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед численних досліджень і публікацій, у яких висвітлюється питання референдуму як елементу системи стримувань і противаг, особливої уваги заслуговують праці таких дослідників: О. Валевський, Н. Гайдаєнко, Х. Забавська, В. Ребкало, І. Сало, Л. Силенко, В. Сурнін, П. Шляхтун тощо.

Формулювання мети статті. Метою даної статті є з'ясування того, за яких умов конституційний інститут референдуму, головне призначення якого полягає у прийнятті народом найважливіших для держави і суспільства рішень, може бути засобом впливу одних вищих органів державної влади на інші, елементом системи стримувань і противаг.

Виклад основного матеріалу. «Референдум (від лат. referendum – те, що має бути повідомлено) – волевиявлення народу шляхом голосування з важливого державного або суспільного питання» [5, с. 433]. Це визначення відрізняється від поширених тим, що охоплює не тільки зобов'язальний референдум як засіб прийняття політичних рішень, а й консультативний референдум, що проводиться з метою з'ясування суспільної думки з того чи того важливого питання. Наприклад, визначення «Референдум... – спосіб прийняття громадянами держави шляхом голосування законів, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення» [2, с. 428] консультативний референдум не охоплює.

Референдуми багатоманітні і класифікуються за різними підставами (ознаками). Так, залежно від предмета (змісту питання, що виноситься на всенародне голосування) розрізняють конституційні і законодавчі референдуми та референдуми з питань поточної політики. Предметом консти-

© А. Ю. Войчук, 2025

туційного референдуму можуть бути проект нової конституції або змін чинної конституції держави, предметом законодавчого референдуму – проект закону або чинний закон, предметом референдуму з питань поточної політики – питання щодо вступу держави до тієї чи іншої міжнародної організації, або навпаки – питання про вихід із неї тощо.

Залежно від того, передбачено проведення референдуму з певних питань конституцією або законами держави, чи референдум проводиться з того чи іншого питання з ініціативи суб'єктів права на таку ініціативу, якими можуть бути президент, парламент, певна кількість громадян держави, референдуми поділяють на обов'язкові і факультативні.

Залежно від юридичних наслідків референдуми поділяють на зобов'язальні і консультативні. Рішення, ухвалені за результатами зобов'язальних референдумів, є обов'язковими до виконання всіма суб'єктами права держави. Консультативні референдуми проводяться з метою з'ясування суспільної думки з того чи того важливого для держави чи суспільства питання і юридичних наслідків не мають, тобто юридично результати таких референдумів нікого ні до чого не зобов'язують.

Залежно від масштабів проведення референдуми можуть бути загальнодержавними, що проводяться у межах усієї території держави, і місцевими, що проводяться у межах її окремих територіальних одиниць (суб'єктів федерації, автономних утворень, адміністративно-територіальних одиниць – областей, районів, населених пунктів).

Класифікація референдумів дає змогу виокремити ознаки референдуму як елемента системи стримувань і противаг за республіканської форми державного правління. Референдум є елементом системи стримувань і противаг, якщо: по-перше, є факультативним, тобто проводиться з ініціативи одного з вищих органів держави – парламенту чи президента – з питання, що стосується іншого такого органу, референдум за народною ініціативою охоплює відносини не між вищими органами держави, а між громадянами і державою, тому не є елементом системи стримувань і противаг; по-друге, є зобов'язальним, тобто прийняте за його результатами рішення є обов'язковим до виконання; по-третє, є загальнодержавним, тобто проводиться у межах усієї території держави.

Найбільш складною у теоретичному і практичному відношеннях є проблема предмета референдуму як елемента системи стримувань і противаг. Конституції зазвичай не передбачають можливості дострокового припинення повноважень парламенту чи президента за результатами референдуму. Одним із небагатьох винятків у цьому відношенні є Конституція Ліхтенштейну, згідно з якою «1500 громадян, які користуються правом голосу, або чотири громади на підставі резолюцій їхніх зборів можуть вимагати референдуму з приводу розпуску Ландтагу» (п. 3 ст. 48) [6]. Проте такий референдум за народною ініціативою не є елементом системи стримувань і противаг, оскільки охоплює відносини не між вищими органами держави, а між громадянами і державою.

Конституції рідко передбачають можливість дострокового припинення повноважень президента за результатами референдуму, ініційованого парламентом, але ще рідше – можливість дострокового припинення повноважень парламенту за результатами референдуму, ініційованого президентом. Така противага парламенту президенту зумовлюється тим, що саме президент, повноваження якого тією чи тією мірою ідентифікуються з виконавчою владою, найчастіше виявляє схильність до авторитарного правління. Тенденція до авторитарного президентського правління найчастіше виявляється у президентських республіках, де президент є главою виконавчої влади (це основна ознака президентської республіки). Досить виразною така тенденція є у президентсько-парламентарних республіках, де президент конституційно може не визначатися главою виконавчої влади, але через наділення його широкими повноваженнями у сфері виконавчої влади, передусім щодо формування уряду та впливу на його діяльність, фактично її очолювати.

Тенденція до авторитарного президентського правління посилюється такими принципами конституційного статусу президента, як незмінюваність, невідповідальність і недоторканність. Принцип незмінюваності означає неможливість усунення президента з поста до закінчення встановленого конституцією строку його повноважень. Принцип невідповідальності президента полягає в тому, що він не несе юридичної відповідальності за свої дії як глава держави. Принцип недоторканності президента означає, що він не може бути притягнений до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований.

Незмінюваність і невідповідальність президента не мають абсолютного характеру. Конституції держав з республіканською формою правління зазвичай передбачають можливість дострокового припинення повноважень президента, тобто усунення його з поста глави держави, парламентом у порядку особливої процедури – імпічменту. Однак підстави для імпічменту конституції визначають по-різному. В одних країнах такою підставою може бути тільки державна зрада або інший тяжкий злочин, в інших країнах – також порушення президентом конституції держави.

Вчинення президентом державної зради або іншого тяжкого злочину є малоймовірним. Найбільш реальним інститут імпічменту президента є тоді, коли передбачає можливість усунення пре-

зидента з поста у разі порушення ним конституції, до чого президент може вдаватися досить часто. Наприклад, не підписуючи прийнятий парламентом закон (законопроект) і не застосовуючи щодо нього право вето у конституційно визначений строк, припиняючи достроково повноваження парламенту, тобто розпускаючи його, без наявності для цього підстав або відправляючи уряд у відставку після затвердження парламентом програми його діяльності.

Але навіть за наявності конституційно визначених підстав випадки усунення президента з поста в порядку імпічменту є рідкісними. У тому числі і через юридичну складність конституційно визначеної процедури імпічменту. До кримінальної відповідальності колишній президент може бути притягнений лише після усунення його з поста в порядку імпічменту – вже як звичайний громадянин.

Незмінюваність, невідповідальність і недоторканність наділеного великою владою президента зумовлюють необхідність інших правових засобів впливу на нього, дострокового припинення його повноважень. Конституції деяких держав, крім імпічменту, передбачають можливість усунення президента з поста за результатами референдуму, ініційованого парламентом. У такому разі також передбачається, що в разі підтримання громадянами президента на референдумі достроково припиняються повноваження парламенту, який ініціював референдум. Саме у такому разі конституційно визначений інститут референдуму є елементом системи стримувань і противаг.

Найбільш характерною у цьому відношенні є Конституція Австрії (Федеральний конституційний закон від 10 листопада 1920 року, з наступними змінами), яка передбачає, що «6. До закінчення строку своїх повноважень Федеральний президент може бути усунений з посади на підставі народного голосування. Народне голосування має бути проведене, якщо цього вимагатимуть Федеральні збори (парламент. – Авт.). Федеральні збори скликаються з цією метою Федеральним канцлером (прем'єр-міністром. – Авт.), якщо Національна рада (нижня палата парламенту. – Авт.) ухвалить таке рішення. Для ухвалення рішення Національною радою необхідна присутність не менше половини членів і більшість у дві третини поданих голосів. Таке рішення Національної ради перешкоджає подальшому здійсненню Федеральним президентом його обов'язків. Відхилення на підставі народного голосування пропозиції про усунення Федерального президента з його посади вважається його новим обранням і тягне за собою розпуск Національної ради...» (п. 6 ст. 60) [8].

Конституція Латвії, навпаки, передбачає можливість ініціювання президентом референдуму щодо дострокового припинення повноважень парламенту, і в разі підтримання громадянами на референдумі парламенту – дострокове припинення повноважень самого президента: «48. Президент Республіки має право порушити питання про розпуск Сейму. У такому разі має відбутись народне голосування. Якщо більше половини учасників референдуму висловиться за розпуск Сейму, він вважається розпущеним, і призначаються нові вибори, які повинні відбутись не пізніше двох місяців від дня розпуску Сейму» (ст. 48) [9]; «50. Якщо в ході народного голосування більше половини голосів подано проти розпуску Сейму, то Президент Республіки вважається усуненим, і Сейм обирає нового Президента Республіки на залишок строку повноважень усуненого Президента» (ст. 50) [9].

У Туркменістані питання про усунення президента з посади виноситься на всенародний референдум після прийняття парламентом рішення про недовіру йому: «У випадку порушення Президентом Туркменістану Конституції і законів Меджліс Туркменістану може висловити недовіру Президенту Туркменістану. Питання про недовіру Президенту Туркменістану може бути розглянуто на вимогу не менше ніж двох третин від встановленого числа депутатів Меджлісу. Рішення про недовіру Президенту Туркменістану приймається не менше ніж трьома четвертими голосів від встановленого числа депутатів Меджлісу Туркменістану. Питання про усунення Президента Туркменістану з посади виноситься на всенародний референдум» (ч. 2 ст. 75) [7]. У Туркменістані, таким чином, імпічмент президента поєднується з наступним референдумом як остаточним засобом усунення президента з посади. Однак у 2023 році стаття 75 втратила силу.

Конституція Туркменістану також передбачає, що Меджліс може бути достроково розпущений на підставі рішення всенародного референдуму (ст.79); «Право прийняття рішення про проведення всенародного референдуму належить Меджлісу Туркменістану за пропозицією не менше ніж двох третин від встановленого числа депутатів Меджлісу Туркменістану або за пропозицією не менше ніж двохсот п'ятдесяти тисяч громадян, які володіють виборчим правом» (ст. 125) [7].

В аспекті зазначеного про зарубіжний конституційний досвід дострокового припинення повноважень президента чи парламенту за результатами референдуму доцільно розглянути питання про можливість такого припинення в Україні.

Конституція України 1996 року не передбачає можливості дострокового припинення повноважень Президента України і Верховної Ради України за результатами референдуму. Проте так було не завжди. Закон УРСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону)

Української РСР» № 1293-XII, прийнятий Верховною Радою Української РСР ще до набуття Україною незалежності 5 липня 1991 року, передбачив, що «Верховна Рада Української РСР може призначити всеукраїнський референдум з питання про дострокове припинення повноважень Президента за ініціативою громадян Української РСР» (ч. 3 ст. 114-9) [3].

Оскільки такий референдум може бути проведений за народною ініціативою, тобто охоплює відносини між громадянами і державою, а не між вищими органами держави, то в такому значенні він не є засобом впливу одного вищого органу держави на іншого. Елементом системи стримувань і противаг його робить словосполучення «може призначити», яке означає, що Верховна Рада Української РСР на власний розсуд визначає, призначати чи не призначати всеукраїнський референдум за народною ініціативою з питання про дострокове припинення повноважень Президента Української РСР. Тим самим таке дискреційне, тобто здійснюване на власний розсуд, повноваження Верховної Ради Української РСР стає вагомою противагою у її відносинах з Президентом Української РСР.

Конституція України 1996 року не тільки не передбачила можливості дострокового припинення повноважень Президента України за результатами всеукраїнського референдуму, а й значно ускладнила процедуру імпічменту Президента України. Якщо згідно із Законом Української РСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» зазначалося: «У разі порушення Президентом Конституції і законів Української РСР Президент може за висновком Конституційного Суду Української РСР бути зміщений з посади Верховною Радою Української РСР. Рішення про зміщення Президента в такому разі приймається більшістю не менш як дві третини від загальної кількості народних депутатів Української РСР» (ч. 2 ст. 114-9) [3], то згідно з Конституцією України 1996 року таке рішення Верховна Рада України може прийняти не менш як трьома четвертими від її конституційного складу (ч. 6 ст. 111) [1].

Якщо згідно із Законом Української РСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» Президент Української РСР може бути зміщений з посади Верховною Радою Української РСР «У разі порушення Президентом Конституції і законів Української РСР» [3], то згідно з Конституцією України 1996 року «Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину» (ч. 1 ст. 111) [1], а порушення Президентом України Конституції України, виходить, вже не є підставою для його імпічменту.

У відносинах президента з парламентом конституційний інститут референдуму може використовуватись президентом також як противага парламенту у прийнятті ним рішень. Якщо парламент не приймає який-небудь законопроект, запропонований президентом, то за наявності у президента конституційних повноважень щодо призначення загальнодержавного референдуму, він може винести такий законопроект для прийняття шляхом референдуму в обхід парламенту.

Зазначене послаблення повноважень Верховної Ради України як противаг Президенту України з прийняттям нової Конституції України значною мірою було зумовлене використанням Президентом України Леонідом Кучмою інституту референдуму як противаги Верховній Раді України. У зв'язку із затягуванням Верховною Радою України процесу прийняття нової Конституції України Президент України Леонід Кучма видав указ «Про проведення всеукраїнського референдуму з питання прийняття нової Конституції України» від 26 червня 1996 року № 467/96 [4], яким призначив проведення такого референдуму на 25 вересня 1996 року:

«Ураховуючи, що Верховна Рада України під різного роду приводами гальмує конституційний процес в Україні, протягом більш як трьох місяців не спромоглася прийняти жодного з п'ятнадцяти розділів проекту нової Конституції України... керуючись статтею 26 і частиною IV Конституційного Договору, постановляю:

1. Провести 25 вересня 1996 року всеукраїнський референдум з питання прийняття нової Конституції України.

2. Винести для прийняття всеукраїнським референдумом текст проекту Конституції України, схвалений Конституційною комісією 11 березня 1996 року і прийнятий за основу Верховною Радою України 24 квітня 1996 року» [4].

Через добу після видання Президентом України Леонідом Кучмою цього указу, в ніч на 28 червня 1996 року, Верховна Рада України прийняла нову Конституцію України у підтримуваній Леонідом Кучмою редакції.

Висновки та перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Після парламентських і президентських виборів громадяни (виборці) не мають правових засобів упливу на депутатів парламенту і президента. Депутати парламенту, наділені вільним мандатом, не несуть юридичної відповідальності за свої дії ні перед парламентом, ні перед виборцями, не зобов'язані виконувати їхні накази і не можуть бути відкликані ними. Повноваження парламенту можуть бути достроково припинені лише президентом за наявності визначених у конституції підстав. Пре-

зидент, конституційний статус якого ґрунтується на принципах незмінюваності і невідповідальності, також не підлягає будь-якому юридичному впливу з боку громадян. Його повноваження можуть бути припинені достроково лише парламентом у порядку імпічменту, але не через політику, яку він проводить, якими б негативними не були її наслідки для держави і суспільства, а за вчинення ним злочину. За таких умов доцільним є закріплення в конституції інституту загальнодержавного референдуму з питання щодо довіри (дострокового припинення повноважень) парламенту чи президента. Такий референдум може ініціюватися громадянами або одним із цих вищих органів держави – парламентом щодо президента або президентом щодо парламенту і в такому разі бути стримувальним чинником у відносинах між цими органами, елементом системи стримувань і противаг. Проте інститут референдуму з питання щодо довіри парламенту чи президенту не набув поширення в європейському конституціоналізмі – чи то через прагнення уникнути референдуму як можливого чинника політичної нестабільності в державі, чи то через небажання влади, яка приймає конституцію, закладати в неї правові загрози її існуванню.

З прийняттям 1996 року нової Конституції України, яке відбувалося під визначальним впливом Президента України, було значно розширено повноваження Президента України і водночас скасовано інститут його політичної відповідальності (передбачений Законом Української РСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 5 липня 1991 року інститут всеукраїнського референдуму з питання про дострокове припинення повноважень Президента України за ініціативою громадян України, призначуваного Верховною Радою України) та значно ускладнено інститут юридичної відповідальності Президента України перед Верховною Радою України (процедуру зміщення Президента України з посади Верховною Радою України, імпічменту, порівняно з передбачуваною цим же Законом). Невідповідність між широкими повноваженнями і відповідальністю створювала проблеми у здійсненні всіма президентами України їхніх конституційно визначених функцій і повноважень. З метою усунення дисбалансу між повноваженнями і відповідальністю Президента України доцільним є запровадження в Конституції України інституту політичної відповідальності Президента України як всеукраїнського референдуму за народною ініціативою з питання щодо дострокового припинення повноважень Президента України, призначуваного Верховною Радою України. Інститут такого референдуму водночас міг би бути і стримувальним чинником у відносинах між Верховною Радою України і Президентом України, противагою парламенту президенту.

Література

1. Конституція України. Прийнята на п`ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання 28 червня 1996 р. URL: wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/uk/ua/ua013uk.pdf

2. Популярна юридична енциклопедія/ Кол. авт.: В.К. Гіжевський, В.В.Головченко, В.С. Ковальський (кер.) та ін. К. : Юрінком Інтер, 2003. 528 с.

3. Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон України від 5 липня 1991 р. № 1293-XII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1991. № 33. Ст. 445.

4. Про проведення всеукраїнського референдуму з питання прийняття нової Конституції України : Указ Президента України від 26 червня 1996 р. № 467/96. URL: https://ips.ligazakon.net/document/U467_96

5. Шляхтун П. П. Політологічний термінологічний словник. К. : ВПЦ «Київський університет», 2015. 543 с.

6. Constitution of the Principality of Liechtenstein of 5 October 1921. URL: constituteproject.org/constitution/Liechtenstein_2011

7. Constitution of Turkmenistan of 18 May 1992. URL: https://turkmenistan.gov.tm/tk/habar/69351/turkmenistanyn-konstitusion-kanuny-2

8. Federal Constitutional Act of Austria of 1920. URL: https://faolex.fao.org/docs/pdf/aut117068.pdf

9. The Constitution of the Republic of Latvia on 18 November 1918. URL: https://saeima.lv/en/legislative-process/constitution/?phrase=constitution

Анотація

Войчук А. Ю. **Референдум як елемент системи стримувань і противаг.** – Стаття.

Референдум розглядається як засіб впливу одних вищих органів державної влади на інші, елемент системи стримувань і противаг. Наводяться визначення референдуму та виокремлюються його різновиди, які можуть бути такими засобами. Залежно від предмета розрізняють конституційні і законодавчі референдуми та референдуми з питань поточної політики. Залежно від юридичних наслідків референдуми поділяють на зобов'язальні і консультативні. Залежно від масштабів проведення референдуми можуть бути загальнодержавними і місцевими. З'ясовуються умови, за яких конституційний інститут референдуму є елементом системи стримувань і противаг, і ситуації в державному правлінні, коли референдум використовується як засіб впливу одних вищих органів державної влади на інші. Референдум є елементом системи стримувань і противаг, якщо: є факультативним, тобто проводиться з ініціативи одного з вищих органів держави – парламенту чи президента – з питання, що стосується іншого такого органу, референдум за народною ініціативою охоплює відносини не між вищими органами держави, а між громадянами і державою, тому не є елементом системи стримувань і противаг; є зобов'язальним, тобто прийняте за його результатами рішення є обов'язко-

вим до виконання; є загальнодержавним, тобто проводиться у межах усієї території держави. На прикладі конституцій зарубіжних держав референдум розглядається як засіб дострокового припинення повноважень президента з ініціативи парламенту і як засіб дострокового припинення повноважень парламенту з ініціативи президента. Звертається увага на можливість використання президентом референдуму як засобу тиску на парламент у прийнятті ним рішень. Зроблено висновок про доцільність запровадження в Україні конституційного інституту референдуму як засобу дострокового припинення повноважень Президента України.

Ключові слова: конституція, система стримувань і противаг, референдум, президент, парламент, повноваження.

Summary

Voichuk A. Yu. **Referendum as an element of the system of checks and balances.** – Article.

The referendum is considered a means of influence by certain higher state authorities over others and an element of the system of checks and balances. The author defines a referendum and distinguishes its types which can be such means. Depending on the subject matter, the author distinguishes between constitutional and legislative referendums and referendums on current policy issues. Depending on the legal consequences, referendums are divided into binding and consultative. Depending on the scale of their implementation, referendums can be national or local. The author analyzes the conditions under which the constitutional institution of referendum is an element of the system of checks and balances, and the situation in the state government when a referendum is used as a means of influence of some higher state authorities on others. A referendum is an element of the system of checks and balances if: it is optional, i.e. held on the initiative of one of the supreme bodies of the state – the parliament or the president – on a matter concerning another such body, a referendum on the people's initiative covers relations not between the supreme bodies of the state, but between citizens and the state, therefore it is not an element of the system of checks and balances; it is binding, meaning that the decision resulting from it is mandatory for execution; it is national, meaning it is conducted across the entire territory of the state. Using the example of foreign constitutions, the author examines the referendum as a means of early termination of the president's powers at the initiative of the parliament and as a means of early termination of the parliament's powers at the initiative of the president. Attention is drawn to the possibility of using a referendum by the President as a means of putting pressure on the Parliament in its decision-making. The author concludes that it is expedient to introduce the constitutional institution of referendum in Ukraine as a means of early termination of powers of the President of Ukraine.

Key words: constitution, system of checks and balances, referendum, president, parliament, powers.

УДК 327.1:338.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.35

А. П. Крап
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4443-3364
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних та фундаментальних дисциплін
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ВІЙСЬКОВІ КОНФЛІКТИ ЗА РЕСУРСИ: МАЙБУТНЄ ГЛОБАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Постановка проблеми. Військові конфлікти за ресурси є однією з найгостріших проблем сучасного світу, оскільки ресурси, зокрема енергетичні, водні та рідкісні мінерали, стали ключовими факторами глобальної економіки та політики. Протягом усієї історії людства боротьба за контроль над природними багатствами призводила до численних війн, міжнародних криз і політичної нестабільності, оскільки країни, прагнучи забезпечити собі економічну перевагу, часто йшли на військові дії.

У сучасних умовах, коли ресурси стають дедалі дефіцитнішими через зростання попиту, зміни клімату та політичні конфлікти, проблема загострюється. Конкуренція за доступ до води, енергетичних ресурсів і стратегічних мінералів, таких як літій і рідкісноземельні елементи, на тлі глобальних економічних і політичних змін стає все більш актуальною. Особливо важливим є те, як ресурси можуть стати каталізаторами військових конфліктів у регіонах, де їх запаси обмежені, що викликає конкуренцію між державами і навіть між корпораціями, що борються за контроль над ресурсами. Така боротьба може набувати нового виміру в умовах сучасної геополітики, де ресурси все частіше використовуються як інструмент політичного впливу.

Важливою складовою цього процесу є не лише безпосередня конкуренція між державами, але й роль міжнародних організацій у врегулюванні конфліктів, пов'язаних з ресурсами. Водночас, сучасні військові конфлікти, такі як російсько-українська війна, чітко демонструють, як боротьба за контроль над природними ресурсами може стати однією з головних причин міжнародної напруженості.

В Україні, зокрема, стратегічні ресурси, такі як земля, вода, енергетичні ресурси та металургійні потужності, стали об'єктом боротьби між державами, де Росія намагається забезпечити своє домінування, що ще більше загострює конфлікт. Таким чином, питання ресурсів безпосередньо пов'язане з глобальною безпекою, оскільки в разі ескалації таких конфліктів може виникнути загроза для міжнародної стабільності та розвитку. Вивчення цього питання є критично важливим не тільки з наукової точки зору, але й з практичної, оскільки ефективне управління ресурсами, а також розробка міжнародних механізмів для зменшення напруженості навколо ресурсів, здатні значною мірою вплинути на стабільність світового порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми військових конфліктів за ресурси активно проводяться вченими у сферах міжнародних відносин, політики, економіки та військової справи. Численні праці висвітлюють вплив геополітичних суперечностей на доступ до енергетичних ресурсів, водних запасів та рідкісних металів. Серед них А. Вавринюк, який досліджував вплив сучасних військових конфліктів на економіку та демографічні зміни в окремих країнах світу [1], В. Бебик, який виділив особливості про глобальні інформаційні, психологічні та гібридні війни [2], М. Гречко, який аналізував геополітичні виклики енергетичної безпеки України [3], В. Лоза, який вивчав військові конфлікти періоду правління Володимира Путіна [6], та О. Старіков, який розглядав міжнародні військові конфлікти в контексті міжнародного права [10]. Водночас низка аспектів, зокрема довгострокові наслідки конфліктів та механізми їх запобігання, залишаються недостатньо вивченими.

Мета статті. Метою цієї статті є аналіз основних чинників, що спричиняють військові конфлікти за ресурси, визначення їх впливу на глобальну безпеку та пошук можливих шляхів мінімізації таких конфліктів у майбутньому.

Виклад основного матеріалу. Військові конфлікти за ресурси є однією з найгостріших проблем сучасного світу. Протягом усієї історії людства боротьба за контроль над природними багатствами ставала причиною війн, міжнародних криз і політичної нестабільності. У сучасних умовах, коли ресурси стають дедалі дефіцитнішими, ця проблема лише загострюється, ставлячи під загрозу глобальну безпеку.

А. Вавринюк наголошує, що однією з основних причин військових конфліктів за ресурси є нерівномірний розподіл природних багатств між країнами. Держави, які володіють значними запасами енергоресурсів, води, землі або рідкісних

© А. П. Крап, 2024

мінералів, часто стають об'єктом геополітичної боротьби [1, с. 122]. Водночас країни, що відчувають дефіцит критично важливих ресурсів, змушені шукати альтернативні шляхи їх отримання, іноді навіть військовими методами.

Нафтові й газові конфлікти є одним із найпоширеніших видів військових зіткнень за ресурси. Контроль над нафтовими родовищами та газопроводами є стратегічно важливим для економіки та енергетичної безпеки багатьох держав [3, с. 19]. У XX і XXI століттях такі конфлікти неодноразово ставали причиною збройних зіткнень. Наприклад, війна в Перській затоці 1991 року значною мірою була спричинена прагненням Іраку контролювати нафтові запаси Кувейту [22, с. 138–139].

Окрім енергетичних ресурсів, важливу роль у сучасних військових конфліктах відіграє боротьба за воду. В умовах глобального потепління та зростаючої нестачі прісної води багато країн стикаються із загрозою водного дефіциту. В регіонах, де водні ресурси розподілені нерівномірно, виникають міждержавні конфлікти. Наприклад, суперечки між країнами, що розташовані вздовж річки Ніл (Єгипет, Судан, Ефіопія), або конфлікти в Центральній Азії через використання вод річок Амудар'я та Сирдар'я [10, с. 108].

Ще одним важливим аспектом є контроль над рідкісними металами й мінералами, які необхідні для високотехнологічної промисловості. Китай, наприклад, володіє значними запасами рідкісноземельних металів, що є стратегічно важливими для виробництва електроніки, військової техніки та альтернативної енергетики. Це створює ризики загострення економічних та військових протистоянь між країнами, які залежні від постачання цих ресурсів.

Військові конфлікти за ресурси також можуть мати непрямі наслідки, зокрема масову міграцію, гуманітарні кризи та екологічні катастрофи. Збройні зіткнення призводять до руйнування інфраструктури, забруднення довкілля та загибелі мирного населення.

В. Лоза зазначає, що війна Росії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, спричинила серйозні глобальні наслідки для продовольчої безпеки, сільського господарства та міграційних потоків. Багато країн зазнали серйозних економічних проблем через порушення ланцюгів постачання продуктів, доступу до добрив та зростання цін на енергоносії [6, с. 234].

Україна, яка є одним з основних світових експортерів зернових, зіткнулася з численними труднощами. У 2023 році Світовий банк та інші міжнародні організації оцінили збитки для аграрного сектору України в $40,2 мільярда [11]. Знищення інфраструктури, такої як фермерські господарства, переробні підприємства та експортні потужності, серйозно ускладнило виробництво в агросекторі. Бомбардування експортної інфраструктури, зокрема складів зерна та портів, значно обмежило здатність України виконувати свої зобов'язання на світовому ринку. Прогнозується, що в 2024–2025 роках експорт зерна з України зменшиться на 15% [11].

Крім того, війна спричинила глобальний дефіцит добрив, оскільки як Україна, так і Росія є важливими постачальниками цих продуктів. Ціни на добрива піднялися на 60% у 2022 році, що вплинуло на фермерів по всьому світу, особливо в країнах, що розвиваються. У деяких регіонах сільгоспвиробники змушені були знизити використання добрив, що може призвести до зменшення врожайності та зниження обсягів сільськогосподарського виробництва [2].

Зокрема, глобальні ціни на продукти харчування значно зросли. ООН та Світовий банк повідомили, що ціни на продукти будуть трохи знижуватися в 2023 році, але залишатимуться високими через невизначеність ланцюгів постачання та зростання витрат на сировину. Наприклад, ціни на пшеницю та кукурудзу залишаються на 25–29% вищими, ніж у 2021 році Ці економічні проблеми також сприяли міграційним процесам, оскільки мільйони українців були змушені залишити свої домівки, а багато хто шукав притулок у сусідніх країнах. Водночас війна викликала нові хвилі міграції з країн, які зазнали економічної нестабільності або проблем з продовольчою безпекою.

За даними Європейської комісії, війна в Україні вплинула на виробництво сільськогосподарської продукції не лише в Україні, а й у сусідніх країнах, які зазвичай імпортують зерно та інші продукти з України. Крім того, збільшення вартості добрив призвело до зниження обсягів посівних площ та зниження врожайності в багатьох країнах. Це, в свою чергу, підштовхнуло ціни на сільськогосподарську продукцію до нових максимумів, особливо в країнах Африки та Близького Сходу, які значною мірою залежали від імпорту з України та Росії [7].

Оцінка економічного впливу війни в Україні на сільське господарство та ринки енергетичних ресурсів у 2023–2025 роки наведена у табл. 1.

Глобальна спільнота намагається розв'язати проблему військових конфліктів за ресурси шляхом дипломатичних угод, міжнародних договорів та впровадження технологій сталого використання ресурсів. Однак ефективність цих заходів залишається під питанням через різні геополітичні інтереси та економічні суперечності між державами. Наприклад, Паризька кліматична угода та інші міжнародні ініціативи спрямовані на зменшення залежності від традиційних енергоресурсів, проте процес переходу до відновлюваних джерел енергії є складним і потребує значних інвестицій [8].

Таблиця 1

Оцінка економічного впливу війни в Україні на сільське господарство та ринки енергетичних ресурсів у 2023–2025 рр. [4; 11]

Показник	2023 рік	2024 рік	Прогноз на 2025 рік
Зростання цін на зерно (за т/ц)	15–20%	5–10%	3–5%
Вартість енергоносіїв (нафта, газ)	30–50% зростання	10–15% зниження	стабільна (підвищення на 2–3%)
Падіння виробництва добрив	10–12%	5–7%	стабільний дефіцит
Вплив на продовольчу безпеку в країнах Африки	Високий	Середній	Високий

Майбутнє глобальної безпеки значною мірою залежатиме від того, як міжнародна спільнота зможе врегулювати питання розподілу ресурсів та уникнути збройних конфліктів. У сучасному світі ресурси, такі як енергоносії, вода, рідкісноземельні метали та продовольство, стають дедалі важливішими факторами, що визначають геополітичний ландшафт. Дефіцит цих ресурсів уже спричинив напруженість між державами, і якщо не вжити відповідних заходів, такі конфлікти можуть перерости у широкомасштабні військові зіткнення.

Практичні дані підтверджують тенденцію до загострення боротьби за ресурси. За даними ООН, у 2023 році понад 2 мільярди людей відчували дефіцит питної води, а за прогнозами Світового банку, до 2050 року глобальний попит на воду зросте на 55%, що створить серйозний ризик для міжнародної стабільності [12]. Схожа ситуація спостерігається в енергетичному секторі: попит на рідкісноземельні метали, необхідні для виробництва електроніки та відновлюваних джерел енергії, зростає експоненційно, що провокує геополітичне суперництво між США, Китаєм та ЄС.

Одним із перспективних шляхів запобігання конфліктам є розвиток альтернативних джерел енергії. Перехід до сонячної, вітрової та водневої енергетики може зменшити залежність країн від викопного палива, що стане важливим чинником стабілізації міжнародних відносин. Наприклад, у 2022 році Європейський Союз ухвалив програму «REPowerEU», спрямовану на прискорений розвиток відновлюваної енергетики та скорочення залежності від російських енергоносіїв [5, с. 103]. Успішна реалізація цієї програми може слугувати моделлю для інших регіонів.

Важливою складовою глобальної безпеки є також ефективні механізми міжнародного співробітництва. Дипломатія та посилення міжнародного права можуть сприяти запобіганню конфліктам. Як зазначав Генрі Кіссінджер: «Дипломатія – це мистецтво обійти війну, не здаючи своїх позицій». Сучасні міжнародні організації, зокрема ООН, НАТО та ОБСЄ, активно працюють над створенням механізмів превентивної дипломатії, що дозволяють уникнути збройних конфліктів ще на стадії їх зародження [10, с. 111].

У сфері водних ресурсів перспективним напрямом є технології опріснення води та підвищення ефективності її використання. Наприклад, Саудівська Аравія, яка стикається з постійним дефіцитом води, інвестує мільярди доларів у розвиток інноваційних опріснювальних станцій, що забезпечують водопостачання населенню та аграрному сектору. Подібні технології можуть бути застосовані й в інших регіонах, де проблема нестачі води стоїть особливо гостро.

Важливими є також ініціативи щодо зменшення залежності від дефіцитних ресурсів шляхом підвищення ефективності виробництва та споживання. Наприклад, у країнах Скандинавії активно розвиваються моделі циркулярної економіки, що дозволяють повторно використовувати матеріали та мінімізувати відходи [9, с. 56–57]. Такі підходи можуть допомогти знизити конкуренцію за ресурси на глобальному рівні.

Таким чином, запобігання військовим конфліктам за ресурси вимагає комплексного підходу, що включає технологічні інновації, міжнародне співробітництво та дипломатію. Тільки за умови узгоджених дій міжнародної спільноти можливо забезпечити стабільність та безпеку в майбутньому світі. Як зазначав Вінстон Черчилль: «Той, хто планує майбутнє, не повинен воювати за минуле». Впровадження сучасних рішень щодо розподілу ресурсів є ключем до збереження миру та безпеки в глобальному масштабі.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Глобальна спільнота намагається розв'язати проблему військових конфліктів за ресурси шляхом дипломатичних угод, міжнародних договорів та впровадження технологій сталого використання ресурсів. Однак ефективність цих заходів залишається під питанням через різні геополітичні інтереси та економічні суперечності між державами. Наприклад, Паризька кліматична угода та інші міжнародні ініціативи спрямовані на зменшення залежності від традиційних енергоресурсів, проте процес переходу до відновлюваних джерел енергії є складним і потребує значних інвестицій.

Майбутнє глобальної безпеки значною мірою залежатиме від того, як міжнародна спільнота зможе врегулювати питання розподілу ресурсів та уникнути збройних конфліктів. Одним із перспективних шляхів є розвиток альтернативних джерел енергії, впровадження інноваційних тех-

нологій збереження води та створення ефективних механізмів міжнародного співробітництва. Посилення дипломатичних відносин та міжнародного права також може допомогти уникнути загострення ситуації.

Отже, військові конфлікти за ресурси залишаються серйозним викликом для світової спільноти. Їх наслідки можуть мати довготривалий вплив на політичну, економічну та екологічну стабільність у світі. Запобігання таким конфліктам потребує комплексного підходу, що включає міжнародне співробітництво, розвиток технологій та ефективне управління природними ресурсами. Тільки спільними зусиллями можна зменшити ризик збройних зіткнень і забезпечити стабільний розвиток людства у майбутньому.

Література

1. Вавринюк А. Сучасні військові конфлікти та їх вплив на економіку й демографічні зміни в окремих країнах світу. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Географічні науки.* 2014. № 11. С. 121–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnug_2014_11_23

2. Глобальні інформаційні, психологічні та гібридні війни: загрози та протидії: монографія / за ред. В. Бебика. Київ : Талком, 2023. С. 137–183.

3. Гречко М. М. Геополітичні виклики енергетичної безпеки України в умовах глобальних змін. Економічний вісник Донбасу. 2021. № 4. С. 17–26.

4. Державна служба статистики України. Офіційні дані про економічний розвиток України та зміни клімату. URL: https://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 18.02.2025).

5. Інститут геополітики і міжнародних відносин. Стратегічна безпека в умовах зміни клімату та енергетичної кризи. Політичні студії. 2022. С. 89–104.

6. Лоза В. О. Війни (військові конфлікти) періоду правління Володимира Путіна та їх ідеологічне забезпечення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2023. Вип. 94. С. 233–242. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2023_94_22

7. Міжнародна організація праці (МОП). Зміна клімату і ринок праці: нові виклики для економічного розвитку. МОП Звіти 2022. URL: https://www.ilo.org (дата звернення: 19.02.2025).

8. Міжнародний валютний фонд (МВФ). Глобальні економічні наслідки зміни клімату для країн, що розвиваються. МВФ Звіти 2023. URL: https://www.imf.org (дата звернення: 20.02.2025).

9. Радуцька, Н.А. Вплив зміни клімату на енергетичну безпеку країн Східної Європи. Журнал глобальних досліджень. 2022. № 3. С. 55–71.

10. Старіков О. В. Міждержавні військові конфлікти у контексті міжнародного права: політико-правовий вимір. *Сучасне суспільство.* 2023. Вип. 1. С. 107–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2023_1_11

11. Український інститут майбутнього. Вода як ресурс і причина глобальних конфліктів: аналіз ситуації в Україні. Інститут майбутнього, 2023. URL: https://www.uifuture.org (дата звернення: 17.02.2025).

12. ЮНЕСКО. Охорона водних ресурсів і зміна клімату: виклики для водної безпеки. ЮНЕСКО Звіти. 2023. С. 101–115.

Анотація

Крап А. П. **Військові конфлікти за ресурси: майбутнє глобальної безпеки.** – Стаття.

У статті аналізується зростаюча роль природних ресурсів у військових конфліктах, які серйозно загрожують глобальній безпеці. Зокрема, розглядається, як боротьба за обмежені ресурси, такі як енергетичні запаси, вода, рідкісні мінерали та інші природні багатства, стає однією з основних причин міждержавних конфліктів. Важливим аспектом є геополітичний контекст, де ресурси стають стратегічними елементами національних інтересів країн, що призводить до конфліктів та нестабільності. Окремо акцентується увага на сучасних війнах, зокрема російсько-українському конфлікті, де боротьба за контроль над ресурсами, зокрема енергетичними, водними та сільськогосподарськими, є одним з основних чинників зростання напруженості. Росія, прагнучи підпорядкувати собі ресурси на території України, не тільки намагається закріпити своє домінування в регіоні, а й має стратегічну мету посилення свого впливу на глобальну енергетичну безпеку, що створює загрози для міжнародної стабільності.

У статті також розглядаються конкретні приклади з історії, де ресурси були безпосередньою причиною військових дій та міждержавних суперечок. Водночас аналізуються сучасні геополітичні конфлікти, де ресурси й енергетична безпека виступають основними факторами, що ведуть до міжнародних суперечок та збройних конфліктів. Зокрема, зміни клімату, що спричиняють погіршення доступу до водних ресурсів, ще більше загострюють напруженість між державами. Природні катастрофи та зміни клімату можуть стати каталізаторами нових конфліктів, оскільки країни шукають шляхи вирішення проблеми водопостачання та енергетичної безпеки.

Важливу частину статті займає розробка можливих стратегій для вирішення конфліктів, пов'язаних з ресурсами, а також забезпечення стійкості глобальної безпеки в умовах сучасних викликів. Оцінюється вплив глобальних геополітичних змін, зокрема зміни клімату, на енергетичну безпеку, а також роль міжнародних організацій у зниженні напруженості навколо ресурсних конфліктів. Робота пропонує шляхи до стабілізації ситуації та зменшення ризику виникнення нових війн, пов'язаних з боротьбою за природні ресурси, через більш ефективне управління ресурсами та міжнародну співпрацю.

Ключові слова: військові конфлікти, природні ресурси, російсько-українська війна, глобальна безпека, енергетична безпека, геополітика, зміна клімату, міждержавні суперечки, ресурси.

Summary

Krap A. P. **Military conflicts over resources: the future of global security.** – Article.

The article analyzes the growing role of natural resources in military conflicts that seriously threaten

global security. In particular, it is considered how the struggle for limited resources, such as energy reserves, water, rare minerals and other natural resources, is becoming one of the main causes of interstate conflicts. An important aspect is the geopolitical context, where resources become strategic elements of the national interests of countries, which leads to conflicts and instability. Special attention is paid to modern wars, in particular, the Russian-Ukrainian conflict, where the struggle for control over resources, in particular energy, water and agricultural, is one of the main factors in the growth of tension. Russia, seeking to subjugate resources on the territory of Ukraine, not only tries to consolidate its dominance in the region, but also has a strategic goal – to strengthen its influence on global energy security, which creates threats to international stability.

The article also examines specific historical examples where resources have been a direct cause of warfare and interstate disputes. At the same time, it analyzes contemporary geopolitical conflicts, where resources and energy security are the main factors leading to international disputes and armed conflicts. In particular, climate change, leading to deterioration of access to water resources, further exacerbates tensions between states. Natural disasters and climate change can become catalysts for new conflicts, as countries seek ways to solve the problem of water supply and energy security.

An important part of the article is the development of possible strategies for resolving resource-related conflicts, as well as ensuring the sustainability of global security in the face of modern challenges. The impact of global geopolitical changes, in particular climate change, on energy security is assessed, as well as the role of international organizations in reducing tensions around resource conflicts. The work suggests ways to stabilize the situation and reduce the risk of new wars related to the struggle for natural resources through more effective resource management and international cooperation.

Key words: military conflicts, natural resources, Russian-Ukrainian war, global security, energy security, geopolitics, climate change, interstate disputes, resources.

УДК 327:316.722
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.36

М. В. Лазарович
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5640-2605
доктор політичних наук,
професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності
Західноукраїнського національного університету

Т. В. Гончарук-Чолач
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5640-2605
доктор філософських наук, професор,
завідувачка кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала
Західноукраїнського національного університету

О. М. Рудакевич
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0725-6872
доктор політичних наук,
професор кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала
Західноукраїнського національного університету

Н. В. Джугла
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5817-782
викладач кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала
Західноукраїнського національного університету

ЦИФРОВА РЕВОЛЮЦІЯ В ПОЛІТИЦІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОСТІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО

Постановка проблеми. Ми перебуваємо на порозі нової епохи, де технології перестають бути лише інструментами, а стають активними учасниками політичних процесів, здатними визначати не лише наші дії, а й самої сутності політики. Цифрові платформи, великі дані, штучний інтелект і алгоритми змінюють не лише повсякденне життя, а й саму природу влади, управління та демократії. Технології, здавалося б, повинні полегшувати наш доступ до інформації, покращувати ефективність політичних систем і створювати нові можливості для участі громадян у прийнятті рішень. Однак насправді ці зміни мають дві протилежні тенденції, і їхнє розв'язання може призвести до формування нових політичних режимів, які вже сьогодні можуть бути визначені як цифровий тоталітаризм або, навпаки, як нові форми колективної демократії, де технології служать розвиткові політичної культури. Технології можуть служити як важливі інструменти для підвищення рівня демократичної участі, так і бути потужним інструментом, який може стати знаряддям для масового спостереження, маніпуляцій і навіть контролю. Алгоритми, здатні прогнозувати політичні уподобання, чорний піар, збирання особистих даних і їхнє подальше використання для впливу на вибори, стають частиною реальності, де приватність і автономія громадян опиняються під загрозою.

Сьогоднішня реальність вимагає серйозних роздумів щодо того, яким буде майбутнє політики в умовах технологічних трансформацій. Ми стикаємося з необхідністю відповісти на важливе питання: чи будемо ми в силах зберегти демократичні цінності в епоху, коли технології можуть так легко звести нас до рівня пасивних спостерігачів? Чи зможемо ми відстояти права і свободи в умовах, коли влада і політичний контроль усе більше переходять в руки алгоритмів і даних? Або ж ми станемо свідками нового політичного ладу, де технології створять нові форми колективного інтелекту, де рішення прийматимуться через інтерактивні платформи і загальні голосування, де кожен голос важить однаково, а політичні рішення будуть набагато прозорішими і доступнішими для всіх? У будь-якому випадку, нам необхідно ретельно оцінити, яким чином ці технології можуть як сприяти розвитку демократичних практик, так і загрожувати існуванню основних прав і свобод. Варто також зазначити, що обрана тема дослідження ще є надзвичайно мало вивченою, вона постійно оновлюється, що повязано з реаліями сучасних викликів і тому вимагає нового рівня наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження щодо цифрової революції в політиці зосереджені на її впливі на демократичні процеси, зокрема через використання соціальних мереж, мобільних додатків і новітніх

© М. В. Лазарович, Т. В. Гончарук-Чолач, О. М. Рудакевич, Н. В. Джугла, 2025

технологій для мобілізації виборців. Такі вчені як Грег Мартін [4], Тім Вуд [8] та інші активно вивчають зміни в політичній комунікації, роль фейкових новин, а також проблеми прозорості виборчих процесів у цифрову епоху. Значну увагу науковці Мануел Кастелс [2], Зунеб Туфасті [6], Ліндон Вей [7] приділяють також питанням безпеки даних, маніпулюванням громадською думкою та поляризацією суспільства через технологічні інструменти. Одночасно на фоні розширення популярності даної теми, ще залишається багато не досліджених проблем.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою нашої статті є є дослідження впливу цифрової революції на політичні процеси та її роль у формуванні постінформаційного суспільства, а також аналіз змін у комунікації, управлінні та взаємодії громадян з владою в умовах новітніх технологій.

Виклад основного матеріалу. Сучасний політичний ландшафт зазнав значних змін завдяки стрімкому розвитку цифрових технологій, зокрема соціальних мереж. Платформи, як Facebook, Instagram, Twitter, TikTok, Telegram, стали потужними інструментами політичної комунікації, що значно впливають на політичні кампанії, мобілізацію виборців, а також на формування громадської думки. Їх здатність до швидкого поширення інформації, формування іміджу політиків і партій, а також впливу на настрої населення зробила соціальні мережі ключовим елементом сучасної політичної боротьби. Одним з найактуальніших прикладів використання соціальних мереж у політиці є президентські вибори в Бразилії 2022 року, де соціальні платформи стали основними інструментами комунікації для політичних лідерів. Зокрема, кандидат від лівоцентристської партії Луїз Інасіо Лула да Сілва використовував Instagram і Telegram для прямого спілкування з громадянами. Його передвиборча кампанія активно використовувала відеоматеріали, які швидко набирали популярність серед молоді, і таким чином вдалося значно збільшити виборчу активність серед молодших поколінь, які є найбільш активними користувачами соціальних медіа. Водночас, популярний кандидат Жаїр Болсонару, який намагався переобратися на другий термін, також активно використовував платформу Telegram для поширення своїх меседжів, водночас залучаючи свою аудиторію через приватні канали та меседжери, що забезпечувало більшу інформаційну безпеку і уникаючи обмежень на інших платформах. Це знову підкреслює важливість інтернет-платформ у виборчих кампаніях, де комунікація стала не лише можливістю донести інформацію до виборців, а й способом впливу на їхні рішення [6].

У сучасному політичному середовищі соціальні мережі стали не лише каналами для рекламних кампаній, а й важливими інструментами для формування політичних наративів. Одним із прикладів є вибори в Індії 2019 року, коли правляча партія під керівництвом прем'єр-міністра Нарендри Моді активно використовувала соціальні мережі для мобілізації електорату, зокрема, через Telegram та WhatsApp. Ці платформи дозволяли швидко поширювати ключові меседжі, відеоролики та меми, що значно підвищило рівень політичної активності, особливо серед молодих виборців. Однак, незважаючи на всі переваги використання соціальних мереж у політичних кампаніях, не можна не помітити й негативні аспекти. Зокрема, поширення фейкових новин і дезінформації стало однією з головних загроз, що виникли через соціальні платформи. Яскравим прикладом є вибори в США 2020 року, коли велику роль у маніпуляціях зі свідомістю виборців відіграла російська пропаганда, що поширювала фальшиві новини через Facebook, Twitter та Instagram. Це продемонструвало, як соціальні мережі можуть бути використані для втручання у політичні процеси інших країн [1].

Таким чином, соціальні мережі стали важливими інструментами не лише для організації передвиборчих кампаній, але й для маніпуляцій, поширення дезінформації та мобілізації громадян. Вони змінюють політичну комунікацію та політичну культуру, створюючи нові можливості для демократії, але й підносячи нові виклики у контексті боротьби з дезінформацією та забезпечення прозорості політичних процесів.

З моменту розвитку цифрових технологій та соціальних медіа змінився не лише спосіб комунікації між політиками та виборцями, але й сама суть політичної участі громадян. Технології, зокрема мобільні додатки та платформи, надали людям нові можливості для взаємодії з політичними процесами, одночасно змінюючи політичну культуру, що виникає в онлайн-середовищі. Тепер політичні лідери можуть не лише транслювати свої меседжі, але й отримувати негайний зворотний зв'язок від своїх виборців, а громадяни – активно брати участь у політичних кампаніях, обговореннях та акціях протесту. Одним із яскравих прикладів впливу цифрових технологій на політичну культуру є молодіжні рухи та протестні кампанії, що стали поширеними завдяки соціальним медіа. Класичним прикладом є молодіжний рух «Fridays for Future», ініційований шведською активісткою Гретою Тунберг. За допомогою соціальних медіа Тунберг змогла не лише мобілізувати десятки тисяч людей по всьому світу для участі в акціях протесту, а й створити

глобальну мережу активістів, що виступають за боротьбу з кліматичними змінами. Завдяки соціальним мережам та цифровим платформам, громадяни отримали можливість не лише слідкувати за подіями в реальному часі, але й безпосередньо впливати на суспільні процеси через онлайн-акції, підписи петицій, організацію протестів. Мобільні додатки, такі як Instagram і Twitter, стали майданчиками для трансляції ідей руху, що дозволяло створити ефект масштабного глобального протесту, який переконав багатьох політиків і державних діячів у необхідності термінових дій щодо зміни клімату [9].

Ще одним важливим аспектом є зміни, які відбулися в політичних кампаніях завдяки технологіям. Вибори стали значно більш динамічними, зокрема завдяки застосуванню аналітики великих даних (big data) та технологій штучного інтелекту (AI), що дозволяють більш точно націлювати політичні повідомлення на певні групи виборців. Це дозволяє не лише точно прогнозувати політичні уподобання громадян, але й оперативно коригувати стратегії політичних кампаній. Одним з прикладів таких змін є президентська кампанія Володимира Зеленського в Україні у 2019 році. Використання новітніх технологій та аналітики дозволило йому створити досить ефективну комунікаційну стратегію, спрямовану на широкі маси через соціальні мережі та месенджери. Зокрема, кампанія активно працювала з короткими відеороликами, мемами, що здобули популярність у соціальних мережах, і таким чином створювали імідж нового політика, якого підтримує молодь [3].

Однак важливим аспектом є не лише позитивні зміни, а й негативні наслідки, пов'язані з використанням цифрових технологій у політиці. Одним із таких явищ є поляризація суспільства. Завдяки алгоритмам соціальних медіа, які надають користувачам лише ту інформацію, яка відповідає їхнім переконанням, розвивається тенденція до інформаційних «бульбашок» – ситуацій, коли люди отримують лише підтвердження своїх поглядів і не мають можливості зіткнутися з іншими точками зору. Це призводить до ще більшої політичної поляризації і зменшення діалогу між різними групами населення. Не менш важливим є й інший аспект – культура «лайків» та швидких реакцій. За допомогою простих механізмів, таких як лайки, репости та коментарі, відбувається мобілізація громадян, але цей процес часто втрачає глибину. Виборці можуть виступати на підтримку тих чи інших ідей, не завжди глибоко розуміючи суть проблеми чи складність її вирішення. Цей феномен у сучасній політичній культурі дозволяє за допомогою невеликих, миттєвих дій виражати підтримку чи протест, але без належної політичної освіти та розуміння складних питань. Ще одним важливим аспектом є маніпуляція через соціальні мережі, зокрема через створення фальшивих акаунтів, поширення фейкових новин і використання ботів для створення ілюзії підтримки певних політичних ідей [7].

Сучасні цифрові технології, зокрема соціальні мережі та інші онлайн-платформи, стали потужними інструментами для мобілізації громадян, як для підтримки політичних кампаній, так і для маніпуляцій з їхньою свідомістю. Ці технології не лише допомагають політикам та активістам залучати виборців, а й надають нові можливості для маніпулювання громадською думкою, що, у свою чергу, має серйозні наслідки для демократичних процесів у світі. Одним із найбільш очевидних прикладів маніпуляцій через цифрові платформи стали парламентськs виборb у Великій Британії в 2019 році, прихильники Brexit активно використовували цифрові платформи для поширення фейкових новин і інформації, яка підсилювала страхи щодо імміграції і економічних наслідків залишення ЄС. Водночас, в інтернет-просторі активно поширювалися теорії змови та фальшиві історії, що забезпечувало високий рівень підтримки серед виборців, які були настроєні проти Європейського Союзу. Це є наочним прикладом того, як цифрові технології використовуються для створення «псевдокризових» ситуацій, які можуть мобілізувати значну частину електорату на підтримку політичних рішень, що не обов'язково ґрунтуються на реальних фактах. Насправді, маніпуляції можуть набувати все більш складних форм, використовуючи штучний інтелект та механізми глибокого навчання (deep learning), що дозволяють створювати фальшиві новини і навіть фальшиві відео (так звані «deepfakes»). Це відкриває нові можливості для політичних маніпуляцій, оскільки відео чи аудіо матеріали, створені на основі штучного інтелекту, виглядають надзвичайно реалістично, а їх ідентифікація як фальшивих стає все складнішою для широкої аудиторії [2].

Цифрові технології та їхній вплив на політичні процеси сьогодні перебувають у центрі уваги не тільки науковців, а й урядів та міжнародних організацій. У міру того як соціальні медіа та інші онлайн-платформи стають все важливішими інструментами в політичних кампаніях, виникає необхідність у розробці відповідних регуляцій, що дозволяють зберігати баланс між свободою вираження думок та захистом від маніпуляцій, дезінформації і порушень етики. Задача регулювання цифрових технологій в політиці стає все більш актуальною, оскільки з одного боку, ці технології надають величезні можливості для демократії, з іншого – створюють нові загрози для

стабільності політичних систем. Однією з ключових проблем, які потребують вирішення, є захист приватності користувачів і боротьба з маніпуляцією інформацією. В умовах глобалізації інформаційних потоків і розвитку соціальних мереж необхідно розробляти нові закони, що регулюють використання персональних даних для політичних цілей. Один з таких прикладів – Загальний регламент захисту даних (GDPR), що був прийнятий в Європейському Союзі в 2018 році. Цей документ зобов'язує компанії та організації, що обробляють персональні дані, дотримуватись високих стандартів захисту приватності користувачів, що особливо важливо в контексті цифрової політики [4]. Проте, хоча такі ініціативи є важливими кроками до регулювання, виникає питання, чи можуть вони бути достатньо ефективними у боротьбі з новими викликами, такими як фальшиві новини, «deepfakes» і інші форми маніпуляцій.

Ще одним важливим аспектом є регулювання політичної реклами в інтернеті. На сьогоднішній день існують серйозні проблеми з прозорістю політичних кампаній, які використовують онлайн-платформи. Зокрема, у 2018 році компанія Facebook зіткнулася з критикою через відсутність чітких механізмів контролю за політичною рекламою. Після цього були введені певні обмеження і зобов'язання щодо позначення політичної реклами, але проблема залишається актуальною [8]. У майбутньому важливим завданням буде розробка міжнародних стандартів і механізмів для регулювання таких процесів, щоб уникнути маніпуляцій і зберегти демократичні цінності. Одним з можливих варіантів є створення міжнародних угод щодо етики цифрової політики, які можуть бути прийняті за аналогією до Женевських конвенцій в міжнародному праві. Це дозволить більш ефективно протистояти загрозам, що виникають унаслідок цифрових маніпуляцій, забезпечуючи при цьому баланс між правами громадян на свободу вираження думок та їх захистом від дезінформації. Нарешті, особливо важливим є питання етики застосування штучного інтелекту (AI) у політичних кампаніях. Використання AI в аналізі великих даних та автоматизованих системах таргетування реклами ставить питання про можливість маніпулювання емоціями та прийняттям рішень виборцями. Важливою є розробка стандартів і норм, які б визначали етичні межі застосування таких технологій у політиці, щоб уникнути порушень прав людини та демократії.

Висновки. Цифрові технології мають надзвичайно великий вплив на політичні процеси, які відбуваються в сучасному суспільстві, і змінюють способи взаємодії громадян із політичними інститутами. Впровадження новітніх цифрових інструментів, таких як соціальні мережі, блоги, мобільні додатки та онлайн-платформи, значно розширює можливості для політичної комунікації. Вони дозволяють громадянам бути більш інформованими, а також сприяють безпосередньому контакту між політиками та виборцями, що зменшує бар'єр у взаємодії між ними. Водночас це створює нові можливості для участі громадян у політичних процесах, що раніше були обмежені або недоступні, особливо для молодих людей і тих, хто не брав участі у традиційних формах політичної діяльності. З іншого боку, цифрові технології приносять з собою значні ризики, зокрема у контексті маніпуляцій з інформацією, дезінформації та підриву демократичних процесів. Відсутність ефективного контролю за цифровими платформами дає змогу окремим політичним силам чи іноземним державам використовувати ці платформи для маніпулювання громадською думкою, поширення фальшивих новин, організації підривних кампаній або впливу на вибори. Цифровізація також значною мірою змінила політичну культуру, оскільки політичні дебати, часто замість конструктивного обговорення політичних ідей і рішень, перетворюються на поверхневі суперечки та емоційні реакції. Соціальні медіа сприяють швидкому поширенню інформації, але й водночас можуть бути джерелом маніпуляцій і фальсифікацій, що знижує рівень інтелектуальної політичної дискусії та може призвести до зростання поляризації суспільства. Змінюється і процес політичної мобілізації. Цифрові технології надають громадянам інструменти для організації протестів, кампаній, петицій та інших форм громадянської активності, що дозволяє швидше та ефективніше організовуватися для досягнення політичних цілей.

Ураховуючи все вищесказане, важливим є не лише те, як ці технології впливають на політичний ландшафт, а й те, як забезпечити баланс між їхніми перевагами та ризиками. Одним із ключових аспектів є розробка ефективних механізмів регулювання та захисту від зловживань, таких як незаконне використання персональних даних, хакерські атаки на виборчі системи та інші форми цифрових маніпуляцій. Для цього необхідно створювати міжнародні стандарти та національні законодавства, здатні захистити демократичні принципи та забезпечити прозорість у цифровому середовищі. Тільки за умови належного контролю за цифровими технологіями можна мінімізувати потенційні негативні наслідки, зберігаючи при цьому всі переваги, які вони надають для розвитку політичних процесів. Особливо важливим є виховання критичного ставлення до інформації серед громадян. У світі, де інформація може бути як правдивою, так

і фальшивою, важливо навчити людей відрізняти надійні джерела від маніпуляцій і фейків. Це стане запорукою підтримки здорової політичної культури, здатної встояти перед тиском з боку тих, хто намагається використовувати цифрові платформи для власних цілей.

Таким чином, цифрові технології мають як позитивний, так і негативний вплив на політичні процеси. Вони відкривають нові можливості для участі громадян у політиці, покращують взаємодію між політиками та виборцями, але одночасно створюють нові ризики, такі як маніпуляції з інформацією та використання технологій для впливу на вибори. Тому дуже важливо, щоб суспільства, уряди та міжнародні організації розробляли ефективні стратегії для врегулювання цих процесів і забезпечення їх етичного та безпечного використання в майбутньому.

Література

1. Burak Begüm. Social Media as a Public Space for Political Activism: The Use of Twitter During Gezi Park Protests. E-Joms e-journal of Media & Society, July 2021. Vol. 7.

2. Castells Manuel Advanced Introduction to Digital Society. Edward Elgar Publishing, 2024. 168 p.

3. Earl Jennifer, Thomas V. Maher and Jennifer Pan. The digital repression of social movements, protest, and activism: A synthetic review. Science Advances, Mar 2022. Vol. 8. Issue 10.

4. Martin Greg. Social Movements and Protest Politics. Copyright 2024. 452 p.

5. Opp Karl-Dieter. Advanced Introduction to Social Movements and Political Protests. Edward Elgar Publishing Ltd, 2022. 194 p.

6. Tufekci Zeynep. Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest Kindle Edition. ale University Press, May 2017. 361 p.

7. Way Lyndon. Analysing Politics and Protest in Digital Popular Culture: A Multimodal Introduction. SAGE Publications Ltd, 2023. 41 p.

8. Wood Tim. The Starter Brain: How to Make Sense and Avoid Nonsense Enabled, September 2022. 120 p.

9. Zuboff Shoshanf. The Age of Surveillance Capitalism. Profile Books, 2019. 691 p.

Анотація

Лазарович М. В., Гончарук-Чолач Т. В., Рудакевич О. М., Джугла Н. В. **Цифрова революція в політиці та її вплив на постінформаційне суспільство.** – Стаття.

Цифрова революція, що охопила всі сфери сучасного життя, здійснила кардинальні зміни і в політичних процесах, впливаючи на політичну культуру, взаємодію між політиками та громадянами, а також на демократичні практики в глобалізованому світі. У даній роботі розглянуто, як цифрові технології, зокрема соціальні мережі, мобільні додатки, платформи для онлайн-голосувань та новітні інструменти аналізу даних, впливають на політичні процеси, мобілізацію виборців та формування політичних кампаній. Зокрема, акцентовано увагу на змінах у політичній комунікації, доступі до інформації та зростанні рівня політичної активності громадян, які отримали нові можливості для участі в політичних процесах завдяки цифровим технологіям. Водночас, звернуто увагу на нові виклики, які виникають у результаті використання цифрових платформ для маніпулювання громадською думкою, поширення фальшивих новин та впливу на виборчі процеси. У роботі також проаналізовано трансформацію політичної культури в умовах цифровізації, де зміни у форматі політичних дебатів, зростання поляризації та розвиток популістських практик стали важливими аспектами. Крім того, розглянуто питання безпеки та регулювання цифрових технологій у політиці, необхідність створення міжнародних стандартів та національних законодавчих ініціатив, спрямованих на захист демократії від негативних ефектів цифровізації. Особлива увага приділена проблемі забезпечення прозорості виборчого процесу в умовах технологічних змін, оскільки цифрові інструменти можуть як зміцнювати демократичні практики, так і створювати нові ризики. Дослідження показує, що, незважаючи на численні переваги цифрових технологій у контексті покращення політичної участі та доступу до інформації, вони також вимагають нових підходів до регулювання, аби зберегти демократичні принципи та забезпечити прозорість і справедливість політичних процесів у цифрову епоху.

Ключові слова: цифрова революція, постінформаційне суспільство, політичні процеси, політична культура, технології, цифровізація, маніпуляції.

Summary

Lazarovych M. V., Goncharuk-Cholach T. V., Rudakevych O. M., Dzhugla N. V. **Digital Revolution in Politics and Its Impact on the Post-Information Society.** – Article.

The digital revolution, which has impacted all spheres of modern life, has brought about radical changes in political processes, influencing political culture, the interaction between politicians and citizens, as well as democratic practices in a globalized world. This paper examines how digital technologies, particularly social media, mobile apps, online voting platforms, and advanced data analysis tools, affect political processes, voter mobilization, and the formation of political campaigns. Special attention is given to changes in political communication, access to information, and the increasing level of political engagement among citizens, who now have new opportunities to participate in political processes thanks to digital technologies. At the same time, the paper addresses the new challenges that arise from the use of digital platforms to manipulate public opinion, spread fake news, and influence electoral processes. The study also analyzes the transformation of political culture in the context of digitalization, where changes in the format of political debates, the rise of polarization, and the development of populist practices have become important aspects. Furthermore, the paper discusses issues of security and regulation of digital technologies in politics, the need for the creation of international standards and national legislative initiatives aimed at protecting democracy

from the negative effects of digitalization. Particular attention is paid to ensuring the transparency of the electoral process in the face of technological changes, as digital tools can both strengthen democratic practices and create new risks. The research shows that, despite the numerous advantages of digital technologies in improving political participation and access to information, they also require new approaches to regulation in order to preserve democratic principles and ensure the transparency and fairness of political processes in the digital age.

Key words: digital revolution, post-information society, political processes, political culture, technologies, digitalization, manipulation.

УДК [327:005.21(477):005.332.2(4)]:005.311.7
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.37

В. А. Ліпкан
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7411-2086
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Академії праці, соціальних відносин і туризму

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАПРЯМ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНИ З ПОЗИЦІЇ ТЕОРІЇ ІГОР

Війна проти України значно загострила екзистенційні питання не лише виживання української нації та державності [1] в умовах ведення проти неї геноцидної війни [2], скільки поставила питання про ефективність демократії, її політико-правового режиму, реальної здатності та спроможності системно протидіяти та протистояти зовнішній агресії.

Європейський вектор безпеки та зовнішньої політики посідає пріоритетне місце у зовнішньополітичній стратегії України, особливо після встановлення режиму Трампа у 2025 році та означення контурів зовнішньополітичної діяльності, що суперечить національним інтересам України. Тому розгляд безпосередньо європейського вектора з позиції геостратегії є актуальним саме в прикладному аспекті, адже в домінантній більшості наукових публікацій, ані українськими, ані європейськими, ані американськими аналітиками, включаючи представників неоконсерватизму в Республіканській партії США, не передбачався сценарій, за яким США кардинально змінить вектор власної підтримки України, а також зовнішньої політики щодо Європи, більше того – почне спроби зближення з РФ, одночасно із тим, уводячи мита проти КНР та Канади.

Адже чимало наукових дискусій маємо щодо цивілізаційної ідентичності [3], співвідношення євроатлантичного та євразійського векторів сучасної цивілізації [4], окремо останні роки виділяється тематика розвитку та формування зовнішньополітичних стратегій (далі – ЗПС) України із країнами глобального Півдня [5], хоча в теорії існує чимало, іноді протилежних, думок, які саме країни належать до даної групи.

У цьому ракурсі ця наукова розвідка буде побудована не через те, як бачать Україну і що пропонують Україні (в тому числі і спроби окремих політичних лідерів певних країн без участі України вирішити питання її державного суверенітету, отримання доступу та встановлення тотального контролю над природними ресурсами, змінити в неконституційний спосіб влади в суверенній країні), а через візію та місію самої України, її національні інтереси, її зовнішньополітичні стратегії як інструменти реалізації власного цивілізаційного проєкта в контексті творення унікальної цивілізаційної європейської ідентичності інноваційного типу.

Адже **бажане майбутнє України залежить лише від нас** і передбачає розроблення таких стратегій розвитку та відновлення, які повною мірою відповідали б українським національним інтересам. Разом із цим, обрання геостратегічного вектора залежить від хронотопу, тобто часопростору, в якому ухвалюються ті чи ті рішення, політичних лідерів, їхньої ідеології, іміджу та брендингом України, що зумовлюють обрання векторів зовнішньої політики.

Здійснений аналіз стратегічного партнерства України та США [1, с. 567–581], зокрема мій прогноз, згідно з яким «в США у найближчій перспективі (2024–2028) будуть сформовані передумови для дестабілізації державного ладу, демократичного режиму і руйнування республіканської форми правління» [1, с. 581], уможливив дійти висновку, що Україна, попри власне стійке та послідовне бажання і чітке нормативне його закріплення у відповідних Хартіях та інших спільних офіційних документах [6–9], оприлюднення в офіційних заявах посадових осіб, не є стратегічним партнером для США, відносини суверенної рівності не присутні у стосунках України та США.

Звідси унормовується завдання щодо визначення сучасного розуміння геостратегічного вектора зовнішньої політики України в контексті непередбачуваності зовнішньої політики інших країн.

Відзначу, що **геостратегічний вектор** – вектор зовнішньої політики, спрямований на реалізацію стратегічних національних інтересів через впровадження стратегічного курсу, в тому числі і через стратегічне партнерство. Однак в рамках цього вектора потрібно виділити і такий напрям як функціонування в рамках об'єкт-суб'єктних відносин, перебуваючи в полі тяжіння центрів сили на умовах диспаритету, підкорення ти примусу, образ та приниження, а не рівноправного партнерства.

Саме такий формат спробували нав'язати Україні нові посадові особи, що прийшли разом із адміністрацією Трампа в 2025 році, утворивши режим

© В. А. Ліпкан, 2025

Трампа. Президент України чітко сформулював свою позицію щодо безперспективності ультиматумів від будь-якої сторони, продемонструвавши наявність власної непохитної стратегічної позиції та стратегічного курсу держави на формування гарантованого, тривалого, справедливого та стійкого миру, заснованого на Статуті ООН, в якому РФ не матиме шансу на повторення збройної агресії, вчинення актів міжнародного тероризму та диверсій, тортур, ґеноциду, депортацій, масштабування систематичного порушення правосуддя в рамках Європейського континенту тощо [10].

Позиція Президента України за підтримки європейських партнерів, лягла в основу резолюції ООН «Просування всеохоплюючого, справедливого та сталого миру в Україні», що стала черговим твердим сигналом міжнародного співтовариства на підтримку суверенітету, незалежності, єдності та територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів, включно з її територіальними водами. Її було ухвалено 24 лютого 2025 року 93 країнами на третю річницю збройного вторгнення РФ і вчинення нею широкомасштабної збройної агресії проти України.

Згідно з даним документом держави-члени ООН наголосили на необхідності досягнення всеохоплюючого, справедливого та сталого миру в Україні відповідно до Статуту ООН, включаючи його принципи суверенної рівності та територіальної цілісності держав, як це підкреслено в її резолюції ES-11/6 від 23 лютого 2023 року. Ухвалена резолюція підтверджує необхідність забезпечення відповідальності за найтяжчі злочини згідно з міжнародним правом, вчинені на території України, шляхом проведення належних, справедливих і незалежних розслідувань та судових переслідувань на національному чи міжнародному рівнях, а також забезпечення справедливості для всіх жертв і запобігання вчиненню майбутнім злочинам [11].

У даній резолюції Генасамблея підтвердила свою прихильність суверенітету, незалежності, єдності та територіальній цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів і наголосила, «що ніяке територіальне придбання в результаті загрози силою або її застосування не повинно визнаватися законним» [12].

Послуговування власними національними інтересами в органічному зв'язку із геостратегічним вектором розвитку визначає геостратегію держави, в якій стверджується цивілізаційна та національна ідентичність. Як влучно підмічає Н. Хамітов, «здатність України бути суб'єктом історії, мати та втілювати власний цивілізаційний проєкт залежить від здатності продуктивної взаємодії між євроатлантичною та євразійською гілками західної цивілізації» [13, с. 285–288].

Таким чином ЗПС України в Європі має бути налаштована крізь діоптрії українських національних інтересів, геостратегічні вектори та геостратегію України, яка має стати ключовим суб'єктом ЄС, об'єднати ЄС на нових засадах, надаючи нового поштовху та оновленого змісту європейській цивілізаційній ідентичності.

Але наразі, слід тверезо оцінювати могутній тиск режиму Трампа на ЄС, а також п'яту колонну в ЄС: Орбана та Фіцо, які вчинюють дестабілізаційні заходи щодо підтримки України, публічно руйнуючи єдність країн ЄС.

За цих умов потрібно застосовувати не стандартний інструментарій, передусім методологічний.

Для ширшого розуміння корінь стратегічної невпевненості країн НАТО та ЄС у діях як щодо України, так і щодо Росії і нового режиму Трампа, доцільно звернутися до ***теорії ігор***. Адже саме теорія ігор використовується для визначення і вибору усього спектра можливих альтернативних стратегій у конфліктних ситуаціях, в тому числі антагоністичних протистояннях всіх сторін конфлікту.

Інтуїція, судження і раціональність — все це у своїй оригінальній комбінації унеможливило ухвалити рішення щодо ненападу на Україну, було проігноровано через домінування архаїчної системи оцінки загроз, хибної розвідувальної інформації та некоректної оцінки потенціалу спротиву на ґрунті національної ідентичності з боку українців. І якщо політичні лідери РФ послуговувались здебільшого *інтуїцією*, хибним уявленням про «знання світогляду супротивника (українців)», то західні аналітики та політики здебільшого спирались на *судження* та статистичні дані щодо могутності армії, кількості озброєння, досвід участі в бойових діях (український досвід при цьому було проігноровано), некоректні аналітичні дослідження упереджених дослідників, які не працювали із українськими першоджерелами. Про це мною підготовлено окреме наукове дослідження.

Цих помилок припустилася більшість аналітиків як у США, так і у Європі, про що маються чимало конкретних та реальних неспростовних доказів. У моїх дослідженнях було чітко показано, що досвід про Україну більшість іноземних дослідників черпали з російськомовних джерел та російських досліджень, через що їхня об'єктивність повнота та достовірність були під значним сумнівом і зрештою виявилася неправильною. Адже судження спираються на *досвід*, той досвід, до якого мають доступ щодо ознайомлення із ними західні дослідники. Більше того, вони не мають власного досвіду щодо формулювання власних суджень щодо війни з РФ країни НАТО, відтак їхні судження про *«невтягування країн в якості сторони війни проти РФ»* розташовані

в площині старої ситуації, в якій існувало СРСР (згодом Росія) і НАТО, як його номінальна, але не реальна опозиція.

Після початку повномасштабного вторгнення керівники країн-членів НАТО діяли винятково на підставі *суджень*, тобто в рамках того, що вони знали і вміли робити і добре робили *до* початку війни проти України. Саме тому, замість реального озброєння України, проведення широкомасштабних навчань напередодні війни на території України, надсилання в Україну миротворчого контингенту, лобіювання певних резолюцій в ООН, активізацію власного ОПК тощо – дій на упередження відповідно до проактивного управління, країни альянсу почали запроваджувати санкції, за ініціативи США було створено робочу групу Рамштейн для синтезу та інтеграції зусиль та військової підтримки України.

Однак нові виклики, вірніше сказати, якісно новий рівень викликів спричинив стагнацію у мисленні. Погрози Путіна ядерною зброєю зумовили довгі та тривалі дискусії, побоювання країн Заходу та тривалих аналітичних процесів щодо оцінки реальності цих погроз. Путін цим часом використав час і змінив тактику і продовжив збройну агресію, але вже якісно іншим чином, в тому числі залучаючи живу силу із Північної Кореї та КНР. Гра з нульовою сумою відбулась на користь Путіна: втрачений час на обмірковування реальності загроз від Путіна став виграшним часом для Путіна на його переозброєння, зміну тактики та форматування роботи власного ОПК, залучення військ та ОПК ІРІ та КНДР. Така саме ситуація відбудеться і тоді, коли Україну, державу-жертву агресії змусять «припинити вогонь», натомість про аналогічні дії щодо РФ ніхто зі світових політиків не каже навіть вголос.

Тож, результую, що будь-які перемовини московський режим використовує винятково для переформатування власних сил та засобів, акумулювання нових ресурсів та вчинення нового ефективнішого і руйнівного збройного нападу на України (а в найближчій перспективі за умови продовження збереження в США режиму Трампа і країни ЄС) для реалізації власних публічно проголошених цілей.

Таким чином висновую: розроблення стратегій на підставі *суджень* – безперспективний шлях реалізації геостратегії.

Щодо ЗПС України в контексті реалізації європейського геостратегічного вектора, то, на мій погляд, з позицій ***теорії ігор,*** найбільш прагматичним є *раціональність*, в основі якої лежить глибинний аналіз причин та умов, інших детермінант, що зумовлюють партнерство та інтеграцію України в *європейський* безпековий простір, реалізуючи *європейську* цивілізаційну ідентичність. На повернення до європейського цивілізаційного простору як повноправного суб'єкта геополітики вказує і В. Лісовський, стверджуючи, що це «сьогодні єдино логічний вибір для українського народу» [14, с. 82].

Раціональність має бути покладено в основу геостратегії [15], оскільки вона уможливлює обґрунтовувати стратегічні рішення, потребує креативного мислення, нестандартних підходів, застосування різноманітного інструментарію і базується не на інтуїції і судженнях, а *знаннях*, *політичному стратегічному прогнозуванні* та відповідному *стратегічному плануванні* [16]. Раціональність забезпечує виваженість та обережність, обґрунтовує рівень ризиковості та зменшує імпульсивність.

Ключовою категорією і поняттям теорії ігор є ***стратегія***. Щодо війни РФ проти України це може інтерпретовано як опис повного переліку *дій, що здійснює:* 1) Україна внаслідок діяльності РФ; 2) союзників і партнерів; 3) нейтральних держав; 4) власної діяльності; 5) випадкових подій.

Стратегія визначає конкретний вектор діяльності України. Зокрема, обрання Трампа було випадковою подією, так само як і його вектори зовнішньої політики, що стали малопрогнозованими і випадковим навіть для внутрішньополітичної коаліції. Таким чином дві випадковості, а також дострокові вибори в Бундестаг і прихід Ф. Мерца, формують нові умови геостратегічного ландшафту і відповідно зумовлюють розроблення та втілення нової ЗПС для України, унаочнюючи пріоритет її європейського вектора.

Важливим в контексті завершення війни є **формат виграшу України.** Для цього в теорії ігор послуговуються поняттям ***функція виграшу***.

Дана функція виступає правилом визначення очікуваного виграшу першого гравця у випадку вибору ним будь-якої стратегії з власної множини альтернатив допустимої стратегії. Для України такими ***альтернативами*** є:

1) підписання угоди про мінерали з Трампом на: а) його умовах; б) умовах України; в) інтегрований консенсусний варіант;

2) підписання угоди про мінерали з ЄС на умовах: 1) ЄС; 2) України; 3) інтегрований консенсусний варіант;

3) підписання спільної україно-євро-американської угоди;

4) підписання інтегральної стратегічної угоди про мінеральні ресурси із США, ЄС, КНР, Індією, Саудівською Аравією, Туреччиною.

Водночас інші суб'єкти оберуть будь-яку стратегію з власної множини допустимих стратегій, тобто на підставі часткового урахування потреб України в контексті рецесивної стратегії, але пріоритетно – з урахуванням власних національних інтересів.

А це означає, окрім наведених вище також і можливість:

1) різноманітного залучення РФ та КНР, Індії Саудівської Аравії до цих процесів;

2) формування *Фонду відновлення України*, яким керуватиме США, Росія, КНР, котрі спільно зароблятимуть на цьому процесі. Таким чином внаслідок десуверенізації та денаціоналізації відбудеться природний шлях демілітаризації України, яка перетвориться на хаб заробітку для США, РФ, КНР. Такий Фонд може стати гарантією ненападу на Україну. Зацікавлені країни зможуть брати участь в пайовому та дольовому відсотку зі збереженням контролю над цими процесами трьома основними бенефіціарами: США, РФ, КНР. Таким чином Українську Державу без її згоди на те, перетворять на «вільну економічну зону, зону економічного співробітництва різних націй без війн» і вона фактично втратить власну державність, міжнародно-правову суб'єктність і національну ідентичність.

У рамах теорії ігор, коаліції інтересів США, РФ та КНР існує пояснення. Адже в іграх з нульовою сумою інтереси країн-учасниць тих чи тих відносин, за даного випадку війни РФ проти України, не обов'язково можуть бути протилежними. Це дає вигоду всім учасникам, за даного випадку угода по мінералам США з Україною та США з РФ дає одразу багато «переваг», що ***декларується режимом Трампа***:

- *подвійна економічна вигода для США*: отримання доступу до ресурсів України та РФ, тобто остаточним бенефіціаром та вигодонабувачем від війни виступає США;
- *завершення війни на умовах Трампа* – припинення вогню і формування стійкого миру відповідно до інтерпретації режиму Трампа вигідне для України (без надання безпекових гарантій, без притягнення до відповідальності тощо, бо все це виходить за рамки утвореної РФ та США коаліції інтересів. Коаліція інтересів з боку Трампа передбачає коаліцію економічних інтересів, економічне співробітництво, інтеграцію економічних інтересів, поза безпекового контексту яких не є домінантним і системоутворюючим а виступає умовним ним);
- *економічна вигода для РФ* – тимчасове припинення вогню надасть змогу відновити військову могутність, врахувати помилки, залучення США до розроблення РЗМ в Росії уможливить доступ до нових технологій, а також зумовить зняття санкцій і відновлення економічної могутності Росії.

Додатково наголошу: вище подано контекст реалізації подій в сценарії його маніфестації режимом Трампа відповідно до теорії ігор.

У межах даного підходу ***геополітику підпорядковують геоекономіці*** – новий підхід, за якого **мир будується через економіку** замість будови *«миру через силу»*. При цьому всі злочини «забуваються», все починається, за задумом авторів такого підходу, з нової сторінки, а тим, хто шукатиме винних, не залишиться місця в новому світі пожадливості знецінення людського життя, зневаги до міжнародного права.

Також в рамках стратегій інших суб'єктів є пряме або опосередковане перешкоджання вступу України та набуття нею повноправного членства в НАТО та ЄС. *Наприклад*: якщо не брати до уваги відвертих супротивників (Угорщина та Словаччина, Сербія) згадаю позицію Італію, яку ідентифікую як стратегічну невизначену [17]. До виграшу Трампа, прем'єрка Італії підтримувала Зеленського та нашу державу, утім після виграшу Трампа і озвучення ним антиукраїнських та антиєвропейських наративів після приходу до влади у 2025 році, її ставлення змінилося, і наразі Італія не є прямим та відкритим прибічником членства України в ЄС.

Кожен суб'єкт даного політичного процесу є зацікавленим узяти в ньому участь з метою реалізації власних національних інтересів. Тож Україні не слід сподіватися на те, що учасники коаліції перечулені передусім жертвами в Україні її втратами, та виявляють власну жертовність, безкоштовно допомагаючи подолати гуманітарну катастрофу, ґрунтуючись на ідеалах гуманізму та цінності життя людини. На жаль, політичний дискурс мінімізує прояв увиразнення таких категорій, які здебільшого артикулюються у вигляді користі, пожадливості та вузькоутилітарної економічно зумовленої відповідності національним інтересам.

Таким чином *«середовище виграшу»* включає багато гравців, кожен із яких має власні стратегії та візію цього процесу, його тлумачення відповідно до якого і формує вигідні конкретній країні зовнішньополітичні стратегії.

Отже в рамках теорії ігор уводиться в обіг такий термін як *«коаліція інтересів»*, а не лише *коаліція держав*. Зацікавленість у тому чи тому результаті визначає оцінки впливу наслідків певного рішення на конкретну країну. Зокрема, якщо для США за режиму Трампа на першому місці стоять її економічні інтереси, через що режим Трампа педалює підписання угоди про РЗМ, публічно виступає за відновлення поза будь-яких умов та ультиматумів (як це робиться щодо України) відносин із РФ, то для Європи наслідки війни мають іншу перспективу: зміцнення Росії, збільшення витрат на армію, вторгнення в країни ЄС війна в Європі, знищення міжнародного порядку, а в стратегічній перспективі – нівелювання та знецінення ООН, НАТО, водночас становлення нових коаліцій інтересів США, РФ, КНР, Туреччини, розширення БРІКС. Колективний Захід за таких умов має адаптуватися до нових умов і за час

функціонування режиму Трампа утворити незалежну від США коаліцію.

Європа разом із Україною має стати самостійним геостратегічним гравцем.

Таким чином **висновую**: в даній ситуації станом на березень 2025 року **увиразнюється чітко двовимірна коаліція інтересів**:

1) *українські інтереси*: перемога України, відновлення територіальної цілісності, програш Росії, визнання і притягнення її до відповідальності як державу агресора, притягнення до відповідальності міжнародних злочинців, виплата репарацій тощо, інтеграція України до ЄС, набуття повноправного членства, внаслідок цього суттєве посилення ЄС, його демографічного, військового, безпекового, фінансового, продовольчого, мінерального науково-технологічно та природно-ресурсного потенціалів, стратегічного потенціалу формування Європейської армії, контроль над РЗМ в Україні з боку України та адміністрування з боку європейських країн на взаємовигідних засадах;

2) *пожадливі інтереси*: угода США та інших будь-яких інших країн, що не враховують національні інтереси, Україні не надається жодних безпекових гарантій, не виконуються або частково задовольняються вимоги, що викладені вище в п. 1. Припиняється повністю постачання зброї зі США, а фінансування в ЄС саботується режимами-сателітами кремлівського режиму; Україна втрачає контроль над об'єктами стратегічної інфраструктури, відбувається її деінфраструктуризація, фрагментація державності, децентралізація і поступова втрата державності.

Відповідно до теорії ігор структура геостратегічного ландшафту з позиції коаліції інтересів має саме такий вигляд. Це треба усвідомити, не плекаючи надій на випадок, я проявляти власну суб'єктність через конкретні дії та секторальні стратегії в рамках творення української геостратегії.

Констатую: серед ключових центрів сили існує реальна зацікавленість ***у завершенні війни***: саме у завершенні: 1) **не** у виграші України; 2) **не** у програші Росії.

Це стимулює геостратегічних акторів до формування передусім *коаліції інтересів. Отже геостратегічний ландшафт за даного випадку включає: коаліцію дій, множину їхніх стратегій і ситуацій, коаліцію держав і коаліцію інтересів.*

Для України важливо важливо отримати стратегічну перевагу у даній ситуації, через об'єднання з державами-партнерами (держав-союзників у України на практиці на даному етапі війни не існує) в *коаліції інтересів та дій*.

Інструментами такого об'єднання можуть бути:

1) *стохастична оптимізація* – уможливлює за допомогою застосування імовірнісних методів здійснювати планування невизначеності через зміну стратегій та передбачення із наступною багатокритеріальною адаптацію до наслідків настання випадкових процесів (*метод багатокритеріального аналізу управлінських рішень*) [18]. Алгоритм: моделювання імовірного випадкового стану системи, який визначається випадковим чином і має випадковий розподіл ймовірностей із одночасною неможливістю передбачення точного результату [1, с. 628];

2) *трансформація рекурентної послідовності подій* у виграш України та досягнення стійкого, гарантованого, справедливого і тривалого миру;

3) *формування чіткої коаліції інтересів* – якщо в рамках відновлення державного суверенітету України та встановлення справедливого миру існуватиме лише коаліція дій, поза контекстом коаліції інтересів, тоді множина ситуацій збігатиметься із множиною стратегій, через що виграш України матиме не стратегічний, а тактичний (тимчасовий) характер.

Зокрема в рамках ***реалізації оновленої ЗПС*** в контексті євроінтеграції відповідно до *теорії ігор* для передбачено реалізацію наступних ***векторів***:

• *зменшення упередженості європейських політиків щодо членства України в ЄС*. У рамках даного вектора формуються завдання щодо підсилення симпатій та зменшення рівня антипатій до нашої країни, подолання інертності мислення та україноскептицизму;

• *унеможливлення підміни реального бажаним*: роками, як мною було аргументовано продемонстровано, Україна крокувала до НАТО, виконуючи незчисленні вимоги, досягаючи стандартів, посилюючись, відповідаючи чисельним вимогам тощо, але бажання України бути повноправним членом НАТО, не відповідало реальній безпековій реальності, в якій небажання Росії та США, аби Україна набула повноправного членства в НАТО, були більш реальним і дійсним, аніж бажання України. Так само варто прагматично підходити і до євроінтеграції через демонстрацію спільної користі від членства України для ЄС, зменшуючи вплив емоційного компонента, надмірного оптимізму та очікувань на допомогу «державі-жертві» агресії (трикутник Карпмана: жертва, агресор, рятівник). Суб'єктність держави увиразнюється через її власну сильну самостійну політику, коректну та обґрунтовану оцінку реальних перешкод, здатності їх самостійно подолати з метою досягнення стратегічної мети;

• *зменшення та мінімізація можливостей до перестрахування європейськими політиками за умови євроінтеграції України*. Європейські політики мають узяти відповідальність на себе, і разом із українськими стратіархами [19], спільно будувати нову європейську спільноту на засадах

міжнародного права, цінностей добра і справедливості, демократії, поваги до прав людини, державного суверенітету, визнання держав в межах загальновизнаних державних кордонів, поміркованого лібералізму, поза рамками споживчої ідеології і теорії пожадливості, що насаджується режимами Трампа, Путіна, Сі. Потрібно розширити комплекс об'єктивних передумов та повноту і достовірність інформації про Україну як європейської держави, а також щодо справжніх мотивів та ідеології сучасних центрів сили та геостратегічних акторів в рамках реалізації української, європейської, американської, євразійської та азійської ідентичностей;

• *запровадження геостратегоцентризму*: 1) *у внутрішній політиці* це – україно- і державоцентризм; 2) *у зовнішній політиці* – євро- і безпекоцентризм. У зовнішній політиці це уможливить мінімізувати егоцентризм політиків окремих європейських країн, які формують умови для підміни загальноєвропейських цінностей та цілей власними, національними чи ідеологічно обумовленими вузькопартійними. Егоцентричність у політиці породжує агресивність, тож сприяє автономізації Європейських країн, їхній фрагментації, власно того, на що спрямована державна політика дестабілізації ЄС путінського режиму та режиму Трампа. Європоцентричність має стати засадою зовнішньої політики будь-якої країни ЄС, в тому числі й України. Це на замінює та не підмінює самостійності векторів зовнішньої політики, втім визначає засадничий вектор, який унаочнює доцентрові тенденції розвитку європейської політики як самостійного політичного феномену прояву європейського цивілізаційної ідентичності. Прикладом, Орбан, прагнучи зберегти владу через надання населенню дешевих енергоносіїв, використовує РФ з метою отримання дешевих енергоносіїв, таким чином, заради власної пожадливості його політика іде в розріз із загальноєвропейським вектором щодо дотримання санкційного режиму та притягнення міжнародних злочинців до міжнародно-правової відповідальності;

• *активізація стратегічних комунікацій:* запровадження нових стратегічних наративів щодо України [20; 21], вплив на мейнстрім політичного дискурсу з метою правильної демонстрації і коректного та ясного усвідомлення українських національних інтересів як частини європейських, формування довершеної переконаності у тому, що українська цивілізаційна ідентичність є складовою європейської, а Україна – є частиною європейського цивілізаційного простору;

• *безальтернативне якомога швидше набуття повноправного членства в ЄС* – інтеграція *коаліції інтересів* та *коаліції дій* зумовлюють симбіотичне поєднання України та ЄС та формування симбіотичної та коеволюційної коаліції держав. Україна потрібна ЄС не меншим чином, аніж ЄС потрібне для України;

• *протидія гібридним формам завершення війни:* гібридне перемир'я, гібридний мир, гібридний вступ чи то до НАТО чи то до ЄС, що також мінімізує масштабування ресентименту (плекання надії на відтермінування і можливу відплату в недалекому майбутньому [22, с. 46]) в політичному істеблішменті після війни серед усіх акторів.

Тому, для вирішення та формулювання засад стратегічного партнерства варто зважати на різні методологічні підходи, які повною мірою описують не лише бажання, а й спільні можливості держав щодо реалізації власних національних інтересів.

Водночас актуалізується і пріоритезація партнерства із ЄС, а також відновлення в новому форматі діалогу з КНР та країнами глобального Півдня, азійсько-тихоокеанського регіону.

Причому згідно з теоретичними та концептуальними засадами стратегічного партнерства, широкомасштабне партнерство США та РФ **унеможливлює здійснення стратегічного партнерства України з США на даному етапі**.

А практичні дії нинішнього режиму Трампа фактично дезавуюють Хартії про стратегічне партнерство від 2008 і 2021 років, а також більшість спільних заяв щодо цього питання, зроблених в минулому. Відповідно до теорії ігор відбулося перезавантаження: і на даному етапі питання вже у не в особистісній неприязні режиму Трампа до особи Президента України, а у тому, що вони починають формувати власну реальність, замінюючи існуючий до їхнього приходу формат відносин. Це потрібно враховувати, а не намагатись сперечатись, висміювати та переконати в протилежному. Теорія ігор передбачає зміну стратегій. Тож Україні потрібно змінити власні стратегії як щодо США, так і щодо Європи.

Відтак формат такого партнерства доцільно орієнтувати на Європу, відповідно і доступ до РЗМ доцільно розглядати в контексті пріоритету входження України до європейської цивілізації, європейського цивілізаційного та безпекового просторів. Адже Україна має також власне бачення щодо взаємних розрахунків, зважаючи на підхід режиму Трампа в контексті тих вигод, які отримала США від добровільного ядерного роззброєння України, а також збереження США грошей на відмові від гонки озброєнь [23]. І за даними аналітиків, США ще має чимало доплатити Україні, чого повністю вистачить для встановлення миру на умовах України.

Один із варіантів самоусвідомлення пропонує А. Баканова через розвиток аналітичних програм, в яких досліджуються нове тлумачення утворення

регіону Нової Східної Європи, ядром якого виступає Україна [24].

У цьому контексті, певним чином підтримуючи загальний зовнішньополітичний напрям „збереження і зміцнення довгострокової допомоги та підтримки з боку держав-союзників і міжнародних інституцій, консолідацію і єдність країн демократичного світу, до якого належить Україна" [25, с. 18], наголос варто робити на саморефлексії, самозміні та саморозвитку України, реалізації власного цивілізаційного проєкту та ствердженні суб'єктності через оновлену та самоусвідомлену європейську ідентичність на підставі коаліції не лише держав та дій, а й *коаліції спільних інтересів* суверенно рівних суб'єктів.

Література

1. Ліпкан В. А. Політичні засади геостратегії сучасної Української Держави : монографія. Одеса : Гельветика, 2024. 830 с.

2. Дорошко М. Геноцидні війни Леніна – Сталіна –Путіна в Україні. Київ : Ніка-Центр, 2023. 272 с.

3. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

4. Пирожков С., Хамітов Н. Західна цивілізація та євроатлантичне партнерство України. Україна дипломатична. 2020. Вип. 20. С. 507–519. DOI https://doi.org/10.37837/2707-7683-2019-31

5. Борділовська О. Глобальний південь у контексті нових викликів. Київ : НІСД, 2023. 6 с.

6. Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_015#Text.

7. Хартія Україна — США про стратегічне партнерство. URL: https://ua.usembassy.gov/uk/our-relationship-uk/u-s-ukraine-charter-strategic-partnership-uk.

8. Kvian K. US-Ukraine: partnershipped to peace and prosperity. DOI 10.37837/10.37837/2707-7683-2020-24.

9. Спільна заява щодо стратегічного партнерства України та Сполучених Штатів Америки. URL: https://www.president.gov.ua/news/spilna-zayava-shodo-strategichnogo-partnerstva-ukrayini-ta-s-70485

10. Щербак Ю. Вбити імперію зла: Росія – вічний ворог України. Київ : Дух і Літера, 2023. 296 с.

11. Коментар МЗС щодо ухвалення резолюції ГА ООН «Просування всеохоплюючого, справедливого та сталого миру в Україні». URL: https://mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-shchodo-uhvalennya-rezolyuciyi-ga-oon-prosuvannya-vseohoplyuyuchogo-spravedlivogo-ta-stalogo-miru-v-ukrayini.

12. Генасамблея ООН ухвалила українську резолюцію щодо річниці російської війни. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3963910-genasamblea-oon-uhvalila-ukrainsku-rezoluciu-sodo-ricnici-rosijskoi-vijni.html.

13. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 2-ге видання, виправлене та доповнене. Київ : КНТ, 2018. 394 с.

14. Лісовський В. М. Зовнішньополітичний імідж України та її лідера як чинник забезпечення національної безпеки України. *Регіональні студії*. 2022. № 28. С. 79–83. DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.14.

15. Ліпкан В. А. Геостратегія сучасної Української держави: засади формування. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2022. № 42. С. 268–277. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/42_2022/35.pdf

16. Ліпкан В. А. Теорія геостратегії: дискурсивний аналіз. KELM (Knowledge, Education, Law, Management). 2022. № 4(48). С. 217–228. URL: https://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/9001

17. Ліпкан В. А. Політичний зміст концепції стратегічної невизначеності: на прикладі Китаю. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 38. С. 58–64. URL: http://politicus.od.ua/6_2022/13.pdf.

18. Морозов О. О. Багатокритеріальна оптимізація складних організаційно-технічних систем за умови невизначеності інформації. *Збірник наукових праць Академії внутрішніх військ МВС України*. 2013. Вип. 1 (21). С. 36–40.

19. Ліпкан В. А. Стратіархи України: до проблеми легітимації. *Проблеми реалізації прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права в Україні* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (9 листопада 2023 р., м. Київ, КНУТД) / відп. ред. А. Ю. Олійник, Ю. В. Оніщик. Київ : КНУТД, 2023. С. 81–87.

20. Ліпкан В. А. Обумовленість стратегічного наративу цільовими аудиторіями. *Стратегічні комунікації у сфері забезпечення національної безпеки та оборони: проблеми, досвід, перспективи* : ІІІ міжнар. наук.-практ. конф., 31 жовт. 2022 р.: тези доповідей / Міністерство оборони України, НУОУ імені Івана Черняховського. Київ : НУОУ, 2022. С. 95–100.

21. Lipkan V. Strategic communications in the context of implementing the geostrategy of the Ukrainian State. *Стратегічні комунікації у сфері забезпечення національної безпеки та оборони: проблеми, досвід, перспективи* : V міжнар. наук.-практ. конф., 30 жовтня 2024 р.: тези доповідей / Міністерство оборони України, НУОУ. Київ : НУОУ, 2024. С. 17–23.

22. Сінельнікова М. В. Помста – як частина досвіду ресентименту. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2023. Вип. 45. С. 46–50. DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.8

23. Амелін А. Яку вигоду отримали США від ядерного роззброєння України. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/ekonomist-amelin-pidrahuvav-skilki-ssha-zaoshchadili-vid-vtrati-ukrajinoyu-yadernogo-statusu-50493330.html.

24. Баканова А. О. Вплив Європейського Союзу і Російської Федерації на зовнішню політику держав «Нової Східної Європи». Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2021. 239 с.

25. Зовнішня політика України в контексті геополітичних процесів. Лютий, 2024. Київ : Центр Разумкова, 2024. 18 с.

Анотація

Ліпкан В. А. **Європейський напрям зовнішньополітичної стратегії України з позиції теорії ігор.** – Стаття.

Стаття присвячена аналізу європейського напряму зовнішньополітичної стратегії відповідно до теорії ігор. Констатовано на необхідність застосування теорії ігор з метою розширення науково обґрунтованих сценаріїв розвитку подій в контексті війни РФ проти України, відсутності підтримки з боку США та зменшення підтримки з боку ЄС.

Методологічною основою статті виступає теорія ігор.

Визначено поняття геостратегічного вектора – вектор зовнішньої політики, спрямований на реалізацію стратегічних національних інтересів через впровадження стратегічного курсу, в тому числі і через стратегічне партнерство. В рамках цього вектора виділено такий напрям як функціонування в рамках об'єкт-суб'єктних відносин, перебуваючи в полі тяжіння центрів сили на умовах диспаритету, підкорення ти примусу, образ та приниження, а не рівноправного партнерства.

Для ширшого розуміння корінь стратегічної невизначеності країн НАТО та ЄС у діях як щодо України, так і щодо Росії і щодо нового режиму Трампа, обґрунтовано доцільність звернення до теорії ігор, яка використовується для визначення і вибору усього спектра можливих альтернативних стратегій у конфліктних ситуаціях, в тому числі антагоністичних протистояннях всіх сторін конфлікту.

Проаналізовано ключові поняття теорії ігор відповідно до війни РФ проти України: інтуїція судження, раціональність, стратегія, функція виграшу, коаліція держав, коаліція дій, коаліція інтересів. Встановлено, що розроблення стратегій на підставі суджень – безперспективний шлях реалізації геостратегії; найбільш прагматичним є раціональність, в основі якої лежить глибинний аналіз причин та умов, інших детермінант, що зумовлюють партнерство та інтеграцію України в європейський безпековий простір, реалізуючи європейську цивілізаційну ідентичність. Раціональність забезпечує виваженість та обережність, обґрунтовує рівень ризиковості та зменшує імпульсивність. З позицій теорії ігор обґрунтовано необхідність розширення векторів зовнішньополітичних стратегій із залученням КНР, країн глобального Півдня, а також азійсько-тихоокеанського регіону. Констатовано, що серед ключових центрів сили існує реальна зацікавленість саме у завершенні війни: 1) не у виграші України; 2) не у програші РФ.

На підставі теорії ігор для України запропоновано: отримати стратегічну перевагу у даній ситуації, через об'єднання з державами-партнерами в коаліції інтересів та дій через: 1) стохастичну оптимізацію; 2) трансформацію рекурентної послідовності подій; 3) формування чіткої коаліції інтересів. У рамках реалізації оновленої ЗПС в контексті євроінтеграції відповідно до теорії ігор передбачено реалізацію наступних векторів: зменшення упередженості європейських політиків щодо членства України в ЄС; унеможливлення підміни реального бажаним; зменшення та мінімізація можливостей до перестрахування європейськими політиками за умови євроінтеграції України; запровадження геостратегоцентризму; активізація стратегічних комунікацій; безальтернативне якомога швидше набуття повноправного членства в ЄС; протидія гібридним формам завершення війни.

Ключові слова: зовнішньополітичні стратегії України, теорія ігор, коаліція інтересів, стратегія, геостратегія Української Держави, функція виграшу, стратегічне партнерство, війна РФ проти України, ЄС, стратегічний курс держави, зовнішня політика.

Summary

Lipkan V. A. **The European direction of Ukraine's foreign policy strategy from the perspective of game theory.** – Article.

The article is devoted to the analysis of the European direction of foreign policy strategy in accordance with game theory. The author emphasizes the need to apply game theory in order to expand scientifically based scenarios in the context of the Russian war against Ukraine, lack of support from the United States and decreasing support from the EU.

The methodological basis of the article is game theory.

In the article is defined the concept of geostrategic vector as a vector of foreign policy aimed at realizing strategic national interests through the implementation of a strategic course, including through strategic partnership. Within the framework of this vector, the author identifies such a direction as functioning within the framework of object-subject relations, being in the field of attraction of the centers of power on the terms of disparity, submission to coercion, insults and humiliation, rather than equal partnership.

For a broader understanding of the roots of strategic uncertainty of NATO and the EU in their actions towards Ukraine, Russia and the new Trump regime, the author substantiates the expediency of turning to game theory, which is used to identify and select the full range of possible alternative strategies in conflict situations, including antagonistic confrontations between all parties to the conflict.

The author analyzes the key concepts of game theory in relation to Russia's war against Ukraine: intuition of judgment, rationality, strategy, win function, coalition of states, coalition of actions, coalition of interests. It is established that the development of strategies based on judgment is a futile way to implement geostrategy; the most pragmatic is rationality, which is based on an in-depth analysis of the causes and conditions and other determinants that determine Ukraine's partnership and integration into the European security space, realizing its European civilizational identity. Rationality ensures prudence and caution, justifies the level of risk and reduces impulsiveness. From the standpoint of game theory, the author substantiates the need to expand the vectors of foreign policy strategies with the involvement of China, the countries of the global South, and the Asia-Pacific region. It is stated that among the key centers of power there is a real interest in ending the war: 1) not in Ukraine's victory; 2) not in Russia's defeat.

Based on the game theory, it is proposed that Ukraine should gain a strategic advantage in this situation by uniting with partner states in a coalition of interests and actions through: 1) stochastic optimization; 2) transformation of the recurrent sequence of events; 3) formation of a clear coalition of interests. As part of the implementation of the updated Ukraine's foreign policy strategies, in the context of European integration, the following vectors are envisaged in accordance with game theory: reducing the bias of European politicians towards Ukraine's membership in the EU; preventing the substitution of the real by the desired; reducing and minimizing the possibilities for reinsurance by European politicians in the event of Ukraine's European integration; introduction of geostrategic centrism; intensification of strategic communications; no alternative to gaining full membership in the EU as soon as possible; counteracting hybrid forms of completion of the war.

Key words: Ukraine's foreign policy strategies, game theory, coalition of interests, strategy, geostrategy of the Ukrainian State, win function, strategic partnership, Russia's war against Ukraine, EU, strategic course of the state, foreign policy.

УДК 324(439)«2025»
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.38

Ю. О. Остапець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4955-9676
доктор політичних наук,
професор кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

І. Є. Дудінська
кандидат філософських наук,
директорка Інституту політології
філософського факультету
Пряшівського університету (Словацька Республіка)

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ В НІМЕЧЧИНІ 23 ЛЮТОГО 2025 РОКУ: ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЗУЛЬТАТІВ ТА ПОСТВИБОРЧОГО СТРУКТУРУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ

Постановка проблеми. Після того як відбувся розпад урядової коаліції 16 грудня 2024 р. німецький парламент виніс вотум недовіри уряду О. Шольца, а 27 грудня президент Німеччини Ф.-В. Штайнмаєр розпустив Бундестаг і призначив дострокові вибори на 23 лютого 2025 р. Вибори відбулися в умовах політичної нестабільності та невизначеності, які обумовлені низкою чинників: кризою урядової коаліції, регіональними безпековими викликами, економічною рецесією, зростанням популярності радикальних політичних сил тощо. Саме тому від результатів виборів які зміни відбудуться в політичному ландшафті Німеччини, а відтак і який вплив вони матимуть на внутрішню і зовнішню політику країни. А це низка питань, які пов'язані зі зміцненням обороноздатності Німеччини, оздоровленням економіки, підвищенням добробуту населення, відношенням до російсько-української війни, та санкційної політики Євросоюзу та інше.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета нашої статті – дослідити результати виборів до німецького Бундестагу 23 лютого 2025 р. та окреслити їхній вплив на зовнішню і внутрішню політику країни. Для досягнення мети необхідно вирішити такі дослідницькі завдання: 1) дослідити особливості виборчої кампанії та чинники впливу на електоральний вибір громадян; 2) охарактеризувати вплив результатів виборів на майбутній політичний розвиток Німеччини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Електоральна проблематика є предметом дослідження багатьох вітчизняних дослідників: В. Ботрнікова, Є. Гайданки, В. Лебедюка, К. Карамана, М. Кармазіної, А. Ключковича, Ю. Копинця, Ю. Остапця, А. Романюка та інших. Оскільки вибори до німецького Бундестагу щойно відбулися (23.02.2025), то відповідно аналітичні розвідки вітчизняних науковців поки що відсутні. Натомість можна виокремити низку аналітичних статей експертів і журналістів, які досліджують вказану проблематику: В. Березенка [1], Х. Бондарєвої [2], О. Каракуца [1] та інших.

Виклад основного матеріалу. Вибори нижньої палати парламенту – Бундестагу відбуваються за змішаною виборчою системою, яка має назву «персоналізоване пропорційне представництво» (personalisierte Verhältniswahl). Новий виборчий закон був прийнятий Бундестагом 17 березня 2023 р. Відповідно до закону була встановлена стабільна кількість депутатів Бундестагу – 630, а Німеччина поділена на 299 одномандатних округів. Кожний виборець має два голоси: перший голос (Erststimme) – для вибору кандидата у своєму виборчому окрузі (*мажоритарна система відносної більшості*) і другий голос (Zweitstimme) – для вибору партійного списку (*пропорційне голосування*).

Відповідно до виборчого закону у розподілі депутатських мандатів за партійними списками приймають участь партії, які здобули більше 5% голосів виборців, а також партії національних меншин. Відповідно до того, скільки отримала відсотків партія за голосуванням за партійні списки (другий голос) розподіляються по кількості і мажоритарні мандати (перший голос). Йдеться про відсоткове співпадіння мажоритарної і пропорційної виборчої складової. У попередньому законі такого не було, тому були компенсаційні мандати, а звідси і плаваюча кількість депутатів Бундестагу (від 598, а в 2021 р. депутатів було 736). Отже, другий голос встановлює партійний баланс у Бундестазі.

«Тривалий час у Німеччині, зазначає Ю. Остапець, боротьбу за владу вели дві коаліції: ХДСС/ХСС і Вільна демократична партія (ВДП) («чорно-жовта» за кольорами партій) та Соціал-де-

© Ю. О. Остапець, І. Є. Дудінська, 2025

мократичної партії Німеччини (СДПН) і партії «Зелені» (пізніше «Союз 90/Зелені») (відповідно «червоно-зелена»). Після об'єднання Західної і Східної Німеччини у партійній системі з'являється ще один актор – Партія демократичного соціалізму (пізніше отримає назву «Ліві»), яка не змінювала попередню модель конкуренції (2,5-партійну систему), і спочатку представляла інтереси громадян Східної Німеччини, а пізніше вона стає загальнонаціональною партією» [4, с. 86].

Починаючи з 2009 р. відбуваються зміни у конфігурації та акторному складі партійної системи, які пов'язані з тим, що великі партії Німеччини (ХДС/ХСС, СДПН) отримали на виборах низький результат, а натомість малі партії («Ліві», Вільна демократична партія (ВДП), «Союз 90/Зелені») здобули високий рівень підтримки громадян.

У 2013 р. в партійно-політичному просторі Німеччини з'являється нова популістська праворадикальна партія «Альтернатива для Німеччини», яка спочатку позиціонувала себе як євроскептична політична сила, а пізніше перейшла на жорсткі націоналістичні позиції, як антиісламістська, антиіммігрантська політична сила. На виборах до Бундестагу у 2017 р. вона вперше подолала виборчий бар'єр.

А на початку 2024 р. в Німеччині з'являється нова ультраліва партія «Союз Сари Вагенкнехт – за розум і справедливість» (ССВ), яка офіційно зареєстрована 8 січня 2024 р., і яка досить швидко стала популярною у німецьких виборців. Партія утворилась в результаті виходу низки політиків з партії «Ліві». Головні ідеологічні маркери партії: обмеження міграції, антиглобалізм, критика зеленої політики, припинення військової допомоги Україні, справедлива соціальна політика, популістські наративи щодо економічних труднощів та можливостей їх швидкого вирішення тощо. Аналогічними є і головні месиджі АдН. Головна відмінність між ними в тому, що АдН сприймається у суспільстві як токсична партія з якою не хочуть мати справу політики з інших сил, а відтак ті хто хочуть підтримувати вище вказані наративи голосують за ССВ. Таким чином, намагання німецького мейнстриму обмежити АдН призвели до побічного ефекту – посилення іншої відверто популістської сили, але вже ультралівої – «Союзу Сари Вагенкнехт» [1].

Для аналізу результатів парламентських виборів 2025 р. зупинимося на характеристиці рівня електоральної підтримки політичних партій на виборах до Бундестагу у 2021 р. Результати виборів подано в таблиці 1.

Як бачимо з таблиці 1 перемогу на виборах здобула СДПН, а її конкурент ХДС / ХСС отримав найгірший результат у повоєнній Німеччині. «Партія «Союз 90/Зелені» здобула 14,8% (третій результат), що є найкращим результатом партії з моменту її створення. Четвертий результат (92 мандати) мала ВДП. Правопопулістська партія АдН зайняла лише п'яте місце (у 2017 р. була третьою). Партія «Ліві» втратила на виборах 30 депутатських мандатів, не подолавши 5% виборчий бар'єр, але отримавши депутатські мандати за рахунок того, що її представники перемогли у трьох одномандатних округах. Урядову коаліцію за результатами виборів утворили Соціал-демократична партія Німеччини, Вільна демократична партія та «Союз 90 / Зелені» [4, с. 86]. Конфігурація партійної системи за результатами виборів мала такий вигляд: ліві («Ліві») – лівий центр (СДПН, «Союз 90/Зелені») – правий центр / праві (ВДП, ХДС/ХСС) – праворадикали (АдН). «Відсоток голосів, які здобули політичні партії вказує на вирівнювання їхньої підтримки у виборчих процесах, наслідком чого буде зростання їх кількості в урядових коаліціях. А конвергенція

Таблиця 1

Результати виборів до Бундестагу 26 вересня 2021 року та Європейського парламенту 6–9 червня 2024 року

Назва партії / виборчого блоку (дата заснування)	Результат за партійними списками	Всього деп. манд. з врахуванням результатів в одномандатних округах	Результат виборів до Європарламенту (2024 р.)
Соціал-демократична партія Німеччини (SPD, 1863)	25,7%	206	13,9%
Християнсько-демократичний союз (CDU, 1945) / Християнсько-соціальний союз (CSU, 1945)	24,2%	197	30,0%
Союз 90 / Зелені (Grun, 1979)	14,7%	118	11,9%
Вільна демократична партія (FDP, 1948)	11,4%	91	5,2%
Альтернатива для Німеччини (AfD, 2013)	10,4%	83	15,9%
Ліві (Die Linke,)	4,9%	39	2,7%
Союз південношлезвігських виборців (SSW, 1948)	0,1%	1	

Джерело: побудовано авторами на основі: [4, с. 86; 7; 8]

ідеологічних позицій партій приведе до того, що такі коаліції можуть бути непрогнозованими (йдеться про коаліаційний потенціал «Лівих» і АдН)» [4, с. 86]. Індекс волатильності Педерсена становив 14,5.

Наступним електоральним випробуванням для німецьких політичних партій стали вибори до Європейського парламенту 6–9 червня 2024 р. Якщо робити оцінку виборів загалом у форматі Європейського Союзу, то можна зазначити про успіх на них праворадикальних партій, представництво яких збільшилося на 69 мандатів [5, с. 144]. Результати виборів також подані в Таблиці 1.

Як показано в таблиці 1 перемогу на виборах до Європарламенту з великим відривом здобув блок «ХДС/ХСС» (30,0%, 29 депутатських місць) (лідер Ф. Мерц), який представляла діюча голова Єврокомісії У. фон дер Ляєн. Соціал-демократична партія (лідер О. Шольц) отримала третій результат (13,9%, 14 депутатських місць), а праворадикальна партія «Альтернатива для Німеччини» (лідер А. Вайдель) посіла друге місце (14,9%, 15 депутатських місць). Високий результат на цих виборах здобула і нова політична сила – «Союз Сари Вагенкнехт» (6,2%, 6 депутатських мандатів).

Зазначимо також про вагомі електоральні результати партій «Альтернатива для Німеччини» та «Союз Сари Вагенкнехт» на виборах до ландтагів східних німецьких земель: Тюрінгії, Саксонії, Бранденбурга. 1 вересня 2024 р. вибори до ландтагів земель відбулися у Тюрингії та Саксонії, а 22 вересня 2024 р. – у ландтаг Бранденбурга. Результати виборів подано в таблиці 2.

Отже, на виборах до ландтагу східної німецької землі Бранденбург СДПН здобула перемогу з результатом 30,9% голосів виборців. Попри те, що цей регіон вважається оплотом соціал-демократів, цього разу перемога була важкою, а відтак друге місце здобула АдН – 29,2%. Третє місце дісталося ліворадикальному ССВ (має проросійську позицію щодо України), ХДС отримав четверте місце (12,1%), а інші члени чинної німецької урядової коаліції («Союз 90/Зелені» та Вільна демократична партія) взагалі не змогли потрапити до бранденбурзького ландтагу.

Не кращими були результати урядових сил і на виборах до ландтагів інших східних земель 01.09.2024 р. – Тюрингії і Саксонії. У Тюрингії вперше з часів закінчення Другої світової війни перемогу здобула до представницького органу влади праворадикальна партія – АдН, а в Саксонії вона посіла друге місце. Третє місце на виборах до ландтагів усіх вказаних трьох земель здобула проросійська ультраліва партія «Союз Сари Вагенкнехт». Високі результати АдН та ССВ у східних землях констатують нові впливи на виборців, які неможливо ігнорувати федеральною та земельними владами [1].

Позачергові вибори в Німеччині 23 лютого 2025 р. відбувалися в умовах політичної турбулентності, яка була обумовлена:

1) складними міжнародними процесами (прихід до влади нової адміністрації США, російсько-українська війна, гібридний вплив Росії тощо) та викликами регіональної безпеки в умовах глобальної політичної нестабільності та невизначеності (необхідність зміцнення обороноздатності Німеччини);

2) політичною нестабільністю та розпадом урядової коаліції наприкінці грудня 2024 р. (перший раз за останні 20 років), ініціатором якого стала Вільна демократична партія;

3) економічною рецесією (спадом економічної активності, головною причиною якої стали російсько-українська війна, підвищення цін на енергоносії, соціальна апатія, бюджетні проблеми, скорочення соціальних програм тощо);

4) міграційними процесами та міграційною політикою;

5) активним втручанням у внутрішню політику високопосадовців нової адміністрації США (І. Маск, Дж. Д. Венс), гібридним впливом російської пропаганди, дезінформаційними кампаніями в соціальних мережах Х (власник мережі І. Маск) та ТікТок на підтримку АдН, продукуванням фейкових новин задля дискредитації центристських партій (ХДС/ХСС, «Зелених», СДПН) [3, с. 3–4];

6) зростанням популярності ліворадикальних та праворадикальних партій, чиї ідеологічні позиції ускладнюють формування та роботу стабільних коаліцій;

Таблиця 2

Результати виборів до ландтагів Тюрингії і Саксонії (1.09.2024) та Бранденбурга (22.09.2024)

Партія	Тюрингія	Саксонія	Бранденбург
Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН)	6,1% (5 місце)	7,3% (4 місце)	30,9% (1 місце)
Альтернатива для Німеччини (АдН)	32,8% (1 місце)	30,6% (2 місце)	29,2% (2 місце)
Християнсько-демократичний союз (ХДС)	23,6 (2 місце)	31,9% (1 місце)	12,1% (4 місце)
«Альянс Сари Вагенкнехт» (АСВ/BSW)	15,8 (3 місце)	11,8% (3 місце)	13,4% (3 місце)
Ліві	13,1% (4 місце)	4,5% (6 місце)	не подолали виб. бар'єр
Союз 90 / Зелені	не подолали виб. бар'єр	5,1% (5 місце)	не подолали виб. бар'єр

Джерело: побудовано авторами на підставі [1].

7) наростаючим відчуттям страху й невизначеності у громадян перед непередбачуваними кризами (економічною, міграційною, кліматичною) та занепокоєнням з приводу можливого розгортання повномасштабного військового конфлікту у Європі, пов'язаного з російсько-українською війною [5, с. 138–139];

8) виборчою реформою 17 березня 2023 р. відповідно до якої були скасовані «надлишкові мандати» та встановлена стабільна кількість депутатів бундестагу (630). Відтак втрати понесли партії, які на них розраховували (перш за все Християнський соціальний союз);

9) втома виборців від старих еліт і мейнстримних партій, протистояння мейнстримних партій і партій «нової політики».

Отже, головними питаннями, які турбують німців, і які були окреслені в ході виборчої кампанії, такі: міграція, рецесія, зовнішня політика та російсько-українська війна, соціальна політика та внутрішня безпека. Відповідно і головні суб'єкти виборчого процесу в Німеччині по-різному висвітлювали їх у своїх передвиборчих програмах: ХДС/ХСС (витрати ВВП на оборону не менше 2%, продовження підтримки України, жорстка міграційна політика); «Альтернатива для Німеччини» (скасування санкцій проти Кремля, припинення військової підтримки України, масова депортація мігрантів); СДПН (підвищення мінімальної зарплати, подальша підтримка України); «Союз 90 / Зелені» (зниження податків на електроенергію, «зелені» кліматичні політики, підтрмика вступу України до НАТО); «Союз Сари Вагенкнехт» (скасування санкцій проти Кремля, припинення військової підтримки України); «Ліві» (брак доступного житла, бідність, високі податки і ціни, низька заробітна плата). У виборах загалом взяли участь 29 політичних партій, а явка виборців становила 82,5%. Результати виборів подано в таблиці 3.

Отже, перемогу на позачергових виборах до німецького Бундестагу 23 лютого 2025 р. здобув блок «ХДС/ХСС», отримавши 208 депутатських мандатів, що на 11 більше, ніж на виборах 2021 р. Але він не мав абсолютної більшості, а відтак потребує коаліції для подальшого формування уряду. Найімовірнішим варіантом є «велика коаліція» консерваторів із соціал-демократами, яка неодноразово утворювала уряд в Німеччини. Ф. Мерц, голова Християнсько-демократичного союзу і головний претендент на посаду канцлера Німеччини, «з одного боку є послідовником традиційної виваженої політики, а з іншого – демонструє більшу рішучість в окремих внутрішніх і зовнішньополітичних питаннях. Він демонструє себе прихильником більш жорсткої імміграційної політики, позиціонує себе як прихильник активнішої ролі Німеччини на міжнародній арені та в контексті врегулювання російсько-української війни, демонструє готовність до серйозної переорієнтації безпекової політики ФРН та Європи загалом (перш за все у зв'язку з концепцією безпеки нової адміністрації Д. Трампа) [2; 3].

Друге місце посіла праворадикальна партія «Альтернатива для Німеччини» (152 депутатські мандати, що на 69 більше, ніж на попередніх виборах). Зростання рейтингу АдН – результат суспільного невдоволення, яке викликане низкою соціальних проблем: занепокоєння з приводу можливого розгортання військових дій в Європі, зневіра у можливість мейнстримних партій вирішити нагальні проблеми, стагнація в економіці. Відтак заклики партії до «національного відродження» знайшли відгук у середовищі німецьких виборців.

Третє місце із втратою 86 депутатських мандатів у порівнянні з попередніми виборами здобула СДПН (найгірший електоральний результат).

Таблиця 3

Результати позачергових виборів до Бундестагу 23 лютого 2025 року

Назва партії / виборчого блоку (дата заснування)	Результат за партійними списками (2021)	Всього депутатських місць врахуванням результатів в одномандатних округах
Християнсько-демократичний союз / Християнсько-соціальний союз	28,6% (24,2%)	208 (+11)
Альтернатива для Німеччини	20,8% (10,4%)	152 (+69)
Соціал-демократична партія Німеччини	16,4% (16,4%)	120 (-86)
Союз 90 / Зелені	11,6 (14,7%)	85 (-33)
Ліві	8,8% (4,9%)	64 (+25)
Союз Сари Вагенкгнехт	4,9% (нова партія)	0
Вільна демократична партія	4,3% (11,4%)	0 (-91)
Союз південношлезвігських виборців	0,2%	1

Джерело: побудовано авторами на основі [6; 7].

Дорого коштував вихід з коаліції для Вільної демократичної партії, яка вперше не потрапила до парламенту. А її лідер К. Ліндер оголосив, що залишає політику. Гіршим, ніж у 2021 р. є результат партії «Союз 90/Зелені» (85 депутатських мандатів, що на 33 менше). Натомість партія «Ліві» дещо покращила свій результат (на 3,9%), здобувши при цьому 64 депутатські мандати. Відбулося це, насамперед, завдяки «новому обличчю», яким стала лідерка Г. Райхіннек та активізації роботи в соціальних мережах [2; 3].

Слід також відмітити хороший електоральний результат для порівняно молодої партії «Союз Сари Вагенкнехт» (4,9% та 1 депутатський мандат в мажоритарному окрузі), хоч це і не дозволило їй прийняти участь у розподілі депутатських мандатів. В семи федеральних землях з шістнадцяти партія подолала 5% виборчий бар'єр з найвищими результатами в Бранденбурзі (10,7%) та Саксонії-Ангальт 11,2%) [6].

Акторний склад і конфігурація партійної системи за результатами виборів дещо змінилися у порівнянні з виборами 2021 р.: ліві («Ліві») – лівий центр (СДПН, «Союз 90/Зелені») – правий центр/праві (ХДС/ХСС) – праворадикали (АдН). Йдеться про те, що депутатські мандати не отримала Вільна демократична партія. В той же час суттєво збільшився індекс волатильності Педерсена (23,9), що вказує на різке коливання електоральних уподобань виборців.

«Результати виборів, зазначає О. Каракуц, чітко демонструють розподіл політичних уподобань за віковою ознакою: люди старшого покоління обирають традиційні мейнстримні партії, а молодь голосує за радикальні. Консервативний блок «ХДС/ХСС» найбільшу підтримку (42%) отримав серед виборців понад 70 років, СДПН (25%) – серед виборців понад 60 років. АдН здобула найбільшу підтримку молодших громадян: 26% – це виборці 35–44 роки та 23% – виборці 25–34 років. Молодь віком 18–24 роки проголосували здебільшого за радикальні партії лівого та правого спрямування. Так 21% виборців підтримали АдН, 25% – проголосувало за «Ліву» партію» [3, с. 2].

Своєрідним на виборах був і регіональний розподіл голосів виборців. ХДС/ХСС найбільшу підтримку здобув в південних, західних та північних регіонах Німеччини. Особливо успішними були результати в Баварії, де блок переміг у всіх 47 виборчих округах. АдН домінувала у східних землях, особливо у Брандербурзі, Макленбурзі – Передній Померанії, Саксонії, Саксонії – Ангальт, Тюрингії, де вона здобула понад 30% голосів виборців. СДПН отримала найбільше голосів на півночі та заході країни, де громадяни підтримують політику цієї партії щодо захисту інтересів робітничих професій [6].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Охарактеризувавши парламентські вибори в Німеччині 23 лютого 2025 р. можна зробити такі висновки. По-перше, результати виборів свідчать про те, що незважаючи на ріст популярності ліворадикальних («Ліві», «Союз Сари Вагенкнехт») та праворадикальних («Альтернатива для Німеччини») партій, системні мейнстримні партії мають значно більшу підтримку і можливість для утворення урядової коаліції (ХДС/ХСС, СДПН, «Союз 90/Зелені»).

По-друге, акторний склад і конфігурація партійної системи Німеччини за результатами виборів дещо змінилися у порівнянні з виборами 2021 р.: 1) консервативний блок «ХДС/ХСС» здобув перемогу та можливість формувати урядову коаліції; 2) історична перемога «Альтернативи для Німеччини», яка у порівнянні з минулими виборами збільшила електоральний результат удвічі; 3) катастрофічне падіння електоральної підтримки СДПН; 4) суттєве зменшення електоральної підтримки партії «Союз 90/Зелені» та збільшення партії «Ліві»; 5) поява нової перспективної ультралівої партії «Союз Сари Вагенкнехт»; 6) Вільна демократична партія, яка вийшла з урядової коаліції, таким чином зруйнувавши її, не змогла подолати виборчий бар'єр.

Конфігурація партійної системи має такий вигляд: ліві («Ліві») – лівий центр (СДПН, «Союз 90/Зелені») – правий центр/праві (ХДС/ХСС) – праворадикали (АдН). Така зміна пов'язана з тим те, що депутатські мандати, у порівнянні з попередніми виборами, не отримала Вільна демократична партія. В той же час відчутним є коливання електоральних уподобань виборців, про що свідчить високий рівень індексу волатильності Педерсена (23,9).

По-третє, до головних чинників впливу на волевиявлення виборців слід віднести такі: а) виклики регіональної безпеки в умовах глобальної геополітичної турбулентності; б) розпад урядової коаліції; в) економічну рецесію; г) міграційні процеси та міграційну політику; д) наростаюче відчуття страху й невизначеності у громадян перед непередбачуваними кризами (економічною, міграційною, кліматичною) та занепокоєнням з приводу можливого розгортання повномасштабного військового конфлікту у Європі, пов'язаного з російсько-українською війною; ж) зниження довіри до старої еліти та мейнстримних партій.

Література

1. Березенко В. Німеччина звикає до нових друзів Путіна. Чому проросійську Сару Вагенкнехт беруть до коаліції. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/10/8/7195760/ (дата звернення 27.02.2025).

2. Бондарєва Х. Канцлер усієї Європи: як Німеччина обрала головного опонента Дональду Трампу. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2025/02/24/7205683/ (дата звернення 27.02.2025).

3. Каракуц О. Результати парламентських виборів у Німеччині – 2025. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2025-02/az_vibori-u-frn-25_250225.pdf (дата звернення 27.02.2025).

4. Остапець Ю., Копинець Ю. Парламентські вибори 2021 року в країнах Європейського Союзу: характеристика загальних тенденцій та національних особливостей електорального вибору. *Регіональні студії*. 2022. № 30. С. 82–90.

5. Остапець Ю., Ключкович А. Електоральні результати праворадикальних партій на виборах до Європейського парламенту 6–9 червня 2024 року. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2024. Випуск 19. С. 137–148.

6. Die Bundeswahlleiten. URL: https://www.bundeswahlleiterin.de/en/bundestagswahlen/2025/ergebnisse/bund-99.html (дата звернення 28.02.2025)

7. Parties and Elections in Europe. URL: http://www.parties-and-elections.eu/index.html (дата звернення 27.02.2025).

8. The European Elections Monitor. URL: https://www.robert-schuman.eu/en/the-european-elections-monitor/2021/ (дата звернення 27.02.2025).

Анотація

Остапець Ю. О., Дудінська І. Є. **Парламентські вибори в Німеччині 23 лютого 2025 року: характеристика результатів та поствиборчого структурування політичних сил.** – Стаття.

Охарактеризовано результати позачергових виборів до Бундестагу 23 лютого 2025 року. Зазначено, що ці вибори характеризувалися найвищою явкою з часів падіння Берлінської стіни (82,5%). Підкреслено, що парламентські вибори відбувалися в умовах політичної турбулентності, яка була обумовлена низкою чинників: а) викликами регіональної безпеки в умовах глобальної політичної нестабільності; б) розпадом урядової коаліції; в) економічною рецесією; г) міграційними процесами та міграційною політикою; д) активним втручанням у внутрішню політику високопосадовців нової адміністрації США (І. Маск, Дж. Д. Венс), гібридним впливом російської пропаганди, дезінформаційними кампаніями в соціальних мережах; ж) зростанням популярності ліворадикальних та праворадикальних партій, чиї ідеологічні позиції ускладнюють формування та роботу стабільних коаліцій; з) наростаючим відчуттям страху й невизначеності у громадян перед непередбачуваними кризами (економічною, міграційною, кліматичною) та занепокоєнням з приводу можливого розгортання повномасштабного військового конфлікту у Європі, пов'язаного з російсько-українською війною.

У виборах брали участь 29 політичних партій, з яких 5% виборчий бар'єр подолали п'ять партій та виборчих блоків: консервативний блок «ХДС/ХСС» (28,6%), партії «Альтернатива для Німеччини» (20,8%), Соціал-демократична партія Німеччини (16,4%), «Союз 90/Зелені» (11,6%), «Ліві» (8,8%). Переможцем виборів став блок «ХДС/ХСС», здобувши 28,6% голосів виборців та 208 депутатських мандатів.

Акцентовано, що результати виборів, з одного боку показали ріст популярності ліворадикальних («Ліві», «Союз Сари Вагенкнехт») та праворадикальних («Альтернатива для Німеччини») партій, а з іншого проілюстрували, що системні мейнстримні партії мають значно більшу підтримку і можливості для утворення урядової коаліції (ХДС/ХСС, СДПН, «Союз 90/Зелені»).

Зроблено висновок, що акторний склад і конфігурація партійної системи Німеччини за результатами виборів суттєво не змінилися у порівнянні з попередніми виборами 2021 р.: ліві («Ліві») – лівий центр (СДПН, «Союз 90/Зелені») – праві (ХДС/ХСС) – праворадикали (АдН). В той же час констатовано відчутне коливання електоральних уподобань виборців, про що свідчить високий рівень індексу волатильності Педерсена (23,9).

Ключові слова: Європейський Союз, Німеччина, парламентські вибори, політичні партії, праворадикальні партії, мейнстримні партії, партійна система Німеччини, Християнсько-демократичний союз, «Альтернатива для Німеччини».

Summary

Ostapets Yu. O., Dudinska I. Ye. **Parliamentary elections in Germany on February 23, 2025: characteristics of the results and post-election structuring of political forces.** – Article.

The article discussed the results of the snap elections to the Bundestag on February 23, 2025. The elections were characterized by the highest turnout since the fall of the Berlin Wall (82.5%). The parliamentary elections took place in conditions of political turbulence caused by several factors: a) challenges to regional security in the context of global political instability; b) the collapse of the government coalition; c) economic recession; d) migration processes and migration policy; e) active interference in the domestic politics of high-ranking officials of the new U.S. administration (I.Musk, J.D.Vance), the hybrid influence of russian propaganda, disinformation campaigns on social networks; g) the growing popularity of radical left and radical right parties, whose ideological positions complicate the formation and work of stable coalitions; h) the growing sense of fear and uncertainty among citizens in the face of unpredictable crises (economic, migration, and climate), concern about the possible outbreak of a full-scale military conflict in Europe related to the russian-Ukrainian war.

Twenty-nine political parties participated in the elections, of which five parties and electoral blocs passed the 5% electoral threshold: the conservative bloc "CDU/CSU" (28.6%), the party "Alternative for Germany" (20.8%), the Social Democratic Party of Germany (16.4%), "Alliance 90/The Greens" (11.6%), "The Left" (8.8%). The "CDU/CSU" bloc has won the elections, gaining 28.6% of the vote and 208 parliamentary seats.

The election results, on the one hand, demonstrated the popularity of left-wing radical parties ("The Left" and "Sahra Wagenknecht Alliance") and right-wing radical parties ("Alternative for Germany"). On the other hand,

they demonstrated that the systemic mainstream parties have significantly stronger support and the opportunity to form a government coalition (CDU/CSU, SPD, "Alliance 90/The Greens").

In conclusion, the cast and configuration of the German party system according to the election results have not changed significantly compared to the previous elections in 2021: left ("The Left") – center-left (SPD, "Alliance 90/The Greens") – right (CDU/CSU) – right-wing radicals (AfD). At the same time, a noticeable fluctuation in voters' electoral preferences was noted, as evidenced by the high level of the Pedersen volatility index (23.9).

Key words: the European Union, Germany, parliamentary elections, political parties, right-wing radical parties, mainstream parties, German party system, Christian Democratic Union, "Alternative for Germany".

УДК 327.7
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.39

О. Б. Пікулик
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0990-3578
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин і регіональних студій
Волинського національного університету імені Лесі Українки

І. О. Балак
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2546-6638
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин і регіональних студій
Волинського національного університету імені Лесі Українки

ПОЛІТИКА ЗГУРТУВАННЯ ЄС У ЛИТВІ: ІСТОРІЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ТА СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ

Постановка проблеми. Політика згуртування ЄС відіграє важливу роль в процесах європейської інтеграції, оскільки допомагає менш розвиненим регіонам скорочувати відставання від більш розвинених територій ЄС. В країнах, що інтегруються до ЄС, відбувається трансформація та реформування управлінських структур, стимулювання процесів децентралізації та розвитку місцевого самоврядування. Литва, незважаючи на певні труднощі процесу адаптації до нових вимог, продемонструвала приклад успішного впровадження політики згуртування та освоєння коштів ЄС, що сприяло зменшенню регіональних диспропорцій в країні, стимулюванню економічного зростання та підвищенню соціального добробуту. Приклад успішного залучення та освоєння фондів ЄС в Литві робить її досвід цінним для аналізу ефективності політики згуртування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню політики згуртування ЄС в Литві присвячені, головним чином, наукові публікації закордонних авторів. Так, Рагаускене Е. у своєму дослідженні аналізує особливості впровадження литовської регіональної політики, а також вплив політики згуртування ЄС на національну регіональну політику Литви. Автор акцентує увагу на питаннях нерівномірного розвитку регіонів Литви та характеризує механізми реалізації литовської регіональної політики [10].

В статті Пуідокаса М та Даукайтє І. розкрито питання впливу ЄС на розвиток регіональної політики Литви. Авторами відзначено, що підтримка Литви з боку структурних фондів ЄС є ефективним інструментом для розвитку регіонів країни. Також аналізуються проблеми ефективності використання коштів ЄС для подолання нерівномірності в розвитку регіонів Литви [9].

Процеси адаптації Литви до політики згуртування ЄС аналізуються в дослідженні Накрошиса В. Автор особливу увагу звертає на питання впливу Європейської Комісії на процес впровадження вимог ЄС, а також наслідки змін для інституційної структури Литви [7].

Досвід Литви на шляху до євроінтеграції є надзвичайно цінним для України, оскільки аналіз впровадження внутрішніх реформ, використання фондів ЄС для литовського регіонального розвитку дає можливість перейняти досвід адаптації країни до вимог ЄС, зрозуміти механізми управління ресурсами.

Тому актуальним питанням наукових досліджень є механізми та практики ефективного впровадження політики згуртування ЄС, зокрема на прикладі Литви. Аналіз особливостей впровадження політики згуртування в Литві є важливим для розуміння ефективності європейських інтеграційних процесів та їхнього впливу на регіональний розвиток держави, а також викликів в реалізації політики ЄС.

Мета статті – дослідити особливості впровадження, інструменти та механізми політики згуртування ЄС у Литві.

Виклад основного матеріалу. Питання розробки регіональної політики як окремого важливого напряму роботи державних органів Литви особливо актуалізувалося у зв'язку з необхідністю підготовки до членства в ЄС. Для країни важливим було розробити систему формування та реалізації регіональної політики з метою більш ефективного використання допомоги, що надається ЄС [9]. До 1998 р. в Литві не було ні інструментів регіональної політики, відокремлених від інших інструментів соціально-економічного розвитку, ні інституцій, відповідальних за регіональну політику. Перший Закон про регіональний розвиток був прийнятий у 2000 р. Він передбачив цілі та завдання регіональної політики, інституційну структуру та інструменти регіональної політики. Цей закон мав деякі внутрішні недоліки – один із них суперечив Регламенту Ради № 1260/1999. Він був замінений новим Законом про регіональний розвиток від 24 грудня 2002 р. [12].

© О. Б. Пікулик, І. О. Балак, 2025

Відповідно до Закону Литовської Республіки про регіональний розвиток, метою державної регіональної політики є сприяння збалансованому та сталому розвитку на всій території держави. Реалізація цієї мети спрямована на сприяння регіональній адаптації до мінливих економічних і соціальних умов навколишнього середовища шляхом використання та зміцнення конкурентних переваг і компетенції кожного регіону; підвищення ефективності інфраструктури та забезпечення можливості користування цією інфраструктурою та послугами всім мешканцям; зменшення соціальних та економічних відмінностей між регіонами та всередині регіонів [4].

В основі політики згуртування ЄС лежать такі принципи, як зміцнення демократії, реалізація принципу субсидіарності та прагнення до зменшення дисбалансів у рівні розвитку різних регіонів. Основним завданням цієї політики є досягнення соціальної, економічної та політичної згуртованості, що сприяє єдності та стабільності всього ЄС. З кожним новим етапом розширення Союзу політика згуртування набуває дедалі більшого значення, оскільки інтеграція нових держав-членів потребує механізмів адаптації їхніх економік і суспільних інститутів до загальноєвропейських стандартів. Скорочення рівня соціально-економічної нерівності як між окремими державами-членами, так і між їхніми регіонами досягається шляхом реалізації різноманітних програм фінансової підтримки, інвестування у розвиток інфраструктури, стимулювання інновацій та підвищення конкурентоспроможності місцевих економік [9].

Після того, як Литва стала членом ЄС, у регіональній політиці країни з'явилися новації. Регіональна політика держави залучає велику кількість суб'єктів: інституції ЄС, органи та установи центрального уряду (законодавчої та виконавчої) та самоврядування, малий, середній та великий бізнес з Литви та з-за кордону, академічну спільноту, міські та сільські громадські організації та кожного активного члена суспільства, які можуть сприяти гармонійному та сталому розвитку регіонів [6]. Стратегічні положення національної регіональної політики Литви включені до програмних документів структурної підтримки ЄС: Стратегія та Операційні програми. Це дозволяє використовувати підтримку ЄС для національної регіональної політики [11].

Повноправне членство в ЄС надало Литві можливості отримувати доступ до фінансової підтримки зі структурних фондів ЄС, що значно сприяло вдосконаленню її регіональної політики. Це створило додаткові можливості для соціально-економічного розвитку країни, але водночас зумовило необхідність розробки більш ефективних механізмів стратегічного планування та управління цими ресурсами. Відповідно, зростаючий обсяг фінансування потребував ретельного та раціонального використання, що вимагало від держави адаптації до європейських стандартів регіонального розвитку. Впроваджувані реформи формувалися під впливом як економічної логіки, так і специфічних вимог ЄС, які Литва зобов'язалася виконувати після вступу до Союзу.

Разом з тим процес зміцнення регіональної політики країни супроводжувався низкою викликів. Серед основних труднощів були дефіцит професійних кадрів, здатних ефективно вирішувати проблеми розвитку регіонів, а також складна бюрократична система, яка уповільнювала процес реалізації ініціатив. Подолання цих бар'єрів вимагало комплексного підходу, зокрема покращення адміністративного управління, підвищення кваліфікації спеціалістів та оптимізації процедур розподілу і використання коштів структурних фондів [9].

Під час програмного періоду ЄС 2004–2006 рр. Литва отримувала структурну допомогу як один регіон (NUTS2). Литві було виділено фінансові ресурси на основі першої цілі регіональної політики. Тобто допомога надавалась тим регіонам, де ВВП на душу населення становив 75% або менше, ніж середній показник у ЄС. У 2003 р. ВВП на душу населення в Литві становив 46% від середнього по ЄС. Єдиний програмний документ для Литви на 2004–2006 рр. підготовлено з урахуванням Стратегії довгострокового економічного розвитку Литви (12 червня 2002 р.); Довгострокової стратегії розвитку держави (12.11.2002); Національної угоди про сприяння економічному та соціальному прогресу а також Національної стратегії згуртованого розвитку (11 вересня 2003 р.) [10].

Єдиний програмний документ містить національний стратегічний план соціально-економічного розвитку Литви на 2004–2006 роки. Він став ключовим документом, який сприяв реалізації пріоритетів протягом програмного періоду. Під час розробки Плану було докладено зусиль для забезпечення сумісності стратегії економічного розвитку з принципом сталого розвитку та наявності відповідного балансу між різними інвестиційними пріоритетами. Єдиний програмний документ на 2004–2006 роки передбачав спільні інвестиції між Литвою та ЄС та відіграв вирішальну роль у створенні необхідних рамкових умов для зростання, які дозволили Литві реалізувати свій потенціал [12].

Протягом наступного періоду (2007–2013 рр.) Литві виділено 6,8 млрд євро в рамках політики згуртування ЄС. Ці кошти використовувались для покращення транспортної інфраструктури та доступності, розвитку наукових досліджень, підтримки бізнесу, розбудови та вдосконалення інфраструктури та послуг, інформаційних та

комунікаційних технологій, захисту навколишнього середовища, сприяння сталому зростанню та боротьби зі зміною клімату [2]. З початку періоду фінансування 2007–2013 рр. завдяки Європейському фонду регіонального розвитку та Фонду згуртування, на кінець 2013 р. створено 4590 робочих місць; розпочато 1512 проєктів прямих інвестицій для малих і середніх підприємств; підтримано 312 стартапів; виконано 1530 науково-технічних проектів; реконструйовано 1473 км доріг [1].

На 2014-2020 рр. в рамках фінансування політики згуртування ЄС Литві було виділено близько 6,82 млрд євро. В Угоді про партнерство з Європейською Комісією визначено пріоритети для Литви, зокрема: сприяння інвестиціям в інновації та дослідження; покращення бізнес-середовища та підвищення конкурентоспроможності бізнес-сектору; сприяння цифровому суспільству; розвиток сучасної інфраструктури для підвищення конкурентоспроможності та сприяння сталому зростанню; сприяння розвитку екологічно чистої та ресурсоефективної економіки; сприяння зайнятості; підвищення якості освітньої політики; зниження ризику бідності та соціальної ізоляції; забезпечення ефективності державного управління [1].

22 квітня 2022 р. Комісія прийняла Угоду про партнерство з Литвою, встановлюючи інвестиційну стратегію Литви вартістю 6,4 млрд євро фінансування політики згуртування на період 2021–2027 рр. Угода про партнерство охоплює фонди політики згуртування: Європейський фонд регіонального розвитку (ERDF); Європейський соціальний фонд плюс (ESF+); Фонд згуртування (CF); Фонд справедливого переходу (JTF); та Європейський фонд морського рибальства та аквакультури (EMFAF). Угода про партнерство з Литвою є третьою угодою на період фінансування 2021–2027 рр. після Греції та Німеччини. Фонди політики згуртування продовжуватимуть підтримувати регіони Литви у просуванні економічної, соціальної та територіальної єдності, підтримуючи ключові пріоритети ЄС, такі як зелений і цифровий перехід. Кошти також сприятимуть конкурентному, інноваційному та сталому зростанню країни.

Угода про партнерство з Литвою відкриває шлях до впровадження на місцях і охоплює 11 програм: 3 національні та 8 програм INTERREG (щодо транскордонного співробітництва) [3]. Важливим пріоритетом політики згуртування ЄС у Литві на 2021-2027 рр. є сприяння переходу до циркулярної економіки та досягнення захоронення лише 5% відходів до 2030 р., тоді як індекс екологічних інновацій Литви планується збільшити з 89 (у 2018 р.) до 133 (у 2030 р.). Інвестиції в розвиток циркулярної економіки здійснюватимуться по всій території Литви та будуть спрямовані на зменшення захоронення міських відходів і збільшення кількості матеріалів, придатних для повторного використання та переробки. Інвестиції передбачають першочерговий розвиток систем роздільного збору, створення потужностей для переробки або іншої утилізації побутових відходів для відновлюваної енергії [8].

Литва запланувала понад 2,1 млрд євро (майже 33% від загальної суми) інвестицій для підтримки «зеленого» переходу відповідно до Зеленої угоди ЄС, що в кінцевому підсумку сприятиме енергетичній безпеці країни. Країна прагне працювати над досягненням національних цілей щодо виробництва 50% електроенергії та 67% опалення з відновлюваних джерел. Значна частина коштів буде спрямована на захист біорізноманіття, розвиток економіки замкнутого циклу та сталого, екологічно чистого транспорту.

На період 2021–2027 рр. понад 954 млн євро виділено на трансформацію економіки Литви шляхом інвестування в дослідження та інновації, співпрацю між наукою та бізнесом та комерціалізацію знань. Пріоритет надаватиметься розгортанню цифрових передових технологій для підвищення продуктивності та загальної конкурентоспроможності малого та середнього бізнесу [3].

У рамках пріоритету програми «Більш пов'язана Литва» Європейський фонд регіонального розвитку та Фонд згуртування сприятимуть розвитку сталої, стійкої до зміни клімату, розумної, цілісної, безпечної та інтермодальної транс'європейської транспортної мережі, покращуючи національну, регіональну та місцеву мобільність, включаючи кращий доступ до TEN-T. Відповідно до пріоритету програми «Більш соціально відповідальна Литва» інвестиції ESF+ та ERDF будуть використані для підтримки зайнятості, освіти, соціальної інтеграції та інвестицій у сферу охорони здоров'я [8].

Литва активно сприятиме зміцненню соціальної згуртованості, забезпечуючи більш рівні можливості для всіх громадян та підвищуючи рівень соціального добробуту. З цією метою буде виділено понад 1,8 млрд євро, що становить приблизно 29% від загального обсягу інвестицій. Ці кошти сприятимуть впровадженню комплексних заходів, спрямованих на зменшення рівня бідності та скорочення розриву в доходах населення. Зокрема, передбачено вдосконалення структури податкової системи та системи соціальних пільг, що дозволить більш ефективно розподіляти фінансові ресурси та забезпечувати соціальну підтримку тим, хто її найбільше потребує.

Також значна увага буде приділена розширенню доступу до якісних соціальних послуг та покращенню рівня медичного обслуговування.

Планується модернізація медичних установ, розширення спектру послуг первинної медичної допомоги, а також підвищення їхньої доступності, особливо в регіонах, що потребують більшого залучення ресурсів. Окрім цього, одним із ключових напрямків стане вдосконалення освітньої системи, зокрема розширення доступу до інклюзивної освіти для вразливих категорій населення, таких як діти з особливими потребами, соціально незахищені сім'ї та інші групи, які стикаються з труднощами в отриманні якісної освіти. Інвестиції також спрямовуватимуться на розвиток навичок та професійної підготовки населення відповідно до вимог сучасного ринку праці. Такі заходи дозволять громадянам здобути необхідні компетенції для успішної інтеграції у змінювані економічні умови, зокрема в контексті цифрової трансформації та переходу до екологічно сталого розвитку.

Крім того, близько 962 млн євро спрямовано на підтримку сталого розвитку міст та інтегрованого територіального розвитку в сільській місцевості та малих населених пунктах. Передбачено заходи з покращення інфраструктури, розвитку громадських просторів, а також створення сприятливих умов для економічного зростання регіонів. Важливим аспектом стане залучення місцевих громад та органів самоврядування до процесу ухвалення рішень – від розробки стратегій територіального розвитку до безпосередньої реалізації проектів на місцях. Такий підхід сприятиме підвищенню ефективності впроваджуваних змін та врахуванню потреб мешканців різних регіонів країни [3].

У період 2021–2027 рр. інвестиції ERDF та EMFAF спрямовані на стратегічну ціль 5 «Європа ближче до громадян» і впроваджуватимуть інтегровані заходи для розвитку міських, сільських і прибережних територій у відповідь на демографічні виклики та територіальні диспропорції, що мають особливе значення для Литви [8].

Окремим напрямком фінансування є програма підтримки рибальства, на яку передбачено близько 61 млн євро. Вона спрямована на покращення умов роботи рибалок, модернізацію рибальської інфраструктури та зменшення негативного впливу рибальської діяльності на навколишнє середовище [3].

Загалом, з моменту приєднання Литви до ЄС країна досягла значних успіхів у соціально-економічному розвитку. Майже за два десятиліття членства в ЄС валовий внутрішній продукт на душу населення зріс на 199%, що є високим показником економічного зростання. У цей період у розвиток Литви було інвестовано близько 20 млрд євро, що сприяло покращенню добробуту її громадян. Окрім фінансової підтримки, політика згуртування ЄС відіграла важливу роль у створенні нових робочих місць, підвищенні якості освіти, а також покращенні соціальних та медичних послуг. Особлива увага приділялася забезпеченню потреб людей з обмеженими можливостями, стимулюванню підприємницької діяльності та впровадженню ініціатив, спрямованих на охорону довкілля. Завдяки цим заходам Литва змогла значно зміцнити свою економіку та покращити рівень життя населення [13].

У 2004 р. Литва разом з 10 іншими державами ЄС підписали спільну декларацію про майбутнє політики згуртування після 2027 р. В документі відзначається необхідність зміцнення політики згуртування як основної інвестиційної політики ЄС з метою зменшення розбіжностей у розвитку між державами-членами та регіонами, а також закладено основу для подальших обговорень щодо її майбутнього після 2027 р. [5].

Висновки. Політика згуртування на сучасному етапі є важливим інструментом забезпечення сталого розвитку та збалансованого економічного простору в межах Європейського Союзу. Вона є основним інструментом фінансової підтримки менш розвинених регіонів ЄС, а Литва значною мірою залежить від цих фондів для розвитку інфраструктури, інновацій та соціальних проєктів. З моменту вступу до ЄС Литва успішно перебудувала державне управління для відповідності європейським вимогам, а сам процес реформ значною мірою визначався рекомендаціями ЄС, що сприяло швидкому впровадженню необхідних змін. Литва отримала суттєву фінансову підтримку в рамках політики згуртування. Ці інвестиції були спрямовані на розвиток інфраструктури, підвищення конкурентоспроможності економіки, створення нових робочих місць та покращення якості життя громадян. Завдяки цим коштам Литва модернізувала транспортну та енергетичну інфраструктуру, підтримала розвиток малого та середнього бізнесу, а також інвестувала в освіту та наукові дослідження. Сучасний період впровадження політики згуртування ЄС в Литві передбачає ще більшу увагу до цифрової трансформації, зеленої економіки, інновацій та розвитку сталої енергетики.

Література

1. Cohesion Policy and Lithuania. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/factsheet/cohesion-policy-achievement-and-future-investment/lithuania_en.pdf

2. EU cohesion policy has to remain an important tool for ensuring economic growth, the Lithuanian Foreign Vice-Minister says. *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Lithuania.* URL: https://www.urm.lt/en/news/928/eu-cohesion-policy-has-to-remain-an-important-tool-for-ensuring-economic-growth-the-lithuanian-foreign-vice-minister-says:29718

3. EU cohesion policy: Commission adopts €6.4 billion Partnership Agreement with Lithuania for 2021-2027. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/es/ip_22_2547

4. Lietuvos Respublikos Regioninės plėtros įstatymas, 2000 m. liepos 20 d. Nr. VIII-1889. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.106367/asr

5. Lithuania and 10 other EU countries signed a joint declaration on the future of Cohesion Policy after 2027. Ministry of Finance of the Republic of Lithuania. URL: https://finmin.lrv.lt/en/news/lithuania-and-10-other-eu-countries-signed-a-joint-declaration-on-the-future-of-cohesion-policy-after-2027/

6. Lithuanian Regional Policy WHITE PAPER for harmonious and sustainable development 2017–2030. URL: https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/ENG_versija/Lithuanian% 20Regional% 20Policy% 20 (White% 20Paper).pdf

7. Nakrošis V. Lithuania's Adaptation to the EU Cohesion Policy. *Lithuanian Political Science Yearbook.* 2002. No 1. P. 83–98. URL: https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=124454

8. Partnership Agreement with Lithuania – 2021–2027. 22 April 2022. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/publications/partnership-agreement-lithuania-2021-2027_en

9. Puidokas Mindaugas, Daukaitė Ingrida. Influence of European Union in Solving Lithuanian Regional Policy Problems. *Public Policy and Administration.* 2013. Vol. 12 No. 1. P. 65–79. URL: DOI:10.5755/j01.ppaa.12.1.4007

10. Ragauskiene Erika. The implementation of regional policy in Lithuania. *Ekonomika*. 2005. vol. 72. P. 105–117. Vilniaus Universitetas. URL: https://www.redalyc.org/pdf/6922/692274230007.pdf

11. Regional Development. Strategic provisions. Ministry of the Interior of the Republic of Lithuania. URL: https://vrm.lrv.lt/en/activities/regional-development/strategic-provisions/

12. Single Programming Document of Lithuania 2004-2006. Ministry of Transport and Communications. URL: https://sumin.lrv.lt/en/eu-investment/structural-funds-period-for-2004-2006/single-programming-document/

13. The Baltic States Constitute a Successful Example of EU Cohesion Policy. URL: https://finmin.lrv.lt/en/news/the-baltic-states-constitute-a-successful-example-of-eu-cohesion-policy/

Анотація

Пікулик О. Б., Балак І. О. **Політика згуртування ЄС у Литві: історія впровадження та сучасні особливості.** – Стаття.

У статті розглядаються особливості впровадження політики згуртування ЄС в Литві. Відзначено, що до вступу Литви в ЄС відбувався процес трансформації та становлення регіональної політики. Акцентовано, що ставши членом ЄС, Литва здійснила перехід від національної регіональної політики до інтеграції в політику згуртування ЄС. Це вимагало реформування та адаптації національних стратегій розвитку до європейських вимог та стандартів. Підкреслюється, що проведення реформ, узгоджених з цілями політики згуртування ЄС, дозволило Литві підготуватися до ефективного використання структурних фондів та фінансової підтримки ЄС після вступу. Отримання доступу до фінансових ресурсів Європейського фонду регіонального розвитку, Європейського соціального фонду, Фонду згуртування сприяло значним позитивним змінам, зокрема модернізації інфраструктури, підтримці малого та середнього бізнесу, а також розвитку людського капіталу. Завдяки інвестиціям в рамках політики згуртування ЄС Литва підвищила конкурентоспроможність своїх регіонів та зменшила рівень соціально-економічних диспропорцій, хоча Вільнюс і надалі залишається найбільш розвиненим центром. Проаналізовано Угоду про партнерство з Литвою, яка встановлює фінансування політики згуртування на період 2021-2027 рр. Відзначено, що Фонди політики згуртування спрямовані на підтримку регіонів Литви у просуванні економічної, соціальної та територіальної єдності, акцентуючи на ключових пріоритетах ЄС, таких як зелений і цифровий перехід. Важливими пріоритетами також є розвиток освіти, підтримка зайнятості, соціальної інтеграції та інвестицій у сферу охорони здоров'я, розгортанню цифрових передових технологій для підвищення продуктивності та конкурентоспроможності малого та середнього бізнесу. Ефективне використання фондів сприятимуть конкурентному, інноваційному та сталому зростанню країни. Підкреслюється, що процес успішної інтеграції в політику згуртування ЄС вимагає як національних інституційних реформ, так і активної взаємодії національних органів із європейськими структурами.

Ключові слова: політика згуртування, Європейський Союз, Литва, регіональна політика, Європейський фонд регіонального розвитку.

Summary

Pikulyk O. B., Balak I. O. **EU Cohesion policy in Lithuania: history of implementation and modern features.** – Article.

The article deals with the features of the implementation of the EU cohesion policy in Lithuania. It is noted that before Lithuania joined the EU, a process of transformation and formation of regional policy was taking place. It is emphasized that, having become a member of the EU, Lithuania made a transition from national regional policy to integration into the EU cohesion policy. This required reforming and adapting national development strategies to European requirements and standards. It is emphasized that the implementation of reforms consistent with the goals of the EU cohesion policy allowed Lithuania to prepare for the effective use of structural funds and EU financial support after accession. Access to financial resources from the European Regional Development Fund, the European Social Fund, and the Cohesion Fund has contributed to significant positive changes, in particular, the modernization of infrastructure, support for small and medium-sized businesses, and the development of human capital. Thanks to investments within the framework of the EU cohesion policy, Lithuania has increased the competitiveness of its regions and reduced the level of socio-economic disparities, although Vilnius remains the most developed center. The Partnership Agreement with Lithuania,

which establishes the financing of the cohesion policy for the period 2021-2027, is analyzed. It is noted that the Cohesion Policy Funds are aimed at supporting the regions of Lithuania in promoting economic, social and territorial cohesion, focusing on key EU priorities, such as the green and digital transitions. Important priorities are also the development of education, support for employment, social inclusion and investment in healthcare, and the deployment of digital cutting-edge technologies to increase the productivity and competitiveness of small and medium-sized businesses. The effective use of the funds will contribute to the country's competitive, innovative and sustainable growth. It is emphasized that the process of successful integration into the EU cohesion policy requires both national institutional reforms and active interaction of national authorities with European structures.

Key words: cohesion policy, European Union, Lithuania, regional policy, European Regional Development Fund.

УДК 327.5+327.8
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.40

Г. В. Попов
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6898-4697
аспірант кафедри політології
Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченко

ТЕОРІЯ ПОМИЛКОВОГО СПРИЙНЯТТЯ РОБЕРТА ДЖЕРВІСА: УРОКИ ДЛЯ АНАЛІЗУ СУЧАСНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КРИЗ

Постановка проблеми. У статті розглядається внесок Роберта Джервіса, одного з найвпливовіших учених у галузі міжнародних відносин, у розуміння динаміки безпеки, сигналізації та помилкового сприйняття у відносинах між державами. Актуальність його робіт підкреслюється на тлі сучасних подій, зокрема російсько-української війни, яка може демонструвати, як помилкове сприйняття, ескалація взаємної недовіри та неправильна інтерпретація сигналів можуть призводити до конфліктів. Проблема полягає в тому, що попри значний внесок Джервіса, багато аспектів його теорій залишаються недостатньо застосованими у аналізі сучасної міжнародної політики, що робить його ідеї особливо важливими для аналізу поточних криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження, такі як роботи Ярофскі (2019) [28] та Ратнера (2022) [23], переглядають підходи Джервіса в контексті цифрової епохи, аналізуючи роль інформаційних маніпуляцій і когнітивних упереджень у міжнародній політиці. Автори продовжують досліджувати роль когнітивних процесів у міжнародній політиці, зокрема Брукс і Вульфорд (2020) [3] досліджують, як алгоритми та штучний інтелект впливають на процес прийняття рішень у глобальній безпеці. Робота Керра та Мітчелла (2021) [16] аналізує сучасні виклики, пов'язані з дезінформацією та її впливом на політичне сприйняття.

Теорія стримування Джервіса, представлена у праці «The Meaning of the Nuclear Revolution» (1989) [12], залишається актуальною в сучасних дискусіях про ядерне стримування. Останні дослідження, такі як Гудріана (2018) [7], Пратт і Сінгха (2023) [22], показують, як технологічні інновації та кібербезпека змінюють стратегії ядерного стримування у XXI столітті. Концепція «безпеки через невизначеність», розроблена Джервісом у контексті «спіралі недовіри» (1978) [11], продовжує активно досліджуватися. Зокрема, Ланге і Томпсон (2022) [18] аналізують, як нестача прозорості у міжнародних відносинах сприяє загостренню конфліктів, тоді як Далсі і Морено (2023) [6] розглядають, як сучасна дипломатія може пом'якшити наслідки стратегічної недовіри. Тому можна зробити висновок що, науковий доробок Роберта Джервіса залишається центральним у сучасних дослідженнях міжнародної безпеки та політичної психології. Сучасні дослідники розширюють і переглядають його концепції в контексті новітніх викликів, таких як цифрова дезінформація, штучний інтелект та еволюція стратегій стримування в умовах змінюваного світового порядку.

Мета статті. Метою статті є аналіз наукового доробку Роберта Джервіса та демонстрація актуальності його ідей для розуміння сучасних міжнародних конфліктів, зокрема російсько-української війни. Важливо показати, як концепції Джервіса, такі як «дилема безпеки», «спіральна модель» та «режими безпеки», можуть допомогти аналізувати та прогнозувати поведінку держав в умовах анархії міжнародної системи. Крім того, стаття підкреслює важливість врахування психологічних аспектів у прийнятті рішень, що є особливо актуальним у контексті сучасних геополітичних викликів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному контексті міжнародних відносин, де панує значна невизначеність, можна виділити два ключові аспекти, які залишаються безсумнівними. По-перше, помилкове сприйняття є поширеним явищем, оскільки сигнали та контрсигнали часто інтерпретуються неточно. По-друге, зі смертю Роберта Джервіса світ у 2021 році втратив одного з найвидатніших дослідників, який глибоко розумів взаємозв'язок між сигналізацією та помилковим сприйняттям у міждержавних відносинах. Починаючи з 1970-х років, Джервіс навчав своїх студентів, колег, а іноді й представників урядів, як аналізувати складні ситуації, подібні до тієї, яку ми спостерігаємо наразі. Серед ключових аспектів, які він підкреслював, були: небезпеки методів, які використовують держави для маніпулювання страхом; труднощі, з якими стикаються західні політики, намагаючись зменшити напругу через так зване стримування, поєднане з дипломатичними запевненнями; спіраль взаємної недовіри; тактичні та стратегічні дії, які можуть бути неправильно зрозумілі; динаміка «проблеми розуму іншого» (тобто спроба зрозуміти, що думають інші); неоднозначність значень, які несуть системи озброєнь та моделі їх

© Г. В. Попов, 2025

розгортання, щодо того, чи вони відображають наступальні чи оборонні наміри; складність точної сигналізації через слова та дії, коли їхнє значення визначається отримувачем, а не відправником; а також непередбачувані наслідки військових дій, спрямованих на захист інтересів в умовах взаємопов'язаного та ескалаційного страху.

У вступі до своєї другої знакової праці *«Perception and Misperception in International Politics»* (1976) [10] Роберт Джервіс акцентував увагу на причинах та характеристиках помилкового сприйняття серед політичних діячів, ілюструючи це численними прикладами, які підкреслюють важливість цього явища. Він аргументував, що ця робота має ключове значення, оскільки фахівці в галузі міжнародних відносин часто припускають, що «політики зазвичай сприймають світ досить точно, і що помилки, які виникають, є лише випадковими». Проте, у своїй книзі, а також протягом усієї своєї академічної діяльності, Джервіс намагався довести, що таке припущення є «помилковим».

Інтелектуальний доробок Джервіса досі вражає своїм масштабом і глибиною. Він охоплював такі фундаментальні концепції, як «дилема безпеки» (вперше введена Джоном Герцем у 1950 році) [9], «режими безпеки» (авторська концепція самого Джервіса) [12], «спільноти безпеки» (розроблені Карлом Дойчем та його колегами наприкінці 1950-х років) [21], а також «ядерну революцію» (де Джервіс розвинув піонерські ідеї Бернарда Броді, Гленна Снайдера та Томаса Шеллінга) [13]. Першою опублікованою працею Джервіса, яку він пізніше називав «книгою про сигналізацію», стала *«The Logic of Images in International Relations» (1970)*. Ця робота базувалася на його докторській дисертації, і її центральна ідея, як сам Джервіс її формулював, полягала у відповіді на питання: «чому ми повинні чомусь вірити?»

З середини 1970-х років Роберт Джервіс стає однією з провідних фігур, яка активно розвивала концепцію «дилеми безпеки» в міжнародних відносинах. На той час ця концепція ще не мала належного впливу, незважаючи на її першу теоретизацію Джоном Герцом і Гербертом Баттерфілдом у 1950-х роках. Однак саме завдяки внеску Джервіса концепція «дилеми безпеки» набула більшого значення в американській академічній дисципліні, хоча її все ще часто ігнорували.

Вплив Джервіса на розуміння «дилеми безпеки» був надзвичайно значущим. Він надав теоретичну чіткість і глибину піонерським ідеям Джона Герца та Герберта Баттерфілда, використовуючи міждисциплінарний підхід. Зокрема, його дослідження в галузі міжнародних відносин ґрунтувалися на останніх досягненнях політичної психології. Це дозволило йому аналізувати перцептивну динаміку хаотичних політичних відносин з витонченістю та строгістю, які раніше не спостерігалися. Його роботи стали еталоном у дослідженні складних міждержавних взаємин, що значно розширило розуміння проблем безпеки та взаємної недовіри у міжнародній політиці.

Суть внеску Джервіса в розвиток ідей Герца та Баттерфілда полягала у створенні двох ключових моделей: «спіральної» та «стримувальної». Ці моделі він використовував для пояснення того, як політики однієї держави намагаються, але часто неспроможні ефективно діяти в умовах невизначеності та ризиків, пов'язаних із поточними та майбутніми намірами інших держав, які мають військовий потенціал для завдання шкоди. «Спіральна модель» стала витонченим розвитком ранньої ідеї Баттерфілда про «Гоббсіанський страх» [4]. Вона базувалася на припущенні, що ескалація незахищеності може виникати через те, що політики неправильно інтерпретують справжню природу своєї ситуації. Зокрема, Джервіс підкреслював, що політики часто сприймають дії інших держав як ознаку агресивних намірів, навіть якщо ці дії мають оборонний характер. Сам Джервіс у інтерв'ю 2014 року зазначав, що спіральна модель та дилема безпеки були синонімами в його власному мисленні, а це своєю чергою підкреслює їхній тісний взаємозв'язок у контексті міжнародних відносин.

Спіральна модель, розроблена Джервісом, акцентувала увагу на взаємному помилковому сприйнятті намірів між супротивниками, яке виникає через незахищеність і страх, породжені «анархічною природою» міжнародних відносин. Важливим аспектом цієї моделі є те, що жодна зі сторін, як писав Джервіс, «не усвідомлює, як їхні власні дії посилюють взаємний страх». У таких умовах ефективна сигналізація через слова та дії стає серйозним викликом для політиків, які намагаються запобігти ескалації взаємної недовіри. Однак, першим кроком до подолання цієї проблеми є усвідомлення того, що сторони можуть бути в пастці «спіралі» – циклічного процесу, де кожна дія сприймається як загроза, що призводить до ще більшої напруги та недовіри. Це розуміння є ключовим для розробки стратегій, спрямованих на зменшення ризиків конфлікту та побудову більш стабільних міждержавних відносин.

Якщо спіральна модель розвивала ідею Баттерфілда про те, що дилема безпеки є універсальним явищем у міжнародних відносинах, то «стримувальна модель» ґрунтувалася на висновку Герца про те, що дилема безпеки не є єдиним поясненням для всіх конфліктів. Використовуючи приклад нацистської Німеччини, Герц доводив, що агресивна поведінка може бути спричинена не лише страхом, але й амбіціями. У таких випадках стримування стає необхідною стратегією для сторін,

які стикаються із загрозою. Це пояснюється тим, що, згідно з припущеннями моделі, агресорів або ревізіоністські держави неможливо перетворити на держави, що підтримують статус-кво, через поступки чи примирення. Лише стримування має потенціал обмежити їхні амбіції. Важливим аспектом цього підходу, який особливо виразно проявився під час окремих етапів холодної війни, був урок, засвоєний багатьма з подій 1930-х років: будь-яка форма «умиротворення», зокрема поступки диктаторам, лише посилює їхні апетити та сприяє подальшій ескалації конфлікту.

Основною проблемою для політиків, як її сформулював Джервіс, було точне визначення того, чи вони опиняються в «спіральній» чи «стримувальній» ситуації з потенційними супротивниками, і подальший вибір відповідної стратегії відповіді. Дві моделі – спіральна та стримувальна – структурували його мислення, але, як і будь-які моделі, вони, на думку Джервіса, спрощували складність реальності. Спіральна модель, яку Джервіс ототожнював із «дилемою безпеки», ґрунтувалася на припущенні, що конфлікти часто виникають через взаємне помилкове сприйняття намірів, але ці помилки можна виправити завдяки більш глибокому розумінню динаміки дилеми безпеки. Зокрема, Джервіс наголошував, що політики повинні усвідомити, як їхні власні дії можуть ненавмисно посилювати страх у супротивників, що призводить до спіралі незахищеності. Таке усвідомлення він називав «чутливістю до дилеми безпеки». Це означає, що політики повинні враховувати, як їхні рішення та дії можуть сприйматися іншими, і намагатися мінімізувати ризики неправильного тлумачення, яке може призвести до ескалації напруги.

Незважаючи на значний внесок у розуміння динаміки дилеми безпеки, спіральна та стримувальна моделі завжди зазнавали критики через їхню дихотомічність. Вони містять ризики спрощення реальності, розглядаючи держави, за термінологією Чарльза Глейзера, або як «шукачів безпеки», або як «жадібних» [6]. Критики ставлять питання: що робити, якщо держави вважають, що їхня власна безпека може бути досягнута лише за рахунок незахищеності інших? Іншими словами, якщо кожна зі сторін у взаєминах вважає, що її власна безпека вимагає підриву безпеки іншої, то це створює ще більш складну та небезпечну динаміку. Така ситуація виходить за межі традиційного розуміння спіральної та стримувальної моделей, оскільки вона передбачає, що держави можуть свідомо прагнути до домінування або контролю, а не просто реагувати на страх чи недовіру. Це підкреслює необхідність більш нюансованого підходу до аналізу міжнародних відносин, який враховує різноманітні мотиви та стратегії держав.

Джервіс протягом десятиліть глибоко досліджував ці складні аспекти міжнародних відносин. Він вважав, що держава-супротивник може бути одночасно «шукачем безпеки» та «жадібною» державою, або ж її наміри можуть змінюватися залежно від сфери чи часу. Наприклад, під час холодної війни Сполучені Штати та Радянський Союз демонстрували цю складність: у деяких сферах, зокрема у питаннях ядерної зброї, вони діяли як «шукачі безпеки», визнаючи взаємний інтерес у контролі над озброєнням та стабільності. Однак у глобальному ідеологічному протистоянні вони часто вважали, що стабільність неможлива, і намагалися підривати один одного, що робило довгострокове співробітництво майже неможливим. Такий тип відносин Джервіс назвав «глибокою дилемою безпеки» (2001) [13]. Вона відрізняється від класичної дилеми безпеки тим, що сторони не лише неправильно інтерпретують наміри одна одної, але й свідомо прагнуть підривати позиції супротивника, що робить вихід із спіралі недовіри та конфлікту надзвичайно складним. Це підкреслює, що міжнародні відносини часто є набагато більш нюансованими, ніж це можна описати за допомогою простих моделей, і вимагають глибокого аналізу мотивів, стратегій та контексту, в якому діють держави.

Наприклад, Джервіс описував холодну війну як «глибоку дилему безпеки», де однією з ключових характеристик був ідеологічний фундаменталізм, який часто демонстрували лідери обох наддержав (на словах, якщо не на ділі). Цей фундаменталізм призводив до того, що політики бачили свою власну поведінку як мирну та оборонну, водночас не розуміючи, як інші можуть сприймати їх як «ворогів» чи «агресорів». Така асиметрія у сприйнятті часто посилювала напругу та недовіру, ускладнюючи можливість співпраці чи зменшення конфлікту. Саме тому, наголошував Джервіс, чутливість до дилеми безпеки є критично важливою для лідерів. Усвідомлення того, як власні дії можуть сприйматися іншими, і розуміння динаміки взаємного страху та недовіри є ключовими для того, щоб уникнути ескалації та забезпечити прогрес у співпраці. Без такого розуміння політики ризикують потрапити в пастку «глибокої дилеми безпеки», де кожна сторона бачить себе як жертву, а іншу – як загрозу, що робить стабільність та мир майже недосяжними.

Надалі, переважно американські вчені, спираючись на роботи Джервіса, розвивали ідеї щодо практичних аспектів ефективної сигналізації мирних або оборонних намірів у контексті, де конфлікт розглядався як наслідок динаміки спіральної моделі. Вони запропонували низку стратегій, спрямованих на зменшення недовіри та заохочення співпраці. Серед цих ідей були:

1. **Розділення великих угод на дрібні кроки:** Це дозволяє поступово будувати довіру, зменшуючи ризики та полегшуючи досягнення взаємних домовленостей.

2. **Підсилення непровокаційної оборонної здатності:** Наголошувалося на розвитку оборонних систем, які не сприймаються як загроза, що допомагає уникнути ескалації.

3. **Заохочення прозорості:** Відкритість у військових та політичних діях може зменшити неправильне сприйняття та побудувати довіру.

4. **Інші методи побудови співпраці:** Наприклад, створення механізмів для постійного діалогу, обміну інформацією та взаємного контролю.

Метою цих підходів було змінити мислення супротивника, показавши, що співпраця є вигідною та безпечною альтернативою конфлікту. Успішна реалізація таких стратегій могла б сприяти переходу від конфронтації до співпраці, зменшуючи ризики ескалації та створюючи основу для стабільніших міжнародних відносин.

Джервіс відкрито визнавав, що його освіта та професійні навички зазнали серйозного впливу атмосфери холодної війни. Зокрема на його схильність до обережного ставлення до можливості досягнення гармонії в міжнародній безпеці. Ця обережність іноді проявлялася в його роздумах про «теорію режимів», яку він адаптував до сфери міжнародної безпеки. Політекономічна теорія режимів, розроблена наприкінці 1970-х років [15], знайшла нове застосування завдяки Джервісу. Його ключовим внеском стала впливова стаття 1982 року під назвою «Режими безпеки» [13]. У ній він визначив «режим безпеки» як «принципи, правила та норми, які дозволяють державам обмежувати свою поведінку, переконані в тому, що інші діятимуть взаємно». Іншими словами, це «форма співпраці, яка виходить за межі короткострокового власного інтересу». Це формулювання стало стандартним у вивченні міжнародних відносин, і протягом наступного десятиліття ідеї Джервіса були розвинуті та вдосконалені іншими теоретиками міжнародної безпеки. Його робота заклала основу для розуміння того, як держави можуть співпрацювати в умовах анархії, створюючи механізми для зменшення недовіри та забезпечення стабільності.

Обговорюючи передумови для створення режиму безпеки, Джервіс наголосив на важливості уникнення помилкового сприйняття, особливо щодо амбівалентності наступальних та оборонних характеристик зброї та стратегій потенційного супротивника. Він зазначив, що навіть якщо формування режиму безпеки є можливим, існують різні контингентні та структурні фактори, які можуть спровокувати спіраль взаємної недовіри, що призводить до краху спільної архітектури . Частково базуючись на своєму дослідженні занепаду «європейського концерту» в першій половині XIX століття, Джервіс попередив, що недостатньо просто контролювати ризики війни. Він дійшов висновку, що без інституціоналізації та розвитку наднаціональної лояльності «Концерт міг містити насіння власного знищення». Цей історичний приклад підкреслив важливість створення міцних інституційних структур для підтримки стабільності. Століттям пізніше Джервіс не вважав відносини між США та СРСР, навіть під час періодів розрядки, відповідними критеріям режиму безпеки. На його думку, відсутність довіри, інституційних механізмів та спільної лояльності перешкоджала формуванню справжнього режиму безпеки між двома наддержавами. Це підкреслює, що для успішного функціонування режиму безпеки необхідні не лише тимчасові угоди, але й глибока інституціоналізація та взаємна довіра.

Поточні кризи змушують задуматися над тим, чи страждає безпековий порядок, який сформувався після закінчення холодної війни і проіснував протягом 30 років, від нездатності викорінити «насіння власного потенційного знищення». Це питання стосується політиків провідних держав, особливо в 1990-х роках, які не змогли побудувати міцну основу довіри. Наприклад, «приниження» російських лідерів та їхньої нової держави після розпаду СРСР, а також самовдоволена, якщо не зухвала, поведінка Заходу, могли сприяти посиленню напруженості. Ці дії, можливо, заклали основу для сучасних конфліктів, оскільки вони не враховували потреби в інклюзивному та справедливому міжнародному порядку. Сьогодні ми можемо стати свідками того, як держави намагаються отримати вигоду за рахунок одна одної в умовах, коли обмеження та принципи, які колись проголошувалися частиною «нового порядку після холодної війни», втрачають свою колишню силу. Це піднімає серйозні питання щодо майбутнього міжнародної системи: чи зможе вона відновитися та адаптуватися до нових реалій, чи ж ми спостерігаємо поступовий розпад порядку, який колись вважався стабільним? Відповіді на ці питання вимагають глибокого аналізу та відвертості щодо помилок минулого, а також готовності до нових підходів у побудові довіри та співпраці.

Сьогодні питання, пов'язані з концепціями анархії, режимів та спільнот, залишаються центральними в дисципліні міжнародних відносин. Вони набувають особливої актуальності на тлі військового протистояння в Європі, Близькому Сході, Південно-Східній Азії. Ці кризи піднімає низку складних питань: наскільки стабілізуючим є ядерний стримування? Чи вирішується вплив у кінцевому підсумку через баланс військових сил на землі? Що ким сприймається неправильно? Чи

може співпраця виникнути з кризи, і якщо так, то наскільки далеко вона може зайти?

Під час холодної війни переоцінка структурних факторів призводила до ризиків, пов'язаних із фаталістичними припущеннями про те, що можна досягти в міжнародній безпеці. Це часто виливалося у надмірне військове хеджування, яке супротивник міг сприймати як ознаку агресивних намірів, що посилювало спіраль недовіри. У період після холодної війни, навпаки, недооцінка структурних факторів створила ризик того, що політики та академічна спільнота могли переоцінювати можливості пом'якшення або подолання безпекової конкуренції, ігноруючи реальні обмеження та загрози.

Ці дилеми підкреслюють важливість балансу між реалізмом та ідеалізмом у міжнародній політиці. Вони також нагадують, що будь-які спроби побудови стабільності чи співпраці повинні враховувати як структурні обмеження, так і психологічні фактори, такі як помилкове сприйняття та взаємна недовіра. У сучасному контексті це означає, що пошук шляхів до деескалації та довгострокової стабільності вимагає не лише військової стратегії, але й глибокого розуміння мотивів, намірів та динаміки між державами [16].

Висновки. Не потрібно шукати додаткових доказів зростання актуальності робіт Роберта Джервіса: його дослідження зосереджувалися на ключових питаннях міжнародної політики, витончених теоретичних моделях та глибокому історичному аналізі, що стосується одвічних дилем міжнародних відносин. Увага всього світу сфокусована на ситуації навколо Тайванської протоки, яка розглядається як потенційне місце наступної великої кризи або навіть війни з участю великих держав. Центральним питанням тут є амбіції КНР щодо возз'єднання Тайваню з материковою частиною, а також динаміка «переходу влади» між зростаючим впливом Китаю та нібито слабшанням домінування Сполучених Штатів. Ця ситуація часто описується в академічних колах як прояв так званої «Пастки Фукідіда». Цей термін походить від відомого вислову давньогрецького історика Фукідіда, який писав: «Це був підйом Афін і страх, який це викликало в Спарті, що зробило війну неминучою».

Ця ідея підкреслює, що коли одна держава нарощує свою силу, це може викликати страх у інших, що призводить до ескалації напруги та конфлікту. У контексті сучасних міжнародних відносин це означає, що зростання Китаю та його амбіції щодо Тайваню можуть сприйматися США та їхніми союзниками як загроза, що створює ризик конфлікту. Роботи Джервіса, зокрема його аналіз динаміки страху, недовіри та помилкового сприйняття, залишаються надзвичайно корисними для розуміння таких ситуацій та пошуку шляхів їх вирішення. Його ідеї нагадують нам, що для уникнення катастрофічних наслідків необхідно враховувати як структурні, так і психологічні аспекти міжнародної політики.

Роберт Джервіс усвідомлював, що груба сила має вирішальне значення у міжнародній політиці, але водночас наголошував на важливості психологічних факторів, пов'язаних із надсиланням та отриманням сигналів. Він стверджував, що ядерна революція зробила повномасштабну війну між великими державами вкрай ірраціональною, але при цьому зазначав, що «ірраціональне» не означає «неможливе» [12]. Навіть якщо політики держав-супротивників прагнуть уникнути катастрофи, ризик конфлікту залишається через помилкове сприйняття та недовіру.

Дослідження Джервісом дилеми безпеки відкрили, наскільки поширеними, потужними та руйнівними можуть бути наслідки помилкового сприйняття. У своїх заключних зауваженнях у праці «Perception and Misperception», опублікованій майже півстоліття тому, він застерігав: «Я сильно підозрюю, що політики не точно оцінили витрати різних видів помилкового сприйняття і були б мудрими виправити тенденцію до надмірної пильності». Це попередження залишається актуальним і сьогодні, особливо в умовах, коли напруга між великими державами зростає, а ризики неправильного тлумачення намірів залишаються високими.

Джервіс наголошував, що для уникнення катастрофічних наслідків політики повинні бути більш чутливими до динаміки дилеми безпеки, усвідомлювати, як їхні дії можуть сприйматися іншими, і прагнути до більшої прозорості та довіри. Його роботи нагадують нам, що навіть у світі, де війна між великими державами здається ірраціональною, недовіра та помилкове сприйняття можуть призвести до непередбачуваних та небезпечних наслідків.

Література

1. Allison G. T. Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap? Boston, MA: Houghton Mifflin Harcourt, 2017. 384 p.

2. Booth K., Wheeler N. J. The Security Dilemma: Fear, Cooperation, and Trust in World Politics. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2008. 128 p.

3. Brooks S. G., Wohlforth, W. C. America Abroad: The United States' Global Role in the 21st Century. Oxford: Oxford University Press, 2020. 288 p.

4. Butterfield H. History and Human Relations. London: Collins, 1951. 254 p.

5. Dulci M., Moreno A. Strategic Diplomacy and Trust-Building in the Age of Misinformation. Diplomatic Perspectives. 2023. No 77(2), P.189–210.

6. Glaser C. L. The Security Dilemma Revisited. World Politics. 1997, No 50(1), P. 171–201. https://doi.org/10.1017/S0043887100014763

7. Goudrian M. Cybersecurity and Nuclear Deterrence: Emerging Threats and Strategic Adaptations. Journal of Strategic Studies. 2018, No 41(2), P. 205–225.

8. Herz J. H. Idealist Internationalism and the Security Dilemma. World Politics. 1950, No 2(2), P. 157–180. https://doi.org/10.2307/2009187

9. Jervis R. Perception and Misperception in International Politics. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1976. 544 p.

10. Jervis R. Cooperation under the Security Dilemma. World Politics. 1978, No 30(2), p. 167–214. https://doi.org/10.2307/2009958

11. Jervis R. Security Regimes. International Organization. 1982, No 36(2), p. 357–378. https://doi.org/10.1017/S0020818300018993

12. Jervis R. The Meaning of the Nuclear Revolution: Statecraft and the Prospect of Armageddon. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989. P. 272.

13. Jervis R. Was the Cold War a Security Dilemma? Journal of Cold War Studies. 2001, No 3(1), 36–60. https://doi.org/10.1162/15203970151032149

14. Jervis R. How Statesmen Think: The Psychology of International Politics. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2017. 304 p.

15. Keohane R. O. After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984. 320 p.

16. Kerr P., Mitchell L. The Role of Disinformation in Political Perceptions: A New Security Challenge. International Security Studies. 2021, No 55(1), P. 23–49.

17. Lange C., Thompson R. The Spiral of Distrust: Transparency Deficits and Conflict Escalation. International Affairs. 2022, No 98(3), P. 421–439.

18. Lebow R. N. Why Nations Fight: Past and Future Motives for War. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 318 p.

19. Mearsheimer J. J. The Tragedy of Great Power Politics. New York: W.W. Norton & Company, 2001. 592 p.

20. Nye J. S. The Future of Power. New York: Public Affairs, 2011. 320 p.

21. Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience / Deutsch, K. W. et al. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1957. 228 p.

22. Pratt T., Singh N. Technological Innovations in Nuclear Strategy: The Impact of AI and Cyber Warfare. Global Security Review. 2023, No 68(4), P. 302–319.

23. Ratner S. R. International Legal Argumentation: Practice in Need of a Theory. Michigan Law Review. 2022, No 120(4), P. 567–589.

24. Schelling T. C. The Strategy of Conflict. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960. 328 p.

25. Snyder G. H. The Security Dilemma in Alliance Politics. World Politics. 1984, No 36(4), P. 461–495. https://doi.org/10.2307/2010183

26. Waltz K. N. Theory of International Politics. New York: McGraw-Hill, 1979. 256 p.

27. Wendt A. Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics. International Organization. 1992, No 46(2), P. 391–425. https://doi.org/10.1017/S0020818300027764

28. Yarosfky M. Cognitive Biases in International Relations: Digital Influence and Strategic Misperceptions. Journal of Global Politics. 2019, No 45(3), P. 112–134.

Анотація

Попов Г. В. **Теорія помилкового сприйняття Роберта Джервіса: уроки для аналізу сучасних геополітичних криз.** – Стаття.

Стаття присвячена науковому доробку Роберта Джервіса, одного з найвпливовіших теоретиків міжнародних відносин, чиї ідеї залишаються вкрай актуальними для аналізу сучасних конфліктів. Досліджено ключові концепції Джервіса, такі як *«дилема безпеки», «спіральна модель» та «режими безпеки»*. Продемонстровано їх важливість для розуміння сучасної динаміки міжнародних відносин, зокрема в контексті російсько-української війни. Аргументовано, як концепція «дилеми безпеки» пояснює взаємну недовіру між провідними геополітичними гравцями, а «спіральна модель» допомагає зрозуміти ескалацію конфлікту через неправильну інтерпретацію намірів сторін. Підкреслено, що помилкове сприйняття, відсутність довіри та неправильна інтерпретація сигналів є ключовими факторами, які призводять до ескалації конфліктів. Розглянуті психологічні аспекти прийняття рішень у міжнародній політиці, які Джервіс детально досліджував у своїх працях. Вони підкреслюють, що розуміння мотивації та сприйняття політиків є ключовим для успішного вирішення конфліктів. На прикладі Холодної війни продемонстровано, як ідеї Джервіса допомагають зрозуміти динаміку взаємин між великими державами, а також прогнозувати їхню поведінку в умовах кризи. Запропоновано використовувати ідеї Джервіса щодо «режиму безпеки» для аналізу траєкторії розбудови нових інституцій співпраці в умовах післявоєнного врегулювання. Акцентовано на необхідності подальшого вивчення та застосування ідей Джервіса для аналізу сучасних геополітичних викликів, зокрема в умовах зростання загроз ядерної ескалації та кібербезпеки. Аргументовано чому ядерна зброя є одночасно стабілізуючим і дестабілізуючим фактором: з одного боку, вона запобігає великим війнам, але з іншого – створює ризик неконтрольованої ескалації через помилки або провокації. Джервіс не займався безпосередньо кібербезпекою, оскільки ця сфера набула значення пізніше, але його ідеї про сигналізацію та помилкове сприйняття можуть бути застосовані до аналізу кіберзагроз. Наприклад, кібератаки часто мають неоднозначний характер, що ускладнює визначення їхнього джерела та намірів. Це створює ризик ескалації, оскільки держави можуть неправильно інтерпретувати кібератаки як акти агресії.

Стаття допомагає у дослідженні того, як теоретичні концепції можуть бути застосовані для вирішення практичних проблем у міжнародній політиці. Проблематика дослідження має важливе значення для українського контексту, оскільки вона пропонує теоретичну основу для аналізу викликів, з якими стикається Україна. Його результати можуть бути використані для розробки стратегій запобігання ескалації та створення ефективних інституцій міжнародної безпеки.

Ключові слова: дилема безпеки, спіральна модель,помилкове сприйняття, концепія сприйняття, теорія стримування, теорія сигналізації та комунікації, режими безпеки, теорія міжнародних відносин, теорія ігор, стратегічне стримування, стратегічна стабільність, політична психологія, Холодна війна, аналіз

зовнішньої політики, авторитаризм, Пастка Фукідіда, конфліктна профілактика, геополітична конкуренція, конфліктна динаміка, міжнародна безпека, ядерна ескалація, кібербезпека, глобальна стабільність, післявоєнне врегулювання.

Summary

Popov H.V. **The Misperception theory by Robert Jervis: lessons for analyzing contemporary geopolitical crises.** – Article.

This article examines the scholarly contributions of Robert Jervis, one of the most influential theorists in international relations, whose ideas remain highly relevant for analyzing contemporary conflicts. The study explores Jervis's key concepts, including the «security dilemma,» the «spiral model,» and «security regimes,» demonstrating their significance for understanding the dynamics of modern international relations, particularly in the context of the Russia-Ukraine war. It is argued that the concept of the «security dilemma» explains mutual distrust among major geopolitical actors, while the «spiral model» helps to understand conflict escalation caused by the misinterpretation of parties' intentions. The article highlights how misperception, lack of trust, and misinterpretation of signals are critical factors leading to conflict escalation. The psychological aspects of decision-making in international politics, which Jervis explored in detail in his works, are examined. They emphasize that understanding the motivation and perception of policymakers is key to successful conflict resolution. Using the Cold War as an example, the article demonstrates how Jervis's ideas help to comprehend the dynamics of relations between major powers and predict their behavior in times of crisis. It proposes applying Jervis's ideas on «security regimes» to analyze the trajectory of institutional cooperation in post-war settlement processes. Special attention is given to the need for further study and application of Jervis's theories to address contemporary geopolitical challenges, particularly in light of the growing threats of nuclear escalation and cybersecurity. It is argued that nuclear weapons are both a stabilizing and destabilizing factor: on the one hand, they prevent large-scale wars, but on the other hand, they create the risk of uncontrolled escalation due to mistakes or provocations. Jervis did not directly address cybersecurity, as this area gained significance later; however, his ideas on signaling and misperception can be applied to the analysis of cyber threats. For instance, cyberattacks often have ambiguous characteristics, making determining their source and intentions difficult. This creates a risk of escalation, as states may misinterpret cyberattacks as acts of aggression.

The article explores how theoretical concepts could be useful to solve problems in practical international politics. The research topic holds significant importance for the Ukrainian context, as it provides a theoretical framework for analyzing the challenges faced by Ukraine. Its findings can be utilized to develop strategies for preventing escalation and establishing effective international security institutions.

Key words: security dilemma, spiral model, misperception, perception theory, deterrence theory, signaling and communication theory, security regimes, international relations theory, game theory, strategic deterrence, strategic stability, political psychology, Cold War, foreign policy analysis, authoritarianism, Thucydides Trap, conflict prevention, geopolitical competition, conflict dynamics, international security, nuclear escalation, cybersecurity, global stability, post-war settlement.

UDC 32.019:321.01
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.41

Y. M. Popovych
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7509-0459
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Political Science
and General Legal Disciplines
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

V. I. Marakin
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-3496-5364
Postgraduate of the Department of Political Science
and General Legal Disciplines
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

CONCEPTUAL MODEL OF THE DELIBERATIVE MECHANISM OF POLITICAL COMMUNICATIONS IN THE UKRAINIAN SOCIAL AND POLITICAL SPACE

Statement of the problem in general. Modern models of democracy imply an increase in the role of citizens and civil society, in particular, in making public and political decisions and political participation in solving urgent socio-political problems. Deliberative discourse and the mechanism of deliberation (discussion) now act as political and communicative practice of modernizing democracy as a political system and public development. This process was facilitated by several factors: 1) the acquisition of self-organization of civil society of a global dimension; 2) digital transformation and the development of information and communication technologies allowed citizens to directly participate in political processes and influence the authorities by revealing their attitude to the management and political decisions of the authorities; 3) the formation of a network society, where the dimension of communicative interaction between political subjects, citizens, the state and institutionalized civil society is horizontal communication and network political space. However, the main factor in the formation of the deliberative paradigm was the crisis of modern democracies, and the practice of rational discussion of socio-political problems in society has become widespread and implemented in the political system. In democratic societies, as I. Pronoza notes, political communication is two-way and has a high level of openness and transparency [8, p. 57], which allows society to exercise social control over the activities of government structures and political institutions, and the authorities - to take into account the socio-political interests of citizens and coordinate the state-in accordance with the state. In scientific circles, it is noted that it is precisely the openness and two-sidedness of political communication that characterizes the concept of "government of public opinion," reflecting democracy as a reverse information exchange between the government and citizens, the state and society [2, p. 55].

Thus, political communication in the context of the deliberative paradigm of the democratic process assumes deliberation as a mechanism for implementing political communications, therefore, the development of a conceptual model of such a mechanism is a pressing scientific problem.

Analysis of the latest research and publications. Among the publications on the problems of political communication, it is necessary to highlight the scientific developments and works of such foreign and domestic authors as: M. Azhazha, A. Akayomova, B. Berelson, D. Berlo, Yu. Bokoch, D. Bryant, A. Budanova, A. Vayer, N. Vinner, T. Voron, Yu. G. A. Vinnichuk, V. Dabizha, A. Danko-Sliptsova, D. Easton, P. Lazarsfeld, G. Lasswell, A. Maiboroda, A. Maksimovich, M. Ostapenko, L. Pai, I. Pronoza, O. Rafalsky, L. Tesfaye, S. Shish, J. Fish, I. Tsikul, D. Yakovlev and many others. The problem of deliberative democracy and the specifics of political communication in deliberative discourse are considered by foreign scientists: J. Beset, J. Habermas, D.A. della Porta, J. Dryzek, J. Cohen, J. Rawls, D. Thompson, J. Fishkin and others, and domestic researchers: T. Andreychuk, I. Bartagarieva, E. Batrakina, T. Kadlubovich, D. Kiryukhin, D. Levchenko, A. Sonik, N. Onishchenko, N. S.

Formulation of the objectives of the article. The purpose of the study is to develop a conceptual model of the deliberative mechanism for the implementation of political communications in the Ukrainian socio-political space.

Presentation of the main research material. Political communication is considered through the active involvement of citizens in making public administration decisions as a kind of instrument for assessing the quantity and quality of democracy

© Y. M. Popovych, V. I. Marakin, 2025

in society, and as a means of legitimizing the power and political decisions of the ruling elite, and as a mechanism for maintaining socio-political stability and sustainability of the political system of society and the constitutional community, as a technology of political consolidation. 2, p. 59], is based on institutional communication between citizens and the state apparatus. And as V. Stepanov notes, "political communication, like any other communication acts, can pursue three goals: transfer of information, change of opinion, change of behaviour of those informed. The key to this process is change of behaviour, since it is the core of power and governance relations in society" [10, p. 74]. R. Schwarzenberg believes that political communication is "a constant process of transferring political information, a continuous exchange of political meanings between individuals and political forces of society in order to achieve agreement, a process of transferring political information, through which political information circulates between various elements of the political system8]. Thus, political communication acts as a mechanism of interaction between government structures, political subjects and citizens and institutionalized civil society, which is based on information exchange, and in the context of the deliberative model of democracy, the process of deliberation (discussion) of current socio-political problems.

The word "deliberation" (Latin "deliberatio") is used in dictionaries on Roman law and means "to consult", "to discuss", "to reflect", "to conduct consultations", "to weigh the pros and cons" [7, p. 88]. And as T. Sivak notes: "Only in combination do these synonyms fully reflect its content, because the word is very capacious and its inherent nuances do not lend themselves to an unambiguous translation into Ukrainian. Therefore, preference should be given to its foreign-language version, although the Ukrainian translation is also used in scientific literature: "deliberative process", "deliberative democracy" [9, p. 25]. Philosophical justification for deliberation and deliberativity is given by J. Habermas: "Deliberativity ... indicates the adoption of a certain attitude aimed at social cooperation, namely, the establishment of openness, a willingness to listen to reasonable arguments accompanied by statements from others as well as one's own" [4, p. 218].

Thus, deliberation implies communicative interaction with the aim of achieving consensus and making joint decisions in the process of dialogic communication, and as a mechanism of political communication based on openness, discussion, transparency and feedback between communicants. The very concept of deliberation as a dialogue, cooperation and interactive political communication underlies the emergence and development of the deliberative model of democracy and determines the specifics of political communication in the context of factors of modern social development and renewal of systems of state and political governance in democratic societies. Based on the author's definition of political communication as a communication process of mutual exchange of political information, it can be noted that the mechanism of political communication ensures and regulates the interaction of the authorities and citizens aimed at achieving consensus in making political and administrative decisions between the state and society, maintaining the stability of the political system. And its implementation implies the use of certain forms, methods and technologies. As S. Denisyuk notes, the mechanisms for implementing political communication are "a set of specific forms and methods for implementing political and communicative processes in order to optimize the transmission and assimilation of politically important information, influence on public opinion, etc." [5, p. 21]. Moreover, the author notes that it is political technologies that act as a practical expression of the mechanisms for implementing political communication, the purpose of which is for political subjects to obtain and retain political power, to create conditions for well-established communication between political institutions and citizens on the basis of a symbol that is understandable and acceptable in a particular society.

Thus, it is possible to define the concept of "mechanism for implementing political communications" as a complex of information and communication methods, technologies and forms of communicative interaction between political subjects, government bodies, citizens and civil society, the purpose of which is to optimize information exchange, consensus acceptance of political and managerial potentials in political participations of various political participations in political participations of various political participations in political participations of various political citizens.

Considering that in the conditions of modern social development and fundamental changes in the format of democratic processes in society, a spreading deliberative model of democracy and political communication is being introduced, acquiring a format of discussion, debate and dialogue in order to develop rational consensus decisions. communicative dialogue interaction of political subjects, government bodies, citizens and civil society in the format of discussion and debate (deliberation), the main goal of which is to attract citizens to political participation in the development of a rational and consensus solution to current socio-political problems with its subsequent legitimization

by the authorities and consolidation in the normative-political. Thus, it is possible to develop a model of a deliberative mechanism for the implementation of political communications, which we based on: linear communication models. G. Lasswell, J. Gerbner, Shannon-Weaver, nonlinear models of S. Schram, T. Newcomb, a model of political communication in the theory of communicative action of J. Habermas, models of political communication in deliberative democracy. As the main structural elements of the conceptual model of the deliberative mechanism for implementing political communications presented below, we have defined:

– dimensions of ensuring the functioning of the deliberative mechanism for implementing political communications, creating the conditions for its effective and efficient application: 1) normative and legal dimension; 2) institutional and organizational dimension; 3) information dimension; 4) scientific and methodological dimension;

– deliberation (discussion) as the leading technology of the deliberative mechanism for implementing political communications;

– current socio-political problems and situations that require solutions; legislative initiatives; proposals and draft decisions of the executive authorities at different levels of government and local self-government; strategic directions for the development of the state and society; programs of political parties;

– channels of political communication through which existing socio-political problems are updated and disseminated in society, and to some extent public opinion is formed on their solution: traditional media (television, press, radio), social Internet media, social networks, blogs, chats, forums, etc.;

– subjects of political communication: in the presented model, political communication, according to the deliberative paradigm, occurs at the subject-subject level – dialogic communication relations between government bodies, political institutions, citizens, civil society institutions, the scientific and expert environment, the Internet community, influence;

– feedback between the communicator and the addressee, acquiring the features of dialogic communication;

– levels of political communication in the deliberative model of democracy (according to J. Habermas): 1) between political subjects (political parties, political factions in parliament, executive authorities); 2) between political subjects and citizens and civil society institutions through the media; 3) between citizens and civil society organizations;

– deliberative instruments of political communication and forms of political participation of citizens (e-governance, e-democracy, e-petitions, public discussions and hearings, advisory consultations, advisory polls, mini-publics, forums, conferences, etc.);

– the result of the functioning of the deliberative mechanism for the implementation of political communications through reports, recommendations, requirements regarding a rational consensus solution to a stated socio-political problem, legislative initiative, draft management decisions;

– taking into account the decisions presented in the deliberation process by authorities and their legitimization in the normative-legal field.

The conceptual model of the deliberative mechanism for implementing political communications is presented in Fig 1.

Let us dwell on individual dimensions of ensuring the functioning of the deliberative mechanism for the implementation of political communications in the Ukrainian socio-political space (table 1).

The normative and legal dimension of ensuring the functioning of the deliberative mechanism for the implementation of political communications involves legal regulation of communication interaction between the state and society, government bodies and political institutions with citizens, and is aimed at standardizing the process of political communication in accordance with democratic principles and the foundations of social development.

The main normative and legal acts regulating the processes of communication interaction of political entities and the public in the Ukrainian socio-political space are: the Constitution of Ukraine, the Civil Code, the Criminal Code, the Laws of Ukraine "On Electronic Communications", "On Citizens' Appeals", Electronic Document Management", "On Electronic Digital Signature", etc.

Among the main areas of improvement of the legal framework for the functioning of the deliberative mechanism, it is necessary to note the regulation and standardization of the process of legitimization of consensus decisions of deliberation (on current socio-political problems; discussion of legislative initiatives, proposals and draft decisions of the executive authorities of various levels of public administration and local self-government; strategic. The institutional and organizational dimension of ensuring the functioning of the deliberative mechanism for the implementation of political communications provides for the establishment of communicative and organizational relationships between the subjects of political communication in order to attract them to participate in the deliberation process to develop common rational-consensus decisions. It should also be noted that in the context of this dimension it is necessary to solve the following tasks (based on the tasks of communication interaction in public administration identified by

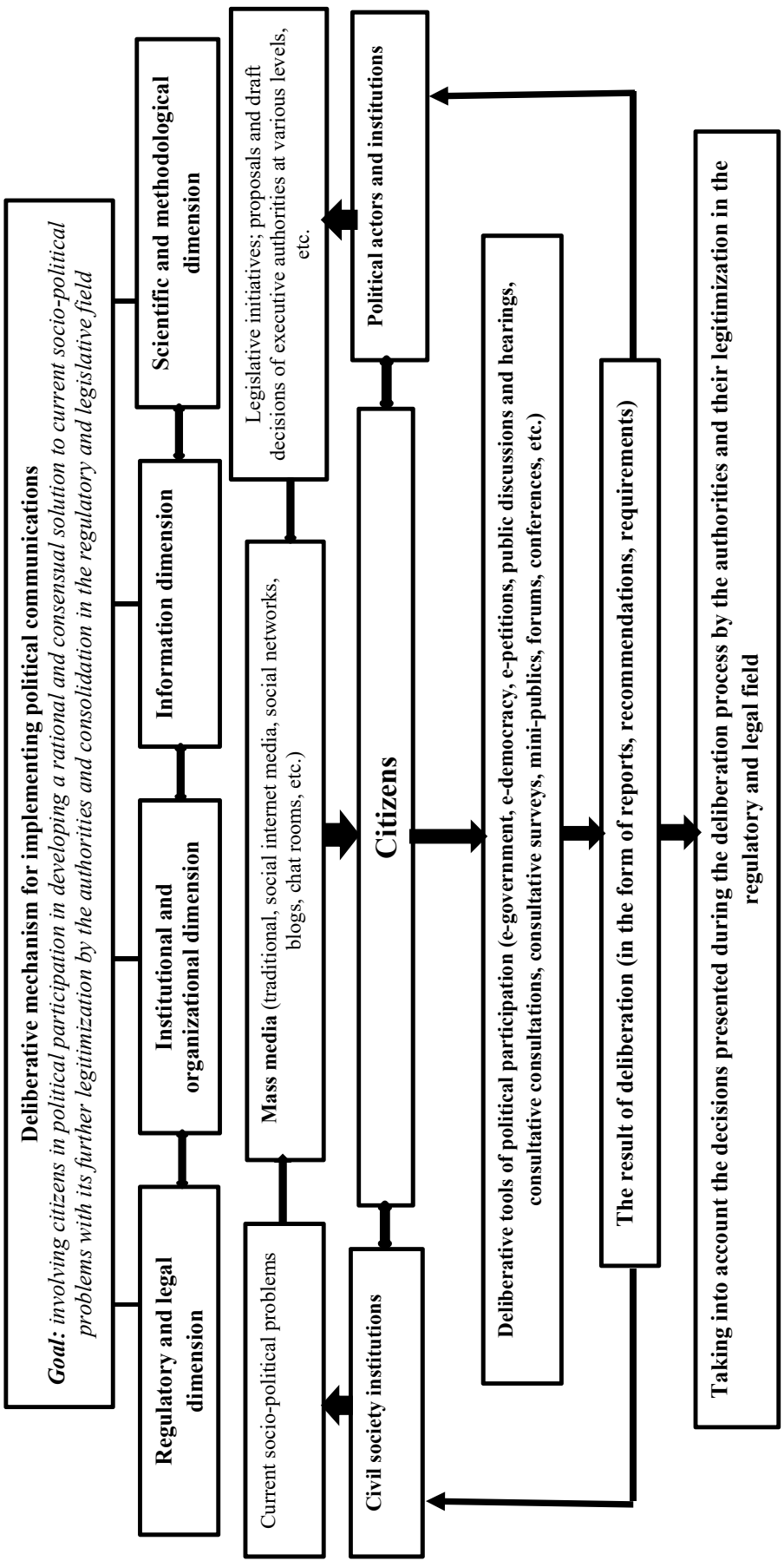

Fig. 1. Conceptual model of the deliberative mechanism of political communications

Table 1

Dimensions of ensuring the functioning of the deliberative mechanism for the implementation of political communications

Measurement	Function	Directions for improvement
Regulatory and legal dimension	Legal regulation of communication interaction between the state and society, state authorities and political institutions with citizens, and aimed at normalizing the process of political communication in accordance with democratic principles and foundations of social development	Regulation and normalization of the process of legitimizing consensus decisions of deliberation by authorities in the regulatory and legal field
Institutional and organizational dimension	Establishing communicative and organizational relationships between subjects of political communication in order to involve them in the process of deliberation on the development of joint rational and consensus decisions	Creation of a separate collegial body at different levels of public administration to solve organizational problems of the deliberation process
Informational dimension	Ensuring the independence of national media and security in cyberspace	Development of a single information platform to achieve transparency and accessibility of citizen participation in deliberative practices
Scientific and methodological dimension	Application, along with traditional ones, of modern information and communication technologies	Incorporation of foreign experience in the use of deliberative tools of political participation (for example, mini-publics)

Source: author's development.

T. Lomakina [6, p. 146]): 1) strategic planning in the subject area of political communications for further deliberation on the planned topic; 2) organizational regulation of the sphere of political communications; 3) establishing coordination between political communication entities with the aim of including them in the deliberative process; 4) increasing the need for personal interaction between political entities and citizens and representatives of civil society organizations.

Among the main areas of improving the institutional and organizational support for the functioning of the deliberative mechanism, it is worth noting the creation of a separate collegial body at different levels of public administration to resolve organizational problems of the deliberative process.

The development of the measurement of information support for the functioning of the deliberative mechanism for the implementation of political communications consists in: 1) ensuring the independence of national and security in cyberspace; 2) using, along with traditional, modern information and communication technologies for subject-subject relations in the field of political communications; 3) simplifying the process of information exchange between political entities and civil society; 4) using information services for interaction with citizens to discuss (deliberate) current socio-political problems, bills, etc. One of the priority areas of improvement is the development of a unified information platform to achieve transparency and accessibility of citizen participation in deliberative practices. The scientific and methodological dimension involves the development of deliberative practice tools, which is expressed in: 1) methodological support for holding deliberative communication events; 2) development of standards for working with the public when making management decisions in the context of holding public discussion events; 3) development of a methodology for training professionals (facilitators) to hold deliberative events. A necessary condition for improvement is the incorporation of foreign experience in the use of deliberative instruments of political participation (for example, mini-publics). Conclusions and prospects for further research. Thus, summarizing the results of the study, the following conclusions can be made:

– firstly, the peculiarities of political communication in the context of the deliberative paradigm of modern democracy are: deliberative democracy is based on communication that takes the format of discussion, debate and dialogue in order to develop rational consensus decisions; deliberation (as a discussion) acts as an institutionalized social and political practice based on the principles of rationality, inclusiveness, search for consensus, publicity, equality;

– secondly, the conceptual model of the deliberative mechanism for implementing political communications in the context of modern social development is based on the following provisions: 1) the model is based on: linear communication models of G. Lasswell, J. Gerbner, Shannon-Weaver, nonlinear models of S. Schram, T. Newcomb, the model of political communication in the theory of communicative action of J. Habermas, models of political communication in deliberative democracy; 2) deliberation (discussion) acts as the leading development of the deliberative mechanism for the implementation of political communications; 3) the dimensions

of ensuring the functioning of the deliberative mechanism for the implementation of political communications, creating the conditions for its effective and efficient application are defined as: normative-legal, institutional-organizational, informational, scientific-methodical dimensions; 4) in the presented model, political communication, according to the deliberative paradigm, occurs at the subject-subject level – dialogical communication relations between government bodies, political institutions, citizens, civil society institutions, the scientific and expert environment, the Internet community, influencers in social networks; 5) the result of the functioning of the deliberative mechanism for the implementation of political communications is expressed through reports, recommendations, requirements regarding a rational consensus solution to the stated socio-political problem, legislative initiative, draft management decisions; 6) the condition for the effectiveness of the deliberative process is the consideration of the decisions presented in the deliberative process by the authorities and their legitimization in the normative-legal field.

A promising direction for further research is the identification of promising areas for the development of Ukrainian society, which will improve and increase the effectiveness of the mechanism of political communication in the post-war period of Ukraine's restoration.

Bibliography

1. Akaymova A. Political communication as a process of interaction of political subjects. Political management. 2011. No. 1. Pp. 87–91.

2. Bondar G.L. Communicative policy in the activities of a civil servant: a textbook. Mykolaiv: Publishing house of Petro Mohyla ChDU, 2015. 300 p.

3. Borisenko O.P., Chernokalova K.O. Communication as a tool of public administration: modern trends. *Public administration and customs administration*. 2020. No. 2 (25). Pp. 58–62.

4. Habermas Y. Engaging the Other: Studies in Political Theory; [trans. from German by A. Dakhniy, scientific ed. by B. Polyarush]. Lviv: Astrolabiya, 2006. 416 p.

5. Denisyuk S.G. Political communication: value foundations and mechanisms of implementation in the conditions of modern social development: author's abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Political Science 23.00.03 – political culture and ideology. Kyiv, 2013. 39 p.

6. Lomakina T.A. The mechanism of communication interaction between subjects of the state and non-state sectors in the public administration system in Ukraine: dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of public administration and administration; specialty 281 – public administration and administration; field of knowledge – public administration and administration. Kyiv, 2023. 232 p.

7. Onishchenko A., Levchenko D. Legitimacy of power as a key element of deliberative democracy. *Grani*. 2021. No. 24(5). Pp. 87–91.

8. Pronoza I.I. The role of political communications in the modern information space. *Scientific journal «Politicus»*. 2021. Issue 3. Pp. 58–63.

9. Sivak T. Deliberative democracy as a basis for the formation of strategic communications in Ukraine. *Scientific Proceedings of the Institute of Administrative Sciences in Częstochowa*. 2017. No. 1(15). Pp. 23–33.

10. Stepanov V.Yu. Theoretical and methodological aspect of political communication in the system of public administration. *Investments: practice and experience*. 2010. No. 12. Pp. 73–75.

Summary

Popovych Y. M., Marakin V. I. **Conceptual model of the deliberative mechanism of Political communications in the Ukrainian social and political space.** – Article.

The article substantiates the conceptual model of the deliberative mechanism for the implementation of political communications in the Ukrainian socio-political space. The definition of the concept of "deliberative mechanism for the implementation of political communications" is presented as a complex of information and communication methods, technologies and forms of communicative dialogue interaction of political entities, government bodies, citizens and civil society in the format of discussion and debate (deliberation), the main goal of which is to attract citizens to political participation in the development of policies and procedures by the authorities and their consolidation in the regulatory and legislative field. The conceptual model of the deliberative mechanism for the implementation of political communications in the context of modern social development is based on the following provisions: – deliberation (discussion) acts as a leading technology; dimensions of ensuring the functioning of the deliberative mechanism for the implementation of political communications, creating the conditions for its effective and efficient application are defined as: normative-legal, institutional-organizational, informational, scientific-methodical dimensions; political communication according to the deliberative paradigm occurs at the subject-subject level; The condition for the effectiveness of the deliberative process is the consideration of the decisions presented in the deliberation process by government bodies and their legitimization in the normative-legal field. It was determined that the features of political communication in the context of the deliberative paradigm of modern democracy are: deliberative democracy is based on communication, which takes the form of discussion, debate and dialogue in order to develop rational consensus decisions; deliberation (as discussion) acts as an institutionalized social and political practice, which is based on the principles of rationality, inclusiveness, consensus-seeking, publicity, and equality.

Key words: political communication, civil society, communicative interaction, democracy, deliberation, deliberative democracy, mechanism for implementing political communications.

Анотація

Попович Я. М., Маракін В. І. **Концептуальна модель деліберативного механізму політичних комунікацій в українському громадсько-політичному просторі.** – Стаття.

В статті обґрунтовано концептуальну модель деліберативного механізму реалізації політичних комунікацій в українському громадсько-політичному просторі. Подано визначення поняття «деліберативний механізм реалізації політичних комунікацій» як комплекс інформаційно-комунікаційних методів, технологій і форм комунікативної діалогової взаємодії політичних суб'єктів, органів державного управління, громадян і громадянського суспільства у форматі обговорення і дискусії (деліберації), основною метою якого є залучення громадян до політичної участі у виробленні раціонального і консенсусного рішення з актуальних суспільно-політичних проблем з його подальшою легітимізацією владою і закріплення в нормативно-законодавчому полі. Концептуальна модель деліберативного механізму реалізації політичних комунікацій в умовах сучасного суспільного розвитку ґрунтується на наступних положеннях: деліберація (обговорення) виступає як провідна технологія; вимірами забезпечення функціонування деліберативного механізму реалізації політичних комунікацій, що створюють умови для його ефективного і результативного застосування визначено: нормативно-правовий, інституційно-організаційний, інформаційний, науково-методичний виміри; політична комунікація відповідно деліберативній парадигмі відбувається на суб'єкт-суб'єктному рівні; умовою результативності деліберативного процесу є врахування представлених в процесі деліберації рішень органами влади і їх легітимація в нормативно-правовому полі. Було визначено, що особливостями політичної комунікації в контексті деліберативної парадигми сучасної демократії є: в основі деліберативної демократії лежить комунікація, що набуває формат обговорення, дискусії та діалогу з метою вироблення раціональних консенсусних рішень; деліберація (як обговорення) виступає як інституціоналізована соціальна і політична практика, в основі якої лежать принципи раціональності, інклюзивності, пошуку консенсусу, публічності, рівності.

Ключові слова: політична комунікація, громадянське суспільство, комунікативна взаємодія, демократія, деліберація, деліберативна демократія, механізм реалізації політичних комунікацій.

УДК 32-027.21;323.2;316.334.3
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.42

О. М. Рудакевич
ORCID ID: http://orcid.org/0000-0002-0725-6872
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала
Західноукраїнського національного університету

В. Л. Паюк
ORCID ID: http://orcid.org/0009-0009-5090-7093
аспірант кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала
Західноукраїнського національного університету

МІСЦЕ І РОЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОНТОЛОГІЇ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ

Постановка проблеми. Чіткість та зрозумілість понять, якими послуговуються суб'єкти політики є необхідною умовою її науковості та ефективності. Особливо важливо забезпечити це в умовах активних суспільних трансформацій і кризових станів, таких, наприклад , як російсько-українська війна. У вітчизняному політичному дискурсі цей процес позначається термінами «агресія» і «неспровокована війна», у російському – «спеціальна військова операція», у китайському – «міжнародний конфлікт». Ті, хто називає цю трагедію «війною» – російська правова система карає тюремним ув'язненням. Причиною такого різноманіття термінології є різна політична ідеологія та політична культура, яка функціонує в державах. Із сказаного можна зробити висновок що політична термінологія має значення для характеристики сутнісних рис політичних явищ і процесів, і що адекватна соціально-політична онтологія має бути змістовною основою міжнародного та національного політичного буття. Саме тому у цій статті ми зосереджуємось на розгляді соціально-політичної онтології як важливого компоненту національної політичної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню політичної культури націй та держав, її впливу на політичні стани та процеси приділяється значна увага з часу виходу у світ монографії Г. Алмонда та С. Верби «The civic culture; political attitudes and democracy in five nations, an analytic study», виданої у 1963 р. [8]. Класики політичної культурології заклали традицію вбачати в політичній культурі в якості її основного компоненту «політичні когнітивні орієнтації», які разом із афективними і оцінними орієнтаціями на політичну систему становлять те, що вони назвали політичною культурою. З проголошенням суверенної української держави вітчизняна політична культура стала важливим об'єктом дослідження становлення та розвитку вітчизняної політичної системи. Серед її дослідників слід назвати таких вітчизняних науковців, як В. Бебик, В. Бурдяк, Є. Головаха, В. Лісовий, В. Корнієнко, І. Курас, Л. Нагорна, О. Проскуріна, В. Ребкало, О. Рудакевич, Ю. Шайгородський, Г. Щедрова та ін. З-поміж нових тем у дослідженні політичної культури слід виділити такі як місце і роль категорії «політична культура» в науковому та публічному дискурсах, співвідношення понять політична культура та культура політики, культурологічний аналіз політичної культури сучасного українського суспільства, політична культура як чинник розвитку демократичного політичного режиму в Україні, перспективи розвитку політичної культури України на шляху до ЄС та ін. (В. Андрусишин, Н. Бакланова, В. Букач, О. Свідерська, А. Скакун, М. Точинський, І. Цурканова, Ю. Шайгородський, К. Яцкова та ін.). Загалом слід відзначити зростання уваги дослідників до когнітивної складової функціональних елементів політичної культури. Разом з тим у вітчизняному науковому дискурсі висловлена ідея, про важливість ролі соціально-політичної онтології в системі національної політичної культури [6, с. 193–194, 249], яка спонукає до цілеспрямованого наукового аналізу цього феномену.

Формулювання цілей статті. Беручи до уваги вищесказане, *метою* статті є розкриття місця і ролі соціально-політичної онтології в національній політичній культурі. Для досягнення мети ми ставимо перед собою такі дослідницькі *завдання:* 1) розкрити зміст поняття «соціально-політична онтологія як соцієтальний компонент національної політичної культури»; 2) проаналізувати місце в роль когнітивних знань в інших важливих соцієтальних компонентах національної політичної культури; 3) розглянути окремі приклади динаміки соціально-політичної онтології в історичному розвитку політичної культури українського народу. Для досягнення мети використано філософські основи політичної онтології, історичний та порівняльний методи, аналіз і синтез,

© О. М. Рудакевич, В. Л. Паюк, 2025

сходження від абстрактного до конкретного, ідеалізація, структурно-функціональний аналіз та соцієтальний підхід.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом, під онтологією розуміється структурний елемент філософського знання, що включає вчення про буття, його сутність, першооснови, структуру, функції, закономірності тощо.

Термін «політична онтологія», у свою чергу, використовується на позначення вчення, що вивчає природу та специфіку політичного буття і самоорганізації суспільства, та досліджує: а) природу та суть політичних явищ, закономірності їхнього існування; б) функції політичних елементів у суспільстві в) вплив політичних об'єктів на суспільство та процеси в ньому. Науковиця Ю. Терещенко, досліджуючи філософську та політичну думку Геґеля, визначає «політичну онтологію» як сферу, що «зорієнтована на зображення того, як Ідея втілюється в державних та правових інституціях» [7, с. 27]. Тут же авторка зазначає, що Ідея, зокрема у Геґелівських ученнях, та навколишній світ суб'єкта взаємодіють через мисленнєві процеси, що і створюють дійсність [7, с. 27–28]. Подібної точки зору притримується італійський філософ та політолог Роберто Еспосіто, котрий визначає політичну онтологію, як «pensiero istituente», себто «інститутивне» («засновницьке», або «установче») мислення [9, p. 4–5]. Автор зазначає, що відносини між буттям та політикою відбуваються через мислення, а інститутивне мислення – це той тип мислення, що спрямовується на створення або трансформацію політичних структур [9, p. 16–17].

У нашому дослідженні ми користуватимемось терміном «соціально-політична онтологія», адже розглядаємо політичні явища та процеси як такі, що здійснюються людьми, або групами людей (як от, класи, народи, етноси, нації, тощо). Використовуючи приставку «соціально-», ми підкреслюємо важливість того, в якому середовищі ця політика здійснюється, та хто є об'єктами та суб'єктами цієї взаємодії. Один із авторів цієї статті визначає соціально-політичну онтологію як «систему категорій і понять, яка «задає» базові уявлення про структуру і властивості соціально-політичної реальності і є основою політичних орієнтацій та поведінки» [6, с. 193]. Він також зазначає, що «найбільшою мірою на характер та зміст національної політичної культури впливає властиве народу трактування політики (етичне, цинічне, ціннісно-нейтральне), розуміння свободи, рівності, суверенності тощо)» [6, с. 193]. Саме тому, ми вказуємо на наявність нерозривного зв'язку між соціально-політичною онтологією та когнітивним процесом. У сфері національного буття соціально-політична онтологія концентрується навколо розуміння феноменів «нація», «національна держава», «національний інтерес», «національна безпека» «національна ідея».

Вищезгадані трактування соціально-політичної онтології, мають спільний деномінатор, а саме певний мисленнєвий процес, метою якого є обробка інформації про навколишній світ, та відображення цієї інформації у діях, які здійснює актор. Підтвердження цієї тези можна також знайти у праці Ґ. Алмонда та С. Верби «Громадянська культура». Науковці підкреслюють, що когнітивні політичні орієнтації – це «знання та віра стосовно політичної системи, її ролей і обов'язків щодо цих ролей, знання того, що саме бере система з навколишнього середовища (світу) і віддає (тобто, що є «на вході» і що – «на виході» системи [8, p. 13–14]. Звідси випливає доцільність використання когнітивного підходу до розуміння явища політичної культури: оскільки політичні орієнтації – це системи знань з однієї сторони, а з іншої – когніція, як мисленнєва діяльність. Борис Гаєвський, український філософ та політолог, стверджує, що «теорія пізнання в політиці має особливе значення, оскільки вона сприяє відбору тієї наукової інформації, яка найефективніше впливає на процес прийняття і зміст політичних рішень» [3, с. 103].

Загалом, під когніцією слід розуміти пізнавальну діяльність, що включає ментальні дії, пов'язані з обробкою та використанням знань. Хемрадж Судебі, науковець Далекозахідного університету Непалу, визначає когніцію як ментальний процес надбання знань, розуміння через думку, досвід та відчуття. Цей процес включає сприйняття, увагу, мислення, розуміння, формування знань, міркування, розуміння, мовленнєве продукування, тощо [10]. Ірина Воробйова, українська мовознавиця, у праці «Основи лінгвокраїнознавства» визначає мову як «знакову (семіотичну) систему, яка є головним засобом спілкування членів певної етнічної спільноти, засобом переробки та передачі інформації від покоління до покоління», та додає, що мова «посідає ключове місце у процесі формування та формулювання думки і тому виконує мислетворчу функцію, яка тісно пов'язана з комунікативною», та «служить важливим інструментом пізнання» [2, с. 72–73]. Саме у цій кореляції когніції та мови ми вбачаємо необхідність використання методів та засобів, притаманних когнітології та мовознавству одночасно, коли ми досліджуємо явища політичної культури (зокрема, аспекти соціально-політичної онтології) в діахронічному аспекті.

Слід зауважити, що когнітивні орієнтації (або когнітивні знання) присутні і у інших соцієтальних (колективно сформованих) компонентах національної політичної культури: політичній ментальності, політичних орієнтаціях, політичних цінностях та ідеалах, політичних принци-

пах і нормах, політичних традиціях, політичних стереотипах і міфах, національних політичних символах, традиційних політичних інститутах, маркерах національної ідентичності, засадах національної ідеології та національній ідеї. Стисло зміст основних з них представлені у таблиці 1.

Як уже зазначалось, однією із властивостей соціально-політичної онтології є зміна когнітивного змісту базових політологічних понять в історичному процесі розвитку народу, що має наслідком еволюцію соцієтальних компонентів національної політичної культури. Для підтвердження сказаного наведемо приклади із вітчизняної історії.

Поняття «закон» у «Слові про закон і Благодать» Іларіона Київського трактується здебільшого з теологічної точки зору. Закону надаються атрибути Божественного та сакрального, навіть коли йдеться про закони, створені можновладцями. Прикладом може слугувати уривок, де автор описує Володимира Великого: «Костянтин зі святими отцями Нікейського Собору закон людям встановив, а ти з новими нашими отцями-єпископами, збираючись часто, з великим смиренням радився, як для людей сих, котрі щойно пізнали Господа, закон утвердити» [5]. У новий час переважає бачення політичного життя, що виражається через боротьбу за свободу та самовизначення, як от у Конституції Пилипа Орлика: «Завжди як військові, так і посполиті урядники, особливо полковницькі, мають обиратися вільними голосами, а по обранні – владою гетьманською затверджуватись. (...) Такого ж закону і полковники повинні будуть дотримуватися» [1]. У новітній ж час, спостерігається інституціональний та правовий підхід до розгляду поняття «закон», наприклад у Декларації про державний суверенітет України підкреслюється: «Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території» [4].

Подібна тенденція також прослідковується з поняттями «держава» та суверенітет. У середньовіччі – це категорії, що напряму пов'язані з правителем, що наділений повноваженнями від Божественних сил («Сей каган наш Володимир славним од славних народився, благородним од благородних. І (...) єдинодержцем став землі своєї, підкоряючи під себе навколишні сторони – ті миром, а непокірні мечем» [5]). У новий час – це політична суб'єктність держави, наявність кордонів, та міжнародних відносин («Оскільки будь-яка держава стверджується непорушною цілісністю кордонів, то й щоб кордони Малої Росії, Вітчизни нашої, утверджені пактами від Речі Посполитої Польської, найяснішої Порти і від держави Московської, (...) на віки віддані і пактами обумовлені, ніколи не були порушені...» [1]), а у новітній – це поняття, що базуються на юридичній незалежності, законності, та міжнародному праві («Верховна Рада Української РСР (...) ПРОГОЛОШУЄ державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах [4]). Аналіз динаміки соціально-політичної онтології в історії українського народу відкриває нові можливості у дослідженні його політичної культури.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Соціально-політична онтологія є результатом творчого відображення у свідомості народу, його еліти сутнісних рис політичного буття. Вона відіграє істотну роль у раціональному осмисленні політичних явищ і процесів. Разом із політичною ментальністю, виступає основою політичної культури народу, яка забезпечує трансляцію його історичного досвіду та спрямовує розвиток націй і держав по шляху суспільного прогресу. Надаючи соціально-політичній онтології статусу важливого функціонального компоненту національної політичної культури, ми підкреслюємо, що когнітивна складова інших соцієтальних складових політичної культури (політичних орієнтацій, цінностей, традицій, міфів, стереотипів, національних традицій, символів тощо) також відіграє

Таблиця 1

Когнітивні складові соцієтальних компонентів національної політичної культури (НПК)

Соцієтальний компонент НПК	Його когнітивна складова (аспект)
Політична ментальність	Зміст архетипів політичної ментальності
Політичні орієнтації	Зміст їх когнітивних складових
Політичні цінності	Сутнісна характеристика політичних явищ і процесів, які зафіксовані у свідомості нації як значимі і надають спрямованості політичному мисленню, поведінці та діям
Політичні ідеали	Образи соціально-політичної досконалості до яких прагне нація
Політичні міфи	Ірраціональні уявлення про політичний світ нації, які базуються на припущеннях, віруваннях та переконаннях
Стереотипи політичного мислення	Комплексні уявлення про суб'єкти політичного процесу, які характеризуються когнітивним спрощенням, стійкістю форми та емоційним забарвленням
Політичні принципи і норми	Зміст загальноприйнятих вимог щодо поведінки політичних акторів, що сформовані на основі політичних цінностей та ідеалів
Національні політичні символи	Смисли конвенційних знаків, які, вказуючи на політичні об'єкти життєдіяльності нації, виражають у наглядно-образній формі ідеї і поняття, що пов'язані з ними

важливу роль у їх формуванні та функціонуванні. Досліджуючи динаміку політичного процесу, потрібно надавати важливе значення аналізові трансформації політичної онтології під впливом нових суспільно-політичних реалій та прогресу в когніції політичної сфери суспільного буття. Перспективним напрямом дослідження політичної культури українського народу може стати аналіз динаміки його соціально-політичної онтології. У подальших студіях соціально-політичної онтології, крім традиційних політологічних методів і підходів, доцільно творчо використати теоретико-методологічні засади когнітивної лінгвістики.

Література

1. Верховна Рада України. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. URL: https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html (дата звернення: 05.02.2025).

2. Воробйова І. А. Основи лінгвокраїнознавства: навчальний посібник. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2014. 272 с.

3. Гаєвський Б. А. Філософія політики. Київ : «Вища школа», 2005. 158 с.

4. Декларація про державний суверенітет України : Декларація Верхов. Ради Укр. Рад. Соціаліст. Респ. від 16.07.1990 № 55-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text (дата звернення: 05.02.2025).

5. Іларіон. Слово про закон і благодать. URL: http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm (дата звернення: 05.02.2025).

6. Рудакевич О. М. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження : моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 352 с.

7. Терещенко Ю. Д. Політична онтологія Г. В. Ф. Геґеля: проект та джерела. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філософія*. Філософські перипетії. 2017. Вип. 57. С. 20–29.

8. Almond G. A., The Civic Culture : Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton : Princeton University Press, 1963. 375 p.

9. Esposito R. Pensiero istituente. Tre paradigmi di ontologia politica. Bologna : Piccola Biblioteca Einaudi, 2020. 143 p.

10. Subedi K. R. Cognition in the Psychological Perspectives. *ResearchGate*. URL: https://doi.org/10.13140/RG.2.2.29414.70720 (date of access: 05.02.2025).

Анотація

Рудакевич О. М., Паюк В. Л. **Місце і роль соціально-політичної онтології в національній політичній культурі.** – Стаття.

Важливою складовою філософії політики є політична онтологія, яка розкриває сутнісні риси політичного буття, його закономірності й тенденції розвитку. Динамічний розвиток світового політичного процесу вимагає належної уваги до з'ясування змісту політологічних категорій і понять, наповнення їх новими сенсами під впливом нових геополітичних реалій. За цих обставин об'єктивно зростає увага до когнітивної складової національної політичної культури. Метою даної статті є аналіз місця і ролі соціально-політичної онтології в системі політичної культури української нації. Для її досягнення використано філософські основи політичної онтології, історичний та порівняльний методи, аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного, ідеалізація, структурно-функціональний аналіз та соцієтальний підхід. У статті зроблено висновок про те, що разом із політичною ментальністю, соціально-політична онтологія, її когнітивний зміст виступає глибинною основою політичної культури народу, яка забезпечує трансляцію його історичного досвіду та спрямовує розвиток націй і держав по шляху суспільного прогресу. Підкреслюється, що когнітивна складова інших соцієтальних компонентів політичної культури (політичних орієнтацій, цінностей, традицій, міфів, стереотипів, політичних принципів і норм, національних традицій, символів тощо) також відіграє важливу роль у їх формуванні та функціонуванні. Здійснено аналіз ряду базових політичних категорій, які використовувалися в різні епохи української історії. Зроблено висновок, що, досліджуючи динаміку політичного процесу, потрібно надавати важливе значення аналізові трансформації політичної онтології під впливом нових суспільно-політичних реалій та прогресу в когніції політичної сфери суспільного буття. Перспективним напрямом дослідження політичної культури українського народу може стати аналіз динаміки його соціально-політичної онтології. У подальших студіях соціально-політичної онтології, крім традиційних політологічних методів і підходів, доцільно творчо використати теоретико-методологічні засади когнітивної лінгвістики.

Ключові слова: українська нація, політична культура, національна політична культура, політична онтологія, соціально-політична онтологія, соцієтальні компоненти національної політичної культури, когнітивні політичні орієнтації.

Summary

Rudakevych O. M., Paiuk V. L. **The place and role of socio-political ontology in national political culture.** – Article.

Political ontology is a crucial component of the philosophy of politics, which aims to reveal the essential peculiarities of political existence, its patterns, and growth tendencies. The dynamic development of the world political process requires proper attention to clarifying the meaning of political science categories and concepts along with enriching them with new meanings under the influence of new geopolitical realities. These circumstances cause an increasing attention to the cognitive component of national political culture. This article aims to analyze the place and role of socio-political ontology in the Ukrainian nation's political culture system. In order to achieve this aim, we have implied the philosophical basics of political ontology, historical and comparative methods, the method of ascending from

the abstract to the concrete, idealization, structural-functional analysis, and societal approaches. This article concludes that along with political mentality, social-political ontology and its cognitive content act as the deep foundation of the people's political culture, ensuring the transmission of their historical experience and directing the development of nations and states along the path of social progress. The emphasis is put on the cognitive element of other societal components of political culture (political orientations, values, traditions, myths, stereotypes, political principles and norms, national traditions, symbols, etc.) also having an important role in their formation and functioning. An analysis of basic political categories used during different eras of Ukrainian history was conducted. It was also concluded that while studying the dynamics of the political process, it is crucial to analyze the transformation of political ontology under the influence of new socio-political realities and progress in the cognition of the political sphere of social existence. A promising direction for studying the Ukrainian people's political culture lies in analyzing the dynamics of its socio-political ontology. In further studies of socio-political ontology, in addition to traditional political science methods and approaches, it is advisable to creatively use the theoretical and methodological principles of cognitive linguistics.

Key words: Ukrainian nation, political culture, national political culture, political ontology, political ontology, socio-political ontology, societal components of national political culture, cognitive political orientations.

УДК 355.02:32
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.43

А. Р. Саліхов
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-3748-347X
аспірант кафедри політичних теорій
Національного Університету «Одеська юридична академія»

П. Л. Лисянський
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3997-9335
доктор філософії зі спеціальності політологія,
докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса Національної академії наук України

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ: ВІД ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДО ІНСТРУМЕНТУ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

Постановка проблеми. З моменту здобуття незалежності у 1991 році питання європейської інтеграції стало одним із ключових елементів зовнішньополітичного курсу України. Водночас європейський вибір відігравав не лише стратегічну, а й внутрішньополітичну роль, впливаючи на перебіг виборчих кампаній та формування суспільно-політичного дискурсу. Євроінтеграційні процеси, попри свою стратегічну спрямованість, використовувалися політичними акторами як інструмент мобілізації електорату, конструювання іміджу кандидатів і формування суспільного порядку денного. Особливо гостро ця проблема постала у періоди політичних криз, таких як Помаранчева революція 2004 року та Революція Гідності 2013–2014 років, коли питання європейського курсу набуло значення не лише зовнішньополітичного, але й ідеологічного розмежування суспільства. На тлі повномасштабної агресії Російської Федерації у 2022 році європейська інтеграція трансформувалася з геополітичного вибору у екзистенційний фактор самовизначення держави. Проблема дослідження полягає у визначенні того, яким чином євроінтеграція впливала на політичні стратегії кандидатів у Президенти України в різні історичні періоди. Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених європейській інтеграції України, недостатньо вивчено її вплив саме як електорального інструменту та засобу політичної мобілізації. Це дослідження спрямоване на заповнення цієї прогалини шляхом аналізу виборчих кампаній, риторики політичних лідерів та суспільних настроїв у контексті європейського вибору України.

Мета статті. Метою цієї статті є аналіз впливу європейської інтеграції на виборчі стратегії кандидатів у Президенти України та їхню риторику в різні періоди незалежності. Дослідження покликане виявити, як європейський вибір використовувався як електоральний інструмент, які соціальні групи найбільше реагували на євроінтеграційні меседжі, а також яким чином політики адаптували свою риторику залежно від суспільних настроїв і геополітичної ситуації. Особливу увагу приділено аналізу президентських виборчих кампаній 1991, 2004, 2014 і 2019 років, щоб простежити еволюцію сприйняття євроінтеграції як елементу внутрішньополітичної боротьби. Також розглядається роль зовнішніх факторів, зокрема політики Європейського Союзу та агресії Російської Федерації, у формуванні суспільного консенсусу щодо європейського майбутнього України.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Різні аспекти європейського вибору України з перших років незалежності стали об'єктом наукових досліджень, особливо в політичній науці. З початку 2000-х років у вітчизняній політології зросла увага до теми європейської інтеграції та взаємодії із західною спільнотою. Науковий інтерес зосередився на аналізі механізмів реалізації європейського курсу України, а також на виявленні ключових факторів, передумов і перспектив, що визначають процес зближення держави з Європейським Союзом (І. Тарнавська [1], Т. Андру-щенко, Ф. Барановський [2], В. Вакулич, С. Василенко [3], О. Ковальова [4], Н. Вінникова [5]). Починаючи з 2011 року, науковці проявляють підвищений інтерес до питання реформування державного управління в контексті європейської інтеграції (В. Баштанник [6], Н. Грицяк, О. Оржель, Л. Паянова, В. Рєзніков, І. Матюшенко, С. Беренда [7] та ін.). Можна простежити взаємозв'язок між актуальними науковими дослідженнями та реформами, що впроваджуються в країні, зокрема у сфері децентралізації та державного управління. Дисертаційні роботи присвячені аналізу відповідності європейських стандартів функціонування системи місцевого самоврядування та можливостям їх адаптації в Україні: К. Герасимюк [8], В. Гладія [9], А. Маєва [10] та ін. Ряд авторських дослі-

© А. Р. Саліхов, П. Л. Лисянський, 2025

джень сприяє подальшому вивченню актуальних політичних та безпекових аспектів європейської інтеграції України [11; 12].

Варто зауважити, що на сьогодні питання європейської інтеграції України як ключового фактора, що впливає на внутрішньополітичні процеси, залишається недостатньо дослідженим. Попри значну кількість наукових праць, присвячених економічним, правовим та міжнародним аспектам євроінтеграції, вплив цього процесу на політичну динаміку всередині країни потребує глибшого аналізу. Зокрема, недостатньо вивчено, яким чином європейський курс формує партійну систему, політичну конкуренцію, електоральну поведінку та державне управління. Окрім цього, європейська інтеграція України має значний вплив не лише на внутрішню політику, а й на геополітичну ситуацію в регіоні. Успішна реалізація євроінтеграційних реформ в Україні може стати важливим чинником для переформатування відносин у пострадянському просторі, створюючи нові виклики для країн-сусідів та змінюючи баланс сил у Східній Європі. Водночас Україна є важливим гравцем для Європейського Союзу, оскільки її поступ до євроінтеграції впливає на безпекову та економічну архітектуру всього європейського регіону. Таким чином, подальші наукові дослідження мають бути спрямовані на комплексний аналіз впливу європейської інтеграції не лише як зовнішньополітичного курсу, а й як потужного чинника внутрішньополітичної трансформації та регіональної стабільності.

Виклад основного матеріалу. З моменту здобуття незалежності у 1991 році вибір зовнішньополітичного курсу України став не лише стратегічним рішенням, а й визначальним чинником політичних трансформацій. Геополітична орієнтація країни впливала на виборчі процеси, політичні кризи та суспільний дискурс. Події 2004 і 2014 років засвідчили, що європейський курс перетворився на символ боротьби за демократичні цінності та суверенітет держави. Дослідження показує, що євроінтеграція відігравала ключову роль у формуванні політичних стратегій, особливо під час президентських виборів. Політики активно використовували проєвропейську риторику для мобілізації електорату, що стало особливо важливим після 2022 року, коли вступ до ЄС набув значення екзистенційного вибору для України. Історично європейський курс формувався через ухвалення Декларації про державний суверенітет (1990) та результати референдуму про незалежність (1 грудня 1991 року), де 90,32% громадян підтримали суверенітет держави [13]. Визнання України 57 державами у перший місяць незалежності засвідчило міжнародну підтримку її дистанціювання від Росії [14]. Політичні еліти використовували євроінтеграцію як інструмент для зміцнення незалежності, зокрема через підписання Угоди про партнерство з ЄС (1994) та ухвалення Стратегії інтеграції України до ЄС (1998). Проте внутрішні кризи та корупція гальмували реформаторські зусилля. Після Помаранчевої революції 2004 року **та** Революції Гідності 2013–2014 років європейський вибір став частиною суспільного консенсусу [13]. Попри внутрішні труднощі та зовнішні загрози, європейська інтеграція України залишається стратегічною метою, що визначає її політичний ландшафт, міжнародні відносини та внутрішні реформи. Надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС у 2022 році стало історичною подією, що підтвердила незворотність цього курсу [14].

Основні етапи європейського курсу України. Європейський курс України почав формуватися ще наприкінці 1980-х – початку 1990-х років під впливом прагнення до демократії та незалежності. Вже у Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) містилися положення про намір співпрацювати з європейськими державами та міжнародними організаціями. Наступним кроком стало ухвалення Постанови Верховної Ради «Про Основні напрями зовнішньої політики України», де одним із пріоритетів визначено розширення участі в європейському регіональному співробітництві. У 1994 році була підписана Угода про партнерство і співробітництво з ЄС, яка заклала основу для політичної, економічної та соціальної взаємодії між сторонами. Вже у 1995 році Україна стала членом Ради Європи, що відкрило можливості для співпраці в галузі демократії, прав людини та верховенства права.

Подальші важливі кроки:

• 1998 р. – ухвалення Стратегії інтеграції України до ЄС, що визначила ключові напрями адаптації українського законодавства до європейських стандартів.

• 2005 р. – після Помаранчевої революції затверджено План дій «Україна – ЄС», який окреслював необхідні реформи для зближення з ЄС.

• 2014 р. – підписання політичної частини Угоди про асоціацію з ЄС, що стало відповіддю на російську агресію після Революції Гідності.

• 2017 р. – набуття чинності безвізового режиму з Європейським Союзом, що значно спростило поїздки українців до країн ЄС.

• 2022 р. – надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС, що стало важливим кроком у контексті російської військової агресії.

Вплив європейської інтеграції на виборчі стратегії кандидатів у Президенти України. Президентські вибори 1991 року. На початку незалежності, проєвропейська риторика нових політичних лідерів сприяла посиленню громадської підтримки ідеї самостійності України. Політики

наголошували на необхідності повернення України до спільноти демократичних націй, де свобода, верховенство права та людська гідність є пріоритетами. Заклики будувати «європейську Україну» протиставлялись радянському тоталітаризму, що асоціювався з репресіями, економічною стагнацією та обмеженням перспектив розвитку. Основні кандидати в Президенти України, на виборах 1991 року, Леонід Кравчук та В'ячеслав Чорновіл, активно використовували проєвропейську риторику, наголошуючи на тому, що незалежність відкриє шлях до міжнародного визнання України як європейської держави. Їхні меседжі підкреслювали історичний та культурний зв'язокіз Західною цивілізацією та наголошували на необхідності застосуваннядемократичних принципів у розбудові держави. Майбутній Президент України Леонід Кравчук, ще до виборів 24 жовтня 1990 року, в інтерв'ю *Радіо Свобода* заявив: «*Україна хоче стати, і стане, я переконаний, європейською державою, яка буде відігравати надзвичайно велику роль*» [15]. Під час виборчої кампанії 1991 року, В'ячеслав Чорновіл у своїй агітації також апелював до європейських ідеалів. У виборчих матеріалах його штабу містилося гасло: *«Президент Чорновіл – гарантія того, що Ви будете жити в європейській державі Україна – заможній та демократичній»*. Цей політичний дискурс відображав запит громадян на перетворення пострадянської України на сучасну європейську державу, допомагав закріпити в суспільстві ідею, що незалежність є не лише політичним, але й цивілізаційним вибором. На президентських виборах 1991 року «антиєвропейська» або проросійська риторика не була домінуючою, оскільки суспільний запит зосереджувався на незалежності та розриві із радянським минулим. Водночас, деякі кандидати, наголошували на необхідності збереження тісних економічних і культурних зв'язків із країнами колишнього СРСР. Наприклад, Олександр Ткаченко, один із кандидатів, який підтримувався Соціалістичною партією України, у своїх заявах акцентував увагу на важливості збереження міжреспубліканських зв'язків, виступаючи за формування міждержавних структур на базі СНД. Він обережно ставився до ідеї швидкої європейської інтеграції, наголошуючи на ризиках економічної дестабілізації та культурного розриву з традиційними партнерами України. Загалом, виборчий дискурс «проросійських» кандидатів орієнтувався на поступовість змін, економічний прагматизм та ностальгію за певними аспектами комуністичної системи.

Президентські вибори 2004 року. Президентська кампанія 2004 року стала переломною в історії України, оскільки проєвропейська риторика вперше зайняла центральне місце в політичних програмах кандидатів. Віктор Ющенко, лідер опозиції, будував свою кампанію на прозахідному курсі, наголошуючи: «Я бачу Україну справедливою і заможною європейською державою» [16]. Віктор Янукович, кандидат від влади, заявляв про прагнення поєднати євроінтеграцію з тісною співпрацею з Росією, підпорядковуючи ці процеси національним інтересам. Вибори, відзначені масовими фальсифікаціями, спровокували Помаранчеву революцію, що стала символом боротьби за демократію та верховенство права. Перемогу здобув прозахідний кандидат Віктор Ющенко, однак очікувані реформи відбувалися повільно, що згодом викликало суспільне розчарування. Попри це, вибори 2004 року закріпили європейський курс як пріоритетний напрямок зовнішньої політики України.

Президентські вибори 2014. Вибори 2014 року, що відбулися після Революції Гідності, мали чіткий європейський вектор. Як зазначає Світлана Конончук, «після революційних подій зими 2014 року ще більше посилилась орієнтованість на інтеграцію з ЄС» [17]. Це відображало суспільний запит на демократичні зміни та відмову від проросійського курсу. Російська Федерація намагалася делегітимізувати нову владу, заявляючи про «державний переворот», однак в українському суспільстві домінувала думка, що саме авторитарний характер режиму Віктора Януковича став поштовхом до революційних змін [18]. Головні кандидати на виборах підтримували проєвропейський курс. Петро Порошенко, який здобув перемогу, зробив євроінтеграцію основою своєї програми, обіцяючи реалізацію Угоди про асоціацію з ЄС та необхідні реформи. Його гасло «Жити по-новому» символізувало перехід до європейських стандартів управління. Юлія Тимошенко також підтримувала європейський вибір, але більше зосереджувалась на соціально-економічних аспектах. Інші кандидати, зокрема Ольга Богомолець і Сергій Тігіпко, загалом поділяли цей курс, хоча робили акцент на внутрішніх реформах. Згідно з даними Інституту світової політики, аналіз експертних фокус-груп засвідчив, що більшість кандидатів розглядали європейський напрямок як стратегічний для України [17]. Таким чином, вибори 2014 року закріпили суспільний консенсус щодо курсу на євроінтеграцію та необхідність реформ.

Президентські вибори 2019. Президентські вибори 2019 року стали електоральною революцією, що відбулася в межах демократичних процедур. Вони встановили рекорд за кількістю кандидатів – 44 особи, тоді як у 2014 році їх було 23. Однією з ключових особливостей перегонів стала відсутність сильного проросійського кандидата, що могло б викликати гостру дискусію щодо зовнішньополітичного курсу країни. Це сприяло посиленню суспільного консенсусу щодо європей-

ської інтеграції. За даними соціологічної групи «Рейтинг», у 2018 році 52% українців підтримували вступ до Європейського Союзу, тоді як лише 15% виступали за інтеграцію з Росією. Це свідчило про стійке домінування проєвропейських настроїв серед виборців, окрім прихильників «Опозиційного блоку» та партії «За Життя».

Петро Порошенко, який ішов на другий термін, зробив європейську інтеграцію центральною темою своєї кампанії. Його гасло «Армія, Мова, Віра» наголошувало на зв'язку між безпекою, національною ідентичністю та європейським майбутнім країни. Одним із ключових передвиборчих кроків стало закріплення курсу на ЄС і НАТО в Конституції за сім місяців до виборів. Команда Порошенка активно використовувала досягнення його першої каденції як аргумент для виборців, зокрема підписання Угоди про асоціацію з ЄС, отримання безвізового режиму та зміцнення співпраці з НАТО.

Кампанія Порошенка також включала активне використання адміністративного ресурсу. Агітаційні групи проводили збір підписів на підтримку конституційних змін щодо ЄС і НАТО, що фактично стало частиною виборчої кампанії. Сам Порошенко неодноразово апелював до пам'яті Революції Гідності, наголошуючи, що саме відмова Віктора Януковича від європейського курсу стала причиною масових протестів. Попри те, що стратегія Порошенка була чітко спрямована на мобілізацію прозахідного електорату, його кампанія містила певні ідеологічні суперечності. З одного боку, курс на ЄС передбачав передачу частини національних повноважень до європейських інституцій, з іншого – риторика кандидата мала сильні націоналістичні елементи, що іноді суперечило ідеї європейської інтеграції.

Володимир Зеленський, який здобув перемогу, майже не робив акценту на питанні європейської інтеграції під час кампанії. У його програмі згадувалося, що рух України до НАТО та інших подібних об'єднань є запорукою безпеки, однак це питання мало бути винесене на всеукраїнський референдум. Акцент на референдумі дозволяв одночасно задовольнити очікування як проєвропейського електорату, так і виборців, які не мали чіткої позиції щодо вступу України в Альянс. Зеленський загалом підтримував співпрацю з ЄС, але уникав категоричних заяв і зосереджував свою кампанію на питаннях внутрішніх реформ, боротьбі з корупцією та об'єднанні країни. В його програмі значну увагу приділено економічним та інфраструктурним ініціативам, які орієнтувалися на європейські стандарти, зокрема підписанню угоди «Відкрите небо» з ЄС, розвитку транспортної мережі та модернізації інфраструктури. Такий підхід дозволив Зеленському створити універсальну політичну платформу, яка не була жорстко прив'язана до зовнішньополітичних пріоритетів, а фокусувалася на запитах широких соціальних та вікових груп. На відміну від Порошенка, для якого європейська інтеграція стала головним агітаційним інструментом, Зеленський використовував її як складову загальної концепції реформ і покращення життя громадян. Це допомогло йому здобути підтримку виборців незалежно від їхнього ставлення до євроінтеграції та впевнено перемогти на виборах.

Юлія Тимошенко, як один із лідерів виборчих перегонів 2019 року, підтримувала європейську інтеграцію України, проте її підхід був прагматичним. Вона визнавала важливість вступу до ЄС, але цей аспект не став ключовим у її кампанії. У передвиборчій програмі вона зазначала: «Я переконана, що Україна зможе стати процвітаючою потужною європейською країною», однак це було загальним твердженням без конкретного плану дій. Електоральна база Тимошенко складалася переважно з мешканців невеликих міст, сільської місцевості та соціально незахищених громадян. Для цих виборців євроінтеграція була важливою не стільки через політичні чи інституційні зміни, скільки через очікувані економічні переваги. Саме тому її кампанія зосереджувалася на соціальній справедливості, реформуванні економіки та зниженні тарифів. Вона підходила до євроінтеграції з практичної точки зору, заявляючи: «Ми ставимо за мету поступово, за п'ять наступних років, досягти рівня середньої заробітної плати Польщі у доларовому вимірі». Ще до початку виборчої кампанії її команда розробила програму «Новий Курс», яка мала аналогію з американським «New Deal» Рузвельта. Вона орієнтувалася на вирішення соціально-економічних проблем, а не світоглядних чи ідеологічних питань. Тимошенко часто використовувала популістську риторику, зводячи питання євроінтеграції до привабливих обіцянок, таких як підвищення зарплат освітянам до європейського рівня. Таким чином, її стратегія була спрямована на пошук балансу між прозахідними цінностями та соціально-економічними очікуваннями виборців. Вона апелювала до економічної вигоди від євроінтеграції, намагаючись зберегти підтримку найбільш уразливих груп, які потребували швидких і відчутних змін.

Вплив європейської інтеграції на політичні стратегії та результати перших після воєнних виборів в Україні. Європейська інтеграція протягом останніх десятиліть стала важливим чинником політичного життя в Україні, впливаючи на електоральну поведінку, суспільний дискурс і стратегії політичних акторів. У виборчих кампаніях вона використовувалася не лише як шлях до модернізації, а й як альтернатива радянському минулому та відносинам з Росією. Водночас процес євроінтеграції стикається з певними проти-

річчями, адже вступ до ЄС передбачає передачу частини національного суверенітету наднаціональним органам, що може викликати спротив серед політичних сил, орієнтованих на повну незалежність держави. Політичні рухи, що посилилися внаслідок війни з Росією, мають на меті збереження суверенітету України, що ускладнює гармонізацію їхньої ідеології з вимогами європейської інтеграції. Це створює внутрішньополітичне напруження, особливо щодо зовнішньої політики та безпеки. Попри це, українські політичні еліти неодноразово використовували європейську риторику як інструмент мобілізації електорату, часто не підкріплюючи її реальними планами щодо реформ та адаптації до стандартів ЄС. Водночас питання вступу до НАТО залишалося менш популярним у виборчих кампаніях через його неоднозначне сприйняття серед населення. До 2022 року значна частина суспільства сприймала членство в Альянсі не як гарантію безпеки, а як фактор, що може спровокувати ескалацію конфлікту з Росією. Це обмежувало можливості політичних сил використовувати тему євроатлантичної інтеграції для мобілізації виборців. Після повномасштабної агресії РФ питання безпеки набуло нового значення, проте відсутність одностайної підтримки вступу України до НАТО серед західних партнерів ставить під сумнів ефективність цього напряму. З огляду на зміни в міжнародній політиці, нові політичні сили, які отримають підтримку виборців після завершення війни, мають зосередитися на розробці гнучких безпекових стратегій. Одним із перспективних напрямів може стати розвиток оборонних партнерств із ключовими союзниками, які вже надають військову допомогу Україні, що дозволить посилити обороноздатність країни без формального членства в Альянсі.

Висновки. Європейська інтеграція України пройшла складний і багатоетапний шлях, поступово трансформуючись із зовнішньополітичного пріоритету у внутрішньополітичний фактор, що впливає на виборчі процеси та суспільний дискурс. Аналіз президентських виборчих кампаній демонструє, що євроінтеграційний курс використовувався як важливий інструмент електоральної боротьби, формування іміджу політичних лідерів та мобілізації електорату. З початку незалежності підтримка європейського напряму політики зростала, особливо в періоди політичних криз та суспільних потрясінь – Помаранчевої революції 2004 року, Революції Гідності 2014 року та повномасштабної агресії РФ у 2022 році. У результаті європейський вибір України набув не лише стратегічного значення, а й став невід'ємною частиною національної ідентичності та безпекової політики. Попри очевидний прогрес у євроінтеграції, існують внутрішньополітичні виклики, зокрема питання ефективності реформ, адаптації європейських стандартів та підтримки суспільного консенсусу щодо європейського майбутнього України. Подальші дослідження мають бути зосереджені на аналізі того, як євроінтеграційні процеси впливатимуть на наступні виборчі кампанії, політичні стратегії та трансформацію партійної системи країни.

Література

1. Тарнавська І. Специфіка висвітлення євроінтеграційних процесів в Україні. *Communications and Communicative Technologies.* 2019. No 19. С. 70–75.

2. Барановський Ф. Вплив громадянського суспільства на процес європейської та євроатлантичної інтеграції: український контекст. *Наукові записки*. 2018. No 3(89). С. 198–218.

3. Василенко С. Україна: Геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі. Одеса : ОДМА, 2020. 206 с.

4. Ковальова О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. 340 с.

5. Вінникова Н. До питання «дефіциту демократії» в Європі: практики громадянської партисипації і політичної репрезентації в ЄС. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культуроло-гічні науки*. 2016. No 2(12). С. 32–44.

6. Баштанник В. Трансформація державного управління в контексті європейських інтеграційних процесів : монографія. Донецьк : ДРІДУ НАДУ, 2010. 389 с.

7. Матюшенко І., Беренда С., Рєзніков В. Євроінтеграція України в системі міжнародної економіч-ної інтеграції : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. 504 с.

8. Герасимюк К. Оптимізація територіально-управлінської системи в Україні в контексті європей-ського досвіду : автореф. дис. … канд. наук з держ. упр. Одеса, 2016. 20 с.

9. Гладій В. Місцеве самоврядування як ресурс політики євроінтеграції: досвід Вишеградської групи та перспективи для України : автореф. дис. … к.політ.н. Львів, 2016. 23 с.

10. Маєв А. Концептуальні засади розбудови інституту регіонального управління в сучасній Україні: європейський та вітчизняний досвід : автореф. дис. … канд. наук з держ. упр. Одеса, 2016. 24 с.

11. Marchuk V. Migration Policy: Impact, Challenges and Management Strategies (Pages 1447–1456) University of Trnava, Faculty of Philosophy, Political Science Department, Slovakia. DOI: https://doi.org/10.55365/1923.x2023.21.15925.

12. Marchuk V. Ukraine's European integration in the political dimension of Central and Eastern Europe. Typi Universitatis Tyrnaviensis, spoločné pracovisko Trnavskej univerzity v Trnave a Vedy, vyda-vateľstva Slovenskej akadémie vied, 92 p. 2021. ISBN TYPI 978-80-568-0439-1, Publishing House Academia 978-80-200-3361-1

13. Український інститут національної пам'яті. 1991-Всеукраїнський Референдум та вибори Президента України. URL: https://uinp.gov.ua/

istorychnyy-kalendar/gruden/1/1991-vseukrayinskyy-referendum-ta-vybory-prezydenta-ukrayiny

14. Історія виборів: перші вибори Президента України. Громадська мережа «ОПОРА». 2021. URL: https://www.oporaua.org/vybory/istoriia-viboriv-pershi-vibori-prezidenta-ukrayini-22947

15. З архіву Радіо Свобода: розмова з Леонідом Кравчуком під портретом Леніна. Радіо Свобода. 2020. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/30910359.html?utm_source=chatgpt.com

16. Виборці понад усе: чи підтримають депутати ЄС і НАТО в Конституції. ВВС Україна. 2018. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-45412391

17. Вступ до НАТО і ЄС закріпили в Конституції. Що це означає. ВВС Україна. 2019. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-47155927

18. Передвиборна програма Петра Порошенка. Лівий берег. 2019. URL: https://lb.ua/news/2019/02/11/419445_peredviborcha_programa_petra.html

19. Політтехнолог Порошенка розповів, як виник слоган «Армія. Мова. Віра»

Українська правда. 2019. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2019/10/1/7227797/

20. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. Команда Зеленського. 2019. URL: https://program.ze2019.com/

21. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Юлії Тимошенко. Лівий берег. 2019. URL: https://lb.ua/news/2019/02/11/419453_peredviborna_programa_yulii.html

22. ПЛАН ДІЙ «Україна – Європейський Союз»Європейська політика сусідства. Верховна рада України. 2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text

Анотація

Саліхов А. Р., Лисянський П. Л. **Європейський вибір України: від зовнішньої політики до інструменту електоральної боротьби.** – Стаття.

У статті досліджується європейська інтеграція України як багатовимірний процес, що впливає не лише на зовнішньополітичний курс держави, а й на внутрішньополітичні трансформації, зокрема на виборчі кампанії та політичні стратегії кандидатів у Президенти. Автор аналізує, як євроінтеграційні гасла та меседжі використовувалися під час виборчих перегонів 1991, 2004, 2014 та 2019 років, і яким чином політики адаптували свою риторику до суспільних очікувань та міжнародного контексту. Розглянуто ключові події, що сприяли закріпленню європейського курсу України, починаючи з ухвалення Декларації про державний суверенітет у 1990 році та підписання Угоди про партнерство і співробітництво з ЄС у 1994 році, до революційних змін 2004 і 2014 років та надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі у 2022 році. Автор демонструє, що європейський вибір поступово еволюціонував: від політичного дискурсу та електорального інструменту до фундаментальної складової української ідентичності та фактора національної безпеки. Окрему увагу приділено впливу зовнішніх чинників, зокрема політики Європейського Союзу, агресії Російської Федерації та геополітичного протистояння, на трансформацію суспільного сприйняття євроінтеграції. Визначено, що з початком повномасштабної війни у 2022 році вступ до ЄС став не лише стратегічною метою, а й екзистенційним вибором України, що відображає її прагнення до демократичного розвитку та зміцнення державного суверенітету. Автор доходить висновку, що європейська інтеграція відіграє ключову роль у формуванні політичної культури країни, структуруванні партійного ландшафту та мобілізації виборців. Водночас подальші дослідження мають бути зосереджені на аналізі механізмів реалізації євроінтеграційної політики, впливу реформ на політичні процеси та адаптації України до стандартів Європейського Союзу.

Ключові слова: європейська інтеграція, президентські вибори, політичні стратегії, електоральна боротьба, геополітичний вибір, зовнішня політика України, демократичні трансформації.

Summary

Salikhov A. R., Lysianskyi P. L. **Ukraine's European choice: from foreign policy to an electoral struggle tool.** – Article.

This article explores Ukraine's European integration as a multidimensional process that influences both the country's foreign policy course and its domestic political transformations. Special attention is given to the role of European integration rhetoric in presidential election campaigns in 1991, 2004, 2014, and 2019. The study examines how politicians adapted their strategies in response to public expectations and changes in the international context. Key events that shaped Ukraine's European course are analyzed, starting from the adoption of the Declaration of State Sovereignty (1990) and the signing of the Partnership and Cooperation Agreement with the EU (1994) to the revolutionary events of 2004 and 2014 and the granting of EU candidate status in 2022. It is established that Ukraine's European choice has evolved from a mere electoral instrument into a fundamental component of national identity and security. Particular attention is paid to the impact of external factors, including EU policies, Russian aggression, and geopolitical confrontation, on public perceptions of European integration. With the onset of full-scale war in 2022, EU accession has acquired a new dimension—transforming from a strategic development goal into an existential choice that defines the country's future. The authors conclude that European integration plays a key role in shaping Ukraine's political culture, structuring the party landscape, and mobilizing the electorate. Future research should focus on the mechanisms of implementing European integration policies, their impact on government reforms, and Ukraine's adaptation to EU standards.

Key words: European integration, presidential elections, political strategies, electoral struggle, geopolitical choice, Ukraine's foreign policy, democratic transformations.

УДК 338.1:519.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.44

Д. С. Усов
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-6089-777X
кандидат юридичних наук, здобувач
Воєнної академії імені Євгенія Березняка

ГЕОПОЛІТИКА РІДКІСНОЗЕМЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ: СТРАТЕГІЯ КИТАЮ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ ГЛОБАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Актуальність теми. У XXI столітті рідкісноземельні матеріали набувають стратегічного значення як ключовий ресурс для функціонування сучасних технологій, зокрема в галузях «зеленої» енергетики, оборонної промисловості, телекомунікацій та високотехнологічного виробництва. Їхнє широке застосування робить рідкісноземельні матеріали критичним фактором у забезпеченні технологічного суверенітету держав.

Ще у доповіді «Готовність до майбутнього виробництва – 2018» (Readiness for the Future of Production Report 2018), яка була підготовлена провідними фахівцями до Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) у м. Давос (Швейцарія) зазначається, що «Розвиток виробництв у світі стане ще більш поляризованим і двошвидкісним. 25 провідних держав зможуть спільно здійснити технологічний стрибок і стягнути на свої території промислові потужності з-за кордону, а решта 90% країн виявляться неготовими конкурувати у нових умовах... Тепер ми стоїмо на порозі четвертої індустріальної революції. Ця революція безжально трансформує світове виробництво, і лише 25 країн готові до неї» [1].

У «Законі про енергетику 2020 року» (Energy Act of 2020) Конгресом США критичні мінерали визначено як «непаливні» мінерали або мінеральні матеріали, що мають визначальне значення для національної безпеки та економіки Сполучених Штатів. Водночас наголошується на високій вразливості логістичних ланцюгів постачання цих ресурсів до можливих перебоїв або зривів. Критичні мінерали також охарактеризовано як незамінні матеріали у виробництві продукції, відсутність якої може мати істотні негативні наслідки для економічного розвитку та забезпечення національної безпеки [2].

Геологічна служба США (USGS) опублікувала Список критичних корисних копалин 2022 року (The 2022 list of critical minerals), який включає 50 мінеральних ресурсів (від алюмінію до цирконію) [3].

На теперішній час, дослідниками розглядаються такі ключові тренди, які формують нову технологічну реальність у світі:

1. Очікується, що глобальний попит на критичні мінерали зростатиме високими темпами, у деяких випадках – експоненційно. Одним із ключових чинників такого зростання є активний перехід економік розвинених країн до використання електротранспорту, що значно підвищує потребу в низці критично важливих елементів, зокрема міді, літії, нікелі, марганці, кобальті, графіті, цинку та рідкісноземельних металах. У сучасних умовах виробництво одного електромобіля вимагає приблизно у шість разів більше критичних мінералів, ніж виробництво автомобіля з двигуном внутрішнього згоряння. Аналогічна тенденція простежується і в енергетичному секторі: створення об'єктів генерації з відновлюваних джерел енергії потребує у 4–9 разів більше критичних мінералів (у перерахунку на кілограми на 1 МВт встановленої потужності), ніж будівництво електростанцій на основі традиційних джерел енергії [2]. Рідкісноземельні елементи є ключовими елементами для відновлюваних технологій, попит на ці елементи значно зростає протягом останнього десятиліття [4].

Глобальний енергетичний перехід, зокрема масове впровадження електромобілів та розвиток відновлюваної енергетики, спричиняє стрімке зростання попиту на критичні мінерали. Наприклад, розширення ринку електромобілів у всьому світі та в ЄС експоненціально збільшить попит на кобальт у наступне десятиліття. Постачання кобальту має проблеми з концентрацією та ризиком зриву, оскільки він в основному виробляється в Демократичній Республіці Конго та Китаї [5].

Це зумовлює необхідність стратегічного планування їхнього видобутку, переробки та забезпечення стабільності ланцюгів постачання, з огляду на суттєве зростання матеріаломісткості новітніх технологій порівняно з традиційними.

Згідно з прогнозами Міжнародного енергетичного агентства (МЕА), щорічні інвестиції розвинутих країн у розвиток чистої енергетики сягатимуть 2 трлн доларів США, починаючи з 2030 року. У межах аналітичних оцінок МЕА розглядає два основних сценарії розвитку глобальної енергетики та економіки: «Stated Policies Scenario» (STEPS), що ґрунтується на чинній політиці, та «Sustainable Development Scenario» (SDS), який відображає умови реалізації цілей Паризької кліматичної угоди. Згідно зі сценарієм SDS, за умов

© Д. С. Усов, 2025

успішного досягнення цілей сталого розвитку та скорочення викидів парникових газів, потреба світової економіки у критичних мінералах до 2040 року зросте у чотири рази порівняно з поточними обсягами. У разі реалізації амбітнішого сценарію – досягнення глобального рівня нульових викидів (Net Zero Emissions) до 2050 року – прогнозується шестикратне зростання попиту на критичні мінерали вже до 2040 року. Зокрема, попит на літій за сценарієм SDS може зрости у 40 разів, тоді як потреба у графіті, кобальті та нікелі збільшиться у 20–25 разів, а на рідкісноземельні елементи – орієнтовно у 7 разів [2].

2. Сучасні темпи видобування та переробки критичних мінералів не відповідають зростаючим масштабам глобального попиту на відповідну сировину та матеріали. Наявні тенденції вказують на істотний ризик того, що введення в експлуатацію нових родовищ та створення необхідних виробничих потужностей значно відставатимуть від прогнозованих потреб. Це зумовлено низкою чинників, серед яких: високий рівень капіталомісткості гірничо-металургійного комплексу (ГМК), географічна концентрація видобутку та переробки корисних копалин, тривалі часові горизонти реалізації повного циклу інвестиційних проєктів у ГМК (зокрема, від моменту відкриття родовища до першого випуску продукції може минути до 16 років), поступове зниження якості рудної сировини, зростання енергоємності процесів видобутку та збагачення, а також посилення нормативно-правових вимог у сфері охорони довкілля та технологічного регулювання [2].

Таким чином, існуючі виробничі можливості у сфері видобутку та переробки критичних мінералів не здатні забезпечити належний темп нарощування обсягів, необхідних для задоволення глобального попиту. Сукупність інфраструктурних, економічних, технологічних та регуляторних бар'єрів істотно ускладнює своєчасне масштабування ресурсної бази, що створює серйозні ризики для сталого розвитку новітніх галузей економіки, зокрема «зеленої» енергетики та електротранспорту.

3. Географічна концентрація видобутку та переробки критичних мінералів становить потенційно дестабілізуючий чинник для розвинених економік. Аналіз основних сировинних ресурсів, зокрема літію, міді, кобальту, нікелю та рідкоземельних елементів, свідчить про наявність чіткої структурної переваги окремих країн – передусім Китаю у глобальному ланцюзі постачання [2].

Така асиметрія у розподілі виробничих потужностей і контроль над стратегічними ресурсами створює ризики як для економічної безпеки, так і для технологічної незалежності інших держав, особливо в контексті енергетичного переходу.

Експерти консалтингової компанії Adamas Intelligence впродовж найближчої декади прогнозують стрімке збільшення темпів глобального використання деяких РЗМ, що може призвести до гострого дефіциту. Ідеться про неодим, празеодим, диспрозій і тербій, які йдуть на виготовлення постійних магнітів у ОПК, сфері телекомунікацій та інших високо-технологічних галузях. Споживання цих мінералів у 2021–2030 роках зростатиме в середньому на 9,7% на рік. Відповідно, обсяги світового ринку РЗЕ збільшаться з 2,98 млрд. дол. США (2020 рік) до 15,65 млрд. дол. США (2030 рік) [6].

У контексті зростаючого світового попиту на рідкісноземельні матеріали (РЗМ) спостерігається посилення наукового та політичного інтересу до стратегій окремих держав щодо управління цими ресурсами. Особливої уваги заслуговує політика КНР, яка виступає ключовим актором у сфері видобутку, переробки та глобального експорту РЗМ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні роки зросла увага науковців та експертів до питань впливу використання рідкоземельних матеріалів на розвиток геоекономічних та геополітичних інтересів держав світу. Це свідчить про активний розвиток вивчення та використання РЗМ, які стали невід'ємною складовою сучасних технологій та промисловості.

Мета статті – провести комплексний аналіз використання КНР ринку рідкісноземельних матеріалів для досягнення власних геополітичних інтересів.

Виклад основного матеріалу. Останніми роками спостерігається помітне зростання зацікавленості та поглиблення наукової уваги до рідкісноземельних елементів (РЗЕ). Ці маловідомі широкому загалу елементи відіграють ключову роль як незамінні компоненти численних технологічних виробів, що активно застосовуються у повсякденному житті. Завдяки їхньому використанню у передових технологіях, включаючи ті, що є критично важливими для забезпечення національної безпеки, попит на рідкоземельні елементи постійно зростає. Внаслідок цього актуалізуються питання щодо розширення їх виробництва, пошуку нових джерел видобутку, а також удосконалення технологій їх вилучення та переробки [7].

Геологічних ресурсів рідкісноземельних металів не бракує, а доведені запаси покривають поточний попит на кілька століть. Однак ризики поставок рідкісноземельних елементів існують через монополію однієї країни (Китаю) на кілька етапів переробки РЗЕ – від видобутку до поділу на окремі елементи [8].

У минулому лідируючі позиції у сфері світового видобутку РЗМ утримували США. Проте вже

у 1990-х роках домінування в цій галузі поступово перейшло до КНР.

КНР успішно інтегрувалась у міжнародні ланцюги створення вартості в мікроелектронній промисловості. У період інтенсивного розвитку електроніки провідні американські транснаціональні корпорації перенесли виробництво мікросхем і комп'ютерних компонентів до країн Східної Азії, зокрема на Тайвань, у Південну Корею та Гонконг. Після відкриття китайської економіки тайванські компанії виявили значний інтерес до розвитку проєктів з видобутку та збагачення мінеральної сировини на території КНР. Це, своєю чергою, сприяло формуванню технологічного потенціалу та стимулювало подальший розвиток рідкоземельної галузі в Китаї [9].

За даними Financial Times Китай контролює до 80% світових потужностей з переробки та видобутку РЗМ. Через брак власних потужностей США відправляє для подальшої переробки РЗМ до Китаю. У КНР існує найбільша у світі копальня РЗМ Байюнь Обо (Внутрішня Монголія). Значні поклади руд РЗМ також є в південних провінціях Хунань і Фуцзянь [10]. Наприклад, Баян-Обо є найбільшим у світі родовищем РЗЕ . Вміст флюориту в руді також робить його найбільшим у світі родовищем флюориту. Родовище Баян-Обо має 18 км в довжину зі сходу на захід і 3 км в ширину з півночі на південь, охоплюючи загальну площу 48 км [11].

На сьогодні КНР забезпечує приблизно 80% світових поставок рідкоземельних матеріалів (РЗМ) і є основним постачальником для Європейського Союзу, задовольняючи близько 98% потреб ЄС в імпорті цих ресурсів (орієнтовно 16 тис. тонн на рік). Суттєвою особливістю китайської моделі функціонування ринку РЗМ є домінування державних підприємств у ланцюгах постачання та надання їм значної державної підтримки у вигляді субсидій. Це дозволяє суттєво знизити собівартість китайської продукції, яка, за оцінками, є приблизно на третину дешевшою порівняно з європейськими аналогами.

Монопольне становище КНР на ринку РЗМ викликає занепокоєння в урядах ключових геополітичних центрів, зокрема Європейського Союзу, Німеччини та Сполучених Штатів Америки. Побоювання пов'язані з потенційним використанням Китаєм контролю над постачанням стратегічної сировини як інструменту впливу в торговельних та міжнародно-політичних конфліктах. Зокрема, міністр фінансів США Джанет Єллен зазначила, що Сполучені Штати прагнуть зменшити свою надмірну залежність від імпорту китайських РЗМ, звинувативши Пекін у застосуванні економічного примусу щодо держав, політика яких не відповідає очікуванням КНР.

У відповідь на виклики ресурсної безпеки, Європейський Союз створив Європейський альянс із сировини, який має на меті стимулювання диверсифікації джерел постачання первинної сировини, включаючи РЗМ, з-поза меж ЄС. Зусилля з розбудови більш стійких та незалежних ланцюгів постачання критичних матеріалів були активізовані після кризових збоїв, спричинених пандемією COVID-19 [10].

Контроль за РЗР надає країнам значний вплив на глобальну економіку. Наприклад, монополія Китаю на ринок РЕЕ дозволяє йому впливати на політику інших країн, які залежать від постачання цих елементів.

ОПК Європи залежить від вольфраму з Китаю, який возять через територію РФ.

Якщо перекрити транзит, термін доставки виросте від 2 тижнів до майже 2 місяців, і це стане критичною затримкою.

Видання Bloomberg в одній із своїх публікацій озвучує такий парадокс – майже весь обсяг РЗМ, необхідний військовій промисловості Європи, іде транзитом з Китаю через територію РФ. Лише за 9 місяців 2022 року обсяг такої перевалки у фізичному обсязі виріс удвічі або до 36,1 тис. тонн (порівняно з усім 2021 роком). Для порівняння – у 2020 році обсяг такої перевалки взагалі був менше 10 тис. тонн за рік,

Якщо у грошах – обсяг торгівлі виріс на 25% або до 408 млн дол. США (або 377 млн євро). Хоча в 2020 році був взагалі меншим за 50 млн доларів.

Основним для такої перевалки є маршрут з китайського міста Ухань до німецького міста Дуйсбурга, по якому поїзди йдуть в середньому 16 діб. В середньому щодня із Китаю до Європи йде 15 вагонів із вантажем РЗМ.

На Китай припадає 90% усього імпорту РЗМ, які використовує промисловість Європи. Тут мова зокрема про вольфрам, критично важливий для таких оборонних гігантів, як Rheinmetall і Thales [12].

Ситуація виходить неоднозначною. З одного боку, значна частина критично важливих матеріалів наразі доставляється до країн Заходу транзитом через територію Російської Федерації – держави, що веде агресивну війну проти незалежної України та здійснює відверті ядерні погрози на адресу міжнародної спільноти. З іншого боку, спроби диверсифікувати логістичні маршрути, оминаючи РФ, наразі виявилися недостатньо ефективними: альтернативні коридори мають обмежену пропускну здатність, є дорожчими та менш надійними. Перекриття транзиту через територію Росії в поточних умовах може призвести до щонайменше дворазового збільшення термінів доставки, що, своєю чергою, негативно позначиться на стабільності ланцюгів постачання стратегічної сировини.

Саме з цієї причини транзит вантажів з КНР до країн Європи через РФ досі не підпав під дію західних санкцій. Такий підхід, хоча й суперечить моральним оцінкам міжнародної поведінки Росії, пояснюється необхідністю збереження критичних постачань для промисловості, енергетики та оборонного комплексу. Водночас ця ситуація підкреслює вразливість сучасних глобальних ланцюгів постачання та потребу в стратегічному плануванні нових транспортних коридорів – зокрема через Чорне море, Кавказ, Центральну Азію або країни Балтії.

КНР вже має прецеденти використання експорту рідкоземельних елементів (РЗЕ) як інструменту зовнішньополітичного впливу. Зокрема, після інциденту 7 вересня 2010 року, пов'язаного із затриманням китайського риболовецького судна береговою охороною Японії поблизу спірних островів Сенкаку, уряд КНР вдався до обмеження експорту РЗЕ до Японії. Це рішення було сприйняте як форма політичного тиску, оскільки на той час Японія виступала найбільшим у світі споживачем рідкоземельних матеріалів [13].

У контексті загострення торговельних і геополітичних відносин між США та КНР, експорт рідкоземельних матеріалів набув для Пекіна значення стратегічного інструменту реагування на зовнішньополітичний тиск. Зокрема, на тлі запровадження США низки санкцій проти КНР, зокрема у зв'язку з порушеннями інтелектуальної власності, кіберактивністю та порушеннями прав людини – обмеження постачання РЗМ розглядається як одна з форм асиметричної відповіді з боку китайської сторони.

Один із ключових маркерів загострення міжнародної конкуренції в сфері стратегічних ресурсів став оприлюднений у лютому 2021 року проєкт законодавчого акту КНР – «Положення про управління рідкісноземельними металами». Цей нормативно-правовий документ має на меті регулювання видобутку, переробки та експорту рідкісних корисних копалин. Офіційно зазначається, що його ухвалення спрямоване на забезпечення захисту національних інтересів Китаю, гарантування промислової безпеки, а також збереження екологічної рівноваги [6], адже як відомо видобуток і переробка РЗЕ зазвичай призводить до значного впливу на навколишнє середовище [8].

КНР завчасно вжила заходів із захисту власних стратегічних інтересів у сфері рідкоземельної сировини, запровадивши низку нормативно-правових актів, які забороняють іноземні інвестиції у розвідку, видобуток і збагачення рідкоземельних матеріалів, а також радіоактивних елементів і вольфраму. Водночас наявні законодавчі винятки поступово скасовуються, що свідчить про цілеспрямовану політику Пекіна щодо обмеження експорту стратегічних ресурсів та посилення державного контролю над критично важливими галузями [6].

У 2020 році обсяг експорту рідкоземельних матеріалів з Китаю становив 35 447,5 тонн, що на 23,5% менше порівняно з 2019 роком. Таке скорочення пояснюється як дією внутрішніх обмежень, спрямованих на контроль за вивезенням стратегічної сировини, так і зовнішніми чинниками, зокрема зниженням попиту з боку основних імпортерів унаслідок глобальної економічної нестабільності, спричиненої пандемією COVID-19. Варто зазначити, що у 2019 році на п'ять країн – США, Японію, Нідерланди, Південну Корею та Італію – припадало 87,8% загального обсягу експорту китайських РЗМ, тому запроваджені Пекіном системні обмеження мають потенційно значний вплив на їхні економічні інтереси [6].

Експортні обмеження з боку КНР доцільно розглядати у контексті реалізації її довгострокових стратегічних цілей, зокрема щодо здобуття технологічного лідерства у високотехнологічних галузях, таких як оптоелектроніка, мікроелектроніка та інші сегменти «передової» промисловості. У межах цієї стратегії КНР активно використовує легальні адміністративно-регуляторні механізми для контролю за експортом рідкоземельних матеріалів, зокрема через затягування процедур отримання експортних дозволів, вибіркове відхилення комерційних заявок від окремих суб'єктів або надання пріоритету попередньо погодженим контрактам. Такі заходи, формально не суперечачи міжнародним нормам, фактично створюють важелі впливу на глобальні ланцюги постачання стратегічних ресурсів [6].

Крім того, у січні 2025 року Китай запропонував додаткові обмеження на експорт технологій, пов'язаних із виробництвом акумуляторних компонентів та обробкою критично важливих мінералів, таких як літій та галій. Ці заходи спрямовані на збереження домінуючої ролі КНР у глобальному ланцюгу постачання цих ресурсів [14].

Ці дії підкреслюють стратегічне прагнення Китаю контролювати не лише видобуток, але й технології обробки критично важливих мінералів, що є ключовими для виробництва високотехнологічної продукції.

Один із ключових мотивів, що зумовили запровадження КНР обмежень на експорт рідкоземельних елементів (РЗЕ), полягає у прагненні зосередити ці стратегічно важливі ресурси на внутрішніх потребах високотехнологічного виробництва. Китайська економічна стратегія передбачає максимальну інтеграцію РЗМ у ланцюги створення продукції з високою доданою вартістю, з подальшим експортом готових виробів – таких як смартфони, сонячні панелі, електродвигуни, магніти тощо. Такий підхід дозволяє КНР закрі-

пити конкурентні переваги у сфері високих технологій та водночас зберегти контроль над ресурсною базою. Крім того, зростаючий внутрішній попит на РЗМ суттєво перевищує наявну пропозицію. Це вже призвело до того, що Китай став чистим імпортером рідкоземельної сировини за щонайменше сімома її групами, зокрема із США та М'янми. Відтак, з метою зміцнення своїх позицій на глобальному ринку Пекін реалізує комплексну політику, спрямовану на збереження та розширення свого впливу в секторі РЗМ. Вона передбачає не лише розвиток вітчизняної ресурсної бази, а й активну участь у розвідці та освоєнні родовищ у третіх країнах, включно з проектами на морських шельфах.

Особливу увагу китайська стратегія приділяє північному напрямку, що охоплює території Сибіру та акваторії Північного Льодовитого океану. Саме тут, за оцінками геологів, можуть бути розташовані нові стратегічні родовища РЗМ, які потенційно є продовженням відомої жили, що розробляється на одному з найпотужніших родовищ у світі – Байюньобо. Такий підхід свідчить про далекоглядну ресурсну політику КНР, спрямовану на довгострокове зміцнення її економічного та технологічного суверенітету [6].

Таким чином, дії Китаю демонструють прагнення не лише утримати монопольне становище в секторі РЗМ, але й перетворити його на основу довгострокового технологічного домінування в глобальній економіці.

Залежність економіки США від імпорту критично важливих мінералів викликає занепокоєння уряду, особливо з огляду на потенційні ризики їх цілеспрямованого блокування з боку недружніх країн. Із 35 стратегічно важливих корисних копалин, визначених Вашингтоном, 28 імпортуються щонайменше на 50%. Прогнозується, що до 2050 року лише для потреб низьковуглецевих технологій попит на ключові елементи, такі як графен, індій, кобальт і літій, зросте у десять разів.

У відповідь США активізують зусилля зі зміцнення національних ланцюгів постачання РЗМ. Міністерство оборони ініціює проєкти з розвитку внутрішнього видобутку (зокрема в Каліфорнії, Небрасці та Техасі), створення стратегічних запасів і налагодження первинної переробки сировини під контролем Defense Logistics Agency. Важливу роль у забезпеченні стабільного постачання відіграють також Канада й Австралія як потенційні глобальні експортери.

Ці ініціативи посилено у межах кліматичної політики адміністрації Джо Байдена, що передбачає масштабну електрифікацію транспорту та розвиток відновлюваної енергетики. У «Виконавчому розпорядженні щодо ланцюгів поставок» від 24 лютого 2021 року президент підкреслив, що стратегічна автономія США у сфері критичних матеріалів є запорукою економічної безпеки, інноваційного розвитку та створення якісних робочих місць [6].

Зниження залежності від китайських поставок РЗМ стало стратегічним пріоритетом для США та інших розвинених країн. Одним з інструментів у цій політиці є розвиток переробки вторинної сировини, зокрема шляхом запровадження розширеної відповідальності виробників. Також важливими є міжнародні угоди, що враховують екологічні критерії видобутку й переробки РЗМ, хоча сувора зовнішньополітична позиція США може обмежити ефективність цих зусиль.

За прогнозами BloombergNEF, Китай домінуватиме на ринку літій-іонних акумуляторів до 2025 року, однак США мають потенціал посісти лідерські позиції за умови ефективної державної політики. Альтернативні джерела РЗМ, зокрема в Австралії, Бразилії, Канаді та В'єтнамі, поступово зміцнюють свої позиції, а також розгортаються проєкти у США за участі компаній Lynas і SRC.

Паралельно активізується глибоководна розвідка РЗМ: перспективні родовища виявлено поблизу Японії, Норвегії та в зоні розлому Кларіон-Кліппертон. Незважаючи на технологічні та екологічні бар'єри, потенціал морських родовищ значний. Загалом, за оцінками Adamas Intelligence, світовий попит на РЗМ зростатиме на ~10% щороку, що може призвести до дефіциту стратегічних елементів, насамперед неодиму, диспрозію та тербію [6].

Протягом останніх десятиліть Китай цілеспрямовано формував власну домінуючу позицію на ринку рідкоземельних металів (РЗМ), визнаючи їхню стратегічну роль у технологічному розвитку та геоекономічному впливі. Розбудова національної РЗМ-індустрії супроводжувалася створенням сприятливого інвестиційного середовища: доступною робочою силою, ліберальними екологічними стандартами та інфраструктурною доступністю. Ці фактори сприяли масштабному залученню іноземних компаній, які передавали технології та створювали спільні підприємства.

Китай не лише встановив контроль над усім виробничим ланцюгом – від видобутку до переробки й експорту, – але й ефективно використовує інструменти державного регулювання, як-от квотування та експортні обмеження. Зокрема, у 2010 році обмеження експорту спричинили різке зростання світових цін, продемонструвавши геоекономічну силу Пекіна. У 2016 році була проведена масштабна реформа сектору, що завершилась створенням шести державних корпорацій із чітко визначеними квотами, які з кожним роком лише зростали.

Паралельно КНР взяла курс на боротьбу з нелегальним видобутком РЗМ та закріплення монополії в галузі. Після 2019 року Пекін чітко сигналізував готовність використовувати ринок РЗМ як засіб політичного тиску, зокрема щодо США, що спричинило початок міжнародних дискусій про ризики надмірної залежності від китайських поставок [2].

Висновки. У сучасних геоекономічних умовах РЗМ перетворилися на стратегічний ресурс, навколо якого розгортається глобальна конкуренція. Зростання попиту, що спричинене енергетичним переходом, електрифікацією транспорту та розвитком високих технологій, призвело до суттєвого зростання цін на РЗМ, які у низці випадків досягають десятирічних максимумів. На цьому тлі загострення відносин між провідними геополітичними акторами, зокрема КНР та США, а також триваюча енергетична нестабільність, трансформували питання доступу до стратегічної сировини у ключовий елемент національної безпеки.

Україна володіє значними ресурсами кольорових і рідкісноземельних металів, зокрема унікальними родовищами берилію, цирконію, танталу, а також комплексними фосфатними і рідкометальними рудами. Окреме значення мають підтверджені поклади літію – найбільші в Європі, що створює передумови для зміцнення геоекономічних позицій держави у стратегічно важливих секторах. Крім того, Україна має потенціал виходу на світовий ринок із продукцією з високим ступенем переробки – чистими і надчистими металами (галій, індій, талій, свинець, олово), що сприятиме формуванню нових технологічних кластерів.

Попри те, що щорічна потреба України в РЗМ оцінюється на рівні 400–600 тонн, а світовий попит перевищує 81 тис. тонн, вітчизняна сировинна база залишається фактично нереалізованою. Розвідка і промислова розробка родовищ РЗМ не ведеться, тоді як імпорт щороку перевищує 100–115 тонн, насамперед для потреб оборонно-промислового комплексу та суміжних секторів. Разом із тим в Україні ідентифіковано кілька сотень пунктів концентрації РЗМ, що потребують додаткового вивчення і підтвердження промислової цінності.

Більшість перспективних об'єктів розташовані в межах Українського щита – найбільшої рідкісноземельної металогенічної провінції Європи. У його межах виокремлюються три головні райони концентрації РЗМ: Південно-Східний, Північно-Західний та Центральний, які мають високий потенціал для створення конкурентоспроможної мінерально-сировинної бази. Для реалізації цього потенціалу необхідні цілеспрямовані інвестиції, державна підтримка, розвиток сучасних технологій розвідки й переробки, а також формування прозорого та привабливого регуляторного середовища.

Можна сформулювати низку прогнозів стратегічного, економічного та геополітичного характеру: 1) подальше зміцнення позицій Китаю як глобального лідера у сфері РЗМ; 2) зростання геополітичної напруги навколо доступу до критичних ресурсів; 3) прискорена диверсифікація постачання РЗМ; 4) зростання значення циркулярної економіки; 5) можливе зростання ролі України у глобальному ринку РЗМ.

З огляду на зростаюче геополітичне протистояння між США та Китаєм, стратегічне партнерство з Україною у сфері розвідки, видобутку та переробки рідкісноземельних матеріалів може стати для США важливим інструментом диверсифікації постачання критичної сировини та зменшення залежності від китайських монополій. У цьому контексті угода з Україною розглядається не лише як економічний інтерес, а й як складова довгострокової стратегії національної безпеки США.

Література

1. До майбутнього не готові: ВЕФ оцінив виробничий потенціал України. URL : https://mind.ua/publications/20180876-do-majbutnogo-ne-gotovi-vef-ociniv-virobnichij-potencial-ukrayini

2. Перелигін Є. «Елементи майбутнього» або як Україні знайти себе у новій технологічній реальності. URL : https://nadra.info/2022/11/yehor-perelyhin-elements-of-the-future-or-how-ukraine-can-find-itself-in-the-new-technological-reality/

3. U.S. Geological Survey. U.S. Geological Survey Releases 2022 List of Critical Minerals. 2022. URL : https://www.usgs.gov/news/national-news-release/us-geological-survey-releases-2022-list-critical-minerals

4. Schmid D., Ziemann S., Weil M. Assessing the future supply risks of rare earth elements: An evaluation of future global wind energy growth. *Journal of Cleaner Production,* 2020. 267. 122051. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.122051

5. Alves Dias P., Blagoeva D., Pavel C., Arvanitidis N. Cobalt: demand-supply balances in the transition to electric mobility. *Joint Research Centre (European Commission)*. 2020. https://doi.org/10.2760/97710

6. Заблоцький В. (16 Червня 2021 року). США-Китай. Війна за метал. Журнал "Український тиждень". № 24 (708). URL : https://tyzhden.ua/ssha-kytaj-vijna-za-metal/

7. Drobniak, Agnieszka, Mastalerz, Maria. Rare Earth Elements – A brief overview. *Indiana Journal of Earth Sciences*. 2022. 4. 10.14434/ijes.v4i1.33628.

8. Golev A., Scott M., Erskine P. D., Ali S. H., Ballantyne G. R. Rare earths supply chains: Current status, constraints and opportunities. *Resources Policy*. 2014. 41. 52–59. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2014.03.004

9. Мірошниченко Б. Бій за таблицю Менделєєва: як США та Китай борються за рідкісні метали. *Економічна правда*. 3 лютого 2022. URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/02/3/682031/

10. Nik Martin (07/27/2022). Doubts over Turkey's rare earth find. DW. URL: https://www.dw.com/en/doubts-grow-over-turkeys-huge-discovery-of-rare-earths/a-62607675

11. Bayan Obo (Bayun-Obo; Baiyunebo) deposit, Bayan Obo, Darhan Mumminggan United Banner, Baotou League, Nei Mongol Autonomous Region (Inner Mongolia). – China. URL: https://www.mindat.org/loc-720.html

12. ОПК Європи залежить від вольфраму з Китаю, який возять через територію РФ. Defense Express. 23 січня 2023. URL: https://defence-ua.com/people_and_company/opk_jevropi_zalezhit_vid_volframu_z_kitaju_jakij_vozjat_cherez_teritoriju_rf-10398.html

13. Китай збільшує виробництво рідкоземельних елементів, досягнувши нового максимуму річної квоти (03.10.2021). The Epoch Times. URL: https://www.theepochtimes.com/china/china-increases-rare-earth-production-reaching-new-high-in-yearly-quota-4029283

14. China proposes further export curbs on battery, critical minerals tech. URL: https://www.reuters.com/technology/china-proposes-further-export-curbs-battery-critical-minerals-tech-2025-01-02/?utm_source=chatgpt.com

Анотація

Усов Д. С. **Геополітика рідкісноземельних матеріалів: стратегія Китаю та виклики для глобальної безпеки.** – Стаття.

У статті здійснено комплексний аналіз геополітичних, економічних і технологічних аспектів домінування Китайської Народної Республіки на світовому ринку рідкісноземельних матеріалів. Обґрунтовано, що рідкісноземельні елементи відіграють критичну роль у забезпеченні сталого розвитку високотехнологічних галузей – від виробництва електромобілів і відновлюваної енергетики до оборонного сектору та мікроелектроніки. Показано, що контроль над ланцюгами постачання РЗМ, здійснюваний КНР, стає не лише економічним важелем, а й інструментом геополітичного впливу.

Розглянуто історичну динаміку формування «рідкоземельної імперії» Китаю, ключові фактори його успіху, зокрема активне державне регулювання, підтримку національних виробників, залучення іноземних інвестицій і технологій, а також запровадження експортних квот і обмежень. Проаналізовано наслідки кризи 2010 року, коли обмеження експорту рідкісноземельних матеріалів з боку КНР спричинили шокові цінові коливання та стимулювали дискусію на Заході щодо надмірної залежності від одного постачальника.

Окрему увагу приділено сучасним викликам і сценаріям реагування з боку США, ЄС, Японії та інших країн, які прагнуть зменшити залежність від китайських постачань через розвиток альтернативної сировинної бази, глибоку переробку, переробку вторинної сировини та укладання стратегічних партнерств. Також досліджено потенціал України як перспективного учасника глобального ринку рідкоземельних матеріалів, враховуючи її унікальні запаси, розташування в межах Українського щита та геостратегічне положення між Європою й Азією.

У статті поєднано елементи ресурсної економіки, міжнародних відносин, політики безпеки та стратегії сталого розвитку, що дозволяє зробити комплексні висновки щодо майбутніх трансформацій у сфері критичних матеріалів у контексті глобального технологічного змагання.

Ключові слова: рідкісноземельні метали, критичні мінерали, Китай, геоекономіка, стратегічні ресурси, технологічна безпека, Україна, глобальна конкуренція, міжнародна безпека, геополітичні інтереси, національна безпека.

Summary

Usov D. S. **Geopolitics of rare earth materials: China's strategy and global security challenges.** – Article.

The article provides a comprehensive analysis of geopolitical, economic, and technological aspects of the People's Republic of China's dominance in the global rare earth materials market. It substantiates the critical role rare earth elements play in ensuring sustainable development across high-tech industries – from electric vehicle production and renewable energy to defense and microelectronics. It demonstrates that China's control over rare earth supply chains serves not only as an economic lever but also as a tool of geopolitical influence.

The historical dynamics behind the formation of China's «rare earth empire» are explored, identifying key success factors such as active state regulation, support for national producers, attraction of foreign investments and technologies, and the implementation of export quotas and restrictions. The article also analyzes the consequences of the 2010 crisis when China's restrictions on rare earth exports caused significant price shocks and prompted Western discussions on overreliance on a single supplier.

Special attention is given to contemporary challenges and response strategies by the United States, European Union, Japan, and other countries seeking to reduce dependency on Chinese supplies through the development of alternative raw material sources, advanced processing, recycling of secondary raw materials, and establishment of strategic partnerships. Furthermore, Ukraine's potential as a promising participant in the global rare earth market is explored, given its unique reserves located within the Ukrainian Shield and its strategic geographical position between Europe and Asia.

By integrating resource economics, international relations, security policy, and sustainable development strategies, the article provides comprehensive conclusions about future transformations in the critical materials sector amid global technological competition.

Key words: rare earth metals, critical minerals, China, geoeconomics, strategic resources, technological security, Ukraine, global competition, international security, geopolitical interests, national security.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

УДК 1:37.01:316.74:316.7
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.45

Г. Чжао
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-7237-3009
аспірант кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДЕМОКРАТІЇ, ІНТЕРКУЛЬТУРАЛІЗМУ ТА ЦИФРОВИХ ІННОВАЦІЙ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасні системи підготовки вчителя опинилися на перехресті потужних суспільних зрушень – від глобальних міграційних процесів і кризи соціальної згуртованості до стрімкого розвитку штучного інтелекту й аналітики освітніх даних. Дослідження демократії та освіти Дж. Д'юї, яке визначало роль учителя як агента соціальних змін, набуває нового звучання у світі, де педагог мусить одночасно бути фасилітатором діалогу культур, критиком структурної нерівності та користувачем складних цифрових екосистем [5]. Освітні практики турботи та спільнотного виховання раннього дитинства [1], «третя хвиля» політики у педагогічній освіті, що виходить за межі звичних бінарностей [2], а також інтеграція інтеркультурних компетентностей у навчальні програми [3] свідчать про необхідність переосмислення фундаментальних засад професійної підготовки майбутніх педагогів.

Наукова спільнота реагує на ці виклики, пропонуючи нові теоретичні рамки: від критичної педагогіки П. Фрейре – до концепції «даних як соціального ускладнення», що вимагає високої цифрової грамотності викладачів [6; 10]. Водночас практичне поле вимагає рішень, орієнтованих на стійкий розвиток і соціальну емпатію: включення соціально-емоційного навчання в мистецьку освіту [8], розробку підписових педагогік у різних національних контекстах [14], формування активістської ідентичності вчителя [9], а також відпрацювання стратегій використання ШІ та генеративних моделей, зокрема ChatGPT, у класі [7].

Таким чином, постає комплексна проблема: як узгодити філософсько-етичні засади демократії та інтеркультуралізму з вимогами цифрової трансформації, забезпечивши водночас розвиток професійної автономії вчителя й посилення соціальної згуртованості університетських та шкільних спільнот [4; 13]. Її розв'язання має не лише теоретичне, а й безпосередньо практичне значення, результати дослідження здатні вплинути на формування освітньої політики, модернізацію змісту педагогічних програм, розробку інноваційних методик викладання та створення середовищ, чутливих до культурного та технологічного різноманіття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Аналіз нещодавніх досліджень демонструє зсув акцентів від вузько навчених методик до широких філософських рефлексій про турботу, демократію та інтеркультуралізм у підготовці педагогів: колективне письмо про «спільноти турботи» окреслює зв'язок педагогіки з етико-політичними диспозиціями раннього дитинства [1], а концепція «третьої хвилі» політики вчительської освіти проблематизує застарілі бінарності «теорія – практика» та «локальне – глобальне», пропонуючи динаміку багатовимірних ідентичностей учителя [2]. Інтеркультурні студії у зв'язку з розвитком соціальної згуртованості університетських спільнот [4] і порівняльні напрацювання щодо міжкультурності в умовах глобальних викликів [3] засвідчують, що класичні ідеї демократії та освіти Дьюї [5] набули нового горизонту проблематизації у світі динамічних міграцій і полікультурності. Водночас низка авторів підкреслює нестачу цілісних моделей, здатних інтегрувати етичну парадигму турботи, критичну педагогіку Фрейре [6] і вимоги професійної автономії, не втрачаючи з поля зору політики культурного визнання та соціально-емоційного навчання [8]. Актуальні перегляди педагогічних програм різних країн схиляються до «підписових» педагогік як маркерів національної ідентичності освітніх систем [14], але ще не запропонували чітких механізмів вбудовування цих педагогік у глибоку, рефлексивну підготовку вчителя, що стикається з різноспрямованими ціннісними імперативами. У підсумку критично бракує аналітичних моделей, які б одночасно враховували культурну

багатоманітність, політичну ангажованість та соціально-емоційну стійкість майбутнього педагога. Саме відсутність такої узгодженої рамки ускладнює формування стратегій формальної та неформальної підготовки вчителів, орієнтованих на демократичну участь і етичний плюралізм.

Другий кластер літератури зосереджує увагу на цифровій трансформації та «ландшафтизації» освіти: аналіз потенціалу й ризиків ШІ та ChatGPT у педагогічних середовищах [7] поєднується із систематичними оглядами «педагогічної грамотності даних» викладачів [10], фіксуючи дисонанс між швидкістю технологічних інновацій і готовністю вчителів критично осмислювати алгоритмічні режими влади. Додатково, короткострокові дослідження мультимедійних підходів до мовної освіти [12] розкривають конструктивістські можливості цифрових платформ, однак залишають поза межами аналізу етико-аксіологічні наслідки масового впровадження таких ресурсів. Когнітивно-культурні перспективи розвитку дитини через соціальну взаємодію [11] ще недостатньо підхоплені в дебатах про навчання у змішаних фізико-цифрових просторах, де штучний інтелект може транслювати латентні упередження або посилювати нерівність доступу. Наявні роботи переважно описують окремі аспекти цифрової компетентності – технічні, методичні чи психологічні, – але не конструюють міждисциплінарний місток до філософії демократії та інтеркультурної етики, який критично необхідний для формування цілісної професійної ідентичності вчителя. Отже, залишається невирішеним питання розробки інтегрованої парадигми цифрової та етичної грамотності, здатної одночасно підтримувати критичне мислення, культурну чутливість і соціальну відповідальність педагога. Саме цій прогалині й присвячується наше дослідження, що пропонує узгодити технологічні інновації з гуманістичними основами вчительської освіти.

Третя група публікацій фокусується на взаємозв'язку педагогічного професіоналізму, агентності та соціальної справедливості: дослідження вчительської активістської ідентичності та критичності [9] підкреслюють необхідність виходу за рамки компетентнісних підходів до ширших питань етичного лідерства, а концепції неогуманістичного шкільного виховання [18] –на проєкцію педагогічної діяльності у вимір сталого розвитку й «освіти для миру». Розвідки про зміни соціальної згуртованості академічних спільнот у часи криз [13] та дослідження «м'якої сили» ідеологічних парадигм у глобальному освітньому ландшафті [16] демонструють, що культурні, політичні й ідеологічні чинники продовжують визначати професійну етику вчителя, однак вони рідко розглядаються у взаємодії з екологічним і технологічним вимірами підготовки. Екологічна сталість закладається у новітні програми для майбутніх учителів [19], проте відсутня систематична методологія, яка б одночасно враховувала педагогічну емпатію, цифрову критичність і планетарне мислення. Автори, що аналізують соціально-емоційне навчання та мистецьку освіту [8], також рідко корелюють свої висновки з вибудовою транснаціональних педагогічних практик демократичної участі. Проблемою лишається й удосконалення професійних стандартів учителя, де професіоналізм трактується переважно через нормативні описники, а не через взаємодію етичних, культурних та технологічних чинників [15]. Як наслідок, сучасний дискурс не надає комплексної відповіді, яким чином інтегрувати етико-політичний, екологічний і цифровий компоненти у нову «сигнатурну» модель вчительської освіти, орієнтовану на турботу, активізм і стійкість.

Метою статті є доповнити концептуальну модель підготовки майбутніх учителів, яка інтегрує демократичні й інтеркультурні цінності, етику турботи, критичну цифрову грамотність і екологічну відповідальність у відповідь на сучасні технологічні та суспільні виклики.

Виклад основного матеріалу. Теоретичну основу нашої моделі становить поєднання трьох великих традицій: демократично-прагматичної, заснованої на «шкільній демократії» Дж. Д'юї [5]; критико-емансипативної, закоріненої у праці П. Фрейре й сучасних активістських підходах до вчительської ідентичності [6; 9]; та інтеркультурної, що збирає докупи дослідження університетської соціальної згуртованості й полікультурної взаємодії [3; 4; 13]. Роздробленість цих традицій у більшості програм вищої освіти призводить до фрагментованого бачення ролі педагога, тоді як наша концепція пропонує синтез, який дозволяє майбутньому вчителеві мислити одночасно як агент демократії, фасилітатор міжкультурного діалогу та критичний інтерпретатор соціальних структур. Центральним принципом виступає «педагогіка турботи», котра наполягає на реляційному характері навчання й зміщує акцент із трансляції знань на підтримку етичних і соціально-емоційних зв'язків [1]. Цей реляційний підхід забезпечує підґрунтя для інтеграції інших компонентів – цифрової грамотності та екологічної відповідальності – без підміни гуманістичних орієнтирів технократичними логіками.

У площині професійної ідентичності ми спираємося на «третю хвилю» політики вчительської освіти, яка відмовляється від дихотомій «теорія/практика» та «локальне/глобальне» й трактує педагога як суб'єкта із багатовимірними, динамічними виявами професійності [2]. У нашій моделі ця політика перетинається з концепцією «активістсько-критичної ідентичності» вчителя, що включає елементи соціальної дії, етичного

лідерства й рефлексії щодо власного культурного розташування [9]. Таким чином, майбутні вчителі навчаються проєктувати власну професійну траєкторію через призму глобальних викликів, уникаючи редукції ролі до «передавача контенту». Програмні компоненти, що спрямовані на розвиток цієї нової ідентичності, включають спільнотно-орієнтовані семінари, досвідні проєкти в полікультурних середовищах і рефлексивне письмо як метод критичного самоаналізу. Важливо підкреслити, що ідентичність педагога в нашій моделі не є заданою, а конструюється у процесі колективного практикування демократичних і етичних норм.

Інтеркультурний компонент ґрунтується на двох взаємодоповнювальних напрямах: по-перше, на критичному осмисленні соціально-культурних кодів, які визначають навчальні контексти [3]; по-друге, на емпіричних дослідженнях академічної згуртованості, що демонструють, як спільне вирішення кризових ситуацій (наприклад, пандемії чи воєнних конфліктів) цементує міжкультурні зв'язки [4; 13]. Ми пропонуємо впровадити модуль «Інтеркультурна діалогіка» з антиупереджувальними практиками, симуляційними вправами й полілінгвальними проєктами, що уможливлюють досвід «перехрестя культур». Окремий блок присвячений розробці освітніх втручань, орієнтованих на соціальну згуртованість: від університетських волонтерських платформ до ком'юніті-партисипативних досліджень. Таке розширене розуміння інтеркультурності виходить за межі фестивального «святкування різноманіття» і показує, як культурна взаємодія може стати елементом суспільного договору та демократичної солідарності.

Цифрова складова моделі спирається на дихотомію «технологічні можливості – алгоритмічна влада». З одного боку, ШІ й генеративні системи, такі як ChatGPT, відкривають нові шляхи персоналізованого навчання, формувального оцінювання та виробництва навчальних матеріалів [7]. З іншого боку, вони загострюють питання етичної відповідальності, прозорості алгоритмів і цифрової нерівності, особливо у громадах із обмеженим доступом до швидкісного інтернету чи сучасних ґаджетів [10]. У цьому контексті наші курси з «критичної цифрової грамотності» фокусуються на аналітиці освітніх даних, етичному аудиті алгоритмів і методах мінімізації упереджень ШІ-систем. Практика включає портфоліо-проекти, де студенти вчаться розробляти уроки з елементами доповненої реальності або AI-асистованої рефлексії, але паралельно проводять критичний аналіз використаних алгоритмів. Отже, цифрова грамотність у нашій моделі рівноцінно поєднує технологічну компетентність і соціо-етичне мислення.

Компонент соціально-емоційного навчання (SEL) інтегрується через мистецькі дисципліни, підкріплені дослідженнями контент-аналізу професійних стандартів [8]. Ми пропонуємо «підписову» (signature) педагогіку, де мистецький проєкт стає ядром курсу й формує простір, у якому студенти відпрацьовують емпатію, емоційну регуляцію та колаборативну проблему [14]. Такий формат зміщує фокус від оцінки ізольованих навичок до вироблення цілісних соціо-емоційних компетентностей. У нашій моделі SEL-практики переплітаються з інтеркультурними завданнями (наприклад, музичний проєкт, оснований на багатомовному репертуарі) та цифровими інструментами (онлайн-платформи для спільного монтажу відео-етюдів). Це створює багаторівневе навчальне середовище, де емоційна й культурна грамотність взаємно підсилюються.

Екологічний вектор розгортається через концепцію «педагогіки планетарної відповідальності». Дослідження про ре-конфігурацію освіти для стійкого розвитку у вищій школі [19] та неогуманістичні моделі виховання характеру в початковій школі [18] свідчать про необхідність переосмислення екологічної освіти як інтегральної частини професійної підготовки педагога. У програмі це реалізується через міждисциплінарні студії, польові дослідження сталості університетського кампусу та проєктний модуль «Екограмотний урок». Особлива увага приділяється зв'язку екології з цифровими технологіями – від оцінки вуглецевого сліду дата-центрів до аналізу екодизайну освітніх платформ. Таким чином, студенти розуміють екологічну проблематику не як додаток, а як основу етичного й методичного вибору вчителя.

Політико-ідеологічний вимір моделі ґрунтується на аналізі «м'якої сили» освітніх парадигм [16] та на ширшому тлі філософії космосу й глобальної політики знання [17]. Ми розглядаємо формування критичної політичної обізнаності вчителя як невід'ємну частину професійної грамотності, оскільки освітні контексти все частіше стають аренами ідеологічних суперечностей. Практичні семінари передбачають scrutiny (дослівне «прискіпливий розгляд») освітніх політик різних держав, аналіз їхнього символічного та культурного впливу і розробку контр-наративів, що утверджують права людини й демократичні свободи. Студенти ведуть дебати щодо освітньої ролі держави, НКО та приватних корпорацій, роблячи видимими приховані структури влади в навчальному процесі. У такий спосіб політична грамотність набуває практичного виміру, що дозволяє педагогу свідомо діяти у політичних контекстах освітнього простору.

Зведеною опорною конструкцією пропонованої моделі є п'ять взаємопов'язаних «пілонів»: демо-

кратичний діалог, інтеркультурний обмін, етика турботи, критична цифрова грамотність і планетарна відповідальність. Кожен пілон підтримується набором навчальних модулів, активних методів і оцінювальних інструментів, які взаємно перетинаються через інтегративні проєкти. Ключем до ефективності конструкції слугує принцип «спіральної прогресії», коли кожна тема повертається на вищому рівні складності, дозволяючи студентам поглиблено рефлексувати попередній досвід. Такий підхід мінімізує ризик знань «у силосі» й сприяє формуванню цілісної рефлексивної практики. У підсумку, модель забезпечує не просто додавання нових компетентностей, а їхню субстантивну інтеграцію в етичну й професійну самосвідомість майбутнього вчителя.

Для впровадження моделі ми пропонуємо **трирівневу стратегію:**

(1) курикулюм-редизайн із залученням міждисциплінарних команд та фінансуванням micro-credential модулів;

(2) безперервну професійну підтримку викладачів через мережу «хабів змінотворців» (change-maker hubs), що забезпечують менторинг і peer-review;

(3) розвиток партнерських платформ між університетами, школами та громадським сектором, спрямованих на обмін ресурсами й колективну реалізацію проєктів.

На першому етапі акцент робиться на пілотуванні інтегрованих курсів, що поєднують цифрову аналітику та етико-екологічні студії; на другому –на розробці спільнот практики, де викладачі обмінюються best practices; на третьому – на масштабуванні успішних моделей через гібридні (онлайн/офлайн) програми. Результативність кожного етапу вимірюється за допомогою змішаних методів: якісних інтерв'ю, кількісних опитувань і learning analytics-показників, що дозволяють визначити зміни у професійній самоідентифікації й етичній чутливості студентів.

Очікуваними результатами впровадження концептуальної моделі є підвищення здатності майбутніх учителів до критичної рефлексії й етичного лідерства, зростання їхньої інтеркультурної та цифрової компетентності, а також формування планетарного мислення, необхідного для вирішення глобальних проблем освіти. Пропонований підхід демонструє, що інтеграція демократичних, інтеркультурних і цифрових компонентів можлива без втрати ціннісної цілісності навчального процесу. Ба більше, поєднання цих вимірів створює синергію, яка здатна переосмислити роль учителя як фасилітатора соціальної згуртованості й інноваційних змін. У майбутньому дослідження мають сфокусуватися на емпіричній перевірці ефективності моделі в різних культурно-політичних контекстах, а також на розробці інструментів оцінювання етичної та екологічної складових педагогічної професійності. Така робота відкриє можливості для глибшої універсалізації моделі й вироблення міжнародних стандартів, що поєднують турботу, активізм і технологічну освіченість у підготовці вчителя XXI століття.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. У підсумку проведеного дослідження окреслено цілісну концептуальну модель підготовки майбутніх учителів, що інтегрує п'ять ключових пілонів-демократичний діалог, інтеркультурний обмін, етику турботи, критичну цифрову грамотність і планетарну відповідальність. Змістове ядро моделі передбачає спіральну прогресію тематичних модулів, які взаємно підсилюються через проєктний, дослідницький та рефлексивний формати навчання. Впровадження цієї структури забезпечує формування професійної ідентичності вчителя як активного агента соціальної згуртованості, технологічних інновацій і екологічної сталості, що дозволяє подолати фрагментованість традиційних навчальних програм та змістити фокус із передавання знань на розвиток етичного лідерства.

Разом із тим результати вказують на низку обмежень: необхідність емпіричної верифікації ефективності моделі в різних культурно-політичних контекстах, брак стандартизованих інструментів оцінювання інтегральних етико-екологічних компетентностей і потребу в подальшій деталізації алгоритмів критичної цифрової грамотності для роботи з генеративними технологіями. Попереднє пілотування демонструє позитивний вплив на здатність студентів до саморефлексії, міжкультурної комунікації та використання цифрових ресурсів, однак довгостроковий внесок у зростання соціальної згуртованості та екологічної обізнаності поки що потребує систематичного відстеження. Окремою проблемою залишається пошук балансу між універсальними принципами моделі й локальними особливостями освітніх систем, що вимагає мультидисциплінарної співпраці та залучення стейкголдерів на різних рівнях.

Перспективи подальших досліджень полягають у проведенні міжконтинентальних порівняльних студій, які б охоплювали різні етапи кар'єрної траєкторії вчителя – від підготовчої освіти до безперервного професійного розвитку. Доцільно розробити адаптивні інструменти оцінювання етичної й екологічної грамотності, доповнені аналітикою освітніх даних і якісними методами відстеження трансформацій професійної ідентичності. Подальший пошук також має зосередитися на інтеграції штучного інтелекту в педагогічні практики у спосіб, що мінімізує алгоритмічні упередження, одночасно розширюючи можливості персоналізованого та інтеркультурного навчання.

Література

1. Ailwood J. et al. Communities of care: A collective writing project on philosophies, politics and pedagogies of care and education in the early years. *Policy Futures in Education*. 2022. Т. 20. №. 8. pp. 907–921.
2. Alexander C., Fox J., Aspland T. 'Third wave' politics in teacher education: Moving beyond binaries. Teacher education in globalised times: Local responses in action. 2020. pp. 1–21.
3. Amsler S., Kerr J., Andreotti V. Interculturality in teacher education in times of unprecedented global challenges. *Education and Society*. 2020. Т. 38. №. 1. pp. 13–37.
4. Andrushchenko V. et al. Intercultural studies in the university community in the focus on social cohesion development. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. No. 21 (2022). pp. 5–18.
5. Dewey J. Democracy and education. 2023. Standard Ebooks, https://www.academia.edu/download/3718349/john_dewey-democracy_and_education_mobile.pdf
6. Freire P. et al. Aos que fazem educação conosco em São Paulo. *InSURgência: revista de direitos e movimentos sociais*. 2022. Т. 8. pp. 1-11.
7. Grassini S. Shaping the future of education: exploring the potential and consequences of AI and ChatGPT in educational settings. *Education Sciences*. 2023. Т. 13. №. 7. pp. 692.
8. Hellman D. S., Milling S. Social emotional learning in arts teacher education policy: a content analysis of assurance standards and course descriptions. *Arts Education Policy Review*. 2021. Т. 122. №. 3. pp. 171–181.
9. Quan T. et al. Empowerment and transformation: Integrating teacher identity, activism, and criticality across three teacher education programs. *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*. 2019. Т. 41. №. 4-5. pp. 218–251.
10. Raffaghelli J. E., Stewart B. Centering complexity in 'educators' data literacy'to support future practices in faculty development: A systematic review of the literature. *Teaching in Higher Education*. 2020. Т. 25. №. 4. pp. 435–455.
11. Rogoff B. Cognitive development through social interaction: Vygotsky and Piaget. *Learners, learning and assessment*. 1999. pp. 69–82.
12. Sasan J. M., Rabillas A. R. Enhancing English proficiency for Filipinos through a multimedia approach based on constructivist learning theory: a review. *Science and Education*. 2022. Т. 3. №. 8. pp. 45–58.
13. Svyrydenko D., Nesterova M., Dielini M. Changes in social cohesion in the university community in the context of crisis phenomena in society. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2022. Т. 8. №. 3. pp. 185–196.
14. Tan C. A signature pedagogy for initial teacher education in Singapore. *The New Educator*. 2019. Т. 15. №. 3. pp. 226–245.
15. Tatto M. T. Professionalism in teaching and the role of teacher education. *European Journal of Teacher Education*. 2021. Т. 44. №. 1. pp. 20–44.
16. Terepyshchyi S. The "Soft Power" of Chinese Marxism as a Factor in the Educational Landscape of the Future. *Future Human Image*. 2022. №. 17. pp. 47–59.
17. Vashkevich V., Timashova V. From Philosophy of Cosmos to Space Policy: Contemporary Issues and Trends. Philosophy and Cosmology. 2021. Т. 26. pp. 35–45.
18. Wardhani N. K. S. K., Mahendradhani G. A. A. R., Putra K. E. Cultivating elementary school students' characters through Neo-Humanistic Education. *Kasetsart Journal of Social Sciences*. 2022. Т. 43. №. 2. pp. 323–328.
19. Young T. C., Malone K. Reconfiguring environmental sustainability education by exploring past/present/future pedagogical openings with preservice teachers. *Teaching in Higher Education*. 2023. Т. 28. №. 5. pp. 1077–1094.

Анотація

Чжао Г. **Трансформація підготовки вчителя крізь призму демократії, інтеркультуралізму та цифрових інновацій.** – Стаття.

Стаття пропонує цілісну концептуальну модель підготовки майбутніх учителів, що синтезує п'ять взаємопов'язаних пілонів: демократичний діалог, інтеркультурний обмін, етику турботи, критичну цифрову грамотність і планетарну відповідальність. Методологічною основою дослідження є поєднання демократично-прагматичної традиції Дж. Дьюї, критико-емансипативної педагогіки П. Фрейре й сучасних підходів до активістської професійної ідентичності вчителя, доповнених аналізом інтеркультурної згуртованості академічних спільнот і потенціалу штучного інтелекту в освіті. Автор здійснив порівняльно-аналітичний огляд актуальних міжнародних і українських публікацій, а також розробив багаторівневу програму пілотного впровадження, що охоплює курикулум-редизайн, мережу «хабів» і партнерські платформи «університет – школа – громада». Запропонована модель ґрунтується на принципі спіральної прогресії: кожен тематичний модуль повертається на вищому рівні складності, уможливлюючи поглиблену рефлексію й проєктну діяльність студентів. Очікувані результати включають формування вчителя як агента соціальної згуртованості, технологічних інновацій та екологічної стійкості, що долає фрагментованість традиційних освітніх програм. Обмеженнями дослідження визначено потребу в широкомасштабній емпіричній верифікації ефективності моделі в різних культурно-політичних контекстах і брак стандартизованих інструментів вимірювання інтегральних етико-екологічних компетентностей. Перспективи подальших пошуків полягають у міжконтинентальних порівняльних студіях, розробці адаптивних оцінювальних інструментів та інтеграції штучного інтелекту у спосіб, що мінімізує алгоритмічні упередження й розширює можливості персоналізованого навчання. Представлена концептуальна модель може стати підґрунтям для розробки національних і міжнародних стандартів учительської освіти, орієнтованих на турботу, критичність і технологічну освіченість у добу глобальних трансформацій.

Ключові слова: демократичний діалог; інтеркультурна освіта; етика турботи; критична цифрова грамотність; планетарна відповідальність; активістська ідентичність учителя; штучний інтелект в освіті; професійна підготовка педагогів.

Summary

Chzao G. **Transformation of teacher training through the prism of democracy, interculturalism and digital innovation.** – Article.

The article proposes a holistic conceptual model of training future teachers, synthesizing five interconnected pillars: democratic dialogue, intercultural exchange, ethics of care, critical digital literacy and planetary responsibility. The methodological basis of the study is a combination of the democratic-pragmatic tradition of J. Dewey, critical-emancipatory pedagogy of P. Freire and modern approaches to the activist professional identity of the teacher, supplemented by an analysis of the intercultural cohesion of academic communities and the potential of artificial intelligence in education. The author conducted a comparative and analytical review of relevant international and Ukrainian publications, and also developed a multi-level pilot implementation program that includes curriculum redesign, a network of "hubs" and partnership platforms "university – school – community". The proposed model is based on the principle of spiral progression: each thematic module returns at a higher level of complexity, enabling in-depth reflection and project activities of students. The expected results include the formation of a teacher as an agent of social cohesion, technological innovation and environmental sustainability, which overcomes the fragmentation of traditional educational programs. The limitations of the study include the need for large-scale empirical verification of the effectiveness of the model in different cultural and political contexts and the lack of standardized tools for measuring integral ethical and environmental competencies. Prospects for further research include cross-continental comparative studies, the development of adaptive assessment tools, and the integration of artificial intelligence in a way that minimizes algorithmic biases and expands the possibilities of personalized learning. The presented conceptual model can become the basis for the development of national and international standards for teacher education focused on caring, criticality, and technological literacy in the era of global transformations.

Key words: democratic dialogue; intercultural education; ethics of care; critical digital literacy; planetary responsibility; activist identity of the teacher; artificial intelligence in education; professional training of teachers.

УДК 321.01:007:004
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.46

Л. В. Ярова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7462-9069
доктор політичних наук, професор,
завідувачка кафедри соціології
Національного університету «Одеська юридична академія»

М. В. Куртіков
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-3537-2624
здобувач вищої освіти
Національного університету «Одеська юридична академія»

КІБЕРПРОСТІР ТА «ЦИФРОВЕ СУСПІЛЬСТВО»: ТЕХНОЛОГІЇ, СОЦІУМ, ПОЛІТИКА

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Концепція «інформаційного суспільства», яка стала продовженням теорій цивілізаційного прогресу та розвитку технологій (зокрема, «теорії промислових революцій», «теорії хвиль цивілізації», «постіндустріального суспільства», ін.) та, водночас, утворила передумови для теорії «цифрового суспільства», має міждисциплінарний характер. Продовженням концепції «інформаційного суспільства» є теорія «цифрового суспільства», яка визначає соціальні та політичні трансформації під впливом розвитку інформаційних технологій та цифровізації. Вона поєднує теоретичні здобутки природознавчих наук та філософію, кібернетику та економіку, дослідження у сфері соціології, політології, футурології, психології тощо. Цифрове суспільство можна ідентифікувати як нову цивілізацію, засновану на взаємодії у кіберпросторі. Адже вона функціонує на основі нових технологій, які сприяють формуванню індустрій, як-от «...розвиток IoT («інтернет речей», збір даних, автоматизація виробництва); керування великими даними (транзакції, інформація в Мережі, IP-камери, IP-телефонія, логіни, геолокації); когнітивні технології (самонавчання, штучний інтелект та машинне навчання, нейромережі, семантичні поля та мережі); розвиток ринку віртуальних валют (криптовалюти, біткойн, WebMoney); краудсорсинг (спільні інформаційні платформи), шеринг-економіка (спільне споживання) та пірингові мережі (поширення даних, трекери); розвиток мобільного інтернету; передова робототехніка та автономний транспорт; віртуальна реальність та доповнена реальність; передові технології виробництва та 3D-друк; кібербезпека; нові джерела енергії та технології; передові матеріали, біотехнології та геноміка та ін.» [6, с. 25].

Визначаючи вплив чотирьох промислових (індустріальних) революцій на розвиток цивілізації протягом останніх трьохсот років, науковці прогнозують у концепції «суперінтелектуального суспільства» появу та розвиток «Суспільства 5.0». На її основі вибудовуються стратегії, мета яких «...полягає у покращенні якості життя людини шляхом максимальної інтеграції цифрового середовища із фізичним простором, що дозволяє оптимізувати використання ресурсів не лише на рівні кожного окремого індивіда, але на рівні всього суспільства. Суперінтелектуальне суспільство стає таким, оскільки інтернет речей, штучний інтелект, робототехніка та великі дані використовуються не лише у сфері бізнесу та виробництва, а пронизують усі галузі життєдіяльності сучасного суспільства, стверджують автори концепції» [7, с. 8]. Відзначимо, що саме ця концепція може виявитись найбільш релевантною для дослідження впливу Штучного Інтелекту на суспільство. Адже саме із цим пов'язується подальший розвиток технологій. У цифровому суспільстві актуалізується проблема дослідження появи «віртуальної реальності», цифрових технологій, формування кіберпростору. Концепція цифрового суспільства виокремлює специфічний та унікальний простір соціальної та політичної взаємодії сучасності – кіберпростір. Погодимось із тим, що «...людина у кіберпросторі почала змінюватися і набувати нових параметрів існування, вона стала більше знати, але менше розуміти; вона стала більше користувачем, ніж творцем; вона фактично перестає критично мислити і вступає в поле сліпої довіри. По суті, людина і суспільство вступають у поле кіберпростору, яке умовно можна називати масовим суспільство, що має свої віртуальні виміри» [5, с. 23–24].

Цифровізація соціальної та політичної взаємодії у кіберпросторі утворює не лише нові можливості щодо швидкості зв'язку та якості комунікації, а й суттєві загрози – розвитку маніпуляцій інформацією, інформаційного тоталітаризму, кіберзагрози та цифрову нерівність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Дослідженню кіберпростору та цифрового суспільства присвячено ґрунтовні роботи українських та зарубіжних авторів. Зокрема, слід відзначити монографію «Цифрова епоха: міждисциплінарний дискурс» [7]. У ній розкрито сутність міждисциплінарного дискурсу щодо цифрової епохи, зокрема, автори зазначають: «Цифровізація всього нашого життя перетворюється в реальність сьогодення, вона сприяє трансформації інформаційного суспільства в суспільство цифрове. Цифрове суспільство – це цивілізація, створена з урахуванням цифрових технологій і штучного інтелекту. Під цифровим суспільством слід розуміти сучасну стадію розвитку інформаційного суспільства, у якій найважливіше значення має не інформація в цілому, а насамперед її цифровий формат, методи оцифровки, кодування та передачі інформації. Інфраструктура цього суспільства функціонує за допомогою цифрових технологій (технології великих даних і штучного інтелекту, алгоритмів та алгоритмічних систем, хмарних обчислень тощо), а базовою формою організації та соціальної взаємодії є мережеві структури та платформи. Інтернет стає генеральною соціально-економічною платформою, у ролі основних наскрізних технологій виступають великі дані (Big Data), штучний інтелект (Artificial Intelligence – AI), технології віртуальної та доповненої реальностей (VR, AR), квантові технології та «системи розподіленого реєстру» (Blockchain) – і це все з'являється у різноманітних поєднаннях та проявах у житті кожної людини» [7, с. 9].

У монографії В. Дубова досліджується кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва [4]. Автор зазначає: «Людство завжди прагнуло якнайповніше опанувати всі доступні йому простори. Об'єктивно це пов'язано з бажанням використати їх для цивілізаційного зростання, посилення економічних і політичних позицій держав, що з необхідністю призводило до виникнення протиріч. У результаті всі простори рано чи пізно перетворювалися на «території» запеклих протистоянь і конкурентної боротьби у сфері внутрішніх і зовнішніх відносин. Щойно людина завдяки авіаційним і ракетним технологіям опанувала *повітря* й *космос* (третій і четвертий простори), розпочалася їх мілітаризація та внутрішня боротьба за гегемонію... На простір мілітарної змагальності перетворюється і п'ятий – кіберпростір – буття, винятковість якого пов'язана з тим, що він єдиний з усіх п'яти наразі опанованих людиною просторів є екстериторіальним, адже практично позбавлений географічних обмежень. При цьому залежність сучасної людини від кіберпростору є лише трохи меншою, ніж від інших. Саме від кіберпростору, від його стану, функціональності, передбачуваності та прогнозованості залежить стабільність світової економіки, безпека людей, всезагальне зростання добробуту, суспільний розвиток» [4, с. 9].

Монографію І. Девтерова присвячено дослідженню проблеми соціалізації людини у кіберпросторі [3]. Розглядаючи соціалізацію у кіберпросторі у комплексі технологічних та соціальних трансформацій, автор зазначає: «Система взаємодії в кіберпросторі – це безпосередній прояв процесів соціальної взаємодії. Основним протиріччям сучасних процесів інформатизації виступає протиріччя між загальнозначущим сенсом виробництва соціальної комунікації та індивідуально значимим процесом використання її в ситуації реалізації систем ціннісно-нормативних підстав особистісної діяльності, що історично мають місце. Умовою формування нового кіберкомунікативного континууму є вся сукупність загально-цивілізаційних умов таких високо-спеціалізованих видів діяльності, які обумовлюють існування (як фізичне, так і духовне, ідеологічне) такого явища, як Мережа. Об'єктивно в її здійсненні задіяне все глобальне співтовариство, але суб'єктивно воно розділене на різні соціокультурні фрагменти, що мають через це різні позиції в кіберкомунікації. В мережі Інтернет соціальна комунікація реалізується завдяки адаптації користувача до системи знань, вироблення уміння використовувати те, чи інше знання у якості соціального продукту та інтегруватись у глобальний комунікативний простір. Сутністю такої інтеграції постає як розвиток особистості чи суспільства у прогресивному напрямку, так і їх деградація, яка, насамперед, пов'язана з відсутністю стимулів до конструктивного мислення, оскільки мережа Інтернет пропонує свої способи соціальної комунікації, які, як правило, є привабливими, але руйнівними за своєю сутністю» [3].

У цілому, незважаючи на ґрунтовні наукові праці, присвячені становленню кіберпростору та цифровому суспільству, відзначимо, що недостатньо уваги приділяється їх взаємообумовленості та зв'язку із комплексними технологічними, соціальними та політичними трансформаціями.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення сутності та зв'язку кіберпростору і цифрового суспільства, розвитку технологій, соціальної та політичної взаємодії у цифровому суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Кіберпростір є надбанням цифрового суспільства, він виникає на базі технологій, які створили передумови для мережі інтернет, розвитку комунікації, віртуальної реальності

тощо. Кіберпростір дозволяє індивіду вийти за межі фізичного простору, змінює характеристики соціального та політичного просторів у віртуальному світі. Слід погодитись із тим, що «Термін «кіберпростір» є сполученням двох слів «кібер» і «простір». Слово «кібер» походить від грецького «kubep» та означає «над»... буквально кіберпростір – це певна надтериторія. У перекладі з англійської кіберпростір (engl. cyberspace) – інтерактивне інформаційне середовище, яке функціонує за допомогою комп'ютерних систем. З іншого боку, кіберпростір – це винахід людства, який швидко розвивається та розвиває саме людство у соціальній, економічній, технологічній і багатьох інших сферах» [5, с. 24]. До ознак кіберпростору відносяться: «...це інформаційний простір; він є комунікативним середовищем; утворюється за допомогою технічних (комп'ютерних) систем. З огляду на це кіберпростір можна розглядати як: 1) локальне середовище, у випадку функціонування засобу комп'ютерної техніки, який не під'єднано до мережі, та як розосереджене середовище, яке виникає в разі підключення засобу комп'ютерної техніки до 2) локальної або 3) глобальної мережі передачі даних (Інтернет)» [5, с. 24].

Цифрове суспільство визначається як один із етапів розвитку інформаційного суспільства, повною мірою це стосується концептуалізації цифрового суспільства у теоретичному дискурсі.

М. Яценко, досліджуючи теорію «інформаційного суспільства» Й. Масуди та теорію «суспільства знань» П. Друкера, зазначає, що «В соціологічному дискурсі інтерес до явища цифрової нерівності виникає з популяризацією наприкінці XX століття теорій інформаційного суспільства. Концепція інформаційного суспільства пов'язана з визначенням нового стану соціокультурної реальності як такої, де основним фактором структурування є комп'ютерно-інформаційні технології, їх доступність і можливості бути ресурсом для капіталізації як на організаційному рівні так і на особистісному... Інформація стає предметом масового споживання, з'являються нові критерії оцінки суспільного розвитку такі як: кількість комп'ютерів, мобільних телефонів; поступово починають вироблятися правові засади функціонування інформаційного суспільства» [8, с. 37].

Слід безумовно погодитись із тим, що «...головний сенс використання поняття «інформаційного суспільства» у суспільствознавчих (зокрема, і в політологічних) дослідженнях та в соціальній практиці полягає у його сприйнятті як певної світоглядної парадигми, що містить системно-параметричну матрицю, осьовою детермінантою якої є зростання впливу розвитку інформаційно-комунікативних технологій на глобальні цивілізаційні зміни. При такому підході парадигма «інформаційного суспільства» носить відкритий характер, тому що її сутнісні риси визначаються та конкретизуються не лише вже оприлюдненими концептуальними моделями, але й коригуються новими, які ще тільки розробляються, або будуть розроблені в найближчому майбутньому» [1, с. 67].

Щодо теорій промислових (індустріальних) революцій, то у них фокус дослідницької уваги якраз зосереджений на змінах у технологіях – послідовних переходах від мануфактурного виробництва до фабричного на основі технології парового двигуна під час першої промислової революції та становлення інформаційних технологій мережі Інтернет та Штучного Інтелекту під час четвертої промислової революції. Зміни, спричинені технологічним розвитком мають справді революційний характер, адже вони спричиняють зміни у соціальній структурі суспільства, соціальній та політичній взаємодії, економічних відносинах тощо.

Деякі автори взагалі зводять усю історію людства до історії промислових революцій: «Історія людства – історія промислових революцій. Під терміном «промислова революція» доцільно розуміти трансформацію життєдіяльності суспільства, що виражається: у зміні технологічного способу виробництва товарів і послуг; структурних зрушеннях; змінах економічного та інституційного механізмів у рамках господарської системи на всіх рівнях її функціонування (мега-, макро-, мезо- та мікрорівні)» [7, с. 4].

У цілому, слід погодитись із цією думкою, адже вплив технологій на суспільство має комплексний характер, трансформуючи економіку, політику, мораль; технології, змінюючи відносини між індивідами, конструюють не лише віртуальну реальність, а й сприяють утворенню нових соціальних та політичних інститутів. Зокрема, під впливом мережевих інтернет-комунікацій трансформується інститут масмедіа, який був одним із визначальних для демократичного суспільства індустріальної епохи.

Телебачення та преса впливали на політику та вибори, а професійні журналісти були «сторожовими псами» демократії, посередниками між владою та громадянами. Натомість, завдяки розвитку мережі Інтернет традиційні медіа (телебачення, радіомовлення, друковані медіа) поступово втрачають аудиторію. З'являються нові технології – від соціальних мереж до електронного голосування, а на зміну журналістам приходять блогери.

Слід погодитись із запропонованою періодизацією чотирьох промислових (індустріальних) революцій: «Перша промислова революція ознаменувалася переходом від ручного, ремісничо-мануфактурного й доморобного виробництва до великого машинного фабрично-заводського

виробництва завдяки використанню енергії парового двигуна. Впровадження нових технологій зайняло багато часу, тому період, про який йдеться, був між 1760 і 1820 роками, або 1840 роками в Європі та Сполучених Штатах. Його наслідки вплинули на текстильне виробництво, яке першим прийняло такі зміни, а також на металургійну промисловість, сільське господарство та видобуток корисних копалин, це також мало вплив на суспільство, почався процес формування середнього класу... Друга промислова революція, також відома як технологічна революція, – це період між 1871 і 1914 роками, який став результатом встановлення розгалужених залізничних і телеграфних мереж, пароплавів, що сприяло швидшому переміщенню людей та ідей, а також електрифікація, що дозволило заводам створити сучасну виробничу, конвеєрну лінію. Також у ході другої промислової революції відбувся перехід від вугілля як головного енергоносія до використання нафти, розвиток хімічної промисловості, металургії, було створено літак, запущено масове комерційне виробництво автомобілів та інших споживчих товарів... Рівень життя та купівельна спроможність грошей швидко зростали, нові технології проникали в повсякденне життя середнього та робітничого класів. Третя промислова революція, також відома як цифрова революція, розпочалася в другій половині XX ст. Вона характеризується переходом до економіки, зосередженої на інформаційних технологіях, що відзначається появою персональних комп'ютерів, інтернету та поширеною цифровізацією зв'язку та промислових процесів... Нова промислова революція, на порозі якої стоїть світове співтовариство, отримало назву «Індустрія 4.0» або Четверта промислова революція, що характеризується цілою низкою нових технологій, які дублюють фізичні, цифрові та біологічні світи, що впливають на всі сфери: економіку, промисловість і навіть складні ідеї про те, що означає бути людиною» [7, с. 4–6].

На кожному із етапів становлення соціальних відносин від впливом хвиль «промислових революцій» відбувалось формування та трансформації політичних інститутів та політичних режимів. Від імперій, як форми організації влади й монархічного правління відбувся перехід до національних держав і демократичних політичних режимів. Водночас, зберігають вплив автократії, а авторитарні лідери час від часу приходять до влади у демократичних державах за результатами вільних виборів. У сучасному світі відзначається небезпека нового типу тоталітаризму – інформаційного, який буде спиратись не на репресивні моделі минулого, а на контроль за інформацією і використання маніпулятивних технологій задля контролю над поведінкою індивідів.

Однією із небезпек цифрового суспільства є «цифровий розрив». Йдеться про неможливість забезпечити рівний доступ до інформації, електронних послуг та кіберпростору у цілому для усіх громадян. Слід безумовно погодитись із М. Бучиним, який зазначає: «Цифровий розрив (англ. digital divide) – явище, яке характеризує асиметричність у доступі до інформаційних джерел у різних суб'єктів. Цифровий розрив має національний (різні можливості щодо доступу до інформаційних технологій у різних суспільних прошарках всередині одного соціуму) та глобальний (диференціація різних держав чи навіть цілих регіонів світу за можливістю користуватися інформаційними технологіями) виміри» [2, с. 311].

У кіберпросторі цифрового суспільства виникають та розвиваються наступні процеси, які визначальним чином впливають на соціальні та політичні відносини. Йдеться про мережевізацію, датифікацію, платформізацію та алгоритмічне управління.

Погодимось: «Мережевізацію суспільства можна визначити як потенційну можливість включення кожного об'єкта у відносини з іншими акторами у нематеріальній якості... Мережевізація є драйвером економіки високих технологій, де децентралізація визначає ефективність та гнучкість функціонування підприємств, що у фізичній реальності можуть розташовуватись на різних континентах. Мережевізація створює зовсім інший світ комунікацій, вона руйнує кордони і час, вибудовує новий віртуальний світ, який надає людині нові можливості та породжує нові загрози... датифікація (datafication), тобто процес кількісної оцінки та монетизації людського життя за допомогою цифрової інформації... Датифікація належить до процесу перетворення різних аспектів життя, бізнесу та суспільства на дані. Це передбачає оцифрування та кількісну оцінку раніше не оціфрованої або неквантованої інформації, що дозволяє вимірювати, записувати та аналізувати її... У результаті формуються «великі дані» (англ. big data)... Наступний процес – платформізація (platformisation) – відображає процес проникнення цифрових платформ в різні сфери життя, унаслідок чого відбуваються глибокі трансформації наявних соціальних та культурних практик, режимів створення суспільних норм та цінностей, механізмів громадського контролю та управління... Платформізація визначає функціонування соціальних інститутів, здійснення економічних операцій, реалізацію соціальних та культурних практик. Саме платформи створюють сучасні соціальні структури. Платформи дозволяють «переносити» в цифрове середовище різні форми соціальних взаємодій: спілкування (соціальні мережі та месенджери), покупки (вір-

туальні дошки оголошень та електронні торгові майданчики), пошук роботи (онлайнрекрутмент) та ін. Останній процес – алгоритмічне управління (algorithmic governance) – висуває на перший плані ідею про те, що цифрові технології особливим чином конструюють соціальне середовище. Багато повсякденних практик відтворюються і регулюються за допомогою цифрових пристроїв, що функціонують на базі програмного забезпечення, основу якого складають алгоритми» [6, с. 29–31].

Отже, кіберпростір, який виникає у цифровому суспільстві суттєво впливає на соціальні та політичні відносини, інституційний дизайн, соціалізацію індивідів тощо.

Висновки. Відтак, виникнення та розвиток кіберпростору безпосередньо пов'язується із цифровим суспільством. В основі кіберпростору – трансформації соціальних та політичних відносин під впливом технологічних новацій та створення віртуальної реальності.

Концепція цифрового суспільства є продовженням досліджень «інформаційного суспільства», її генеза обумовлена міждисциплінарним теоретичним контекстом та теоріями «промислових (індустріальних) революцій», «цивілізаційних хвиль», «суспільства знань», «постіндустріального суспільства» тощо.

У цифровому суспільстві розвиваються технології IoT («інтернет речей»), Big Data (аналіз та управління великими даними), блогінг, технології е-голосування та е-демократії, віртуальні послуги та валюти («криптовалюти»), кібербезпека тощо. На основі теорії чотирьох промислових (індустріальних) революцій конструюється теорія «суперінтелектуального суспільства», яка відкриває нові можливості для дослідження кіберпростору в «Суспільстві 5.0».

Кіберпростір характеризується екстериторіальністю, це певна «надтериторія», яка виступає відкритим комунікативним середовищем, що створюється за допомогою нових технологій. За допомогою технологій мережевізації, датифікації, платформізації та алгоритмічного управління кіберпростір впливає на соціальні та політичні відносини: від інституційного дизайну до соціалізації індивідів.

Література

1. Білоусов О. С. Розвиток концепцій інформаційного суспільства: від формування теорії постіндустріалізму до сучасності. *Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 49*. С. 60–68. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/014a2b05-98ed-43cd-be2b-350906f94593/content

2. Бучин М. Цифровий розрив. Сучасна політична лексика : енциклопед. Словник-довідник / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів : «Новий Світ-2000», 2015. С. 311–312.

3. Девтеров І.В. Соціалізація людини у кіберпросторі: монографія. Київ: НТУУ «КПІ», 2012. 360 с. URL: https://ela.kpi.ua/handle/123456789/30249

4. Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва : монографія. Київ: НІСД, 2014. 328 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-02/Dubov_mon-89e8e.pdf

5. Тєтєвін, М. С. Хорватова, О. О. З історії питання міжнародно-правового розуміння кіберпростору. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 2-4. С. 23–26. https://doi.org/10.36695/2219-5521.2-4.2022.02

6. Требін М. П. Цифрове суспільство: загальна характеристика. Український соціум: соціально-гуманітарний аналіз сучасності та прогноз майбутнього : матеріали XXVI Всеукр. наук.-практ. конф., 29 серп. 2024 р. / [редкол.: Панфілов О.Ю. (голова), Погрібна В.Л., Прудников В. А. та ін.] ; ГО «Аналітичний центр сучас. гуманітаристики» ; Харків. асоц. політологів. Харків: Право, 2024. С. 24–35. URL: http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/33614

7. Цифрова епоха: міждисциплінарний дискурс : монографія / [А. А. Гедзик, Т. В. Ковальова, О. Ю. Коцюрба та ін.] ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків : Право, 2024. 214 с. DOI: https://doi.org/10.31359/ 9786178518141

8. Яценко М. А. Цифрова нерівність в інформаційному суспільстві. *Трансформація українського суспільства в цифрову еру* : матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Одеса, 25 березня 2022 р.) / відп. ред. Ю. І. Шмаленко ; каф-ра соціології НУ «ОЮА». Одеса, 2022. С. 37–41. URI: https://hdl.handle.net/11300/18389

Анотація

Ярова Л. В., Куртіков М. В. **Кіберпростір та «Цифрове суспільство»: технології, соціум, політика.** – Стаття.

Статтю присвячено впливу кіберпростору та цифрового суспільства на технології, соціум та політику. Відзначено міждисциплінарність концепції «інформаційного суспільства». З одного боку, вона стала продовженням «теорії промислових революцій», «теорії хвиль цивілізації», «постіндустріального суспільства», «суспільства знань». З іншого боку – утворила передумови для теорії «цифрового суспільства». Теорія «цифрового суспільства» визначає соціальні та політичні трансформації під впливом розвитку інформаційних технологій та цифровізації. Відзначено, що саме ця концепція може виявитись найбільш релевантною для дослідження впливу Штучного Інтелекту на суспільство.

Цифровізація соціальної та політичної взаємодії у кіберпросторі утворює не лише нові можливості щодо швидкості зв'язку та якості комунікації, а й суттєві загрози – розвитку маніпуляцій інформацією, інформаційного тоталітаризму, кіберзагрози та цифрову нерівність.

Відзначено, що незважаючи на ґрунтовні наукові праці, присвячені становленню кіберпростору та цифровому суспільству, недостатньо уваги приділяється їх взаємообумовленості та зв'язку із комплексними технологічними, соціальними та політичними трансформаціями.

Кіберпростір є надбанням цифрового суспільства, він виникає на базі технологій, які створили передумови для мережі інтернет, розвитку комунікації, віртуальної реальності тощо. Кіберпростір дозволяє індивіду вийти за межі фізичного простору, змінює характеристики соціального та політичного просторів у віртуальному світі. Зміни, спричинені технологічним розвитком мають справді революційний характер, адже вони спричиняють зміни у соціальній структурі суспільства, соціальній та політичній взаємодії, економічних відносинах тощо.

Зокрема, під впливом мережевих інтернет-комунікацій трансформується інститут масмедіа, який був одним із визначальних для демократичного суспільства індустріальної епохи.

У цифровому суспільстві розвиваються технології IoT («інтернет речей»), Big Data (аналіз та управління великими даними), блогінг, технології е-голосування та е-демократії, віртуальні послуги та валюти («криптовалюти»), кібербезпека тощо.

Кіберпростір характеризується екстериторіальністю, це певна «надтериторія», яка виступає відкритим комунікативним середовищем, що створюється за допомогою нових технологій. За допомогою технологій мережевізації, датифікації, платформізації та алгоритмічного управління кіберпростір впливає на соціальні та політичні відносини: від інституційного дизайну до соціалізації індивідів.

Ключові слова: кіберпростір, цифрове суспільство, політика, Інтернет, інформаційне суспільство, кібербезпека, соціальні інститути, масмедіа.

Summary

Yarova L. V., Kurtikov M. V. **Cyberspace and "Digital society": technologies, society, politics.** – Article.

This article explores the impact of cyberspace and digital society on technologies, society, and politics. The interdisciplinary nature of the "information society" concept is highlighted. On the one hand, it served as a continuation of "theories of industrial revolutions," "theories of waves of civilization," "post-industrial society," and "knowledge society." On the other hand, it laid the groundwork for the theory of "digital society." The "digital society" theory defines social and political transformations under the influence of information technology development and digitalization. It is noted that this concept may prove to be the most relevant for researching the impact of Artificial Intelligence on society.

The digitalization of social and political interaction in cyberspace creates not only new opportunities for communication speed and quality but also significant threats – the development of information manipulation, informational totalitarianism, cyber threats, and digital inequality.

It is noted that despite extensive scholarly works dedicated to the formation of cyberspace and digital society, insufficient attention is paid to their interdependence and connection with complex technological, social, and political transformations.

Cyberspace is an achievement of the digital society, emerging from technologies that created the prerequisites for the internet, the development of communication, virtual reality, and so on. Cyberspace allows individuals to transcend physical space, altering the characteristics of social and political spaces in the virtual world. The changes caused by technological development are truly revolutionary, as they lead to shifts in the social structure of society, social and political interaction, economic relations, and more.

In particular, under the influence of networked internet communications, the institution of mass media, which was one of the defining features of a democratic society in the industrial era, is transforming.

In the digital society, technologies such as IoT ("Internet of Things"), Big Data (analysis and management of large data), blogging, e-voting and e-democracy technologies, virtual services and currencies ("cryptocurrencies"), cybersecurity, etc., are developing.

Cyberspace is characterized by extraterritoriality; it is a certain "supraterritory" that acts as an open communicative environment created using new technologies. Through technologies of networkization, datafication, platformization, and algorithmic control, cyberspace influences social and political relations: from institutional design to the socialization of individuals.

Key words: cyberspace, digital society, politics, Internet, information society, cybersecurity, social institutions, mass media.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

R. A. Aliyev
The historical development stages of the impact of technogenic civilization on nature-society relations: a socio-philosophical analysis.....3

Н. П. Бевзюк
Діалектика добра і зла в протестантській теології (онтологічний та антропологічний виміри).....7

Ю. Г. Борейко, Т. В. Федотова
Сучасна теорія аргументації у площині неформальної логіки.....14

М. М. Брюховецький, Н. П. Козаченко
Інформаційне суспільство: між відкритістю та закритістю.....19

І. І. Верзін
Реалізм та номіналізм у філософії У. Оккама: пояснення свободи та волі.....27

З. С. Вихованець
Феномен соціальної революції як актуальна форма суспільних перетворень у постсучасному світі.....31

Н. М. Волошина, А. В. Гангал, Д. Е. Унєгова
Філософія штучного інтелекту у сучасному військовому будівництві.....41

І. М. Гоян, А. І. Петранюк
Психологічні аспекти прийняття власної гендерної ідентичності в умовах соціального тиску.....47

І. Р. Григорків-Коротчук, І. Б. Починок
Діапазон милосердя в античній та середньовічній філософії.....52

Л. В. Діденко
Праксисно-інструментальне викладання модуля «філософія науки» для здобувачів третього рівня вищої освіти: авторські орієнтири.....59

І. В. Книш
Сприйняття природи й екологічна етика в контексті «китайської мрії»: конфуціанство, даосизм, буддизм.....70

О. В. Костюк, В. Е. Туренко
Специфіка функціонування вітчизняної релігійної безпеки до повномасштабного вторгнення росії в Україну.....77

О. А. Кузнецов
Методологічні особливості викладання курсу філософії у вищих технічних навчальних закладах України.....83

Н. С. Куліш
Світоглядні домінанти українців у концепціях філософів діаспори: історична тяглість і сучасний контекст.....89

А. О. Лемпій
Від гаджета до «надречі»: трансформація персональної ідентичності в епоху генеративних технологій.....95

С. В. Ляшко
L'homoncule mécanique: Проблема відтворення штучним інтелектом ментальних процесів людини.....103

Є. В. Нікольський, Н. М. Гумен-Біланич, Ю. В. Ситник
Монархія як фактор політичної стабільності та соціальної згуртованості: погляд крізь призму ідей В'ячеслава Липинського.....109

І. Я. Патин
Досвід у філософії: від метафізичних основ до феноменологічної герменевтики.....116

І. В. Петленко
Колоніалізм і національна ідентичність: приклад Індії.....123

С. Т. Репетій
Розвиток духовності особистості як необхідна умова створення ноосферної цивілізації.....128

М. В. Сінельнікова
Аксіологічні аспекти естетизації зла в мережі Інтернет.....132

О. Е. Сіпко
Вплив кліпової свідомості на сучасну людину в середовищі комунікативного простору.....137

П. А. Соболєвський
Філософія повсякденної мови як продовження філософії ідеальної мови:
сучасна інтерпретація.....142

Л. В. Стародубцева, Д. В. Петренко
Цифровий ексгібіціонізм у сучасній медіакультурі.....147

О. А. Спис
Відкрита Академія в Україні: пошуки нової парадигми церкви.....157

Л. В. Теліженко, С. С. Лелека
Любов як сутнісна властивість людини: трансдисциплінарний аспект.....162

І. М. Ушно, В. В. Олещенко
Етика постгуманізму: свобода особистості в епоху технологічного детермінізму.....167

С. Ф. Шевчук, Н. Й. Романюк
Інтуїція як особлива форма наукового пізнання.....174

СОЦІОЛОГІЯ

О. Д. Замашкіна, І. І. Прудченко, Н. С. Чернікова
Соціальна діяльність волонтерських організацій у часі актуальних викликів війни.....180

Д. О. Лобанов
Профорієнтаційні послуги центрів розвитку кар'єри університетів
як чинник конкурентоспроможності здобувачів вищої освіти на ринку праці.....185

Л. О. Радіонова, Н. В. Козирєва
Амбівалентність дослідження міського простору.....191

В. В. Чекалюк
Парадигми соціології масових комунікацій у формуванні державного іміджу.....197

ПОЛІТОЛОГІЯ

N. A. Babarykina
The impact of the decentralization process on the internal sovereignty of the state.....203

А. Ю. Войчук
Референдум як елемент системи стримувань і противаг.....211

А. П. Крап
Військові конфлікти за ресурси: майбутнє глобальної безпеки.....217

М. В. Лазарович, Т. В. Гончарук-Чолач, О. М. Рудакевич, Н. В. Джугла
Цифрова революція в політиці та її вплив на постінформаційне суспільство.....222

В. А. Ліпкан
Європейський напрям зовнішньополітичної стратегії України з позиції теорії ігор.....228

Ю. О. Остапець, І. Є. Дудінська
Парламентські вибори в Німеччині 23 лютого 2025 року:
характеристика результатів та поствиборчого структурування політичних сил.....237

О. Б. Пікулик, І. О. Балак
Політика згуртування ЄС у Литві: історія впровадження та сучасні особливості..... 244

Г. В. Попов
Теорія помилкового сприйняття Роберта Джервіса:
уроки для аналізу сучасних геополітичних криз..... 250

Y. M. Popovych, V. I. Marakin
Conceptual model of the deliberative mechanism of Political communications
in the Ukrainian social and political space..... 257

О. М. Рудакевич, В. Л. Паюк
Місце і роль соціально-політичної онтології в національній політичній культурі..... 264

А. Р. Саліхов, П. Л. Лисянський
Європейський вибір України: від зовнішньої політики до інструменту електоральної боротьби..... 269

Д. С. Усов
Геополітика рідкісноземельних матеріалів: стратегія Китаю та виклики
для глобальної безпеки..... 275

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

Г. Чжао
Трансформація підготовки вчителя крізь призму демократії, інтеркультуралізму
та цифрових інновацій..... 282

Л. В. Ярова, М. В. Куртіков
Кіберпростір та «Цифрове суспільство»: технології, соціум, політика..... 288

CONTENTS

PHILOSOPHY

Aliyev R. A.
The historical development stages of the impact of technogenic civilization on nature-society relations: a socio-philosophical analysis....3

Bevzyuk N. P.
The Dialectic of good and evil in protestant theology (ontological and anthropological dimensions)....7

Boreiko Y. H., Fedotova T. V.
Modern theory of argumentation in the plane of informal logic....14

Briukhovetsky M. M., Kozachenko N. P.
Information society: between openness and closeness....19

Verzin I. I.
Realism and Nominalism in the Philosophy of Ockham: Explanation of Freedom and Will....27

Vykhovanets Z. S.
The phenomenon of social revolution as an actual form of social transformation in the postmodern world....31

Voloshyna N. M., Hanhal A. V., Uniegova D. E.
Philosophy of Artificial Intelligence in Modern Military Construction....41

Hoian I. M., Petraniuk A. I.
Psychological aspects of accepting one's own gender identity in the face of social pressure....47

Hrigorkiv-Korotchuk I. R., Pochynok I. B.
The range of mercy in ancient and medieval philosophy....52

Didenko L. V.
Praxis-Instrumental Teaching of the 'Philosophy of Science' Module for the Third-Level Higher Education Students: Authorial Guidelines....59

Knysh I. V.
Perception of nature and environmental ethics in the context of the «Chinese dream»: Confucianism, Taoism, Buddhism....70

Kostiuk O. V., Turenko V. E.
The specifics of functioning of religious security in Ukraine before the full-scale invasion of russia....77

Kuznetsov O. A.
Methodological features of teaching a philosophy course in higher technical educational institutions of Ukraine....83

Kulish N. S.
Worldview dominants of Ukrainians in the concepts of diaspora philosophers: historical continuity and contemporary context....89

Lempii A. O.
From Gadget to "Super-thing": Transformation of Personal Identity in the Age of Generative Technologies....95

Laszko S. W.
L'homoncule mécanique: The Problem of Reproducing Human Mental Processes by Artificial Intelligence....103

Nikolskii Y. V., Humen-Bilanych N. M., Sytnyk Y. V.
Monarchy as a factor of political stability and social cohesion: a view through the prism of Vyacheslav Lypynsky's ideas....109

Patyn I. Y.
Experience in Philosophy: From Metaphysical Foundations to Phenomenological Hermeneutics.....116

Petlenko I. V.
Colonialism and national identity: the case of India.....123

Repetii S. T.
Development of the spirituality of the individual as a necessary condition for the creation of a noospheric civilization.....128

Sinelnikova M. V.
Axiological aspects of the aestheticization of evil on the Internet networks.....132

Sipko O. E.
The influence of clip consciousness on modern man in the environment of the communication space.....137

Sobolievskyi P. A.
Ordinary language philosophy as a continuation of the ideal language philosophy: a modern interpretation.....142

Starodubtseva L. V., Petrenko D. V.
Digital exhibitionism in contemporary media culture.....147

Spys O. A.
Christian Open Academy in Ukraine: searching for a new paradigm of the church.....157

Telizhenko L. V., Leleka S. S.
Love as an essential human property: a transdisciplinary aspect.....162

Ushno I. M., Oleshchenko V. V.
The Ethics of posthumanism: freedom of the individual in the era of technological determinism.....167

Shevchuk S. F., Romanyuk N. Y.
Intuition as a form of scientific Cognition.....174

SOCIOLOGY

Zamashkina O. D., Prudchenko I. I., Chernikova N. S.
Social activity of volunteer organizations in the time of actual challenges of war.....180

Lobanov D. O.
Career guidance services of university career development centers as a factor in the competitiveness of higher education applicants in the labor market.....185

Radionova L. O., Kozyreva N. V.
Ambivalence of the study of urban space.....191

Chekaliuk V. V.
Paradigms of mass communication sociology in the formation of the state image.....197

POLITOLOGY

Babarykina N. A.
The impact of the decentralization process on the internal sovereignty of the state.....203

Voichuk A. Yu.
Referendum as an element of the system of checks and balances.....211

Krap A. P.
Military conflicts over resources: the future of global security.....217

Lazarovych M. V., Goncharuk-Cholach T. V., Rudakevych O. M., Dzhugla N. V.
Digital Revolution in Politics and Its Impact on the Post-Information Society.....222

Lipkan V. A.
The European direction of Ukraine's foreign policy strategy from the perspective of game theory.....228

Ostapets Yu. O., Dudinska I. Ye.
Parliamentary elections in Germany on February 23, 2025: characteristics of the results and post-election structuring of political forces.....237

Pikulyk O. B., Balak I. O.
EU Cohesion policy in Lithuania: history of implementation and modern features..... 244

Popov H.V.
The Misperception theory by Robert Jervis:
lessons for analyzing contemporary geopolitical crises..... 250

Popovych Y. M., Marakin V. I.
Conceptual model of the deliberative mechanism of Political communications
in the Ukrainian social and political space..... 257

Rudakevych O. M., Paiuk V. L.
The place and role of socio-political ontology in national political culture..... 264

Salikhov A. R., Lysianskyi P. L.
Ukraine's European choice: from foreign policy to an electoral struggle tool..... 269

Usov D. S.
Geopolitics of rare earth materials: China's strategy and global security challenges..... 275

CURRENT PROBLEMS OF PHILOSOPHY

Chzao G.
Transformation of teacher training through the prism of democracy, interculturalism
and digital innovation..... 282

Yarova L. V., Kurtikov M. V.
Cyberspace and "Digital society": technologies, society, politics..... 288

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 52

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – О. Молодецька

Підписано до друку 11.02.2025. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 33,48. Ум. друк. арк. 33,18.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0525/392.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.